

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENEGYEDIK KÖTET.

(307. 308. 309. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1902.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUMI
TANÁRI KÖNYVTÁRÁ.

P 11901/959

LIBRARY	SCIENT.
UNIVERSITY	OF TORONTO
DUPLICATE VOLUME	

18957 61

TARTALOM.

CCCVII. SZÁM.

	Lap
ALBÁNIA. (I.) — Horváth Ödöntől	1
A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA. (II.) Hegedüs Loránttól... ..	31
AZ ORVOSI BEAVATKOZÁS JOGÁRÓL ÉS AZ ORVOS FELELŐS- SÉGÉRŐL. — Schächter Miksától	73
SERÉDY GÁBOR. — Regény. (V.) — Ifj. Korányi Frigyesztől	101
KÖLTEMÉNYEK: <i>Rózsabimbó</i> . Lévy Józseftől. — <i>Életmentés</i> . Goethe után, németből, Kozma Andortól. — <i>Télen a kandallón</i> . — Sainte-Beuve után, francziából, Vargha Gyulától	130
LEO TAKTIKÁJÁNAK ÚJ KIADÁSA. — P. R.	133
ÉRTESETŐ: Albert Lefaiivre: <i>Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie</i> . — d. — <i>Anthologia a XIX. század francia lyrájából</i> . — Binder Jenőtől. — John Fretwel: <i>The Cristian in Hungarian Romance</i> . — f. — s. — <i>Új magyar könyvek</i>	145

CCCVIII. SZÁM.

SZONDY GYÖRGY EMLÉKEZETE. — Acsády Ignácztól	161
ALBANIA. (II.) — Horváth Ödöntől	177
A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA ROMÁNIÁBA. (III.) — Hegedüs Loránttól	215
A WESTFALIAI PARASZTBIRTOK UJ TÖRZSÖRÖKLÉSI JOGA. (I.) — Baross Jánostól... ..	254
SERÉDY GÁBOR. — Regény. (VI.) Ifj. Korányi Frigyesztől... ..	289
KÖLTEMÉNYEK: <i>Nagy városban</i> . Szabolcska Mihálytól. — <i>A hيرادás</i> . Heine után, németből, Kozma Andortól	312

Nagy

A FRANCZIA BEFOLYÁS A MAGYAR IRODALOMBAN. — Riedl Frigyestől	314
ÉRTESITŐ : Lampérth Géza : <i>Pacsirtaszó</i> . — H—y L—stól. — <i>The Jewish Encyclopædia</i> . — Zr. — Gabriel de Mun : <i>Deux Ambassadeurs à Con- stantinople</i> . — d. — <i>Új magyar könyvek</i>	323

CCCIX. SZÁM.

ROSEBERY I. NAPOLEON UTOLSÓ ÉVEIRŐL. — Wildner Ödöntől	339
A WESTFALIAI PARASZTBIRTOK UJ TÖRZSÖRÖKLÉSI JOGA.— (II.) Baross Jánostól	372
MÜVELTSÉGÜNK EGY ELHANYAGOLT FORRÁSA. — Alexander Bernáttól	419
SERÉDY GÁBOR. — Regény. (VII.) — Ifj. Korányi Frigyestől	436
KÖLTEMÉNYEK : <i>Az élet bája</i> . — Kozma Andortól. — <i>Bálój után</i> . — Lemoyne A. után, francziából — Bogdánfy Lajostól	463
A BÉRMOZGALOMRÓL. — Joób Lajostól	468
RÉGI KÖNYVTÁRAK. — g—gy.	476
ADALÉKOK A SÁNTA ÖRDÖG FORRÁSAIHOZ.	482
ÉRTESITŐ : Gárdonyi Géza : <i>Április</i> . — Kovács Norbert : <i>Troubadour- dalok</i> . — o. — Vámbéry Rusztem : <i>A házasság védelme a büntető- jogban</i> . — W. Ö. — <i>Új magyar könyvek</i>	487

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI ELSŐBB LEANYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

ALBÁNIA.

(Első közlemény.)

I. Albánia népe.

Hugo Victor *Orientales*jában a következőképen énekli meg a klephtákat azaz albánokat:

«Le Klephte a pour tout bien l'air du ciel, l'eau des puits,
Un bon fusil bronzé par la fumée et puis
La liberté sur la montagne».

Ilyennek képzeljük mi is, a szép albán hegyek szabad fiát. De sajnós, nem valamennyit találjuk ilyennek. A monastiri korcsapolitikusok, kik e vegyes-nyelvű vilajetben egy Nagy-Görögországot, Nagy-Bulgáriát avagy egy Nagy-Albániát állítanak egymással szembe és titkos gyűléseikben az Ismail Hemal bey által Brüsszelből lancirozott eszméknek hódolva, nemcsak a pusztá lelkesedéssel elégesznek meg, hanem hébehóba nyílt lázadást is rendeznek, úgyszintén a menekülő Malic bey szellemi hűbéresei nem igen felelnek meg Hugo Victor föntvázolt képének.

De a santa-quarantai kereskedőket és a pargai, prevesai, salatorai és janinai «bagaristákat» sem találjuk olyan ideálisoknak. Őket már a görög vér, a félhellen propaganda kivetkőztette eredeti mivoltukból, azon görög kereskedelmi szellemet szívták magokba, a mely, a görög szószegő kereskedő rendjében megtestesítve, csak két ideált ismer: mindenképen meggazdagodni és embertársainak, ott, a hol lehet, anyagi kárt okozni. Ez elemekből nem támadnak a szabadságszerető albán hősök, Hunyadi nagy kortársának, Castrióta György ivadékai, hanem azok az opportunisták, kik annak a kormánynak lesznek hivei és azon nép barátjai, melytől több előnyt várhatnak. A legendai hősökre nem emlékeztetnek az epiro-

tusok sem, kik, jóllehet martiális és gyönyörű szép férfias alakok, úgy a szultán, mint a khedive, a montenegrói, vagy bolgár fejedelem készséges és hű testőreivé válnak, hazájok jólétével nem sokat törődve.

Még kevésbé ismerünk a Hugo Victortól elélnke varázsolt képben a szegény rájakra, kik vagy mint földművesek, a köves és sziklás talajból kevés kukoriczát vagy buzát sajtolva, tengetik nyomoruságos életöket, minden bánat és öröm nélkül stoikus nyugalommal tekintve a sors elé, vagy pedig mint pásztorok, kecskékből és juhokból álló nyájait a Suli hegység magaslatára főlhajtják, mignem valami velök rokon rablótörzs nyájait elrabolja, vagy esetleg a vali a brigansokat megelőzve ugyanezt jókor nem teszi.

Legszomorúbb azonban az, hogy az a sok száz albán ifjú, kik egyrészt Athénben vagy Párisban, másrészt Zürichben, Genfben, Nápoly- vagy Rómában végeznek részben orvosi, jogi, vagy kereskedelmi tanulmányaikat, leghamarább vetkőzik le eredeti nemzeti jellegöket és az idegen szellemet magokba szívja, a jövendő Albánia oszlopai, az albán népszellem hirdetőivé akarnak lenni.

Nem, ezek mind nem azok az albánok, kik szemünk előtt lebegnek, ha Albánia történeti múltjára gondolunk, nem azok az albánok, kiket a nagy francia költő oly szépen megénekelt. Ha azonban Skutarit elhagyva a Drinaúton Mirdiczia felé hatolunk, avagy pedig a metzii régi velencei hídon a Kir folyón átme gyünk, és egy előkelő albán védelme alatt 10—12 órai útat befelé teszünk meg, odáig, a hol a Sala vagy Storaj folyócskák a Drinába ömölnek, akkor meg fogjuk találni azt a hőst, a kit kerestünk, és első pillanatra is rá fogunk ismerni.

Nyulánk, magas, izmos és aczélidegzetűnek találjuk itt az igaz albánt. Hosszú, szöke bajusza, simára borotvált álla, haja rövidre nyirva, fején a fehér báránysapkával, vagy a fehér gyapjúkendővel, mely turbánmódra feje körül csavarva, onnét csak igen ritkán kerül le. A nadrág féltörökösen a térdig bő, aztán a lábszárhoz szorulva, a bokánál szétnyilik, hasonlítva a mexikói és indiánus lovasok öltözékéhez. A nadrág is fehér és fekete bandarabeikokkal van zsinórozva. A kabát vörös vagy fekete, az ezüsttel kiver t öv pedig széles és a testtől eláll, hogy minél több kést, tört és pisztolyt lehessen benne

elhelyezni. Az öv alatt és ha elfér, benne is egy egész töltény-arzenálra fogunk akadni. E fegyverein kívül, melyeket különben a montenegrói is visel, az albán a puskájától el nem választható; azon puskától, melylyel a sólymot röptében lelövi. Puska nélkül egy lépést sem tesz. Ha szánt, vagy pedig a mezőn dolgozik, a puska a vállán nyugszik, ha birkáit vagy nyáját legelteti, úgy guggolva mindkét kezével tartogatja, ha pedig a hegyekben, vagy a keskeny ösvényeken csatangol, úgy mindig lövésre kézen fogja. Ha gondtalanul lehever feje alá párnának rakja.

Csak Skutari kapui előtt kell megválnia fegyverétől és morogva, fogcsikorgatva adja azt át a török őrség tisztjének, ki nem tűri, hogy fegyveresen járkáljon a városban, mert könnyen megeshetnék, hogy a vásári ünnep csataünnepé változnék át, melynek a kiomlott keresztyén és török vér adná meg az árát. Mikor aztán hazatér és fegyvereit ismét visszakapja, örömtől ujjongva süti el pisztolyát. Ezek az albánok tudniillik az egyedüliek, kik jogosítva vannak, hogy a scutarii kerületben — a főváros kivételével — egyáltalán fegyvert viselhessenek. Ők azonban az egyedüliek is, kik a «tizedet» nem fizetik, az egyedüliek, kik katonai szolgálatot nem teljesítenek, hanem csak arra kötelesek, hogy háború idején, mint szabad, irregularis milizia a határokat megőrizték és védjék. A szerbek és montenegróiak igen jól tudják, hogy albán «testvéreik» e kötelezettségöknek, hazájok határán túl is, és béke idején is sokszor túlbuzgóan tesznek eleget.

Ezek az igazi hegyi albánok, körülbelül 100—150,000-en vannak és malliesoknak, vagy hegyilakóknak is neveztetnek. Törzsökre, (fataleikra vagy bairachtsokra) oszolnak; e törzsök közül, a clementok a montenegrói határ mellett lagnak, azután a Scutari tó keleti oldalától kezdve, hegymeredekről-hegymeredekre találjuk a hottákat, screliákat, castrahokat, riolokat, buschatokat, pulatokat, posripákat és slackokat. A Drinától beljebb találjuk a hires mirditákat, ducadschinokat, és taziaiaikat, északon pedig a Dusmani, nicali martenseket, grasnici és hacikat. Ezek csak a scutarii vilajetben lakó albán néptörzsek.

A nagyobb törzsek banderiákra oszolnak; így a mirditák törzse, mely több mint harmincz ezer lelket számlál, számos banderiumra oszlik, melynek mindegyike azon helység nevét viseli, a hol állandóan tartózkodik.

Minden törzs élén áll a bairachtar, ki mellett mint tanácsadó szerv, a «vének tanácsa» szerepel. A vének tanácsa nem a törzs legidősebb, hanem legbátrabb férfיאiból, a «hősökből» van összeállítva. A bairachtar védi meg a törzs érdekeit, háború idején ő nevezi ki a vezetőket, békében pedig a legfelsőbb bíró, ki a Lek ducadgin (hegyi jog) szerint igazságot szolgáltatva, egyszersmind — sokszor igen kegyetlen, — ítéleteinek végrehajtásáról gondoskodik.

Minden törzs joga és kötelessége, hogy vilajetje valójánál képviseltesse magát, de a vali is «köteles és jogosult», hogy minden törzshöz követet küldjön. E «jog és kötelesség» azonban csak Scutari vidékén és Ipek körül gyakoroltatik, tényleg hatályon kívül van helyezve, mert e jognak kölcsönös gyakorlása sok gyilkosságot és véres összeütközést vont maga után.

Csak igen kevés és nehezen rendezhető ügyben jelenik meg a törzs egynéhány vénje, kik nem idegenkednek mindentől, a mi török, a scutarii török bíró előtt, hogy a scutarii török tribunale azon szárnyában, a hol kizárólagosan a «Gibel» az albánok joga szerint ítéleznek, tárgyalhassák az odahaza eddigelé el nem intézhető ügyet.

A scutarii török törvényszék egy régi, piszkos és elhanyagolt épület, melynek zöldre festett kerítése már messze föltűnik az idegennek.

Csak hébe-korba lát az ember ez épület előtt egy pár albánt; hallgatagon és magokba zárkozva kezdik meg a magas hegyek felé vezető útjokat. Hallgatagok, mert az ítéletet, a mit ott benn a török bírótól hallottak, nem kapják írásban, hanem azt jól kell emlékezetökbe vésniök, nehogy abból, a míg hazaérnek, valamit elfelejtsenek. Mert ha az ítéletet odahaza is elfogadják, úgy az a legpontosabban végre is hajtatik. Ha a törzsfőnök és a vének tanácsa az ítélettel nincs megelégedve, úgy a hegyekben újra megtartják az ülést, ítéletet mondanak, mely ellen azonban már föllebbezés nincs.

Különben peres ügy sok nincsen. Az önsegély az első törvény, minden albán egy «egoarcha» a szó legteljesebb értelmében és az is volt, még mielőtt Nietzsche e fogalmat megteremtette.

A ki őt legelőjében meg akarja rövidíteni, a ki ürüjét, vagy birkáját ellopja, a ki rajta jogtalanságot követ el, az

ellen van az albánnak elég fegyvere. A revolver, kard, puska. Egy albán közmondás azt tartja, hogy «semmisem oly igazságos, mint az albán puska», és a hol egyszer vér kezdett folyni, ott addig kell folynia, míg patakká lesz. Ha valakit meggyilkolnak, vagy ha csak a gyilkosság megkíséreltetett, úgy a két család «vérré lép egymással». Ez annyit tesz, hogy a hány az egyik oldalon elesett, ugyanannyinak a másik oldalon is áldozatul kell esnie. Vér vért kíván, ez az egész Balkánon félig-meddig elfogadott elv és hogy a meggyilkolt vér még a sírban is vér után kiáltson, tilos, a vért a sebről lemosni, mert a vérrel a bosszúra való jogot is el lehetne mosni.

A vérbosszú kötelessége csak a család férfitagjaira terjed ki, de azért a nők is igen gyakran részt vesznek benne.

Mindenesetre a nők azonban azok, kik férjök, apjuk és fiokban nem engedik elaludni a bosszút, hanem dalaikkal mindig újra és újra azt életre ébresztik. A vérbosszú furiája, épen a nők rimánkodása és nógatása következtében, sokszor egész törzsöket ragad magával és borzasztó küzdelmeket idéz elő.

Ugyanez történik különben, ha a meggyilkolt egyedülálló egyén volt, kivel esetleg a család is férfiágában kihalt. Mert azon törzs, melyhez a meggyilkolt tartozott, hadat izen az egész másik törzsnek és már megtörtént, hogy egy egész bairacht e rettenetes gyilkolásban teljesen elpusztult.

A bairachtarnak jogában áll, hatalmi szavával a vérbosszúnak véget vetni és az egymással «vérré lépett családokat» kibékíteni — e jogát azonban csak akkor gyakorolhatja, ha mindkét részről a meggyilkoltak száma egyenlő nagy.

Ha ez az eset beáll és a bairachta, a vének tanácsával, kimondja az ellenségeskedés megszűntét, akkor jaj annak, a ki a békét újra megszegi. Házát leégetik és családjá kitagadjá.

Természetes, hogy míg a vérbosszú tart, addig minden eszköz meg van engedve és a ki ellenfelét hátulról, vagy egy biztos buvóhelyről orozva lelövi, épen oly hős, mint ha nyílt párbajban leütötte volna. Sőt a ravaszságot az albánok gyakran még sokkal nagyobb erénynek tekintik, mint a bátorságot.

A vérbosszú leggyakoribb oka, a nő hűtlensége, a házasságtörés. Mert «az albán nő, szép és gyönyörű testalkatú, fekete szemű, fehér és vörös, mint a tej és a vér».

Egy régi albán dal így írja le az albán nőt és ez meg is

felel az igazságnak. A megcsalt férj kétszeres boszút köteles állni, mert nemcsak saját gyalázatát kell lemosnia, hanem nem szabad túrnie, a felesége családján ejtett szégyent sem. Mindenekelőtt azonban, nehogy hűtlen felesége családjánál mint rágalmazó tűnjék föl, a nélkül, hogy ezt valaki sejtjené, felesége hűtlenségéről biztos adatokat kell gyűjtenie. Ha e megdönthetetlen bizonyítékok birtokában van, úgy elmegy felesége atyjához vagy fitestvéreihez, megmondja jövetelének okát és előadja sorról-sorra bizonyítékait. Szótlanul hallgatja az atya, vagy a testvérelánya, vagy nővére bűnét és ha a bűnösséget beismerik, a megcsalt férjnek puskája számára egy töltényt adnak. Ezzel aztán, a nélkül, hogy neje családjának bosszújától tartania kellene, ura lett felesége életének, mert hiszen «a család ólmával» öli meg, azaz a család részéről a becestelen fölött mondott ítéletet hajtja végre.

Gyakran a férj ez ítélettől eláll és csak azzal elégszik meg, hogy felesége orrát levágja. Nem ritkán találkozhatni az albán hegyekben, fösleges természetű, gyönyörű szép nőkre, elcsúfítva az orr helyén levő behagedt sebbel, mely nemesak bizonyítékul szolgál a férj kegyetlen bosszújának, hanem a melyre a nő néha büszke is, mert ez azt bizonyítja, hogy őt más is szerette és hogy ő értett ahhoz, hogy e szerelemért szenvedjen is.

Sokszor e családi szerencsétlenségek egész törzsek valódi sorscsapásaivá válnak, mert igen gyakran a szerető nem tűri a szeretett nő halálát vagy elcsúfítását. A szerető ilyenkor vérboszút esküszik. Csak természetes, hogy ilyen körülmények között az albán hegyi lakók férfiainak alig egy harmada hal meg természetes halállal. A többi vagy az örökös harczok, vagy a vérboszú áldozataivá lesznek.

Csak egyetlenegy eszköz van, mely egy «vérben» levő albánt megmenthet. Ez a vendégbarátság, melyet egy idegennél élvez. Mert a vendégbarátság oly szentség, melyet se a keresztyén, se a mohammedán albán meg nem szeg. Míg tehát a vérboszú által üldözött még a halálos ellenség vendégszeretetét is fölhívja és élvezi, a míg annak háza fedele alatt tartózkodik, addig teljes biztonságban van. Ha a vendégbarát barátságát és ótalmát a házon kívül is élvezi, vagy pedig csak a háza küszöbéig, és ha az ellenséges golyó ott leteríti, úgy a vendégbarát egész családjá «vére lép» és

az ellenségeskedés mindig új és új és szélesebb köröket von maga után.

Természetes, hogy minél inkább közeledünk a városhoz, annál enyhébbek lesznek a szokások, melyek leginkább a belső hegyes országrészekben pusztítanak legerősebben. A városban úgyszólván egészen elmosódnak. Ehhez mindenesetre hozzájárul, főleg az a körülmény, hogy a városi albánok csak a magok árnyékai, mert ott a legborzasztóbb ellen — lép föl ellenök és kérlelhetetlenül bénítja meg vad erőiket. Ez ellenség a tüdővész.

Ha Degrand tuloz is, midőn 70 %-ra becsüli a scutarii lakosság tüdővészeseit, kétségen kívül áll, hogy e betegség sehol oly borzasztóan nem pusztít, mint az albán Párisban, a hogy a scutariak városukat nagy büszkén elneveztek. A scutariak régi öröksége, mely a rettentő «Skrljevo»-ra vezethető vissza, a luesz is, a mely betegség annak idején, a francia uralom alatt, Dalmáciát néptelenné tette és a síkságon lakó albánoknt degenerálta. A város egészségügyi és társadalmi viszonyai nagyban hozzá járulnak, hogy e betegség folytonos terjedése minél nagyobb mérveket öltjön. Az asszonyok például bűzös, egészségtelen szobákban tartózkodnak és a házat csak igen ritkán hagyják el. A városban csatornának se hire, se hamva, a víz rossz, tisztátlan, a gyakori áradások a város utczáiban valóságos mocsarakat hagynak hátra és a levegőt egészségtelen miazmákkal töltik el — szóval megvan minden előfeltétel, hogy a lappangó betegség mindenütt gyorsan és alaposan végezzen.

Innen van az, hogyha szerdán Scutariban a «bazár», azaz a nagy vásárnap van, és a hegyi lakosság a várost nagy tömegben elárasztja, a hegyi lakók erős, izmos és nemes alakjait, a vézna és beesett szemű városi albántól már messze meg lehet különböztetni. És így nem is csoda, ha amazok ezekre csakis szánakozó megvetéssel tekintenek le és őket nem is akarják fajukhoz tartozóknak elismerni. Egyszerű «bazarinusoknak», kereskedőknek tekintik őket, kikkel elvégzik üzleti dolgaikat és a kikre sohasem lehet számítani, még még akkor sem, mikor az a «nagy és jelentőségteljes óra fog ütni», melyet minden albán epedve vár: a fölkelés és szabadság órája. Mert az albán is egy szabad és független hazáról álmodik, dalai a szabadság dicsőhymnusai, vágyának egyedüli

álma, a nagy, szabad és egyesített Albánia. És ha valaki aztán azt mondja neki, hogy egykoron a montenegrói le fog szállni hegyeiről és Scutari fölött fog uralkodni, az látni fogja, mint torzul el megvetőleg arcza és az utálat érzetében, hogyan fog egy köpéssel megvetésének kifejezést adni. A ki pedig azt fogja előtte vitatni, hogy Olaszország lesz Albánia ura, nevetve azt fogja mondani: «E mesét már valaha hallottam». A ki pedig Ausztria-Magyarország uralmát jövendőli Albánia fölött, az látni fogja, hogy hogyan sötétedik el tekintete, hogyan nyúl fegyveréhez és ezeket fogja hallani: «Soha, a míg élünk. Ránk nézve éppen oly rossz volna, mint rátok nézve».

II. Albánia történetéből.

A milyen érdekes maga az albán nép, éppen oly érdekes története is. Alapjában véve a folytonos harczok és küzdelmek epepeiája. Véres csaták és győzelmek hősi éneke ez a történet, melynek fénypontja Scander bég harczyi tetteiben tetőzik. Ebben a névben egyesül — mint Warsa Effendi mondja — Albánia multja és jövője is; ő e nemzet legnagyobb, legendaszerű hőse, a kinek a nép bárdjaitól megénekelt tettei «a férfiakat hőssé avatni képesek».

A nagy Castrióta neve a XV. századba vezet bennünket vissza — a török uralom, a vallási küzdelmek által szédült korszakba. És a történelem a török uralom fénye mellett is, mégis a nagy Györgynek csakis szerencséjéről, dicsőségéről és győzelmeiről adhat számot. Scander bég — a török ostora. Egész Európa rettegett a török hatalom előtt, csak két férfiú nem — a nagy Hunyadi és hű bajtársa Castrióta György! Scander bég hősi tettei bámulatba ejtették az egész keresztény világot. Maréknyi emberrel, útját állja a győzelmes ottomán hadseregnek, mely előtt már akkor egész Dél-Európa meghajolt. Az albán néptörzs egész őserejét látjuk megtestestítve Castriótában, kit minden korszak nagy hadvezérei mellé méltán lehet sorolni. De nemcsak e nép őserejét, hanem az albán ravaszságát, leleményességét és kegyetlenséggel párosult vakmerőségét is egyesítve látjuk e nemzeti hősükben — úgy hogy Scander bégben az albán hegyi lakó teljes és hű typusa jelenik meg.

Férfias és erőteljes egyéniségének bűbája, nagy izgató és szónoki tehetsége, szerencséjének és bátorságának nimbusza, minden albánt hatalmasan vonzott Scander bég parancsszava alá.

A Castrióták fejedelmi családja azon kis fejedelemség fölött uralkodott, a mely a nagy-szerb birodalom tönkretétele után a törökkel szemben önállóságát még fönn tudta tartani. Castrióta György atyja, János, a Dibrótól—Krojaig terjedő országrészen uralkodott és ez utóbbi helységben született 1408-ban Scander bég. Születésekor nagy tüzes kereszt mutatkozott az égen és egy hosszúfarkú üstökös vonult végig a sötét éjszakán. Már ez jele volt annak, hogy a gyermek nagy tettekre hívatott. Már zsenge ifjúságában messze fölülmúlta valamennyi testvérét és honfitársát a fegyverfogásban és birkózásban. Atyja kedvence volt és nemzetének reménye lett. Midőn a töröknek sikerült a kisdud országot leigáznia és a fejedelem kényszerülve volt, legnagyobb kincsét, Györgyöt a szultánnak túsul adni — János fejedelem így szólt fiához: «György, tudom, hogy te léssz a megboszulóm. Isten te benned helyezte el erejét. Te fogod, Jézus Krisztus dicsőségére a törököt leigáznia és a félhold helyett ismét a kereszt uralmát fölállítani».

Igy ment a fiatal Castrióta mint tús és fogoly Drinápolyba, a hol akkor II. Murad szultán uralkodott. György a szultán szívét hamar megnyerte. Míg a kényúr György testvéreit a halálba küldi, addig őt — miután az izlámra áttért — mint saját fiát neveltette. Tizennyolcz éves korában, György — most már Scander bég — Anatóliában küzd a törökök sorában és számos alkalommal kitünteti magát.

Visszatérve Murat udvarába, párviadalban megöl egy tatár óriást és két perzsa fejedelmet, kik mint rettegett bajvivók voltak elismerve.

E tettei, de még inkább férfias szépsége, szelleme és tisztán látó elméje nagyon elbájolták a szultánt, a ki aztán az albán herceget kegyének számos jelével tüntette ki. Albániában pedig általános és nagy volt a gyász, hogy György otthagya ősei vallását, eldobta magától népének szokásait és hűtlen lett atyja jövendöléséhez; — hogy igaztalan volt a gyász, azt Scander bég nemsokára bizonyította.

1442-ben a szultán Keram pasa és Scander bég vezérlete

alatt nagy sereget küldött ki, a Hunyadi János vezérlete alatt álló magyar sereg visszaverésére. Az elővédet Keram pasa vezényli, a sereg magva Scander bég parancsnoksága alatt állott. Keram pasát Hunyadi fényesen megverte — ez most Scander béghoz fordul segítségért. Castrióta György ujjongott. Most látta elérkezettnek az időt, hogy az álarczot, melyet annyi ideig viselt, magától eldobja. Most következett el a cselekvés ideje.

A kíséretében levő albánokat sátrába hivatta és megmagyarázta nekik, hogy ő, mint keresztyén, a ki szívében mindig keresztyén is marad, nem harcolhat keresztyén ellen, hanem elhatározta, hogy elhagyja a szultán seregét és visszatér az albán hegyek közé, hogy lerázza szegény testvéreiről a török jármot — a ki akar, jöjjön vele.

Ujjongó lelkesüléssel repültek ki a görbe kardok a hüvelyekből és «Albánia és a keresztyénség» szavaktól viszhangzott a sátor. Aztán ősi prelargiai szokás szerint, «követ helyeztek a gyülekezet közepén» és ünnepélyes esküt tettek, — hogy a halálig, örömben és búban törhetetlenül fognak egymás mellett kitartani.

Mindjárt különféle rendszabályokhoz nyultak, hogy a merész terv sikerülését biztosítsák. Scander bég maga tartóztatta le Reys Effendit, a ki mint a szultánnak pecsétörzője, a sereget elkísérte a hadjáratra és kényszerítette, hogy a szultán nevében egy okiratot állítson ki, melynek értelmében, a krojai török kormányzó fölszólíttatik, hogy a megerősített hely és az ország uralmát Scander bégnek adja át.

Ez okirattal a kezében és 300 bajtárstól kísérve hagyta el a táborát és gyors menetekben igyekezett haza — az albán hegyek felé. Dibre helységben lépett Scander bég először albán földre. Midőn a lakosság, — mely a Castrióta családhoz mindig hű volt — terveiről értesült, nagy tömegben csatlakozott hozzá. Az egész ország kész volt a fölkelésre, ha «György fejedelem» kívánsága.

A dibraiak csapatával megnagyobbodva, Kronja felé indult. Seregét az erdőben hagyta, a krojai kormányzóhoz pedig elküldötte unokaöcsését Hamzsát és két tisztet, hogy a kormányzónak jelentsék eljövetelét és adják át a szultán parancsát. A kormányzó legesekélyebb gyanút sem táplált, hanem Scander bégnek kormányzóvá való kinevezését rögtön

tudatta is a lakossággal. A kinevezés hirtelen mindenütt megbotránkozást és bosszúságot keltett, mert hogy egy volt albán fejedelem fia, mint a török képviselője, régi hazáján uralkodjék, az már gúnynak is sok. De Hamzsa bég hamar lecsillapította a kedélyeket, a mennyiben, összehivatva a város legelőkelőbbjeit, előadta Scander bég tervét és fölszólította a jelenlevőket, hogy a város kapuit éjjel nyissák föl az erdőben elrejtett albánoknak, ők magok pedig szintén fogjanak fegyvert az elnyomás ellen.

A terv sikerült. Éjjel az egész lakosság, férfiak és nők, sőt gyermekek is állig fölfegyverkezve kirontottak házaikból és mindenkit, a ki török volt, legyilkoltak. Egész éjjel tartott a borzasztó gyilkolás. Csak reggel adta ki Scander bég a parancsot a véröntés megszüntetésére, és hírül adta, hogy mindenkinek, a ki vallását odahagyja és mint ő, ismét kereszténné lesz, annak életét odaajándékozza.

Így lett Castrióta György Kroja ura és miután a Dibrauck is nagy csapatokban csatlakoztak hozzája és a többi apró albán fejedelem is neki meghódolt, nemsokára oly tekintélyes haderő élén állott, hogy az egész országot a töröktől megtisztíthatta. Hogy a szabadság fönmaradását továbbra biztosítsa, 1444-ben Alessiába összehívta az albán fejedelmek congresszusát és tüzes beszédben szólította föl őket a jó béke és egyetértés föntartására. A beszéd hatása nagy lelkesedést idézett elő és azt eredményezte, hogy Castrióta Györgyöt az újonnan alakult albán liga fejevé és az albánok első fejedelmévé választották meg.

Murat szultán kedvencének árulása miatt természetesen igen föl volt háborodva és Ali pasa vezérlete alatt nagy sereget küldött ki Albánia visszahódítására és hogy a fejedelmet lehetőleg élve fogja el. Tivolrónál ütközött össze a két sereg — borzasztó volt az összecsapás és az albán hegyek is ritkán láttak ilyen vérfürdőt. A törökök teljes vereségével végződött a harc és csak kevés híja volt, hogy Ali pasa nem jutott azon sorsra, melyet ő Scander bég számára tartogatott.

Castrióta György győzelmének híre hamar elterjedt egész Európában és Ulászló magyar király követséget küldött hozzá, melyben fölkérte, hogy a törökök ellen indítandó kereszties hadjáratban vegyen részt.

Scander bég megint a kisebb fejedelmekhez fordult

tanácsért és elhatározták, hogy 20,000 albánnal fognak Hunyadi hadseregéhez csatlakozni. Útjában értesült arról, hogy Ulászló — Hunyady tanácsát nem követve — Várnánál összeütközött a törökkel és vereséget szenvedett és hogy egy nagy török sereg elindult Albánia leigázására. Castrióta György erre visszafordult. Gyors tempóban sietett az épen elhagyott otthon felé és a Mokrena szorosokban helyezkedett el, a hol a török sereget be akarta várni.

A török bement a csapdába és midőn Fizar Pasa lovaseregével a szorosokba bevonult, az albánok neki estek és alig egy harmada a török seregnek menekülhetett a határhoz vissza.

Nem jobb sors érte Mustafa pasát sem, a ki egy még nagyobb sereggel követte az előbbi vezért.

Természetes, hogy minde győzelmi hír nemcsak Albániában, hanem egész Európában a legnagyobb örömet keltette és a várnai ütközet után kissé lehangolt bátorságát ismét új életre ébresztette.

Mindenünnen érkezett segítség az albán fejedelem részére — de a török egyidejig békén hagyta az országot. A helyett azonban a velencei köztársaság foglalta el Dipra albán városkát. De a san-markói oroszlán is kénytelen volt az albán oroszlán előtt meghátrálni. Alig végződött e küzdelem is Albánia javára, Mustafa pasa, nagy hadsereggel ujjonnan kivonult a nagy albán fejedelem ellen. Háromszor oly erős és hatalmas volt a török hadsereg, mint Castrióta kised hada, de azért a török mégis legyőzetett és Orosinál maga Mustafa pasa is Scander bég kezeibe esett. Dűhtől tajtékozva, a szultán maga vonult Albánia ellen. De ő maga sem birkózhatott meg az albán hős szerencsecsillagával és két ízben hiába kísérelte meg a hős leigázását. Miután nagy veszteségeket szenvedett, «megtört szívvel» határozta el a visszavonulást és nemsokára reá, mint az albán legenda mondja, «a bánat elsorvasztotta és lelkének tüze elaludt».

A nép örömujjongása és az összes európai országokból összesereglett lovagok üdvözlése között tért vissza Scander bég fővárosába, Krojába és egy ideig nyugodtan, felesége Andronica, Arcandas Polemi fejedelem leánya, oldalán országá és háza szerencséjének élt.

Életének álma az egységes Albánia volt, melynek a

megvalósításához most már minden eszközzel törekedett. Albánia sorsa egy kézben legyen letéve. Egy birodalom, egy fejedelem, egy nép. A kis fejedelmek egynémelyike ezért elpártolt tőle, így egykori legjobb barátjai, Golemi és Hamza is, ki Kroja előtt oly nagy szolgálatot tett neki. Mindkettő II. Mohamed, Murat szultán utódjához fordultak, ki tárt karokkal fogadta őket. Sőt a szultán nagy sereg élére állította e két renegát fejedelmet, hogy Albánia ellen vonuljanak. Orosi előtt találkozott a két sereg. Már harci vonalban állottak egymással szemben — ekkor előlépett az öreg Golemi és Scanderbéget párviadalra szólította föl. Scander bég elfogadta azt, de midőn Golemi előlépett és azt a férfiut látta maga előtt, ki nemrég legjobb barátja volt, azt a férfiut, kinek az oldalán százszor és százszor küzdött, azt a férfiut, a ki neki kétszer mentette meg életét, ekkor szívébe — mint a népdal szépen mondja — lelohadt a bátorság, kezéből kiesett a kard és mindkét kezével befödvn orczáját, hevesen zokogni kezdett. Ez a jelenet annyira megbénította a török sereg harci kedvét, hogy ez hátrálni kezdett. Goleminak ugyan sikerült őket megállásra bírni s jöllehet «előbbi gyengeségét nagyon szégyelve», küzdött, mint a hogy csak egy oroszlán küzdhet, a ki többé az életre nem gondolhat, hanem csak a halálra, mindazonáltal Scander bég őt megverte, épen úgy mint a segítségére siető Hamzsát is.

A vén Golemi azonban nem lelte a csatában a halált, melyet oly nagyon keresett — összetörve tért vissza Scander béghez, a ki nyílt karokkal fogadta és mindenkinek büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy a hős fejedelmet, akár szóval, akár tettel, akár dallal vagy arczkifejezéssel, hűtlenségéért, — melyet örökre el kell felejteni — szemrehányást tegyen.

Egy meglehetősen békés korszak köszönt most be Albániára — a törökkel ugyan még mindig folyt a viszálykodás, de a török már csak inkább a látszat kedvéért folytatta a háborút. Scander bég megerősítette országa határait és az belső jólétéről is gondoskodott.

E munkássága közepett érte régi barátja nápolyi Ferdinánd meghívása, ki az anjoui gróf ellen segítséget kért; mert ez Bari városát megszállotta. Scander bég barátja meghívásának mindjárt eleget tett. Nyolcezer kitünően felszerelt lovassal áthajózott Itáliába és miután Piceiraino fölött győzel-

met aratott, Barit az ellenségtől megtisztította. Miután Tranit is meghódította, gyorsan visszasietett országába, mert a török távollétét fölhasználva, berontott Albániába és már a mokrenai szorosokat is megszállotta. Scander bég a török sereg elébe ment és csakhamar sikerült neki ellenséget országából kivernie.

A szultán dühében egy seregét, a másik után küldötte az albánok nyakára, de mind hasztalan.

Scander béget a «hegyi tündérek védték» — a szultán belefáradt az örökös küzdelembe. Békét kötött és Castrióta Györgyöt elismerte Albánia souverain urának.

Pius pápa azonban új keresztes hadjáratot hirdetve, Scander béget kínálta meg a fővezérséggel. Scander bég elfogadta a megtisztelő ajánlatot és ismét a kardhoz nyult. Berontott a török területre és egy török határsereget meg is semmisített. Győzelmét már-már ki akarta akarta használni, mikor a pápa halálhíre érkezett táborába. A keresztes hadsereg létesítése nem sikerült, s Scander bég egyedül állott, mint a szultán egyetlen fegyveres ellenese. Ellene irányult most már a szultán egész haragja, Baloban pasa, a szultán legkitünőbb vezére indult Albánia ellen, de most is a török szenvedte a csúfos vereséget.

Az arnauta Sukub is föllázadt Scander bég ellen, de ezt is megverte a híres albán fejedelem.

Még egy utolsó kísérletet tett a padisah, úgy mint nagynevű elődje és maga állott serege élére. De Scander bég legyőzhetetlen volt. Semmisem sikerült, még a szultántól fölbérelt orgyilkosok töre sem használt. Skanderbéget «valóban a hegyi tündérek védték».

Semmit sem végezve tért vissza a szultán, csak Chidva, lázadó városon állt véres bosszút, a mennyiben 8000 férfi fejét levágatta és győzelmi jelként Stambulba küldte. Scander bég üldözte a visszavonuló ellenséget, de hirtelen megfordult és Alessio felé tartott, a hová a többi albán fejedelmet is meghívta.

Mielőtt valamennyien összegyűltek volna, heves lázba esett. «Végem van» mondotta és lefeküdt, hogy meghaljon. Halálos ágyán kapta a hírt, hogy a törökök megint berontottak hazájába. «Hozzátok fegyveremet és kantározzátok föl a lovamat» — «ti pedig induljatok az ellenség ellen». És

mint a szélvihar repültek le az albán hegyekről a síkságba a könnyű albán lovasok a halálos ellenség visszaűzésére. «Scander bég! Scander bég!» ez volt a csatakiáltás. A sereg előtt száguldott a hős paripája és sokan phantasiájokban rajta látták a hőst. A törököt oly páni félelem fogta el, hogy sietve minden oldal felé elmenekültek. A legenda szerint Scander bég még halála után is győzött a török sereg fölött, mert mikor az albánok lenn a síkságban e fényes győzelmet kivívták, a nagy hős fönn a hegyekben lelkét már kilehelte.

Ez Scander bég története — ez Albánia fénykora. Ebben összpontosul Albánia szereplése is, mert a mi ezután jön, az már a szétesés — az ország züllése. A török az egyik országrészt a másik után hódította meg — csekély ellentállás mellett. És ez így maradt továbbra is, ha a fölkelés tüze és a régi gyűlölet lángja hébe-korba föl is csapott. Nem változott sokat ez állapot addig, meg több hatalom versengése nem hozza Albániát közelebb más országok — így hazánk — érdeksphærájához is.

III. A jelenlegi politikai áramlatok.

Albánia, mint már jeleztem, a népek figyelmét az újabb időben ismét maga felé fordítja. Több nemzet külpolitikájának úgyszólván még titkolt terrenumát teszi — mindenesetre azonban hivatva van, hogy új politikai életre ébresztessék. A nagy nemzetek közt, mi és az olasz nemzet igyekszünk egymás törekvéseit keresztezni és versenyzésünk egyelőre csak gazdasági téren már-már éles ellentétté kezd kifejlődni. Mindketten belátjuk, hogy a kié Albánia, azé az Adria fölötti uralom.

Albániában jelenleg négy áramlat igyekszik érvényre jutni. Mindenekelőtt azon albánok, kik Albánia autonóm helyzetét akarják kivívni; a nagy szerb, illetve a montenegrói aknamunka, az olasz propaganda és az osztrák-magyar monarchia céltudatos és rendszeres előrehaladása, mely azonban sajnos egyenlő lépést tart élhetetlen lassúságunkkal és már-már közmondássá vált erélytelenségünkkel. Tudvalevőleg a balkán népei bennünket, kik vagy osztrák vagy magyar honosak vagyunk, «svábáknak» szoktak címezni. Ha az albán valakit tétovázni, vagy habozni lát, azt mondja: Határo-

zatlan, mint a svába». Bizony nagyon ránk férne egy kis erély és gyorsaság, mert így könnyen fogjuk lábunk alatt a talajt elveszíteni. Ha az osztrák politikának talán megfelel és e habozó gazdasági politika — nekünk az semmiképen sem felelhet meg, mert a legjobb útban vagyunk, hogy ezt, a jövődre, oly fontos piacunkat Olaszország elől el fogjuk veszíteni.

Nem Albániának egy csapással való politikai meghódításáról van szó, hanem első sorban arról, hogy az albánokat, kimutatva azon előnyöket, melyeket a velünk való kereskedelmi összeköttetés által nyernek, részünkre meghódítsuk. Így azonban azt látjuk, hogy csekély befolyásunk is tűnőfélben kezd lenni, mintha igazolni akarnánk, egy ismeretes olasz diplomatának azon mondását, hogy: «Hadd dolgozzék és végezzen csak Ausztria-Magyarország; az albán falatot, melyet orruk előtt el fogunk csipnie, a legizletesebben készítik számunkra». Ennek csakis gyors actióval lehet véget vetni, — mely actióra munkám keretén belől bővebben lesz még alkalmam rámutatni.

Hogy monarchiánk keleti politikája merre irányul, azt valamennyien tudjuk. Gróf Andrássy Gyula inaugurálta balkáni politikánkat és Salonikit azóta nem veszítettük el szemeink elől. Az időpont, hogy gazdaságilag előrenyomuljunk, elérkezett — a késedelem csakis ártalmunkra lehet. Hogy miképen járjunk el? Nézzük csak első sorban mit és hogyan tettek és tesznek a többiek.

Az albánok és mint már kiemeltem, különösen a hegyi albánok, a teljes szabadságot kívánják. Azokban a titkos conventiculumokban, melyeket egyrészt a janinai tó környékén, másrészt a boganai völgyben avagy a havasok kunyhóiban már régóta tartani szoktak és a melyekben a testvériesülések és összeesküvések napirenden vannak, tüzes beszédek hangzanak el és az örülésig határos albán kardtáncz közben lángoló szabadságdalok kelnek az ajkáról, úgy hogy valamennyi jelenlevőben a szabadság érzete kiolthatatlanul föllángol. És különös, de való igaz, hogy épen a török kormány az, mely ravasz számítással az albánokban a szabadság érzetét elaludni nem engedi.

Mindjárt a berlini szerződés után a scutarii vali, Hussein pasa Prizrendbe összehívta az összes albánság legelőkelőbbjeit

és módja szerint rámutatott arra a nagy veszélyre, mely Albániát a berlini szerződés részéről fenyegette. Szegény «országok» — így szolt a ravasz török — egy részét Montenegró, másik részét Ausztria-Magyarország, ismét másik részét pedig Görögország fogja kiszípolyozni. Rámutatott arra a nagy szabadságra, melyet Törökország az albánoknak engedélyezett — beszélt a nagy adóról, elnyomatásról, vallási üldözésről stb. úgy, hogy sikerült neki valamennyi albán törzset egy «testvéri szövetségre» birnia. A fölkelés elő volt készítve. Az albán veszedelem Európára nézve már létezett. És ez albán veszedelem mindig fölszínre kerül, ha a keleti kérdést valamely érdekelt európai nagyhatalom fölveti. Minden verekedés, minden lövöldözés, különösen a comosi vagy monastiri vegyes nyelvű- és nemzetiségi vilajetbe fölkelés-számba megy — ha a török kormánynak erre szüksége van.

Ilyenkor aztán Albániában van forradalmi mozgalom, vagy szabadságharcz, mert a török kormány meg akart szabadulni egynéhány neki kellemetlen politikai ügynöktől, a kiket ilyenkor legkönnyebb lehet kitiltani, vagy örökké száműzni is. Ha pedig a török kormány érdeke az albán törzsök daczszövetségét követelte, úgy mindjárt kéznél volt és némelykor, most is van, a külső veszedelem. Mikor a török-montenegrói határ rendezéséről volt szó, mindjárt készen volt a fölkelés és a török kormány kijelenthette a hatalmaknak, hogy egy néplázadással szembe tehetetlen: midőn pedig 1899-ben Görög és Törökország között kitört a háború, akkor a török kormány Albániában emissáriusai által azt a hirt terjesztette, hogy Görögország Artán át Janináig akarja Albániát elfoglalni és hogy Albánia létezése fenyegetve van. Mindjárt létesült az ipeki liga — és a panhellén eszme szétfoslott. Ha pedig Törökországnak már nincs mitől félnie, akkor következik a komédia utolsó jelenete — a fölkelés «vezetői» és vezérei száműzetnek vagy külföldre menekülni kénytelenek. A török kormány e cselszövényeit már Boszniából kellene ismerünk és e török sakkhuzásoknak nem kellene könnyen fölülünk. Az albán forradalom addig nem lesz veszélyes, míg valamely hatalom nem fogja megpróbálni kezét erre a tartományra rátenni; akkor aztán a hegyi albánokkal elkeseredett élet-halál harcra lehet kilátás. Szerencse azonban, hogy az albánok kezdenek már átlátni a konstantinápolyi szítán is.

Világos, hogy az albán autonom törekvések száalai — bármily ellentmondónak is látszanak — Konstantinápolyban futnak össze. Ez a törökök részéről igen ügyes politikai játék, mert így sikerül az albánok egy részét a török politika mellett hangolni. Legjobb bizonyítéka ennek azon körülmény, hogy a legvérmesebb autonomisták a mohammedán hodzsák és papok. Egyáltalán a Balkánon a papság a leghasználhatóbb politikai úttörő. A katolikus albán papság az osztrák-magyar befolyás főtámasza és egyszersmind az olasz törekvések fő ellenlábasa is. A görög-keleti papok az Oroszország által is támogatott montenegrói nagyszerb törekvések szolgálatában állanak, az utóbbi időben azonban az olasz érdekekhez való átpártolás világosan észlelhető. Ennek magyarázata a következő: a nagyszerb törekvések Albániában csak megvetést, de pozitív eredményt nem értek el. Nikita fejedelem az olasz királyi családdal való rokonsági kapcsolat következtében és másrészt azért is, hogy a mi törekvéseinknek, ha lehet, egy nagyhatalmi ellenlábassal állja útját, a görög-keleti papságot Olaszország szolgálatába állította. Nikita önző ember ugyan, de belátta, hogy az ő eszközei csekélyek ahhoz, hogy Albániát hatalmába kerítse — ehhez egy nagyhatalom szükséges. És mint-hogy mindent, a mit tesz, ellenünk teszi, Olaszországot bírta rá, hogy Albániát nagyobb figyelemre méltassa. És mióta III. Viktor Emanuel uralkodik, azóta az olasz törekvések sokkal határozottabb és erélyesebb formát is öltöttek. A görög-keleti papság újabb időben — mint fönt említém — ez áramlatot támogatja. Minthogy a papság a félművelt népeknél a politikai vezérszerepet is játszsza, nyugodtan állíthatom, hogy az albán autonom törekvések azért nem bírnak zöld ágra vergődni, mert az albánoknak sem nemzeti egyházuk, sem nemzeti papságuk nincs.

A nagy és szabad Albánia eszméje csak azon albánok álma, kik hazájokból száműzve, idegen országokban élnek, s ez államok viszonyait az ő országukéval összehasonlítva, az utóbbiak szomorú és elhanyagolt voltáról élénk meggyőződést szereznek. Ezek azt hiszik, hogy tapasztalataikat odahaza értékesítve, hazájok jövőjét boldoggá és nagygyá tehetik. A hegyi albán pedig nem annyira hazája szabadságát feltli, hanem csak egyéni szabadságára, családjának, rokonságának és törzsének szabadságára féltékeny. Nem szabad tőle adót köve-

telni, sem fegyveres szolgálatot, meg kell neki hagyni az albán hegyi jogot és a vérboszúját sem szabad bántani. Hogy mennyire engedélyezheti e kedvezményeket a civilisált állam, az már más kérdés. Mindenesetre ezen az oldalon kell a munkát kezdeni, — ezzel a kulccsal el lehet jutni a hegyi albán szívhez is. A városi egész más elbánást követel és anyagi előnyökkel könnyen kielégíthető.

Ez elemeket kell meghódítani és ezeket lehet is meghódítani.

A milyenek ma a viszonyok, Albánia alapjában véve a török uralommal meg van elégedve, mert a török kormány elnézi akármit tesznek és ha egyik-másik vali ki is szipolyozza őket, a török kormány hamar elcsapja és jön helyette a másik — mert a török kormány nagyon «igazságos»! Oh mily igazságos ez a Törökország!

A montenegrói befolyás ma már igen csekély. A montenegrói különben született ellensége az albánnak. Az Olaszországgal való szoros barátság is a nagyszerb eszmének nagyon ártalmára van. Azonban az aknamunka, mely ott folyik, nagyon is megérdemli az óvatos előrelátást. Gurul az orosz rubel, az orosz prestje és a görög-keleti egyház pedig mindig készenlétben van a nagyszerb eszme újjászervezésére és támogatására. A nyílt nagyszerb propaganda, a Montenegróhoz való csatolás kísérlete is bizonyára egész Albániát lángba borítaná, egy perczre megteremtené ez az albán egységet és bizonyítékát nyujtani annak, hogy az albán nép és szabadság-gondolat még folyvást él.

Ránk nézve legfontosabb az olasz befolyás. Ez nemcsak az Albániáért való küzdelmet, hanem egyszersmind az Adriáért és a középtengeri hatalmi állásunkért való harcot jelenti.

Ha Olaszország nélküli is valamely egyház közvetlen támogatását, az Olaszország területén lakó mintegy kétszáz-ezer albánban hű és nem megvetendő szövetségese van. Ez albánok Sicilia és Calabriában a Terra di Molina és a Terra d'otrantói kapitányságokban erős tömegekben laknak és igen sok olasz községnek és falunak bizonyos feltűnő, az olasztól elütő jellemet kölcsönöznek. Ezekből kerülnek ki főleg az olasz kormány jól fizetett emissáriusai, kik bámuló honfitársaiknak a nagy gazdagságról, jólétről, szabadságról, mely Olaszországban uralkodik, valóságos regéket mesélnek el. És

ha a honfitárs kétkedőleg fejét csóválja, fölszólítják, hogy jőjjön velök. Az olasz földön mesterségesen teremtettt Kis-Albániában azután fejedelmileg fogadják az atyafit, a ki itten olyan dolgokat lát és olyanokról hall, melyről eddigelé sejtelve sem volt, mert előtte ez egészen új és ismeretlen világ nyílik meg. Aztán hazatér magas hegyei közé, de lelkében nagy fordulattal, mert már azon töprenkedik, hogy hogyan volna lehetséges az, hogy az ő hazája is mindezen javakat szolgáltatna, melyeket az olasz testvérországbán talált.

Nem tagadható, hogy az olasz rendszer a helyes. A ki valamely nép igényeit emelni képes és egyszersmind meg tudja mutatni az útát és módot, hogy e szükségletet hol és miképen lehet fődözni, annak a kezében van az illető nép.

Ez egy régi axioma, mely valósulást ígér. Olaszország az albán népben fölkelti a szükségletek és igények iránti vágyat és e vágy teljesítésére az egyedüli eszköznek az Olaszországhoz való csatlakozást hirdeti. «Úgy lesz ez nálatok is, mint a hogy a tengeren túl levő testvéreiteknél van.» Így készíti elő Olaszország Albánia meghódítását. Eddigelé Olaszország csak ígért, de most már azon a ponton áll, hogy ígéretét be is törekszik majd váltani — ha megcsalja is vele az albánokat! — Ha résen nem leszünk és nem mi leszünk azok, kik az albánok igényeit a saját kivitelünkkel fődözni fogjuk, akkor e fontos piacunkat már elveszettnek tekinthetjük. Mindenekelőtt tehát meg kell előznünk Olaszországot, Olaszországnak Albániában levő diplomatiái képviselői és consuljai ügyesen dolgoznak és valljuk be nyiltan és őszintén, sokkal tapintatosabban és eredményesebben dolgoznak, mint az osztrák-magyar monarchia képviselői. Mert hogy volna az másképen lehetséges, hogy a mi befolyásunk például a scutarii vilajetben határozottan súlyedt, míg az olasz nagyban emelkedett, a mi legfeltünőbbben azon sok ujonnan alapított olasz iskolában jut kifejezésre, melyek a miéinket már régen tulszárnyalták.

Olaszországnak Albániában két consulátusa és két alconsulátusa van. Az előbbieket Scutariban és Janinában, az utóbbiak Vallona- és Durazzóban. Mind a négy kitünően van szervezve és vezetve. Azonfelül van Prevesában egy consuláris ügynökség, mely azonban rövid idő alatt alconsulátussá lesz. Azonkívül közel ezekhez Monastirban is van olasz képviselet, a

mely nem annyira kereskedelmi szempontból fontos, hanem főleg azért, mert innét lehet legjobban megfigyelni a macedon mozgalmakat. A macedon kérdés az albán kérdéssel szorosan kapcsolatos — egyik a másiktól alig választható el, mert ha egyszer Macedónia a török birodalomtól elesik, akkor Törökország már nem képes továbbá Albániát megtartani. A török csapatok Albániához akkor csak a mi vasútjainkon, vagy pedig tengeren férhetnének. Ezenkívül Olaszország egy consulátust tervez Üskübben, egy alconsulátust pedig Prizrewben, mind oly diplomatai állomás, mely hivatva van befolyásunk ellen állást foglalni.

Minket azonban főleg Olaszországnak Albániában való kereskedelmi térfoglalása érdekel. E tekintetben Olaszország az utóbbi években, tekintve Albániával való földrajzi fekvését, határozottan sikereket ért el. Nem kell ugyanis elfelejteni, hogy Olaszország Albániával szemben semmiféle úgynevezett Hinterlanddal nem rendelkezik, míg mi a Balkánon kereskedelmi tekintetben úgyszólván uralkodó helyzetet foglaltunk el. Bosznia és Hercegovina teljesen kezünkben van — a többi Albániával határos ország, pedig szintén többé-kevésbé a mi gazdasági politikánktól függ. Montenegró például a mi valutánkat is magáévá tette, jóllehet teljesen független fejedelemség. A mi térfoglalásunk Albániában tehát csak természetes, a viszonyok és politikánk által igazolt volna, ellenben az olaszok térfoglalása mesterkéltséggel és teljesen kereskedelmi körükön kívül esve, főleg monarchiánk aspirációi ellen irányul.

Olaszországnak Albániába való behozatala jelentékenyen emelkedik évről évre és Olaszország e kereskedelmi viszony fejlesztésére kétségtelen olyan ügyességgel dolgozik, mint a milyen ügyes előrelátás albán politikáját egyáltalán jellemzi.

Az 1901. év folyamán a «Puglia» olasz tengerhajózási társaság albániai vonalait jelentékenyen kiterjesztette. Körülbelül egy éve a velencei két heti járat is egy hetivé változtatott át. E járaton a «Veloce» olasz tengerhajózási társaság hajói érintik Triesztet, Zarát, Anconát, Tremittit, Viestit, Barit, Brindisit, Vallonát, Durazzát, Meduát, Antivarit és Gallipolit. E vonalért a főtlemített olasz társaság az olasz kormánytól évenként 315,000 lírányi subventiót kap, míg az előbbi években csak 220,000 lírát kapott. Azonkívül még egy állandó

tengeri vonalat tart fenn az olasz kormány Olaszország és Albánia közt. Ez szintén Velenczéből indul ki és érinti odamenet Triesztet, Ortonát, Barit, Brindisit, Santi Quarantát, Corfut, Prevesát, Salatorát, visszajövet pedig Santa Mariát, Corfut, Santi-Quarantát, Brindisit, Barit, Ortonát és Velenczét. Ez utóbbi vonalon a forgalom csak kéthetenkinti és az olasz kormány jelenleg ezt a vonalat 65,000 lirányi évi subventióval segílyezi. Az 1902. évi olasz költségvetésben azonban e vonalnak minden héten való járata van előirányozva és az olasz kormány e czélnak évi 108,000 lirát szán. Ebből láthatni, hogy az olasz kormány mekkora súlyt fektet az albán forgalomra, ha egy vonalra annyit áldoz!

Tisztán politikai czélokot követett, azonban az olasz kormány, midőn arra törekedett, hogy az albán folyamhajózást kizárólagosan kezébe vegye. A bojanai tudniillik az egyedüli vonal, a melyen kicsiny forgalom van — és az olasz kormány, csakhogy az ottani lakosság előtt kegyes jóakarátát egyrészt és hatalmát másrészt kimutassa, nagy áldozatokkal rendes járatokat tart fenn e néha pocsolyamélységű folyócskán. Mert kereskedelmi érdekek e vonal ápolását nem javasolják, az olasz kormány mégis a bojanai folyamhajózást 180,000 lirával segílyezi. E vonal Meduában bevárja az olasz tengeri gőzösöket és St. Nicoleket Pulaytól a Bojanán fölfelé a forgalmat Obotiiig közvetíti. Az olasz kormány, hogy Albániának ez egyetlen járható folyam viziútját használhassa, a fönti subventión kívül az érdekelt társaságoknak oly szerkezetű hajók építésére is ad külön subventiót, mely hajók az igen sekély vízben is akadálytalanul közlekedhetnek.

A mi Ungaro-Croata hajóstársaságunknak az állammal kötött szerződése értelmében szintén Obotiiig kellene járatait föntartani és oda kéthetenkint szintén a Bojanán fölhajóznia.

Minthogy azonban hajóparkja olyan, hogy a tengerre járó gőzőseit e célra föl nem használhatja, az Ungaro-Croata az Antivari-Durazzói járatot akarja életbe léptetni, legalább addig, míg szintén az olaszokéhoz hasonló gőzösöket építhet.

Én az obotii vonalat teljesen fölöslegesnek tartom, míg a durazzói vonalunk nincsen berendezve. Mert mit használ nekünk, hogy úgy fejezzem ki magam a sütemény, ha ez is kevés, míg hús és kenyérünk nincsen. Durazzo Albánia legfontosabb kereskedelmi helye. A behozatal legnagyobb része

ottan bonyolódik le — mondhatni bátran, az összes bevétel^{2, 3} része. Innét aztán száz és száz öszvéren szállítatik az áru az ország belsejébe. Első sorban tehát onnét kellene az olasz kereskedőket kiszorítani és ottan tért foglalni. Azért tehát oda kellene első sorban hajóinkkal hatolnunk. A «Veloce» társaság főntemlitett folyóvonalát kétszer hetenkint járátja, hogy az esetleges versenyt már csírájában elfojtsa. Ezentúl a kis «Jolantha», a hogy az egyik hajójuk a kis olasz herczegnő után el van nevezve, ezentúl tehát kétszer hetenként fogja nemcsak az utasokat és árúkat — mert ez bizony ottan nincs sok — hanem a postát is szállítani. A postát emelem ki azért, mert az olasz hajó nemcsak az olasz postát közvetíti, hanem a nemzetközi postaforgalmat is, melylyel Brindisinél van csatlakozása. És erre a méltóságára az olasz kormány rendkívül büszke — kimutathatja az albánnak, hogy ők közvetítik ez ország részben a nemzetközi postát. Talán ez is az oka annak, hogy az olasz kormány annyit áldoz, a nem sokat érő Obotii folyóvonalra.

De az olasz kormány nagyobb és komolyabb dolgokban töri a fejét. Tudniillik többek közt azt is tervezi, hogy a «Veloce» és a «Navigazione Generale» hajói közt, melyek Corfut is érintik, állandó csatlakozást létesítsen, hogy az osztrák Llyodnak, mely eddigelé Kelet felé a magyar forgalmat is szerződésileg lebonyolítja, kezéből kivegy a köztünk az Adria keleti tenger mellékével és a török birodalommal, illetve Konstantinápolylyal való eddig közvetített összeköttetésünket is.

Olaszországnak e mondhatni lázas tevékenysége természetesen maga után vonja az olasz áruforgalom jelentékeny emelését is. De a morális következmények sem maradtak el — Olaszország prestigéje Albániában egyre emelkedik. Ausztria-Magyarországnak, de főleg hazánknak, melyet első sorban érdekelnek a balkán események, azon kellene lennie, hogy alkalmas módon és eszközzel Olaszország fenyegető versenyét és még fenyegetőbb befolyását ellensúlyozza.

Mert a mi befolyásunk eddigelé tényleg ott a legnagyobb, ellenére Olaszország nagy erőlködésének, a kis Montenegró dühének, Görögország kilátás nélküli kísérleteinek és még Oroszország aknamunkájának is.

Ausztria-Magyarország Albániában lépésről lépésre hó-

ditotta meg eddigelé birtokolt terrenumát. Lépésről lépésre hódítottunk, de czéltudatosan. Lassan haladva, szép sikereket ért el kereskedelmi politikánk. De épen e sikerek által hozzászoktunk a lassúsághoz. Erről most annál inkább le kellene tennünk, mert a félelmetes verseny egyrészt ezt nagyon is erősen követeli, másrészt azonban a szárnyrakapott és az osztráktól már emancipálódni kezdő magyar kereskedelem a hagyományos osztrák lassúsággal már vajmi keveset érne el. Mert be kell vallanunk azt is, hogy fősikereinket a nyolczvanas években csak azért értük el, mert versenyünk nem volt.

Ha még továbbra is halogatjuk közvetlen és önálló föllépésünket és nem törekszünk a még részben szabad albán piacot a magyar ipar részére lefoglalni, úgy eddigi, ez irányban kezdeményezett munkánk teljesen hiábavaló volt. A magyar ipar még fejletlen ugyan, de fényesen elégítheti ki még a legelkényztetebb albán izlést is. A mellett megvan Albániával Fiumén át a közvetlen összeköttetés lehetősége is, a mi Fiume forgalmát jelentékenyen emelné.

Nekünk tehát gyorsan, elegendő eszközökkel fölszerelve kell Albánia gazdasági meghódítására indulnunk.

Mert ha nem eléggé gyorsan és nem a kellő erélylyel, azonkívül nem elegendő eszközökkel lépünk föl, úgy eddigi munkánkkal csak siettettük azon gyümölcs fejlődését, mely aztán éretten fog Olaszország ölébe hullni.

IV. Az osztrák-magyar monarchia politikai és gazdasági befolyása.

Az utóbbi években politikai, de főleg kereskedelmi körünket élénken foglalkoztatták az albán viszonyok. Nemcsak hagyományos keleti politikánk, melyet gróf Andrassy Gyula inaugurált és melynek végcélja Saloniki, hanem főleg azon körülmény, hogy kivitelünknek biztos és állandó piacot szerezzünk, fordította figyelmünket régi szövetségeseink, az albánok felé. Iparunk ugyan még csekély, de szépen kielégítheti a legelkényztetebb albán igényeket is!

Fokozódik ez érdeklődés az által, hogy Olaszországban félelmetes versenytársra akadtunk, ki mint már kifejtettem, igen ügyesen szervezi ottani működését és nagy léptekkel

halad Albánia gazdasági meghódítása elé. Ilyen nagy szabású actióval szemben nekünk is már ki kell lépnünk eddig tanúsított rezervánkból.

Még pedig — önállóan mint magyaroknak kell föllépünk. Mert eddigelé is szerepeltünk lenn, de nem önállóan, hanem mint osztrák-magyarok.

Albán politikánk, tudniillik az osztrák-magyar albán politikai befolyás, már évszázadokba nyul vissza és ha anyagi sikereket el is ért néha, a szívekhez hatolni sohasem tudott. Az albán az osztrákot «svábának» tekinti, a kitől nem igen sokat akar hallani s a magyarokról azt hiszik, hogy ezek a svábának uszályhordozói. Sajnálnak bennünket, mert azt hiszik, hogy szabadságunk nincsen, magunk valamit véghez sem vihetünk. Pedig a «magyar» nevet nem felejtették el az albánok, a magyarok az albánok nemzeti hőstetteinek részesei, a nagy Scander bég «hű szövetségesei és segítői». Hunyadi János pedig mint «tárhőse» szerepel az albán oroszlánnak és Castriótával majdnem egyenrangúan nevezik az albán nép dalai-ban és mondásaiban. E néphagyományt ápolni és fejleszteni kellene és az igaz albán szívet könnyen meg lehetne hódítanunk. Mert még manapság is, semmi sem lelkesíti jobban az albán férfit, asszonyt és gyermeket, mint az Albánia fénykorára és Scander bég és Hunyadi dicső tetteire való emlékeztetés: így a katolikus papság mellett, mely ott lenn politikai missiót teljesít, az albán népénekeseiben a magyar gondolat és politika igazi alapvetőit lehetne látnunk.

Hogy az osztrák-magyar befolyást kellően jellemezzem, nem kell az 1615-i bécsi szerződésre visszatérnünk. Ez ugyan alapját vetette albán politikánknak, de csak — papíron. Ötvenkét esztendővel később I. Lipót a «keleti társaságot» alapította, melynek föladata volt az osztrák árúkat a Keletre szállítani. Ausztriának már akkor jelentékeny bevitele volt Albániában. Az osztrák vitorlások már közvetlenül és állandóan közlekedtek az albán kikötőkkel. 1699-ben Lipót a karlóczai békekötésben számos engedményt és kereskedelmi előnyöket eszközölt ki a magas portától és Velence nagy versengési kedvét alaposan lehütötte. A san-marcói köztársaságnak Keleten való nagy hatalmát és kereskedelmi befolyását a passzaroviczi béke azonban teljesen megtörte. Törökország Velencének valamikor adott összes előjogait visszavonta és azokat

Ausztriára ruházta át. III. Károly alapította ekkor a szabadalmazott keleti kereskedelmi társaságot — privilegisirte Orientalische Handelscompagnie, — a mely nem is remélt és sejtett tekintélyt élvezett az egész Balkánon és az összes keleti kereskedelem főtényezőjévé lett. A Law-féle theoriák és az akkor kitört általános európai válság e nagy vállalatot is válságos helyzetbe sodorták, úgy hogy 1754-ben a társaság kénytelen volt fölszámolni — nagy kárára nemcsak a társaság részvényeseinek, hanem főleg az osztrák keleti kereskedelem erkölcsi tekintélyének.

E befolyás megint emelkedőben volt az I. Selim és II. Lipót által kötött czistarói szerződés idejében, mikor a szultán az osztrák kereskedőknek az időként élvezett szabadságait részben megújította. Ez időtájt már volt consulunk Salonikiben és két alconsulátusunk Scutariban és Durazzóban. A katolikus papságnak a Habsburgok mellett való karodzkodása szintén a XVIII. század vége felé vette kezdetét.

Midőn a campófermiói béke egész Velenczét, továbbá a jóniai szigeteket is Ausztriának juttatta, akkor Ausztriának az egész Kelet, de főleg Bosznia és Albánia katolikusai fölött való védnöksége már nyílt titok volt.

A bécsi congressus idején Austria albán consulátusait a janinai, vallonai és prevesai alconsulátusokkal szaporította és ezzel kereskedelmi hálóját jóval kiterjesztette. A bécsi congressuson szintén szóba került Kelet — de nem mint politikai keleti kérdés — hanem mint tiszta gazdasági. Az összes hatalmak «készséggel látták be, hogy e részek Ausztria-Magyarország körébe esnek».

A bécsi congressustól a berlini szerződésig, Ausztria sok hadi balsikere és politikai hibája, keleti politikájában is megbosszulta magát. A vetélytárs akkor Oroszország volt, a ki első sorban politikailag és csak azután gazdaságilag akarta a Balkánt hatalma alá vetni. Ez ugyan a hatalmak együttes működése következtében nem sikerült, de Ausztria nyomban sokat veszített.

Egy magyar államférfira maradt a nehéz föladat, hogy Ausztria-Magyarország tekintélyét a Balkánon ismét helyreállítsa. Ez gróf Andrassy Gyula volt, ki a bosnyák kérdés szerencsés megoldásával a monarchiának a Balkánon való tényleges térfoglalást lehetővé tette. A berlini szerződés azon-

kívül — Andrassy erélyes föllépése következtében — Ausztria-Magyarországnak számos rendkívüli, kereskedelmi szempontjából fontos engedményeket is tett. Így tehát magyar ember volt hivatva arra, nemcsak hogy a Keleten elvesztett pozíciókat ismét visszaszerezze, hanem, hogy hosszú időre érvényt szabjon keleti politikánknak is.

Nem egyedül Bosznia és Hercegovina occupálása, hanem főleg a novibazári sanszák katonai megszállhatása adta kezünkbe a fegyvert, melylyel albán aspirációkat megvédezhjük. Ez tudniillik azon vasököl, melylyel közibe esaptunk az ölelkező nagyszerb testvéreknek. Ez azon ék, mely Montenegrót Szerbiától olvasztván, hosszú időre lehetetlenné teszi a nagyszerb álom megvalósítását. De nemcsak ezért fontos Novibazár megszállása, hanem, mert Novibazárban a lakosság már igen vegyes, tudniillik albán és szerb, és mint-hogy ez országot az albánok magoknak is vindikálják, Novibazárban tettük meg tényleg albán földön az első lépést. Ausztria-Magyarország természetesen mindjárt az occupatio befejeztével újlag szaporította diplomatiái képviselőjét és 1879-ben Üsküb, Prizrend és Monastirban már találkozunk osztrák-magyar consulátusokkal. És a katolikus vallás alapján fölépített erkölcsi meghódítása Albániának kezét fogott a forgalom és közgazdaság tehát az ország kereskedelmi meghódításával, a melyet aztán lassú léptekkel az értelmi hódítás követett. És az ország tényleg, osztrák-magyar befolyás alatt állott teljesen a kilenczvenes évek elejéig, míg Olaszország erélyes föllépésével közös s uralkodó befolyásunkat kétség nem tette.

A monarchia és Albánia közti rendes forgalomnak a mérvadó, csaknem egyedüli tényezői a különböző hajózási vállalatok voltak. Ezek közül az akkor még osztrák-magyar Lloyd volt a legkiválóbb. E hajózási társaság meduai, durazzói, vallonai, santi-quarantai, pargai, prevesai és salutorai ügynökségei kereskedelem-politikai missiójokat igen szépen teljesítették. Az albánoknak a nevezett társaság quasi monopoliuma volt — verseny nélkül dolgozott és az olasz vállalatok akkor még nagyon tartózkodtak az albán vonalaktól. E főntemlített ügynökségek valóságos postahivatalokká fejlődtek és így Albánia egész postaforgalma osztrák-magyar kézben volt. És miután a török birodalom is kénytelen volt posta és ke-

reskedelmi forgalmának rendes föntartása végett az osztrák-magyar Lloyd vonalaihoz fordulni, 1895-ben hivatalosan is reáruházták Ausztria-Magyarországra a berni conventióhoz tartozó valamennyi államok a Kelettel való postautalvány forgalmát. Az így kifejlődött élénk forgalom mindig növekedő arányban hozza a pénzt az országba, melynek jóléte és így igényei is mindinkább emelkednek. És ez a fődolog, mert ettől függ a kereskedelmi föllendülés. És tényleg hét év óta nagyon emelkedett Albániában is úgy a forgalom, mint a kereskedelem.

A janinai vilajetben például úgy a bevitel, mint a kivitel már tekintélyesen magasságú. A bevitel fele és a kivitel egyharmada egyelőre még Ausztria-Magyarországra esik. Második helyen áll Anglia és eddig még harmadik helyen Olaszország. Jelentékeny Svájc bevitel is. A scutarii vilajetben Ausztria-Magyarország másfél millió koronányi értékű árút importál, a kivitel Ausztria-Magyarországba ^{2,3} millióra becsülhető, míg Olaszország eddigelé 100.000 £ bevittel és $\frac{1}{4}$ millió lirányi kivittel kénytelen volt megelégedni. Meg kell azonban jegyezni, hogy az olasz be- és kivitel alig két évi munkásságnak az eredménye. Mert Olaszország nagy előnyben van, közelsége és consulatousai kitűnő szervezete révén. Nincs tehát kizárva, hogy ha hazánk nem minden eszközzel dolgozik az albán piac elnyerésére, esetleg az osztrák örökség fejlődését nem mozdítja elő, úgy nemsokára szélsénde fog beállni albán kereskedelmi viszonylatainkban, mely szélsénde pedig könnyen csaphat át egy nagyon is rohamos visszaesésbe. Az osztrák Lloyd és a ragusai «Ragusea» nevű társaság hajói közlekednek most a monarchia és Albánia közt. Ez utóbbi vállalat az obotii vonalba is jár a kis «Bojanával», míg a tulajdonképeni kereskedelmileg fontos járatokat, így a durazzóit is, az osztrák Lloyd kultiválja.

Tudvalevő dolog, hogy a monarchia egész kereskedelmi forgalmát Kelet felé az osztrák Lloyd, míg Nyugat felé az «Adria» magyar hajózási társaság közvetíti. Legnagyobb hajózási társaságunk az «Adria», tehát nem tarthat fönn Albániával rendes hajójáratokat. Az albán kikötőkben csak akkor fordul meg a magyar «Adria» hajó, ha e kikötőből Nyugat felé van valami rakomány. Ilyenkor aztán az Adria ügynöksége értesíti az igazgatóságot, a mikor aztán árú fölvételéről gon-

doskodás történik. Első sorban tehát önálló magyar járatokra van szükségünk. Lesz még alkalmam erre a témára bővebben is rátérni, egyelőre csak a már említett Fiume-Antivari-Durazzo-i vonalra akarok ráutalni, melyén az Ungaro-Croata minden nehézség nélkül rendes járatokat tarthatna fönn.

Ha az «Adria» magyar hajózási vállalatunk mostanában le is van kötve, az összes albán járatokat az Ungaro-Croatával végezhetnék. És ha e járatokhoz az ország belsejével való csatlakozásokat is teremthetnék, úgy az olasz és semmiféle más versenytől nem kellene tartanunk.

Ha az osztrák-magyar befolyás vallási és kereskedelmi tekintetben még nagynehezen meg tudta tartani első helyét, úgy az értelmi téren határozott vereségről lehet csak számot adnunk.

Az osztrák-magyar közös pénzen alapított iskolák, a melyeket három évtized óta folyvást nagyobb számban állítottunk föl, folyton hanyatlanak. Mint épen meg nem vendő jelenséget, csak azt akarom fölemlíteni, hogy ez iskolák fönnállását biztosítandók, kénytelenek voltunk, az olasz nyelvnek, mint kereskedelmi és forgalmi közvetítő nyelvnek a tanításához fordulni. Manapság már nincs Albániában osztrák-magyar iskola, melyben az olasz nyelvet rendes tantárgyként ne tanítanak. És épen a nyelvben van minden nemzet legnagyobb ereje. Legjobban látható ennek a következménye, Albánia fővárosában, Scutariban, a hol az olasz iskola az osztrák-magyart úgy a tanulók, mint a tanerők száma és minősége tekintetben messze túlszárnyalta.

Ebben a tekintetben is kellene valamit tennünk és arra törekednünk, hogy az ottani összes iskolák fölött a protectórást kivívassuk. Nagy segítségünkre volna e tekintetben is a már gyakrabban említett albán római katolikus papság, a melynek szervezetéről itt néhány szóval meg akarok emlékezni. Az albán lakosság egy része ugyan mohammedán vallású, de a katolikus vallás egész Albániában el van terjedve. Üskübtől Elbassaig, Prizrendtől Durazzoig és Skutaritól Pristinig mindenütt találunk katolikus népet, templomokat és katolikus papságot.

A scutarii vilájetben vannak jezsuiták, ferenczrendiek, apácák, irgalmas testvérek és még több kolduló barátrend. A jezsuitáknak Scutariban szép kolostoruk és másutt fiók-

telepök van. A ferenczrendieknek több helységben van kolostoruk, azonkívül egynéhány vikariátust és missióhelyeket tartanak fönn. A hol nincsenek világi papok, a ferenczrendiek végzik funkciójukat.

A scutarii és durazzói érsekségeknek három püspökség van alárendelve: az alessói, székhelye Calueti, a soffra és zadrimói és a hegyi albánok közt székelő pulatii. Meg kell még említenem a mirditák híres apátját is, ki Orochiban lakik. Nemzetiség szerint kettő közülök osztrák, egy lengyel és három albán.

Hogy az osztrák-magyar monarchia jelenlegi befolyásának teljes képét adjam, röviden még az osztrák-magyar informatiós szolgálatról is kell néhány szót szólnom.

Mielőtt még Bosznia és Hercegovina megszállásához fogtunk volna a Balkánon, elterjedt kereskedelmi érdekeink megóvása céljából széleskörű hírszolgálatot kellett föntartanunk. Az említett két tartomány megszállása óta a viszonyok ebben a tekintetben alig változtak. Nemcsak a professionatus informatorokra van szükségünk, hanem a bosnyák bizalmas szogálataira is rá vagyunk utalva, «ki jó pénzért színleg a svába alatt tovább élni nem akar».

És ez ott lenni, a hol annyi ellentétes érdek találkozik, másképen nem is lehetséges. Mert a mely hatalommal a Balkánon jól berendezett hírszolgálat nincsen, annak érdekei ki vannak szolgáltatva.

Bármennyire féltem is tehát a Balkánon szerzett posztionkat és kereskedelmi érdekeink megsértését, azokat oly egykönnyen nem fogjuk elveszteni, míg oly kitünően szervezett hírszolgálatunk van, mint a milyen a mostani.

Ez volna röviden összefoglalva az a befolyás, melyet jelenleg Albániában gyakorolunk és a mely minden oldalról fenyegetve lévén, minden eszközzel támogatni, fejleszteni és nagyobbitani, de főleg tisztán magyarrá kellene tenni.

HORVÁTH ÖDÖN.

A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA ROMÁNIÁBA.

Második közlemény.*)

II.

A moldovai csángók. Zöld Péter, Gegő Elek, Jerney János, Weszely és társainak útja Etelközben. — A történeti perspectiva.

Az új Romániának moldovai része (melybe már Galacson beléjutottunk), a mint a Kárpátoktól a Pruthig lelejt, csábító sociologiai abroszt terít elénk; a néptörmelékeknek olyan egymásra-keveredését pillantjuk itten át, melyet a fajok hegyomlásai teremtettek itt lent, midőn a nagyobb néptagozatok oda-fönt egységes, nagy alakulatokban elhelyezkedtek. A székely fősík völgyei s történelmi emlékei messze-mélyen belényulnak a moldovai gazdag folyó-közre, «Etelközre»; túl már a fehér orosz monostorok csilognak, míg a rónaságon, annyi vajúdas után, most forr ki Románia népe e két határ között. Ki teszi majd egyszer mikroskop alá ezt az érdekes fejlődést, mely bizonyára tiszteletet parancsol? Ki néz majd belé e kohóba, melyben történelmi maradványok, meg idegen elemek főnek-fornak? És lesz-e ugyan szemlélődő csak egy is, a kinek megakad szeme itt azon az anyagon, melyet ehhez az alakuláshoz a magyarság adott, adott saját magából, adott — s ez az érdekes! — új meg új rétegekben? A ki felelni akarna ennyi kérdőjelre, annak mindenekelett jusson eszébe az, hogy a Moldován élő magyarság megtalalásáért valóságos fölfedező utakat kellett rendezni Magyarországon; mikor pedig egy-egy kutatónk megjött s kiadta «etelközi» könyvét, megint 60—20—30 évig

*) Első közleményt l. *Budapesti Szemle* 1902. évi 306. számában.

elfeledtük véreinket s ma a moldovai magyarság — megint nincs fölfedezve.

Nem hiszem, hogy tudna valaki mutatni nékem a magyar társadalom öntudatában olyan darabkát, mely a moldovai magyarok emlékezetétől volna eleven. Néha nyelvbeli fureszságairól hoz egy-egy közlést az újság, ha ki átlapozza, másnapra elfelejti — ennyi az egész.*) Pedig nemcsak hogy együttes tömegben él ott fajunknak egy telivér csoportja, nemcsak hogy a moldvai magyarság hullámozása külön perspektívát ad a kivándorlás ügyének: hanem az a csodálatos tünet áll élénk, hogy Moldova miatt a román közvélemény egy része bizalmatlanságot tart ellenünk s gyűlöletbe fojtja azt. Sohasem képzeltem volna azt, hogy létezzenek olyan élő emberek, sőt talán politikusok, a kik néha nyíltan, és többször öntudatlanul úgy gondolkozzanak, úgy rendezkedjenek be és úgy gyűlölködjenek, mintha Magyarországnak csak egy ize is vágott volna, vagy vágyna Moldova birtokára. Soha oly «Dunába kergető» nyilatkozatok itt nem estek, soha oly «hódító» térképek itt meg nem jelentek, a melyekről legendákat szönek «Nagy Magyarországról» a mi szomszédaink.***) És ha valaha kellene józanul bizonyítékot adni erről, itt van a moldovai magyarság, kikről még annyit sem tud Magyarország, hogy élnek-e hát vajon?

Mindez, a mit most előre bocsáték, bizonyosan elárulja azt, hogy nem mindennapi dolgokhoz érkezünk el, s hogy szörnyen szükséges lesz körültekintően azon a tájon, hol Jerney János 1844-ben akadémiai megbízásból kereste vándorlásaink telep-helyét, Etelközét, hol többi utazóink a besenyőrokonok ivadékait látják a «czángók»-ban s a hol magok a lerakódó magyar rétegek a székely kivándorlásnak más szempontját, nevezetesen: hossz-metszetét adják. Hogy csakugyan

*) Legújabbán Rubinyi Mózes látott hozzá, hogy a moldovai csángók nyelvemlékeit gyűjtse. A *Magyar Nyelvőr* 1901. folyamában kiadott kiváló tanulmányát láttam is egy jóraavaló csángó házban, Moldovában, Szabófalván.

***) A «pan-magyarismus»-t, mely «a nagy magyar birodalmat kiterjesztené egész a Fekete tengerig» Sturza, a liberalis párt feje is szájába vette. (Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dáköromán törekvések*. XIII. l.) Az állítólagos «nagy-magyarországi» térképeket még 1901-ben is felhozta egy román szereplő.

ilyen rétegekről s azok érdekes változásairól lehet itt beszél-nünk, az rögtön föltűnik, mihelyest nagyjából összevetjük, hogy miként találták a moldovai magyarságot, hosszú idő-közök távolságában, kutatóink.*)

Mit találtak hát?

Bandini Márkus moldovai püspökhelyettes 1648-ban be-jára a moldovai katolikusokat s körülszemlélődött magyar-jaink között. Írásában (a mint Gegő Elek «töredékekben» közli **) hátrahagyá, hogy Galacson csak hetvenen valának magyarok (ma már itt ezreket számlálunk), nagy csángó-magyar telepeket talált a bákói s románi kerületben, különösen Tamásfalva, Szabófalva körül, a mire Gegő pater megjegyzi, hogy «ezen 6 magyar telepek két század alatt igen gyarapod-tak». Bandini azt is megtapasztalá, hogy Bákó s Román (Ro-mánvásár) városokban, mint fogyatkozik meg a regi magyar-ság, Husson úgy látta, «hogy sokkal számosabbak a magyarok és mindenben első», ámbátor a környék immár nagy fogyá-sokat mutatott és fölmene a magyarság térfoglalása Jász-vásárig, a hol is «a katolikus magyar népszám, mely ezelőtt ezrekre ment, mostanában körülbelöl 3—400 lehet; vannak ugyan magyar katonák is, kiket úgymint ideiglenes lakosokat (jelesen a 130 reformátust, kik tavaly állottak be a fejedelem szolgálatjára, már a prédikációkat híven gyakorolják) az em-lített számból kihagytuk.»

Kétszázötven esztendővel ezelőtt így rajzolta ki a ma-gyarság földabroszát az a martianopoli érsek és moldovai püspökhelyettes, a ki katolikusokat keresett és magyarokat talalt. Pedig épen ezeket a magyarokat nem kereste senki, leg-kevésbé mi magunk. Csak úgy történhetik meg az, hogy a mint ezután nagy idők múltával fölbukkan egy-egy utazónk, úgy jár, mintha geologiai forradalmak után érkeznek; egy helyt a régi sikon megtorlódást, másutt az ősi tömeg helyén szétporlott törmeléket vagy lesülyedt szakadékot talál — a magyarságból. Így is jegyzé föl azután mindegyikök, a mit lá-tott. Ha egymásra teszszük utazóink fölvételét, egyik sem födi

*) Meg kell jegyezmem, hogy a moldovai egyházi viszonyainkat nem itt, hanem a III. fejezetben tárgyalom.

**) Gegő Elek: *A moldovai magyar telepekről*. A M. T. Akadé-mia elébe terjesztve. 1838. 131. l.

a másikat, hanem mintha másolópapirjaik eltolódtak volna, úgy távolodnak egymástól határvonalaik, s mind élesebb és erősebb lesz eltérésök, hirdetvén azt a korszakos evolútiót, mely itt lejátszódott velünk — tudtunk kívül. Épen erre, az egymásból növvő evolúcióra irányszom szememet, mert harmadfélszáz év eredménye szól ebben a székely kivándorlásról.

Hamar leolvashatjuk, hogy mit árulnak el e rejtélyes, sorsotidéző hierogliphek.

Az első, a ki Bandini látogatása után megjelent moldovai véreink közt vagy százhusz esztendeig váratva magára, Zöld Péter vala, a ki 1764-ben (s egy évi fogsága után újból) ment ki katolikus misszionáriusnak, hogy ott öt évig működ-jék.*) Maga kimenetele egy újabb, szinte vulkanikus kiömlés-nek a bizonyító jele: Mária Terézia akkor állíttatta föl pa-rancscsal a székely határőrséget, s e kemény rendszabálytól a csiki s háromszéki székelyek Moldovába menekülének s új magyar réteggel tölték meg völgyeit. Ez egyik fontossága Zöld híradásának. Másik nevezetessége az, hogy a magyarság nyúlványait egész Besszarabiáig (ma orosz tartomány) nyomozta ki s Csöbörösökön, a Dnyeszter partján is még nagy falualja magyart talált, kiket, mikor nyolczvan esztendő múltán Jerney János keresett volna, csak annyit hallott rólok, hogy: hajdan vengerek (oroszul: magyarok) birták a helységet, mely most a korona sajátja; sőt tizenöt évvel azelőtt élt még ott egy magános ember, már mintegy száz éves öreg, ki faze-kakat csinált borért, nevét nem tudták, mert mindig csak ven-gernek szólíták.***) Azután: Zöld beszámol moldovai telepeink-ről, mondván, hogy «az erdélyi székelyek, kik Moldovában takarodtak, rész szerént a Bakovi vármegyében Tatros vize mellett telepedtek le, rész szerint Szeret vizénél azon nevű Székben vagy Vármegyében: harmadik falkájok Román-vásár Vármegyébe Szeret és Moldava közé; negyedik Podolia Pruth vize mellé takarodott. Ezek örökkéig egész eddig a Római Katolikus vallást tarták; semmi idegen vallású embert se

*) Zöld Péter levelei Molnár János: *Magyar Könyv-házának* III. szakaszában (1783.) CXXXI. könyv (414. lapon), továbbá Kovács Ferencz naplójában (l. Wessely, Imets és Kovács utazása. 57. l.).

***) Jerney János: *Keleti utazása a magyarok őshazájának ki-nyomozása végett.* 1844. és 1845. I. köt. 54. l. (1851.)

szenvednek meg magok közt harmadnapnál tovább. A nagy vétkektől magokat megtartóztatják; főképpen a káromkodást szörnyen megbüntetik. Az Oláh és Magyar nyelvet egyenlő képpen értik, s mind a kettővel helyesen élnek; csak az, hogy a Magyarot tisztán, de selypesen ejtik. Oláh ruhát viselnek. Az meg drága; s a feleségeiktől készítettetik».*)

Missionáriusunk kilencz nagy magyar plébániát s hatvankét magyar falut számított meg akkor, Jászvároson is magyar iparosokat tapasztalt**) (hogy mennyit: nem mondja), még Huszszon is, s különösen Bákó városában, hol «a főrendű városiak Magyarok és Oláhok», a mit ne feledjünk el egykönnyen. Úgy látta ő a XVIII. század végén, hogy a kivándorolt százszok beléolvadtak volna a kivándorolt magyarokba s a magyar csángókért a katolikusokhoz segítségért kiált. — Ezzel tűnik el megint, mint a kinematograph vásznán, moldovai rokonságunk hirtelen képe elölünk. A mint Bandin után százhusz esztendeig nem esett rájuk vetítő fény, úgy lesz sötétség újra, a kutató lámpása is kialszik.

Várhatunk félszáz esztendőnél tovább. A kinek nem fáj, az elmélkedhetik nagyszerű közönyünkről.

Úgy hatvan év múltán, mozgalom indul itthon a hazában s Moldova felé tart. Hogy mily lehetetlen rémlátás az a «hódító Nagymagyarország», melyről senki sem tud itt, csak Romániában; azt kitünően bizonyítja, hogy még az 1838—44-es éveknek ebben a fölbuzdulásában sem volt egy szemernyi politikai törekvés, hanem egyszerűen az az irodalmi s tudományos mozgalom hordozta kutatóinkat, mely elhagyatottságában sóvárogva kereste az Őshazának nyomait. (Kőrösi Csoma!) Így indultak el az Akadémia megbízásával Gegő pater 1836-ban s Jerney János 1844-ben, mint a Tudós Társaság tagjai: «Atelkeuzut» és Lebediát keresték s benne a multnak hagyományait, nem pedig politikát vagy nemzetiségi terjeszkedést. A mi összefüggést kerestek-találtak velünk, az a szómaradványoknak s legfőlebb a templom-romoknak összefüggése volt. «Az új századok bölcsőjéből kelének ki a magyarhon néhaiságáért buzgó fiak, de minden törekvések mellett is a

*) Molnár János id. Könyv-házának fordítása szerint. 416. l.

**) Zöld Péternek 1781 jan. 11-én gr. Batthány Ignác erdélyi püspökhöz címzett levelében, melyet Kovács adott ki (id. m. 54. l.).

messze talánért, a tős szomszédvani valót zsibbasztó feledékenység leplezé».*)

Gegő Elek ferenczrendi atya, miután előbb végrendelkezést tett, kiment a gyimesi vámon «s már az első faluban, Csügésen, úgy fogadtatott, mint az isten angyala», keresztelvén. Innét bejárta a csángó-magyar helyeket: Román s Bákó környékét, Jászvásárig. Statisztikája úgy szól, hogy «15 plébánián (s 70 filiában?) 7 magyar minorita lelki atya fölügye-
lése alatt, körülbelől 45—50 ezer magyar lélek» lett legyen. Jassyban ő már nem talál oly nagy magyarságot, mint elődei, mert így szól: «mintegy 1600 magyart találtam; némelyek számosabbnak állítják lenni. Minden esetre való az, hogy ők nemcsak a moldovai magyar telepekből, hanem Erdély- és Magyarországból is szállingáltak be, és sokan megpolgárosodtak: mesteremberek, szőlőmivelők, mások ideigleni szolgálatban lévők. Kimondhatatlan azon rokoni vonzódás, melylyel e maroknyi nép, annyiféle nemzetbeliek közt, egymás iránt viseltetik, összetartván mindenben, le egész az utolsó táncmulatságig, mely, valamint nyelve és öltözete, nemzeti szokott lenni, a brassai- vagy Székelyföldről bevándorló cigányok hangászata mellett». (Nemcsak a magyarság fogyása vehető ebből észre, hanem gyorsabb beolvadása «megpolgárosodása» is; s nagyon gyanuskodom, hogy csak a jóakarató szerzetes nem vevé észre, hogy az a nagy összetartás inkább csak — «az utolsó táncmulatságokon» mutatkozik.) Románvásáron már csak «300 magyarok számláltaknak», Bákón pedig (emlékezünk reá Zöld Péter idejéből), mindössze «röviden beszélgethett egynehány erdélyi örménnyel s bákói magyar lakossal, kik székely származatuak, de nyelvök nagyon eloláhosodott», azután pedig odairja: a főpap s a monostor jegumenje sem tagadák, hogy Bákót hajdan magyarok lakták.

Gegő látja s kutatja már «a történet elnemzetlenedés okait», ostorozza az olasz papok «nyelvbeli járatlanságával párosult vétkes tetteit» és «a dicő keresztyén magyar anyaszentegyházat» buzgó esedezéssel hívja segítségül. De könyörgésének, sóhajtozásának semmi eredményét nem találja kortársa, tudós Jerney János, ki minden templomhelyet megáztatna «Etelközben» és Lebediában. Említettem, hogy Csö-

*) Gegő: id. m. invocatiója.

börcsökön már elpusztultak a magyarok, mire arra a tájékra ért s ezzel elporlódott a magyarság keleti nyúlványa. Moldovában minden falu nevének nekifeküdt, hogy magyar, besenyő, avagy tatár gyököket vonjon ki belőlök, *II. Bizonyítványában* gyűjtési szenvedélyével 330 falut akarna magyarnak vagy magyar-nevűnek beszámítani; *) azonban egy-egy körvonalat kapunk azokból a réteg-alakulásokból és megcsuszlásokból is, a melyek minket, a kivándorlás leülepedése szempontjából annyira érdekelnek.

Jerney 1844-es fölvételét, ha körülützelem, ezt a dombor-nyomatot kapom. Galaczon, bár ő inkább azt keresgélte, hogy a magyarok a bulgárok ellen hol keltek át a «vád-ungur»-on, mégis megakadt szeme azon, hogy «Doppia olasz lelkésztől a katolikus hívek száma 300-ra tétetett (Bandini 70-et talált!), de nem sokára tapasztalám, hogy az ott mesterséget űző magyarok közül számosan nincsenek lajstromába beírva».**) Tudósunk a Szeret jobb partjának nagy csángótelepeit, legrégebb lakosait egyedül besenyő- és kúnivadékoknak tartja, s megjelenti, hogy a Szeret felső részén jobbra csak az öregek tudnak már magyarul, «a legéjszakibbra eső kotnári, úgy a Pruth mellékén Hussz körüli magyar nyelv már kiveszett, csak némi újabban odaköltözött családoknál él». Jerney is megvigyázta azt, hogy a csángók közé «szivárogtak be némi székely családok is»; mikor pedig körülnéz azon a vidéken, melyet olvasómmal együtt én itt Bandini óta szemmel tartok, akkor azt kell hallanunk, hogy Jassyban bizony már csak a városnak magyar eredetét keresheti s legfőlebb egy-egy jóbarátot talál; Bákón, hallomása szerint, 5—600 magyar lenne ugyan, de közöttök «csángó eredetű csak három birtokos család van». Igaz, hogy — mit ma eléggé sajnálhatunk — a mi kutatónk egy-egy régi «besenyő»-emlék kedvéért mindegyre elkanyarog az élő utódoktól, de még templom- és sírkőasatásai is önkéntelenül megszólaltatják lábai alatt a magyarság sorsát. Mert nem ijedünk-e meg, mikor ő régiségekért járja a kotnári temetőt s ezt a fiatal nyomot találja: 30 házban 150 katolikus lakik, kiket unguroknak hív még a szólás, de magyarul immár nem tudnak s lát helyettök vagy «három fa-

*) Jerney: id. m. 152—226. l.

**) Jerney: id. m. 16. l.

keresztet, magyar irattal bevésztet, s egyiken im ezt olvasám : «Roka Panna Marya 1816». ¹⁾ Ez volt minden, a mi a magyarságból ott maradt.

A negyvenes évek fölbuzdulása eltűnik, s csönd lesz megint, csak az időt jelző szűféreg kopogása hallszik. Még egy utolsó vetített képet kapunk a moldovai kinematographon egy negyedszázad lepörgésével. 1868-at írtak, mikor a Szent László Társulat megbízásából öt magyar katolikus pap a jóhumorú Imets Fülöp Jákó s a pedánsabb Kovács Ferencz naplója szerint «tovább libbene». Egyenest arra vannak elhatározva : ki-nézni azon tájakra, melyek felé annyiszor láták és hallák kiháramni sorsüldözöttebb fajrokonainkat». ²⁾ Útjuk épen összekapcsolja a régebbi idők magyarsági mozgalmait az új kivándorlásnak kérdésével, melyet pedig ma is, legtöbben, e történeti háttér nélkül vizsgáltnak s gyökere nélkül akarják megérteni fejlődését.

A mi öt papunkat már elébb említém ³⁾ s el is jutottunk velök Galaczig. Ott fölirtuk rólok, hogy huszonöt megtelepedett magyar családot s alsóbb rendű népet vagy 500-at találtak. Eddig, a mint hallók, egyik utazónk sem adott Galaczról ily nagy számot, pedig ma már ott ezekben jár a székelység. Ez hát a mi terepünknek állandón duzzadó pontja. Ellenlábasa fönti Jassy, melyről kétszáz év óta mind fogyott hirdásunk, Bandini óta minden krónikásunk olvadni látta a magyarságot s azonképen a mi papjaink most már így szólának : «Jassy a Szereth balpartján dombon fekvő impozans város. Kilenczvenezer lakóinak harmadrésze zsidó. Katolikus lehet valami kétezer és egynehány, jobbára lengyelek, mely faj itt a magyart váltja föl». ⁴⁾ Ez a mi két mérczénk, Galacz és Jassy ellentétes pólusa, a mint lassan, de félszázévről-félszázévre egyarányosan mutatta a moldovai magyarság százados rétegképződését — akárcsak a Nilus iszap-változásait az egyiptomi pálczák.

Imets-Kovács utazásával egy másik megfigyelésünk is

¹⁾ Jerney : id. m. 101. l.

²⁾ *Weszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhországban.* 1868. Imets és Kovács naplói. (1870.)

³⁾ I. fejezet.

⁴⁾ Kovács Ferencz úti naplója. 1868. 29. l.

pontosabb alakot ölt, a melyre eddig többször oda tereltem olvasóm szemét hiányos képeinken. Ha most visszanezünk ezekre a régi fölvételekre, mindjobban szétválík az az elmosódott háttér, mely első kutatóinknál összefolyt. Zöld Péter figyelmeztetett rá bennünket, önkéntelenül a maga sorsával s azóta látjuk kidomborodni előttünk azt az igazságot, hogy a moldovai magyarság igen sok, új meg új lerakodásnak a sociológiai eredménye. Nem egy sütetű hát s nem is állandó, minőnek eleinte tetszett. 1868-as utasaink már látják ezt: más kérdés, hogy nem csalták-e meg őket megkülönböztetések. Kovács naplójából idemásolom az ő tapasztalatát, mert nem egyszer lesz még rá szükségem.

Ezt írja: *) «A jelenleg Moldovában 800 mf²-nyi területen lakó magyarság, melynek összegét 60—65 ezerre tehetni, nem mind egyidejű odaszármazás. Vannak őslakók, az úgynevezett csángó-magyarok, és olyanok, kik későbbben hol egyenkint, hol kisebb-nagyobb csoportokban származtak oda. Utóbbiak székelyek és egyéb magyarhoni eredetűek. A csángók jobbára a Beszterce és Szereth vizek partjain találtak. A gyarmatosok részint a városokban található magyarság zömét képezik: orvosok, gyógyszerészek, mesteremberek és napszámosok; részint az Erdély és Moldova közti Kárpátok keleti lejtőjén, a Tázló és Tatros vizek partjain, kisebb-nagyobb községekbe csoportosulva terülnek el, egy-egy székely család a csángók közt is találván megállapodást. A kivándorlottak közt ismét két osztályt különböztetni meg, úgymint olyanokat, kiknek kirajzása a múlt századra, vagy még azelőtti időkre vezethető vissza, és ezek naturalisált oláh alattvalók, csakis származásuknál fogva lévén régi hazájokhoz kötve; továbbá olyanokat, kik jelen század elején és azon innen lépték át Erdély határait. Ezek még most is osztrák-magyar alattvalók s jobbára a városi magyarság s a megállapodás nélkül mozgó elem contingensét teszik. Számra nézve a fönn körvonalazott székely telepeket, a körülbelől 2500-nyi városi magyarságot is ide számítva, 11,500—12,000 főre tehetni; míg a többi föl 65 ezerig 2000—3000 egyveleg idegennek kivételével a tulajdonképeni csángó-magyarok törzséhez tartozik. Mikor kezdődött Moldova nyugoti tájainak székelyekkel betelepítése? arról adataink

*) Id. m. 32. l.

nincsenek; annyi bizonyos, hogy már II. Ulászló (1490—1516.) korában némi nyomait találjuk a székely kivándorlásnak». Megint újabb kiáramlások 1764-ben (Zöld Péter), a napoleoni időkben, 1811- és 1817-ben voltak s krónikásunk ezt teszi hozzá: «Az utolsó két évtizedben tév irányú politikai kísérletek okozta általános elszegényedés űzi tovább székelyeinket Moldova s Oláhhon földje felé».

Imets jó székelységgel bőven kifejti azután azt a képet, melynek mi is mindjárt látói leszünk. Úgyszólván ugyanazt az utat járták végig, melyet több mint harmincz év multán jó magam, ámhogy ők erősen megkinlódtak akkor a göröngyös ösvényeken, hol is — mint írja — csak egy szorgalmasan látesövező mérnököt értek a nap heve alatt példányszerűen munkálkodni. Ojtoztól Bákóig, innét egyrészben Jassyig s lefelé Galaczig járták meg Moldovát, persze ők is sokat elméledkévén a csángók besenyő-eredetén s avar halmokon. Csakhogy már ők az új nemzetiségi problémát is megpillantják, nem csak a múltnak ködös képzelmeit.

Az első falun, Fűrészfalván,* az utczagyermekék értik ugyan a szavakat «de azért, mint mogyorós-csürkek szaladnak bokraik közé az idegen elöl»; Gorzafalva anyaközségben, mely itt csomópontja a magyarságnak (1854-1857-ig 2935 lélekről 2362-re fogytak a sematismus szerint!), megtalálják a «magyar papot», ki csak olaszul beszél, a magyar iskolázást pedig román pap végzi. Tázló vidékén «úgy találják, hogy aránylag sokkal több magyar népesség lakja, mint általában az erdélyi vármegyéket»; a régi bákói magyar püspökség helyén magyar-nak találják Kalugyerpataka, Klézse, Forrófalva népét, majd Nagypatakán s szomszéd községeit. Adzsudtól azonmód nyomon kísérik a székelységet a Szereth völgyén érezve, hogy huzódik most már arra felé le a székelység Galacznak. Székely humora derék papunknak, meggyülik álmétkodással, mikor a múltból azt konstruálja, hogy «Moldva Hunniának kiegészítő része és magyar-jellegű tartomány», míg szívök fenekét megszállja az, hogy újra, meg újra, s később szüntelenül kiáltás: a megindult elrománosítás nem fogja-e csángó-székelyeinket itt nemzetiségéből kivetköztetni, s az olasz papok munkáján nem fog-e elveszni itt egyszerre a magyarság és katholicis-

*) Imets: id. naplója 30. l.

mus? Ezért kiáltanak segítség után magyarságukért és vallásukért, ezért jönnek haza izgatott fajszeretetükkel s ezért szomorodnak el szinte azon, hogy mindezt magyar szemekkel látniok kellett. «Kilencz óratájt a Predjál tetején voltunk, hol azon szándékkal bucsúztunk Romániától, hogy egyhamar oda vissza nem térünk».

Ezt írta Kovács 1868-ban, alkotmányos föllendülésünk első idejében. Ha ma küldenék őket újra oda, még sokkal emésztőbbnek látnák a veszedelmet, vagy talán nem is költené föl érdeköket; mert hatvanas neki buzdulásunk moldovai véreink iránt csak úgy elszállott, mint a nedves köd eloszlik könnyen a Preadeal fenyős tetején. Egyazon fölsóhajtás 250 év óta, egyazon pusztulás és ugyanegy siető feledés. Ehhez — mint Imets székelyül írja — igazán nyáladék-phlegma kell!

Vetített képeinkből, melyeket utazóink ígyen Moldováról adtak, lassan domborodott elénk a homályból ennek az izgató magyar problémának nagy perspectivája. A székely kivándorlás itt mélyedt belé a történelembe, hogy abban szélesre vájva medrét, ide hömpölyögtesse tanulságait. Fárasztó-e ez a perspectiva sokak szemének — nem tudom, de bizonyosra veszem, hogy míg ezt kerülgetik, addig nem láthatjuk meg tisztán a székely «kérdés» egészét, velejét. Sőt bizonyosra merem venni azt is, hogy csak e történelmi rétegek tetején, csak e különös geológiai népcsuszamlás s fajporladás megvigyázásával lehet igazában megtudni azt is, hogy mi történik ma ott?

Még egyszer befutjuk hát azt a földet, melyet «Kis-Magyarországnak» hívott a csángó «ungur», s ha Bandini, Zöld Péter, Gegő, Jerney és Imets nyomain mi is romokat találunk, talán szemünkbe fog szökni e multnak-jelennek nagy jelentősége s talán magyarságunk legszomorúbb enyészeten is eszünkbe jut Heine hasonlata azokról a palimpsestus codexekről, hol az új, fekete barát-írás alatt is félig elmosott, félig kivakart dicső görög versek ütik magokat körösztil. Így zárhatjuk be azután moldovai utunkat, az ojtózi szorostól megjárván Jászváros—Jassyig, hogy a gyimesi szoroson kanyarodjunk haza. A mint rövid foglatban itt következik.

Sósmezőn, a magyar határfaluban, mely után elhagyjuk a Székelyföldet, a magyar iskolázás s a románság még úgy keveregnek, hogy — igazi esettel példázom — egy tekintélyes paraszti háznál magyar olvasókönyvet találtam, csakhogy az

Janku Ávrámot dicsőítő papirosba volt takargatva. Vagy hiszen másik példám lehetne maga a vezetőm, székely nevű, idevaló, eloláhosodott honpolgárunk, a ki most megint kezd magyarul szólni, de övéen nagy betűkkel viseli, hogy «Traiska Románia» (Éljen Románia). Az felelte nekem, hogy «ez meleg ellen igen jó». A hegyeken túl elérjük Szaláncz (Slanic) pazar fürdőhelyet, a hol csak úgy látjuk a székely eseléd-behozatot, mint akár Sinaiában vagy Bukarestben. Ez ismert jelenségünk bár ismétlődik, de kik a nemzetiségi kérdésekben, oly sebtiben szeretnek «nagy elveket» formálni, azoknak szeretném föladni megfejtésre azt a két esetemet, a hol kivándorolt két százunk itt, Romániában, látta szükségét, hogy megtanuljon — magyarul.

A völgyeket s dombhátaikat sűrű falvakban lakja a magyarság Adzsudig, Foksányig, Románvásárig érve a Szerethet; míg északnak Kotnár környékén, odább a Pruthnál Husszon vagy lent Tekucsban népünk immár elporlott, lesorvadott. Nem kell már Besszarábiába, Csöböresökre mennünk, hol Zöld Péter nagy falualja magyarságot talált, Kotnáron sem kell Jerneyvel temetőt járnunk, sőt Husszon sincs kit meglátogassunk; a jassyi kerületben egész «ungur» falvakban egy magyar szó sem hallik már. Mennyivel szerényebbek lettünk! Ha visszanezünk, nagyban s egészben, azt mondhatjuk, hogy vonuljunk vissza a Szereth folyóig, mert ezt a történeti processus ugyan szerencsésen — befejeztük. Ki ma hátra néz innét azokra, miket fönt elsoroltam, bizony-bizony megmerevedik.

Slanic fürdő körül a csángók vagy húsz falut (tatrosi és gorzafalvi parochiák) mondanak magokénak s magán Slanic-falun Szent-Anna napján (melyet már ó naptár szerint tartanak) ott láttam összegyűlni, román katrinczában, a legszebb faját a magyar leányoknak. Eltudják mondani, hogy apáik apái jöttek ide ki s legrégebben jött az orgona Kézdi-Vásárhelyről; egy-egy román legény ugyan a gyönyörű leányok kedvéért «magyarrá (katholikussá) lesz s magyarul esküszik», de a gyermekek a román iskolában elfelejtik magyarságukat s a közönyös beolvadást tökéletesen symbolisálta két marhát hajtó emberem, kik hosszú hajjal, román ingben czifrázták a román szót s csak kérdésemre vallottak magyarul. Ezen mód kanyarodhatunk Szőlőhegyig s Gorzafalváig, hol 450 magyart szám-

lálunk, a lakosságnak ma fele román, 1868-ban pedig csak negyede volt. Erősen bizonyítgatják ők, hogy nem felejtik el magyarságukat, de már nehezen beszélnek s Bodnár Katika már nem tudja megmagyarázni, hogy miért «szebb» az, ha ő az iskolában így írja katekizmusára nevét: Ecaterina Butnarea. Anyakönyvök szerint a csángók egy része a XVI. században jött ide, más felők a Napoleon elleni hadkészülettől menekült s még találtam egy öreg asszonyt, kinek apja akkor jött be a «nagy háborútól». A legújabb jövevények — hatra tehetem számukat — most költöztek ide a vámháború miatt s egy-egy ház, majorság ma is itt ragasztja őket.

Vasúti csomópontjok Trgul-Ocna, s ha 400 lenne a csángók száma, mint hozzávetik, úgy mélyen belészívódtak a románságba, mert külsőben, belsőben felejtik a magyart.*) A régi telepedések (mert Oknát, Hajust, Szászkútot és Onestet százados szökevény-telepnek tartják) fölött itt jobban meglátشانak székely csizmadiáink, kiket adómentességgel csalogattak be s most nyögve nyögik a románok versenyét. A városon bejövő székely munkások is szálingóznak, beteljesítve így az egész scalaját annak a különös réteges magyar-halmazódásnak, a melyet Bandini vicariustól kezdve hosszmetzetben néztünk végig s melyet, betetőzésésül a történelmi evolutiónak, most, ime, ebben a körzetben élve bemutatok.

Odább Adzsud, meiynek Ploes tocení vegyes-magyar falu fekszik szemben, egy-egy intelligensebb magyartfelejtő székelyt s piaczáan kaszinózó csángókat rejteget. Lent, Foksányon keresztül, hol Jerney a 200 katolikus között «nagyobb-részt jövevény magyarokat, mesterséget és kereskedést üzöket» talált, már földrajzilag is és sociologiailag is az a rendes székely kivándorlás árad, melynek duzzadó pontjait Galacson és Brailán föntebb megismertük.***) Azért is most Jassynak megtérve, kerüljünk onnét fölébe csángóinknak.

Moldova régi s újból iparkodó festői fővárosában már csak egy-egy visszavonult gyógyszerészt, péket vagy Bukovinából átszivárgott csángókat tud megszámlálni a magyar consul.

*) Jellemző, hogy Jerney szerint «Okna 70 kath. lakosai székely eredetű magyarok, — de oláh lakosai közül is tudnak sokan magyarul, régentén számos magyarok valának itt».

***) L. I. fejezet.

Történelmi mutatókat, melyet Jászvásártól mostanig forgatunk, itt hát bezárhatjuk s utolsó lapjára belétehetjük azt a rovást, mely a magyarságnak a román talajba való belészűrődését s kivándorlásainknak lefelé terelődését jelzi. Jassynak már nem a magyarság beolvasztása a társadalmi kérdése (mert hisz az eltűnt), hanem vesződik e helyett a kaftános zsidók kiszorításával s az elnyelt bevándorlás helyett itt a kényszerű kivándorlás. Mi pedig Román- és Bákó-csángó kerületére szorultunk.

Románról sokszor szóltunk: ma csak egy magyar névre találunk csinos utczáin, sőt a románok a magyar falvokról is olyformán gondolkodnak, mint a jámbor pestiek a «megmagyarosodott» budakeszi svábokról. Bákó is azonmód eltűntette azt a magyarságot, melyet azok a mi etelközi kutatóink itt oly buzgólkodással kerestek-ástak. Ám annál meghatóbb s csodálatra méltó e két kerület magyar falvainak képe, melyekre többi utazóink után nekem is rá kell tennem az újabb színeket.

A szerethi kerületben — Románvásár körül — hat nagy anyaközséget s számos fiókjait mutatja ki a «katholikus» statisztika. Csakhogy Halaucsesten (Jerney Halasnak keresztelné) a régi magyarság helyén csak egy minorita seminarium van, melyben a csángó gyermekeket románul képezik ki papnak. Tamásfalván hogy köröszkül mentem (mely parochiánál Kovács 1868-ban még azt jegyezte föl, hogy: «hívek nyelve oláh s csak egyes családoknál magyar»),*) már senki sem tudott magyarul s csak annyit vallanak, hogy Stefan cel Mare (1457—1504.) vajda alatt jöttek ők magyarok ide, azoknak ivadékaik ők, tudják, hogy apáik mind magyarok voltak, miért is mint «ungeri catolica»-k tartják — az olasz papot. Egy-egy magyar családnév maradt még rájuk, de az is veszendőben s magok sem tudják talán, hogy házaiknak építési módja és szépséges karcsú, szőke fiatalságuk hogy' elűtnek a szomszéd román községek házatól és népétől. Miklósfalván, mely Miclosestinek hívatik, ma ugyanígy vagyunk s nem különben az elapadt apró filiákon. Az átmeneti állapotra igaz példát mutatott nekünk Gerelyesd (Gherest) s odébb Pildest. Gerelyesden, hol harmincz évvel ezelőtt 786 katolikust számítottak, manap félig román a lakosság s félig magyar csak. Pildesten ellenben javarészt magyar szót hallani még s tiszta

*) Kovács: id. útleírása. 48. l.

ejtéssel adják vissza a magyar köszöntést, meg józan feleleteiket — de milyen csodálkozások között.

Azért említettem különösen ezt a tiszta kiejtést, mert a kik a nyelvészetet művelik, talán ebben is meglátják valamelyes jelét annak a sok-sok rétegű, egymásra hajlott letelepedésnek, melyet ebben a fejezetben folyvást figyeltünk s mely nélkül a székely kivándorlás kérdéséhez nincsen perspektívánk. Talán itt is épen egy réteg határán, egy új átszűrődés választóján vagyunk, mert a szomszédban, Szabófalva ősi községe (hivatalos nevén Saboana) oly régi, selypítő csángónyelvet beszél, mintha csak a halotti beszéd nyelvét hallanánk. Szabófalva, mely Újfalva telepet bocsátott ki magából, erős, tiszta magyar község, hol még egy «czigány» sem lakik, így hívják czángóink magok közt a román. Mintha a magyar Dunántúlon volnánk, zsíros-erős magyar faluban, jómódú gazdák gondos, büszke udvartája, füstje, pajtái között. Nyolczszáz házat számlálnak mindenestől környékekkel s mintegy 5000 lelket, mind magyarok, de tudnak románul is, csak az asszonynépség közt van több román-tudatlan. A ritka nagy kőtemplomban (22,000 frankot fizettek rá), mely drága orgonájával együtt semmi magyar föliratot nem tart, olasz pap járja, ki csak nehezen törí a magyart: két magyar paraszti «deák» orgonázott ott nekünk, míg egy-egy magyar énekes könyvet találtam. De a *Szózat s Hymnus* «itt nem szokás», nem is ismerte egy is, sőt a bent lévő díszszékeken idegenül fordított «M. R.» betűk jelzik Rab (Rob) Márton gazda s családja helyét.

Iskola sincsen csak román-állami. A gyerekek aztán körülülnek egy-egy újonnan bevándorolt székelyt — mint ők mondják: «székelkét» — s attól tanulnak magyarul. Pedig az ő nyelvöket, régies zamatát, drága furcsaságait mi is tanulhatnók abból a gyűjtésből, a mint azt Rubinyi Mózes tavaly összeszedte.*) Erős magyar vérű «czángóczkánk» méltán panaszkodik, hogy «Peszt-Budáról köveszet néznek idetúlra magik», s mikor ő fönt járt egyszer «Nagy-Magyarországon» a tüzesvel (vasúttal), ezért a bűnéért a prefecturától egész a bukaresti miniszteriumig idézték ötet. Egy darab magyarság

*) L. a *Magyar Nyelvőr* 1901. folyamát Rubinyi Mózes: *Adatok a moldvai csángók nyelvjárásához*. 6 közlemény.

van itten, jómódú erőben, százados kitartásban s csak most, az új időkkel s a mi új feledékenységünkkel száll ősi nyelvökre, régi telepökre lassan a románizálás. A házokon már a vörös-sárga-kék szín, nyelvökben a sok idegen szó, boruk mellett a kávé s ételökben nincsen paprika — mindez a lassú olvadás jele; de érdeklődésök és ottragasztó forró vendégszeretetök kitart magyarságok mellett.

A mikor ebből a vendégmarasztalásból, ebből a patinával zománczos, 700 esztendősi telepéből «ellépnénk», odább az úton, Roman körül, épen 150 répát kapáló bereczkei székelyt láttunk, a kik közül évenként több itt is ragad. Szabófalva és a románi czukorgyár — ez a székely kivándorlás problémájának eleje és vége.

Bákó körül a nagy-besztercezi kerületet ülik meg a csángók. Épen vasárnap volt s azért az utakon mindenütt özönlött a díszruhás, kláris-gyöngyös, pompás szőkefürtű nemzet. Száz számra jöttek a szekerek, hozva Kalugyerpataka, Bogdánfalva, Nagypatak népét: messziről megismerszenek pirosan himzett ingujjaikkal, s a fekete kalap karakteristikus piros szalagjáról. Milyen megdöbbenéssel örömmel köszöntek vissza magyarul!

A két legerősebb község a szőlőkertes Forrófalva (ezt már a szabófalviak is «Faraoani»-nak mondták, mint a hivatalos névtár) s Klézse, (Gleje), magyar papjoknak, Kárpáti Gráczfiánnak, erős eklézsiája a szomszéd Somoskával. Itt már 20—25 férfi is találkozik, ki csak magyar szót ért, pedig az iskolában bot is jár ki ezért. A korcsmában összeültek az emberek s míg többször elakadtak a magyar szóban, nagyon kérdezgeték, hogy Magyarországon több ember vagyon-e, mint itt, mert ők úgy tartják, hogy itt többen vannak. Ők magok 350 gazdát vagy 2000 lelket számlálnak a faluban. A kit épen csak lehet, besorozzák a katonaságba s «Nagy Magyarországba» ha elmennek, csak a határszéleken szabad, tovább «nincs engedve». Régi magyar könyveik is vannak — állítják. Mikor előhozza az értelmes «diák», kitetszik, hogy egy 1847-diki theologiai dolgozatot s gróf Teleky fölött 1807-ben tartott búcsúztató beszédet őrizének oly nagy buzgalommal. Nem egyszer gondolnak ők át a hegyeken hozzánk, de nemzeti színeinket nem ismerik s a diák sem tudta megmondani nekem, hogy ki neve van a «magyar nagy király»-nak.

A régi, tágas fatemplomban, melyet nagy boltozat véd, mind begyültünk; külön megismerszenek üvegyöngyeikkel, karikára fonott hajviseletökkel a szőke szép leányok s megint más hajékkal az asszonyok. Megtértelték a pallót a somoskai s forrófalvi legények, elnyújtott magyar énekeikkel buzgón fohászkodván. Századok óta tart ez így, figyelni is éber ügyelettel a román jegyző, a ki gyanúpörrel jár folyton a sarkukba, de nem figyelni, nem hallja zsolozsmáikat az a «Nagy Magyarország», mely olyan nagy tud lenni — a feledésben.

Még egy csángócsoportot fogok bemutatni, Balla Lajosnak, a másik derék magyar papnak egyházait, mert több magyar pap nincs is itt; vele megint a határra érünk. A dormánfalvi (dormanesci) parochia 115 magyar családot, fiókjai: Bogátfalva harmincz családot, Doftéana hatvanat, Kománfalva, Berzonea és Moinest egyen-egyen ugyanannyit, Csügés pedig 250 családot tart. (Gegő pater Pusztina filiálisában, melyekhez a most nevezetteket számítja, körülbelől 5000 lelket talált. *) Ezek a községek már mind vegyesek, nemcsak magyar-román értelemben, de úgy is, hogy a székelység mindegyre új telepésekkel ereszti föl a beolvadók sorait; ez új beszállingásokat korszakonként ki lehet mutatni, kivált hogy ötven év óta pontos anyakönyvek van. A kis megható fatemplom is félszáz esztendő és eléggé jellemző arra nézvést, hogy ez a csángóság hogyan képzeli vissza elhagyott hazájának emlékeit, félig emlékezve, jellemző arra oltárképöknek így tagolt írása: KERESZTEL—ŐSZ—JÁNOS.

Benézünk a csángó házakba: mind egyszobások s még néhány régi faszegekkel zsindeyes. Elmondják: apjok, nagyapjok vándorolt ide, de már többen vannak, kik nem látták Magyarországot. Magyar könyvet azért néha vesznek, de nagyobb örömmel forgatják az «Üzul» gazdasági szövetkezet szabályait, melylyel igen meg vannak elégedve, de ebben már minden románul folyik. Epen, mert a határhoz közeledünk, föl kell jegyeznünk, hogy a dormanescii telkes gazda fizet évenként adóban nyolcz frankot, ezenkívül az uraságnak fáért tizenhat frankot, a miért rakodhat, a mennyit akar, a legeltetésért minimális pénz jár. Papjának a «bért» akkor fizeti, ha három királyokkor házát megszenteli.

*) Gegő Elek: id. m. 96. l.

Ennek a határszéli képnek kiegészítője az a másik, mely a szomszéd Kománfalván (Komanyest) tárul elénk. Az új gyimes-oknai vasút nemcsak a románság szövetkezeteit és tanítóit hozza el mind gyorsabban és hatékonyabban az állandóbb közlekedéssel a csángók közé, hanem bekapcsolja azt az ipari lánczot, mely Galacznak vagy Bukarestnek tart. Ez a láncz pedig az új székely kivándorlásnak is vezetője. Komanyesten a nagy «Silva» fűrésztelep dolgozik, testvérgyára s táplálója annak a «Románia» fűrésznek, melynek deszkáit és székely népségét Galacson *) láttuk. A «Silva» fűrészben 400 munkás dolgoz föl naponként 25 vagon fát, 100 székely van köztök napi 2 frank, 2 frank 50 centimes keresettel. Azonmód találunk kevesebb magyart az új kis lignit-tárnában is, de már inkább azok az olaszok és horvátok vágják az iszamos, szűk bányát, a kiket a vasútépítésnél feledtek itten. A helyzet pedig az, hogy gyárigazgató is, munkások is azon panaszkodnak, hogy lassan adják ki a magyar útleveleket, mert hiszen akkor többen jöhetnének ki. De a helyzethez tartozik az is, hogy abban a korcsmában, a hová magyarok járnak, ott díszlik nagy színnyomatban nagy dicsőséggel két magyargyalázó kép, mindkettő a bukaresti Liga ajándoka. Egyiken: egy rüpek magyar üti a lánczbavert erdélyi románt, a másikon pedig agyonlőtték már a magyar «urat» s Románia románja fölszabadítja erdélyi társát. Ezt a képet nézik ott s a többi korcsmákban a mi kivándorolt székelyeink és megtelepedett csángóink.

Jellemzőbb, keményebb benyomással már csakugyan nem hagyhatnók el Romániát. Míg a paraszti nép mindenütt kémet meg postasikkasztót keresett bennem, elértük a gyimesi határt. A Tatros szilaj rohanása és gördülő fenyőtönkei mellől még egyszer visszanezhetünk.

Az a térség, mely régen Etelköze lehetett, Moldova fejedelemsége, melynek püspököt László királyunk adott s mely többször behódolt az erdélyi magyar fejedelmeknek, ma az új Romániának része, teljes jog szerint. De az a föld egyben állandó nagy medenczéje a magyarság telepeinek, kiadásainak. Egyre-másra láttuk a történelem kinematographjának megvillanó képeit hosszú sötétségek között; mindegyik kép új elváltozásokat, lecsuszamlásokat mutatott. De láttuk magunk

*) L. I. fejezetet.

is látó szemünkkel azt a sokszerű, réteges anyagot, mely, mint a füst, színes törmelékekre vált szét a mikroszkop alatt. Meg kellett tudnunk, hogy a visszatekintgetés nem csak a székely kivándorlás történeti perspektívájához vezetett bennünket, hanem a mai állapotnak is sokban megadta titkos chiffre-jegyét.

Hogy kiké volt először a Szereth és Pruth síkja, hogy itt maradtak-e a «besnyők», vagy bejöttek-e az ősmagyarok: minket nem érdekel. Az igazat megvallva, ennek épen oly kevésé tulajdonítok politikai fontosságot, mint annak, hogy Erdélybe ki vándorolt be előbb: az «ungur»-e vagy «walach».*) A mi fontos s a mi jelentőségteljes ma is, az, hogy tényleg századok óta, talán hétszáz év óta, szabályszerű hullámokban ömlik át a délkeleti Kárpátok magyar népe Moldovába. A székely kivándorlás tehát nem egy egyszerű, napi buborék, hanem egy történeti processus, mely több lökésben haladt s mely valószággal táplálta Moldovát friss vérrel és — sokszor — az épen szükséges művelődő elemekkel. A kivándorlás különféle lökéseit szét kell majd szednünk a kivándorlás okainál.**)

A művelő elemek berajzását a jassyi «hangászoktól» a magyar papokig, a gyógyszerészek megjelenésétől a vámháború s iparosainak betelepédéseig, vagy a répakapáló ügyesebb bereczkiektől a galaczi famunkásokig, constancai vasúti örökig és bukaresti cselédekig az olvasó most már végig kísérte velünk.

Hanemha nem felelte el történeti rajzunkat, akkor bizonyynyal kiszedte annak tanulságait. E tanulságunk közül pedig már most emlékünkbé véshetjük azt, hogy a magyar telepek keleti szárnya teljesen elpusztult s csak a Szerethig kereskedhetünk; megláttuk, hogy épen ily sorvadás állott be északon, hol a «magyar» Jászvásár egészen kiszáradt a magyarságtól s míg Bákó és Román városok is elvesznek, addig

*) Erre a sokat vitatott magyar-román polémiára nézve l. a két oldalú érveknek azt az összeállítását, melyet Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések* I. kötetének 3—147. oldalán közzétett. A «qui prior tempore, potior jure» bár reánk nézve kényelmes lehet, csak nyelvészeti és közjogi bizonyíték, de nem politikai erő.

**) L. IV. fejezetet. Érdekes, hogy Rubinyi nyelvészeti szempontból azt találta, hogy «az oláhok közé ékelő csángók nyelve napról-napra változik, úgy, hogy sokszor a húsz év előtti adatok teljesen hibásaknak tünnek fel.» (59. l.) Világos bizonyíték ez azon felogásunk mellett, hogy változó kivándorlási rétegekről van itt szó.

az újabb idők, a régiekhez képest hatalmasan megduzzasztották Galacz, Braila s a régi Havasalföld magyarságát. Állandó elveszését látjuk fajunknak, mely a hol fön is marad, újabb beömléssel táplálja vérét, újabb veszedelemnek téve ki második nemzedékét. Mindezt láttuk s még több veszteségünket is Románia szikkadt talaja gyorsuló időben szívja be kiáradásunkat.

De mindez újabb kivándorlási apályok s dagályok között egy nagy darab, erős, ősi magyarság él tömegestől a Szerethig, magyar vidéket teremtve ottan. Erről a vidékről a «Nagy Magyar ország» nagyon megfélelkezék. Megfélelkeztünk pedig akkor, a mikor — mint a kománföldi képek arcunkba sütik — a mikor Románia társadalma különös tetszelgéssel paskol mindent, a mi magyar s a mikor izzó szenvedélyvel akarnának talán átnyúlni a Kárpátokon. Mert ők nem feledkeztek a románokról, kik ide át lagnak.

Ez a különbség köztünk s erről még beszélni fogunk.

III.

Románia és a székelyek. — Társadalmi szervezkedés: egyházi, iskolai és consuli ügyek. — A kibujdosók száma.

Mikor Jerney János elindulandó volt Moldovába — mint maga írja — eleve egy évig gyakorolta magát a vízivásban s tejevésben a nehéz út előtt. Gegő paternek a határon (visszatérőben) vasfogókkal vevék el leveleit s 120 óráig ült a veszteglő «piricsén», miközben füstélék őtet. Ürmössy Sándor 1844-ben nem győzte szidni a havasalföldi városok szemetjét, s még Bukarestről is azt írja, hogy «anya városa az izlés csömörének».*) S hogy az utolsót vegyem, még 1868-ban kint járt pap utazóink is, nem győzik szidni az utakat, a mocsos szállókat s pénznek, gazdaságnak rendszertelenségét. Imets csodálkozással írja, hogy Bákó mellett látcsövező mérnököt találtak, a ki «szépen gomolygó francia nyelven» mondta el nekik, hogy «tanult Párisban s most ismereteit a külföldhöz

*) Ürmössy Sándor: *Az elbujdosott magyarok Oláhországban.* (1899.) 42. lapon.

képest annyira hátraálló hazája érdekében kívánja hasznosítani, legelőször is e félig már készen álló chaussé-t (ország-utat) vezetvén Bákóból Oknára». Mikor pedig ők visszajövének Predeálnak s «főlebb eregelnének a vadregényes völgyületben a megrontott kényes utakon», akkor látták a mai híres Sinaia táján, hogy egy mellékvölgyben diadalív mellett egy pópa ornatusban néhányad magával várja Károly fejedelmet, ki az augusztusi napokban a határszéli odvakat járja fényképészek s mérnökök kíséretében, vagy hogy stratégiai álláspontokat tanulmányozzon, vagy hogy a hegyek vizeit (fürdőkül) ismerni tanulja, vagy végre, hogy a vasút irányát fürkészsze ki, melyen az erdélyivel az oláhhonit össze kellene kötni.*)

A ki ma megy el a Havasalfölből, Moldovából és Dobrudzsából egyesült Romániába, ezeket a keleti furcsaságokat nem fogja ott találni. Hanem találni fog e helyett egy új Romániát, melynek elszánt nekibuzdulása tiszteletre kelt, s melyen a magyar utazók csak úgy csodálkoznak, mint azok a bécsiek, kik most akarják Budapestet fölfödözni. Az arány teljesen ugyanaz: a mi közvéleményünk sem tud — úgyszólván — semmit Romániáról s nagyot ámulunk, valahányszor a nagy Bukarestről, a jó országutakról, Sinaia és Szaláncz pazar fürdőiről, vagy akár a harmincz millió frankos Duna-hídról, s a három kikötő város elevátorairól hallunk. Ez a tájékozatlanságunk a mi hibánk, kölcsönös megértésünknek és megbecsülésünknek egyik akadályá s furcsa¹ vigasztalás érte az, hogy románunk, ha csak teheti, a vasúti ablakon sem néz ki nálunk utaztában, hihetetlenül bizakodik a mi «barbár maradiságunkban», vagy még keményebb a kölcsönös leczke, mikor a moldovai «czángó» is azt hiszi, hogy ott a «Kis Magyarországban» talán több magyar van, mint ide át. Fölösleges, úgy hiszem, azt fejtegetnem, hogy ez nem mehet így tovább s hogy — nem is szólva az úgynevezett nagy-politika tekinteteiről, melyek nem tartoznak az én munkámba — az új Románia fejlődésének megismerése elsőrendű érdekünk.

Meg vagyok győződve arról, hogy ha többet foglalkoznánk ezzel az igen figyelemreméltó szomszédunkkal, akkor jobban meg tudnók érteni azokat az elsietéseket, sőt talán hebehurgyaságokat is, melyek gazdasági életében látszanak,

*) Imets: id. m. 170—171. l.

de annyi bizonyos, hogy jobban megértenők azt az áthévelt gondolat-atmosphærárt, mely a Kárpátok délkeleti lejtőjét megfekszi. Mindabból, a mit ujságainkból tudunk, ez a román politikai légkör csak ellenszenvenességét érezteti velünk s egész a porusainkig hatol akkor, mikor a határszéli kurta koresmáig értelmetlen magyargyűlölő képeket aggat — hatósági elnézés mellett. Ezt a bántási viszketeget bizonyára csak a mi gyöngye türelmünk magyarázza, de magát Romániának átfűtött légkörét, sietését, sőt talán kapkodását egy nagy nemzeti neki-buzdulás teremti meg, mely ügyetlen is lehet, erőszakoskodó is lehet, de tényleg él és eleven. Ez az egységes erőlködés az új Romániának a hajtókereke, mely hajtja, kergeti embereit, igaz, hogy sokszor olyan czélok felé, melyek nemcsak a Kárpátok választófalába, hanem a józanságba is beléütköznek. Mindennek ellenére úgy látom, hogy Románia megismerése nemcsak közös érdekeinknek fölfedezésére vezetne, nemcsak sok jó tanulással gazdagítana, hanem megértetné velünk saját gazdasági s politikai helyzetünknek is számos problémáját.

Ezek között a problémák között ezt a dolgot termézetesen most csak egy érdekli. Az érdekel minket, azt szeretnők tudni, hogy ebben a nemzeti olvadásban és gazdasági próbálkozásban, mondom: ebben az új Romániában micsoda helyet keresett és minő szervezettséget talált a mi kibujdosó fajunk? Eddigi kutatásaink arra vezetnek, hogy most pontosabban körülírjuk azt az organikus lenyomatot, a melyet a székelység, csángóság az egyesült Moldovában és Havasalföldön az új román törekvések közepett mutat. Így kitapogatva kivándorló telepeinknek összetartó szálaait: egyben valaminő bepillantásunk lesz abba is, hogy kívülről nézve, mintegy Románia felé kifordítva, milyen képe van a Székelyföldnek és mozgalmának.

Láttuk, hogy Predeáltól a Dunáig szét van fújva a székelység állhatlan csoportokban, melyek több kultur-elemmel olvadtak már be az új Románia lazább szövetébe; *) salakjok is maradt, igaz, elég, de határozott igaztalanságot szenvednek, mikor «kitartottak» módjára emlegetik itt őket, pedig úgy tekintik őket azok is, kik kiszorításukon, azok is, kik — önkéntelenül — letelepülésükön munkálnak. Láttuk azt is, hogy

*) L. I. fejezet.

tülfelől, a régi Havasalföldön, százados magyar telepedéseknek megújuló rétegei vannak,*) melyeknek egy részét már beitta a román föld s épen a városoknak adtunk leggyorsabban emészthető magyar táplálékot. Ám az egész nagy történeti evolúciónak legfőlebb az az eredménye lett ránk nézve, hogy csúfondároskodásokat látunk, vagy hogy elszorulva kellett hallgatnom, mikor egy diplomájával idetelepedett székely, huszonötévi román élet után abban fogta össze nekem életének benyomásait, hogy Besszarábia miatt nem kell búslakodni, mert az orosz szomszéd igen erős, hanem a magyar-osztrák birodalomtól annál kevésbé kell félni, mert attól tehetnek «ők» mindent. Harmad sorban azután láttuk azt is, hogy a régi telepedések és az új kivándorlások hogyan folynak egymásba, egyrészt a csángó községek fölfrissülésével, másrészt pedig akként, hogy északi Moldovából s a Szerethen túl eltűnt a magyarság, ellenben új megduzzadását érezzük, a mint Moldova felől is a Dunához közelgünk. Brailán és Galacson, a régi és új áradatok szinte szemünk előtt folytak össze.

A nagy körvonalaink eddig tehát megvolnának. Ha most arra törünk, hogy az új Romániának talajára és különös légkörébe helyezkedve az egész helyzetnek a hatását is megvigyázhassuk, akkor azt kell tennünk, hogy számba vegyük azt a szervezkedést és azt a védelmet, a mely ezt a kiáradt magyarságot összetartja. Így kaphatjuk meg csak ottani állapotunknak épen azt a charakteristikonját, mely a román társadalommal szemben jellemzi s a melyre nekünk szükségünk van. Miután erről szól ez a fejtegetésem, sajnós! — épen azért ez lesz — a legvéznább is.

Mert a magyarság szervezettségével ugyan hamar elkészülhetünk. Ha nyomait föl is jegyezzük, inkább a jobbra való vágyakozás s néhol a multnak dicsérete vezetheti a tollat, mintsem a jelennel való megalégtűlés. Hiszen nem tapasztaltuk-e, hogy futó homokhoz hasonlatos a beözönlött székelység, a csángók pedig lassan olvadó hó-kupacokhoz — lehetséges volna-e ez a kellő ellentálló organisatio vagy akárcsak fölkarolás mellett? Vagy ha a kellő védelmünk volna, megérthető-e munkásaink leszorítását és mindnyájonknak állandó megcsúfolását? Bizonyára nem.

*) L. II. fejezet.

Hogy miként találhassuk meg a magyar telepek összekötő, vékony erezeit, annak a módját könnyen kitalálhatja olvasóm. A tiz utazó közül, kikről eddig hallottunk, kilencz lelkész volt és csak egy világi kutató¹⁾ — Jerney János. Az egyháziaknak ez a nagy érdeklődése azonban nem csak azt jelenti, a mit az amerikai Egyesült-Államokban láttunk, hogy tudniillik a társadalmi szervezkedések kezdetén (tehát ott az új Unióban s itt Keleten) rendszerint a legkezdetlegesebb társadalmi erő: a vallás viszi előre a társadalmi összpontosítás és szétválasztás munkáját.²⁾ Ennél több jelentősége is van romániai magyarságunkra nézve a két egyház — a római katolikus és a református — szervező szerepének. Miből áll ez a különös jelentőség? Abból, hogy: a romániai (és moldovai) magyarság visszahúzódása párhuzamosan haladt a magyar papok eltűnésével és hogy a magyar papok czivakodása tökéletesen betetőzte azt a folytonos visszavonást, melynek törvényszéki példáját Brailán láttuk; ezek az ádáz perlekedések pedig nemcsak nagyszerű anti-organisatorius erőnek bizonyultak, hanem mélyen belevésődtek a fiatal román társadalom tudatába.

Hogy mindez így van és nem másként, azt két egyszerű vizsgálódással mihamar kideríthetjük. Először körül nézhetünk az iránt, hogy ma is a romániai magyarság többi szervezeteiben milyen központnak bizonyulnak a magyar egyházak. Másodszor, megemlékezve azokról a jaj-kiáltásokról, melyek harmadfélszáz év óta csengettek felénk³⁾ (persze: hasztalanul), utána kell néznünk annak, hogy miben láthatjuk meg azt a párhuzamosságot egyházaink s a kibujdosott magyarság között.

Ha az a hazai olvasóközönség, mely tavaly — (1901-ben) igen felháborodott akkor, mikor egy bukaresti német lap kiczégérezte a romániai magyarság közönyét, mely egy lapot sem bír föntartani, — ha, mondom, ez a közönség egy kicsit körülpillantott volna, bizonyosan beleütközött volna a szemé

¹⁾ Bandini püspök, Zöld Péter, Gegő Elek, Weszely, Imets, Kovács és két társuk r. kath. papok, Ürmössy református. Az újabb viszonyokról szóló munkák közül is több egyházi férfiaktól származik, mint a Kóos Ferenczé, Bálint A. Jánosé stb.

²⁾ *A magyarok kivándorlása Amerikába.* 32. 1.

³⁾ L. e. dolgozat II. fejezetét.

valamibe. Meglátta volna azt, hogy volt ottan magyar lapalapítás, nem is egy: 1860-ban Koós Ferencz bukaresti ref. lelkész felesztendeig adta ki a *Bukaresti Magyar Közönyt*,¹⁾ harmincz év mulva (1899.) feltámasztotta azt Bartalus János, ref. esperes, megint. És néhány hónapra (1900-ban) újra ő a *Romániai Értesítőt*. Ezt az ujságot a *Romániai magyar néplap*, melyet Bálinth Á. János magyar katolikus pap ugyanez évben indított, mint «vallás és ismeretterjesztő társadalmi hetilapot», azzal fogadta már: «mi csak azt kívánjuk, jusson diadalra; igaz crisis van, a mi báli sikereket s lapkiadókat fojtogat».²⁾ Még abban az évben meg is szünt azután mind a kettő. Most 1902 január 1-sején indul újra meg Bálinth a *Bukaresti magyar. ujsággal*, mely talán csak kitartóbb lesz s beváltja józan reményeit.³⁾ Az olvasó világosan látja tehát, hogy mindezek a közlönyök egyházi központokból támadtak, vallásügyeket, sőt surlódásokat is szolgáltak. De könnyen rájöhet az olvasó arra is, hogy elkeseredett villon-gásaink is ezekben a lapokban csináltak tükröt maguknak, mert hisz mi egyébről beszél a *B. Közönyt*, mint «A helyzet tisztázásáról».⁴⁾ A Néplap pedig megírja, hogy «maholnap, úglátszik, a bukaresti magyarság gyűlhelye a törvénykezési előszoba lesz.»⁵⁾ hiszen a Petőfi-ünnepet rendező magyar bizottság csak úgy a román bíró elé vitte magát,⁶⁾ mint a hogy a Társulat. Akkor azután hiában ír czikket az ujság a — «gyakorlati bosszuállás módjairól».

Ha a szedőnek azt mondanám, hogy az előbbi bekezdést vonja le még egyszer, csakhogy a «lapok» helyett «magyar egyletek»-et szedjen, akkor épen hű képét adtam volna a mi ottani társasági életünknek. Hogy a civakodásban, az önfeledt egymásba gázolásban itt értük el a legszebb recordot, azt az

¹⁾ Koós: id. m. 350. és köv. l.

²⁾ *Romániai Magyar Néplap*. 1900. 7. szám.

³⁾ Nagyon érdekes párhuzamot kapunk, ha a romániai magyar lapok keletkezését és megszűnését összevetjük azzal a még hosszabb listával, melyet az amerikai magyar lapok sorsáról Kohányi T. állított össze *Az amerikai magyarság multja, jelene és jövője* cz. emlékiratának 33. lapján.

⁴⁾ *Bukaresti Közönyt*, új folyam. I. 3. szám.

⁵⁾ *Romániai Magyar Néplap*. I. 9. szám.

⁶⁾ U. o. 5. és 7. szám.

eddigiekből, az idézett hírlapokból s a román társadalom említett benyomásaiból sejtheti az olvasó; még talán — a jótékony feledés okából — elég lesz annyit idetennünk, hogy az amerikai magyar-tót ujjhúzások csöndes kimenetelű lebonyolítások, azokhoz képest, a miket Új-Romániában az ősi székely ambíciók rendeztek. Az egyletek egyházi kijegezesedését két könyv írta meg. Koós Ferencz, ki 1855-től 1869-ig talpraállította Bukarestben a magyarságot *Életem és Emlékeim* könyvében részletesen megírta, hogyan építtette föl a reformatus templomot, az új iskolát, míg erről a helyről összefűzte aztán a magyar dalárdát, a «Hunnia» olvasóegyletet (ez a Bukaresti Magyar Társulat, melyet ma a Csizmedzsia kert mellett láttunk), a temetkezési egyletet s az iparosok olvasó körét.¹⁾ Utódja, Bartalus esperes, protestáns nőegyletet állított ezek mellé. Megint: a mostani katolikus magyar pap, Bálinth János *Emlékkönyvé*-ben azt sorolja föl, hogyan kötötte egybe a Baráczia²⁾ a «Szent István egyesületet», a búcsújárással és szervezte a daloskört, a Mária rózsafüzér társulatot, a római katolikus gyermek-segélyző egyletet s három vidéki kört. Ehhez a két csoporthoz azután könnyű hozzá kapcsolni a «műkedvelői kör» s a «kocsigyártó társulat» zászlószenteléseit, a melyekkel ezeknek a társadalmi szerveknek a kapcsolatát úgy a hogy kitapogattuk. Látni való, hogy csakugyan másodlagos sociologiai alakulatok, a melyeknél — sajnos — az egyenetlenségek igen otthonosak s nem egyszer megtapogatja őket a románság.³⁾ Mivel «etelközi» íróink sokat példálózhatnak azon, hogy az itt maradt magyarok törzse besnyő-ivadék lenne, szinte azt kell kérdeznünk magunktól, hogy ha már mindenestől elmúltak a besnyők, miért maradtak itt épen testvérpusztító, világhíres tusakodásaik? Pedig azt akarnók hinni, hogy az a sok jóra való elem, mely megvan a romániai magyarságban, megismeri magát és összetartozását.

Második vizsgálatunkra menjünk át tehát. Moldovában annyit jól kivehettünk, hogy a fel-feltűnő papi utazók, a mint a változó és tünedező magyarságot nézik, mind meg-

¹⁾ Ez utóbbi csak 1864—1867-ig állott fön.

²⁾ L. I. fejezet.

³⁾ Barabás Endre id. értekezésének 448. l.

jajdulnak azzal a szóval, hogy «az olasz papok munkáján nem fog-e elveszni itt egyszerre a magyarság és katholicismus?». (Imets.) A régi Havasalföldön s a Dunánál megint észrevettük, hogy Ploesten, Bukarestben, Brailán, Galacson egymás mellett a reformatus és katolikus templomok czövekelnek le a magyarságot, de azt is meghallók, hogy az utolsó két helyen a katolikus magyar pap már olasz. Hogy magára az összefoglalására ne kelljen ujfent visszatérnem, mindjárt ide írhatom, hogy az erdélyi reformatus egyházkerület, melyhez oda-csatolvák ezek az egyházak, legutóbbi jelentésében négy romániai egyházat sorol föl: Brailát (pap, és Galacson tanító), Bukarestet, hol most volt papváltozás. Ploestet, melynek beteg a lelkésze és Pitestet, mely — üres.*) A római katolikusoknak a jászvásári püspökségben, tehát egész Moldvában csak két magyar papjok van a csángók között (Balla Lajos Dománfalván és Kárpáti Grácia Klézsén). «Galacson — írja Bálinth*) — az olasz Minorita atyáknak van székházok, mely a romániai custodiaiak székhelye. Magában Galacson tízezerre (túlbecslés) megy a magyarok száma, de azért az atyák közt egy sincs magyar. Ott van továbbá Bákó, Tirgu-Okna, Inest szép czukorgyárral, hol hemzsegnek a magyarok s el is vesztik nyelvök s nem egyszer vallásokat is». A bukaresti (újabb) érseki egyházmegyében a Baráczian kívül, mit említettem, 25 parochia volna, de magyar pap mindössze három találkozik (Bukarest, Crajova és Gyurgyevó).

Mondtam, hogy ezzel hamar elkészülünk. Mintha ebben az összezsugorodott sorozatban már is benne lenne a magyarázata annak, hogy miért oly nagy a mi embereink széthullása és miért oly gyors a beolvadásuk. De a párhuzam nem hiába nyugszik társadalmi törvényeken, mert csakugyan következetes — kimélet nélkül. Ha egyszer megláttuk, legfőlebb azon csodálkozunk aztán, hogy hogy' nem látták ezt az összefüggést mindig.

Ime az eleven okmányok. A régi Moldovában fokról-fokra kimértük a magyarság visszahúzódását. Ez volt a történeti

*) Az sem nagy vigasztalás, ha «megjegyzés»-ben oda van téve: «A fentebbieken kívül Romániának még több községében laknak ev. ref. vallású hívek kisebb-nagyobb számmal, ideiglenesen mint munkások vagy cselédek». Egy kissé pontosabb összeírás talán megmutatná, hogy hány nagyobb csoport lakik kint, «ideiglenesen».

fejlődésnek egyik létrája. Ha most az egyházi oldalra kerülünk, törvényszerűséggel látjuk, hogy ugyanazon lépcsőket mindig a magyar papság hagyta el — egy nemzedékkel előbb. Megint: a Duna medencéjében nem csak hogy a magyar papság nevelésében kis száma az, mely miatt nem lehet megkötni a székelységnek oldott kéréjét, hanem hogy magok az egyházi disputák bontották még tovább azt, a mit fajunkból az új Románia kapott. Ehhez a kettős párhuzamossághoz még hozzá tehetem, hogy bizonyításunk szomorúan könnyű lesz most már.

Vagy talán jól eshetnék-e bővebben elmondani azt, hogy a mint moldovai utazóink egymásután megjelentek s egymásután fölrótták, hogy itt meg ott, (hol elődjök még magyar elerust talált), már nincs magyar pap, az utánunk következő utazó már ugyanarról a helyről azt is beírhatta naplójába, hogy ott eltűnt, elporlott a magyarság. Ez a tünemény minden helyen ismétlődik, s mire kettőt fordul a kerék, már befejeződik a pusztulási cyclus. Bandini püspök (1648) Bákóról még tudja, hogy a monostorban¹⁾ «12 magyar barát lakott s utolsó guardianjok Ferencz barát nevezetű volt», s a régi magyar püspökség helyén Jerney már hiába kutat kövek után; ma magyarokat sem találunk. Románban maga látja meg azt az eltűnést, Jászvásáron pediglen ő, az idegen, megjövedüli, hogy «ezen plébániát példás életű magyar lelkiatyák nélkül virágzóvá tenni lehetetlen». Megfigyeltük fonnebb,²⁾ mily pontosan beteljesedtek jóslatai.

Gegő atya a csángók elrománosodását az olasz papoknak tudja be, mert csak hét magyar minorita papot talál a falvakban.³⁾ S míg harmincz év mulva Imetsék megint új romlásokat látnak s míg az egyházakról megállapítják, hogy magyar védszentekről nevezvék, nincs több magyar papjok, mint három, ezenfelül kettő, ki megtanulta nyelvünket; statistikájok százalékokban mutatja mindjárt a katolikusok fogyását egyik legfőbb helyünkön, Gorzafalván, a hol Gegő után eltűnt a magyar lelkész s olasz ült helyébe.⁴⁾ Leközlik «egész gorza-

¹⁾ Gegő Elek: id. m. 134. l.

²⁾ L. II. fejezetet.

³⁾ Gegő: id. h. 46. l.

⁴⁾ Weszely: id. m. 33. és 102. l.

falvi siránkozó megyének» panaszló levelét, Battyhány, majd Haynald püspökök közbelépését is. És mind hiába? Nincs változás? Ellenkezőleg, ma már egy olasz pap sem tud magyarul (a szabófalvi töri csak nehezen), s a magyar papok száma mindösszesen: kettő. Nem mondom el még egyszer, mert főntebb (II. fejezet) kipéczéztem azokat az új összeomlásokat, melyeket ugyanezek a helyeken ma már a csángóság-székelység láttat. A tatrosi kerület állapotait tökéletesen magyarázza az, hogy csak «a kántorok közt van magyar tudomány»; a Bákó körüli falvaknál teljes bizonyosságunk van a párhuzamról, mikor az emberek már nem tudnak magyarul, de magyaroknak hívják magokat s alatta katolikust értenek. (Két «oláh tavaly magyarrá lett» (katholizált), mondák a falubeliek). Utoljára pedig ott áll sértetlenül Dormánfalu s Klézse csángósága, mert még van magyar papjok.

A régi csángó kérvényekből megtetszik, hogy az olasz-magyar papi viszályok hogyan fosztották le, mint tollfosztáson a pihét, telepeink száráról a katholicismust és a magyarságot is fosztották, minden jajszó daczára, épen a katholicismus nevében. Ma már, úgy látszik, nem is kérvényeznek a csángók. Hiszen százados sorsuknak hű mását látják az újonnan jövő székelyeken is. Galacson, mikor hetvenen valának, akkor is kértek már magyar papot 1648-ban s hogy ma sincsen, láttuk következményeit.*) Magán a központon, a bukaresti Baráczian láttuk, hogy 1863-ban lemondott telepeiről a magyar provincia s átadta azt a propaganda fidei olasz vezetésének. 1852-ben hat magyar szerzetes lakott a vörös falak között, «két magyar szerzetes tanító tanítja Bukarestben az 1848 után nagy számmal idejött magyarok gyermekeit»**) s ma van egy papunk. Ime, ezek a mi eredményeink. A kinek nem keserük, az fölírhatja, hogy tényleg romániai telepeinken minden szervezetség az egyházak törzsére fonódott s mellé írhatja azt is, hogy épen ez a törzs senyvedt és rontatott meg mindig jobban, de mindig gyorsabban. Míg elértük vele azt a mai képet, melyben az új Románia a magyarság tükrét keresi.

A moldovai magyar egyházak részletesb történetét természetesen nem írhatom én meg e politikai dolgozatban: tör-

*) I. fejezet.

**) Bálinth: id. m. 156. l.

ténetíróinkra kell hagynom azt. De épen azért, hogy a figyelmet e kérdésre tereljem, meg kell még emlékeznem azokról a rendkívül érdekes okiratokról, melyeket legutóbb Jorga, a romániai katolicismus történetéről gazdag kötetben közzéadott.*) Ezek az okmányok, melyek a jassyi, bukaresti egyházak, valamint az egyes kolostorok oklevéltárából valók, elsősorú kútfői az ottani magyar telepedések küzdelmeinek is. A mit e forrásból ide akarok meríteni, az nem az a sok történeti különlegesség, a melytől csak úgy duzzadnak ezek a latin, olasz, francia és német levelezések, sőt még csak nem is azok a folyton megújuló magyar nevek, barát-listák, a melyek a katolikus templomokat még a vajdák chrisovjajában is «*biserica ungarasca*» néven szerepeltetik. Hanem két dolgot még sem mellőzhetek, mert szorosán tárgyamhoz simulnak.

Az egyik tény a római *Congregatio de Propaganda Fidei*-nek a moldovai (bákói) püspökkel, később *missionarius prefec-tussal* a XVIII. század második s a XIX. első felében folytatott levelezéséből állapíthatjuk meg. Meglátjuk itt azt is, hogy az orthodox egyház ellenállása folytán miként súlyed el a régi (magyar) püspökség s meglátjuk azt is, hogy az olasz papok mily képtelen rágalmaikat küldenek a magyar papokról Rómába. Különösen kidomborodik azonban ennek az egyházi alakulásnak más érdekessége. Nevezetesen az tűnik ki az okiratokból, hogy valahányszor az ottani magyar katolicismus érdekében egy-egy oly fölszólalás történt, mint a minőket ebben a fejezetben hallottunk, a római Szentszék mindannyiszor hajlandó volt közbelépni: már csak azért is, mert magok az olasz papok is kénytelenek bevallani, hogy ezeket a parochiákat magyarul kell kiszolgálni.***) A Szentszék a magyar

*) N. Jorga: *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*. (1901.) — II. *Acte relative la istoria catolică în principate*. (54—461. lapokon.)

***) Így az 1814-iki missziói jelentésben Tetrosról «*parochia difficile di servirsi da un missionario italiano, par essere assai gravoso l'imparare perfettamente la lingua ungară, che sola e strettissime parliamo la maggior parte dignei cattolici*». (CXXXIV. okmány); Szabófalvára nézve az olasz püspök el is rendeli 1817-ben felváltva a magyar nyelv használatát (CLIV.) s hogy a magyaroké a többség a katolikusok közt, arra minden oldalon találunk bizonyítékot.

papok alkalmazása ügyében megmozdult¹⁾ 1670-ben (Bandini után), újra 1792 (Zöld Péter útja után), 1845-ben Jorney útja után. Azonban ezek az időközi figyelmeztetések nem lehettek elegendők az ellenséges ellenkező szervezkedés mellett, s azóta az olasz minorita generális, Bigoni, 1841-ben annyira az olaszok felé hajol, hogy a magyar papokat ki akarja vonni Moldovából²⁾ s Szabónak két küldöttét csakugyan vissza is hivatják.

A másik megfigyelésre méltó tényét e nevezetes fejlődésnek abból a kincsebányából szedhetjük ki, a melyet az osztrák consuloknak 1782-től 1829-ig terjedő levelezéséből ad nekünk 92 okirat alakjában Jorga könyve. E nagybecsű levelezésekből mást nem lehet kiolvasni, hanemha azt, hogy Ausztria, a melynek egyházi védelme alá tartoztak az itteni katolikusok Lengyelország felbomlása óta, sokat igyekezett tenni a katolicismusért, de a consulok minden felső kérdezősködésre ellene szegültek a magyar papok küldésének, sőt attól valósággal idegesekké lettek. A ki elolvassa akár csak a lentirt kevés idézetet is, igazat fog nekem adni s meg fogja ismerni, hogy itt volt a hiba.³⁾ Hisz' ezalatt sikerült a nikopolisi érseknek

¹⁾ 1670-ben a Csík Somlyói ferenczrendiek felhivatván, két iratban bizonyítják, hogy a bákói klostrom az övék s a magyar barátoké volt. (III. és IV. jassyi oklevél.) 1806-ban ugyanezt tanúsítják (XIV. okirat), azonban a kolostort a jezsuiták, «non alio nisi lupi nomine dicti Poloni» foglalták le. 1792-ben Batthyányi Ignác erdélyi püspök küld magyar papot, Pozsonyit (XCVII.) a ki ellen föltámad az olasz intrika. 1841-ben Szabó, a miskolci minorita főnök Arduini moldovai (olasz) püspökkel megegyezik, hogy magyar minoritákkal látja el a moldovai katolikusokat, de e szerződést a bécsi nuntius közbelépésével szétbontják (CLXXXII. és köv. okiratok) s Kopácsy primás 1845-ben már Sardi püspöknél haragos fogadtatásra talál a katolikus magyarok érdekében tett felszólalásával. (CXCI. és CXCII.)

²⁾ Bogni 1841 október 20. levele Arduinihez (CLXXXIV.).

³⁾ A jassyi osztrák konzul 1807 márczius 15-iki feliratában Boeskor magyar papot szidja, kijelenti, hogy «nichts weniger politisch und dem mir bekannten Staatssystem und Staatsinteresse des allerhöchsten Hofes mehr zuwider wäre, als die Hereinsendung von ungarischen Priestern, weil hiedurch nichts als die Auswanderung befördert wurde». (XIX. okl.) 1807 május 14-én Bécsbe jelenti, hogy 21,319 magyar katolikus van Moldovában, de ismét tiltakozik a magyar papok küldése ellen, mert ez roppantúl előmozdítaná a kivándorlást, hacsak «politikailag nem akarják megdolgozni a magyarokat». (XX.) 1815 június 2-án Boeskor szidja, kit aztán Temesvárra csuk

Bukarestbe áttelepednie s az ottani ferenczrendi (magyar) barátoknak megüzenni a hadat.

A katolikus központoknak a le hanyatlása mellett a reformatusok, igaz, számban kevesebbet változának, de ők sem erősödének, hanem rettenthetetlen szenvedélyvel vitték a román közvélemény elé marczangoló összetüzéseiket. Már Sükei Imre, ki 1815-ben alapította a bukaresti egyházat, belekeveredett a szász Saraival az unionista bonyodalomba.¹⁾ Egyebekről nem szólva az 1861—1869. esztendőket Czelder Mártonnak, ennek a csodálatos aszkéta-kalandornak a missiói munkája töltötte be, a mely állandó bonyodalmaknak és itélkezéseknek lett a melegágya; a romániai reformatusok könyvei közül ma is előkerülnek még a Pázmány Péter korára valló vita-iratok, melyek végül is azzal pattantották el a húrt, hogy Czelderék az «Egyház autonomiájának megőrzése végett» a román belügyministeriumot hívták segítségül.²⁾ Az újabb időt megint a bukaresti s brailai perek mérgeztették el, szinte szinte elfödve azt a hazafias és önfeláldozó munkát, melyet Koós Ferencz és utódai a magyarságnak tettek. Ha még hozzáveszem azt, hogy a felekezetek egymás közt is szeretnek zsörtölődni (Ploesten az egyik beteg pap meg sem látogatja a másikat, Bukarestben is térítgetéstől félnek³⁾), akkor könnyen megértjük azt is, hogy a Romániában tényleg folyt derék magyar törekvéseknek miért van oly visszás látszata, de megértjük azt is, hogy miért kelt bizonyos izgékonytságot ottani honfitársainkban az, ha itthon valaki ügyeikkel foglalkozni kezd. Nehéz és sokszor elrontott helyzetökben ösztön-

tak el. (XXXI. és Boeskor panasza fogságából a pápához, a 441. lapon.) 1817-ben az evangélikus papot szidja. (XLVIII. okl.)

¹⁾ H. Meyer: *Die Diaspora der deutschen evangelischen Kirche in Rumänien, Serbien und Bulgarien.* (1901.) 81. lapon.

²⁾ *A bukaresti ev. ref. egyház rövid nyilatkozata a magyar ev. ref. Anyaszentegyházhoz s a magyar Nemzethez.* (Czelder röpirata. 1869.) Továbbá Koós F.: id. m. II. kötet 183. és köv. l. — *Tükör válaszul Koós F. volt bukaresti lelkésznek, elébe tartja Czelder Márton, (1869.)* ezzel a jeligével: «A te szádból itéllek meg tégedet, gonosz szolga».

³⁾ Bálint J. mostani kath. papunk idézett Emlékkönyvének 159. lapján azt említi, hogy működése következtében pár százan tértek vissza őseik hitére. Baj volna, ha az esetleg a másik magyar felekezettől való térítések jelentené.

szerüleg félnek a félreismeréstől, a felelősségnek helytelen megosztásától — a mint azt legutóbb az iskolaügyekben tapasztaltuk. Erről rögtön ejtünk néhány szót.

Addig is azonban összefoghajuk azt a fejtegetésünket, mely egyházainknak a romániai magyarságban vitt szerepéről szólt. Úgy gondolom, hogy két ponton indult bizonyításunk ugyanegy eredményre jutott. Akár közelről, akár körvonalai-ban néztük a kérdést, akár a mai állapot tanulságait szűrtük le, akár a múltét, mindenütt arra lyukadtunk ki, hogy a Romániában szétszórt vagy megtelepült magyarság egyetlen szervezkedési csomóit egyházaink adták. Mint a kezdetleges puhányok alaktalan testének első erezetei, úgy vonódnak végig az egyházi szálak a kint lakó székelyek-csángók tömegein. Épen ezért (láttuk!) egyházaink fokozatos hanyatlása egyhelyt, másutt pedig kiújuló viszállyaik egész ottani népünknek sorsát magukkal vonzolták s vonzolják ezután is. Ezért a kint lakó magyarság számára nem lehet fontosabb kérdés, mint ezeknek a magyar egyházaknak felkarolása és megmentése.*) Tovább bizonyítanunk immár fölösleges.

Sajátságosan mélyre fogja vésni ezeket a következtetéseinket, ha a magyar eklézsiáknak ehhez a rajzolatához s különösen moldovai sorvadásunkhoz ellenképet keresünk. Nem lehetetlen, hogy ez az új világitás olyan reliefet villant föl előttünk, a minőt alig sejtettünk.

Ez az ellenkép a Romániába költözött németek szervezkedése. A beköltözött németek száma sokkal kisebb a mieinknél; 15,000-nél valamivel többre teszik. Ennek daczára egyházi életük oly hatalmas, hogy a katolikus papoknak egy nagy osztályát ők szolgáltatják, (Bukarestben katolikus papi seminarium is van), evangélikus német papot pedig tizenégyet tarthatnak Romániában. Már ez is nevezetes dolog, de van ennél fontosabb érdekesség is. Míg a magyar papok száma épen legrégebbi telepeinken, úgyszólván mértani haladványban fogy és rántja magával nemzetiségünket: addig például (az egy Bukarestet kivéve, hol kétszázados a német egyházközség), a német egyházak mind a XIX. században keletkeztek. Legtöbbjük az ötvenes, és nyolczvan-kilenczvenes években állott

*) L. V. fejezetet.

össze; egyet kivéve, valamennyien növekvő erővel izmosodtak.¹⁾ Tökéletesen meg van tehát fordítva a mi fenti képünk.

Lépünk csak még egyet! Ha nem is valamely elégtételt, de bizonyos magyarázatot mindenesetre ad a magyar eklézsia viszontagságaival szemben nekünk az, hogy vihar volt nem egy a német egyházközségekben is s Bukarestben ma is két német párt van: a «bukaresti németek» meg az «autonomisták».²⁾ De épen e visszavonások ellen találták meg az orvosságot a német kivándorlók akkor, mikor szórvány-községeiket a berlini «Oberkirchenrath» alá rendelték. Ez ügyel föl rájuk, Berlinből kapják papjaikat, a segílyt pedig a Gusztáv Adolfegylettől, mely «az évek során már több 100,000 márkát küldött».³⁾ Az a kérdés most már, hogy ez a szervezet kiket karolt föl? Meyer, ki Brailában és Bukarestben szolgálta a német egyház ügyét, világosan elmondja, hogy «a főcsoportját ez evangélikusoknak azon nagyszámú munkáscsaládok, szolgálégyenyek és szolgálók adják, kik minden évben Erdélyből és a Bánátból különösen Romániába és Szerbiába mennek, rendszerint azonban néhány év mulva megint hazatérnek». Munkájának több helyén megismétli aztán, hogy nagy (talán legnagyobb) számmal olyan magyarországi kivándorlókról van szó, kiknek németiségét itt egyházakban s német egyházi intézményekben szükséges erősíteni.

Most már csakugyan megállhatunk. Megláttuk, hogy a romániai németek szervezése mennyivel izmosodóbb, aránylag is, absolute is, mint a mi fajunké. Megláttuk azt is, hogy az anyaország befolyása és segílye hogy tartja őket meg németiségükben. És még azt is meg kellett látnunk, hogy ez a porosz szervezet ölelte keblére s tartja kereteiben azokat a németnyelvű magyar állampolgárokat, kik kijönnek Romániába és németiségökben való ilyen megerősödés után «néhány év mulva s rendszerint megint hazatérnek». Ha az, hogy mi kivándorolt állampolgáraink egy részének nem tudtunk magunk egyházi szerveket adni, hanem átengedtük őket egy másik állam egyházi és nemzeti munkájának: ha az

¹⁾ H. Meyer: *Die Diaspora der deutschen evangelischen Kirche in Rumänien etc.* (1901.) 19. lapon.

²⁾ Meyer: id. m. 209. lapon.

³⁾ Meyer könyvének bevezető fejezetei.

magában nem elég sürgető kiáltás arra, hogy romániai egyházaink állapota így tovább nem maradhat, — ha ezek a bizonyítékok még mindig nem hallgattatnának meg: akkor hiába beszéltem s hiába beszélnek tovább.

A német egyházak körül a realiskolától kezdve a német intézeteknek egész sora ébreszti ugyanezt a nemzeti irányt, a minék nem kis hasznát látják kivándorló szászaink. Nevezetes megjegyzése azonban hiteles német kútfőnknek az, hogy e németesítő iskolákat nem csak a német birodalom, hanem Ausztria-Magyarország is segílyezi.¹⁾ Ugyancsak különös fordulat visz így hát minket a romániai magyar iskolákhoz.

A ploesti «osztrák-magyar» iskolát, a galaczi és brailai reformatus iskolákat már említém, s mivel a csángók közt — a pénz hiányából — csak a szaláncziak kezdtek fából egy magyar tanodát emelni, de beföldni már nem tudták, tehát sokat hiában elmélkednénk. Bukarestben nagyobb magyar reformatus iskola van (Koós és Barthalus érdeme), mely öt tanerővel 160 gyereket oktat.²⁾ Barabás mindenesetre tévedett, mikor azt írta, hogy «ez iskolának ma nincs magyar tanítója;»³⁾ kár, hogy az ilyen hazafias buzgalomban elkövetett túlzások aztán nemakart keserőséget támasztanak bukaresti honfitársaink közt). Van az iskolanővéreknek is három iskolájok, hová 150 magyar leányka jár, legnagyobbbész a Baráczian, mely «szép épület gyűjtésből épülvén bizonyára a magyarok sem maradtak hátra az adakozásból s a magyar kormány is talán valamivel járult hozzá, azért itt tanítanak a többek közt magyar nyelven is». Ezt az óvatos megjegyzést Bálinth pap teszi, de itt meg Barabásnak tökéletesen igaza van abban, hogy ez a magyar tanítás csak szemszúrásból történik, magyar adományok csalogatására. Mikor Bálinth azt kerülgeti, hogy «a katolikus iskolákbeli állapot mégis megczáfolja azokat, kik azt kűrtölik, hogy egyetlen szó magyar tanítás sincs», akkor értsük alatta azt, hogy az apácázák egy szót sem tudnak magyarul, a bejáró magyar gyerekeknek magyarul gyönniök nem szabad, s a ki el nem románosodik, bizonyosan megtanul — németül.

¹⁾ Meyer: id. m. 210. lapon.

²⁾ Kővári Zoltán ref. tanító szíves közlése.

³⁾ Barabás E.: id. értek. 444. l. és a *Magyar Szó* 1901 január 23-iki számában.

(A német evangélikusoknak külön nagy diakonissen-intézetök van.)

Annyit könnyen megállapíthattunk a nélkül is, hogy kényesebb hírokat pengetnénk, hogy a mi kis magyar oktatás van Romániában, azt az egyházak művelik (művelnek) s hogy három tekintetben is nehéz a helyzete a mi iskoláinknak. Először nehéz azért, mert (s erre fényes példa ez a baráti leányiskola) ott, a hol valamely «osztrák-magyar» alapításról vagy védelemről van szó, ott oly lehetetlen nemzeti complicitio áll elő az iskolában, mely se a tanügyet, se a magyarságot nem szolgálja. Néha még az is megtörténhetik, hogy egyenes németesítés által ahhoz a német propagandához közeledünk így öntudatlanul, a melyről fentebb szoltam. Az ilyen közös iskolákat tehát okvetlenül ketté választanám. Második nehézsége a kinn lakó magyar állampolgárok iskoláztatásának a román kormányhoz való viszonyban van; erről már Barabás is, mások is részletes jelentést adtak. Mindenesetre visszásnak tetszik, hogy azok, kik magyar türelmetlenségről beszélnek, a Gönczy-ábéczt veszedelmesnek tartják, vagy másutt a magyar történetkönyvet otthon hagyatják a magyar gyerekekkel. Mégis a felügyelés alól semmi joggal sem vonhatjuk ki magunkat, s ha diplomatiánk közreműködnek, bizonyára lehetne elviselhető megoldást találni. Nagyobb fonákság és baj ennél is az, hogy a hol megengednék, ott sem tudtunk iskolát állítani, s a hol volna épületünk, ott egy-egy hitványabb, túlzásúfolt teremre úgy kell kikönyörögnünk a hatóság elnézését. Pénz tehát megint — nincsen.

Ebben a madártávlati fölvételben első sorban arra ügyeltem, hogy azok a szervezkedések, a melyek a kivándorolt, s kitelepedett magyarságban látszanának, lehetőleg arányosan kerüljenek az olvasó elé. Ha helyesek ezek az arányok, akkor megvan a benyomásunk arról, hogy mily nagy az a széthullottság, és milyen laza, bizonytalan az az összefogódzás, melyet a székelység és csángóság az új Románia elé tár ma. Mind e vonásokból könnyen megértettük a százados sorvadást s a jelen való helyzet bántó ferdeségeit. Mennél kisebb s mentül roskadozóbb szervezetet láttunk, annál gyöngébb támasza van kivándorlóinknak; mennél bizonytalanabb és esendőbb ez a támasz, annál kisebb önérzetök, nagyobb meghunyászkodásuk. Bizonytalanságuk és meghunyászkodásuk pedig mind

fokozottabban felkölti a fitymálódást azokban, kik úgy is keresik a fitymálásnak és gyűlölködésnek alkalmát. Ime, az elbujdosott magyarokat ilyen mutogatja magának az új Románia.

A kiáramló magyarokat addig néztük, míg minden kis szervezkedést ki nem kutatunk bennök. Miért nem láttuk tehát a consuli védelemnek erősebb vagy szervező nyomait? A mi szemüvegünkben lenne a hiba, üresség, vagy talán másutt? Attól tartok, hogy photographiánk még most is hűséges — hiányosságában is.

Tavaly, Barabás Endre fölszólalásai után,*) hirlapi polemia indult meg nálunk arról, hogy hány magyar van alkalmazva romániai hat consulatesunknál. A felek ugyan nem tudták meggyőzni egymást, de annyi kitűnt, hogy több magyar s különösen több magyarul beszélő hivatalnok van Romániában, mint (rendesen neveik után) gondolták. Barabás erős kitöréseit ezenkívül sokban tompítja ma már magyar követünk is, kinek a magyarság szerveihez (egyleteihez) való hajlandósága biztatja embereinket, s kezdi kihúzni a bukaresti székelyeket gerincztelen elhagyatottságukból. Még hozzá kell tennem azt is, hogy sok olyan visszásságnak, mely mintegy a consuli szervezeten köröszkül szúrja-bántja a kivándoroltakat, nem a consulatesok, hanem itthoni rendelkezéseink az okai; így: mikor a székely magyar jogára hivatkozik s mint erdélyinek, meg kell tudnia, hogy az ausztriai polgári törvénykönyv az ő jogforrása; mikor a postaszereződésből a románok büszkeségére kitűnik, hogy Magyarországnak a Marosig terjedő részéig román «belföldi» bélyeggel lehet levelezni; ide számíthatom talán azt is, hogy a taksa-fizetés elhanyagolása s megint a nem-anyakönyvezett magyarok, vagy az útlevel-mulasztók kizárása következtében sok magyar születésű újoncz ragad ottan. Azt is elmondom, hogy nem egy consulunkat ismertem meg, kinek sem magyarságához, sem hozzáértéséhez más szó, mint dicséret, nem férhet. És mégis — mégis úgy van, hogy kivált eddig a kis magyar szervezkedések, összeszedelőzködé-

*) Barabás: id. értek.: «A consuli hivatalokból kiáramló közbösséget, sőt talán ellenszenvet is érezve, inkább eltűri a magyarság anyagi megkárosítását, minthogy esetleg oly hivatalnokhoz forduljanak segítségért, a ki a védelme alá helyezett magyarságot javíthatatlan züllött népnak nézi» stb.

sek egészen elhagyatva éltek-pusztultak; a legfontosabb téren, az egyházin pedig egyenest meglátszik, hogy a régi magyar egyházi keretek fokozatos összetörése, idegen érdekekért ment végbe. Mi nemcsak hogy meg nem akadályoztuk ezt, nemcsak hogy képviselőink lassanként való kiszorításunk ellen nem szólaltak meg, hanem még ott sem kaptunk magyarságunkra védelmet, a hol a katholicismus egyszerre van a magyarsággal fenyegetve. Consulaink előnyei, sőt néhányának jó magyarsága mellett is egy hivatalnokunk sincs ott, a ki a kerületében levő magyar telepeket — végigjárta volna. Ráolvassam-e így, hogy a német telepek minden mozgolódását hogy védte-emelte minden perczen az ő német hivatalnokuk!

Vegyük most már, olvasóm, mindehhez azt a székely vérmérsékletet, mely otthon a 48-as párton kívül más politikai hitvallást alig akart elismerni. Vegyük azt a székelyt, a ki kibujdosván az új Romániába, itt magyar czimert sehol sem lát a consulatesokon, magyar nyelvet sem talál mindenütt az irodákban, de itt találja ám nagy elhagyottságát, megtanítják arra, hogy a magyargyűlölő képek kiakasztását tűrje el, nézze el azokat a térképet — (magam is láttam!) — a hol «Ungária» a Tiszánál kezdődik, mert «Temesana», «Maramures», «Kirisia», Erdély meg a Bánság belőle kiszakítvák. És szokja meg azt, hogy míg ezeket a bántásokat a mi államunk elnézi, azalatt körülfogja az izzó és hódításra vágyó román társadalom, hogy ráparancsoljon, míglen kenyeret keres. — Az olvasó előtt nem folytatom tovább ez éneket, mert hiszen megértette belőle nemcsak székelyeink meglapulását, csángóink elhagyatottságát, hanem azt az egész főnhéjazó képet is, melyet szomszédaink rólunk formálnak és formálni — akarnak.

Talán kikerekíthetem vázlatomat azzal, ha még azt is megérintem, hogy vajon hány magyar lakhatik most Romániában? A kérdést ugyan könnyű föltenni, de annál nehezebb olyan feleletet adni reá, hogy objectiv óvatosságunkat el ne hagyjuk. Eddigelé mindössze annyi bizonyosságunk van, hogy évtizedek, sőt századok óta a román földbe sok magyar erő olvadt már be; ha ezeket számíthatnók, kitünne nagyszerű ember-ajándékunk.*) Ilyen számvetésről azonban ma már szó

*) Ezt a folytonos beolvadást, melyről a II. fejezet szólott,

sem lehet. A mai állapotnál pedig ott vagyunk, hogy csak úgynevezett «kerek» számok kerültek eddig elő; de ezek is jobbra a benyomások fellegein ülnek. Teszem fel Barabás Endre, a ki pedig sok dolognak szépen utána járt, azt találta, hogy a «székely kivándorlók» száma meghaladja a százezeret, s ezen felül a csángók újból 100,000-nél nagyobb számot adnának: összesen tehát több, mint kétszázezer magyarról lenne szó. Bálinth papunk magában Bukarestben 40—50 ezerre teszi a magyarokat s végeredményben — úgy látszik — elfogadja a 200,000-es összeget.

Ha először is a moldovai csángóknál akarunk egy kis szám-próbát tenni, azt látjuk, hogy Imets és Kovács 1868-ban 60,000 körül számították őket, de az «ösi nyelvet értő és beszélő magyarokat» Moldovában csak 44—45,000-re. Gegő Elek harmincz évvel előbb 45—55,000-re tette Moldovában «a magyarnyelvű lakosok» számát. Ez a statistika arányaiban talán meg is felelne a történelmi elsorvadásnak. A csángók közt, a mint láttuk, 1868 óta is tart a románosodás, annyira, hogy Rubinyi Mózes ma így nyilatkozik: «manapság körülbelül húszezren lehetnek, a kik jól-rosszul még beszélnek magyarul. Talán még így is sokat mondtam, mert magyar Romániában körülbelül 100,000 lakik. Ezek nagyobb-részt székelyek».*) Ha ezeket a följegyzéseket összevetjük azokkal a tapasztalatokkal, miket Moldováról előadtunk,**) akkor egészen bizonyosan megállapíthatunk annyit, hogy kint lakó csángóink száma ma nem csak nem haladja meg a százezeret, de azt el sem éri; nagyon valószínűnek vehetjük, hogy csángóink az 1868-iki 44—45,000 lélekszámon is alul maradnak, sőt talán akkor sem esünk messze az igazságtól, ha a Moldvába utóbb bevándorolt székelyeket is hozzáadva, az ottani összes magyarok számát sem keressük e 68-iki adatnál magasabb numerusban.

Nem igen közelíthetjük meg a pontosságot akkor sem, ha az egész Romániát vesszük. Az 1900. népszámlálásnak leg-

érdekesen mutatja az, hogy míg a magyarul tudók fogytak, Kovács szerint a moldovai katolikusok száma 1844-től 43,244-ről 1869-ig 62,914-re emelkedett. (Id. h. 53. l.)

*) Rubinyi: *Adalékok a moldvai csángók nyelvjáráshoz*. M. Nyelvtör. 1094. 58. l.

***) II. fejezet.

újabbán közzétett adatai szerint Románia összes lakossága 5.912,520, ebből idegen 171,063 s ezen felül 272,421 «a semmi állami kötelékbe nem tartozók» (leginkább zsidók) száma. Romániának sem nemzetiségi, sem ki- és bevándorlási statisztikája nincs; viszont magyar részről nem tudjuk a kivándorlók által hazaküldött pénz mennyiségét, mert az eddigelé csak Amerikára nézve van kimutatva. Így tehát azok a támpontok, a melyek alapján az Egyesült-Államokban élő honfitársaink számát kombináltam, majdnem teljesen hiányoznak.*) Maga a mi kivándorlási statisztikánk szintén nem nyújt elég világosságot (a mint azt a jegyzetben látni fogjuk). Micsoda positivum marad tehát a kezünkben? Először az, hogy 1891-ben Romániában 30,000 magyar honost számítottak, természetesen a csángókon s a román állampolgárokká lett székelyeken kívül. 1894-ben ez a szám a román statisztika szerint 48,000-re emelkedett. Másodszor azt is megtudhatjuk, hogy ugyanakkor 168, 236-ra tették a romániai katolikusok és protestánsok számait; ebben persze már benne vannak csángóink is, de más nemzetiségek is. Harmadszor megállapíthatjuk azt, hogy Brassó vármegyének és az öt székely széknek a lakosságából, ha 1890-ben és 1900-ban mindig összehasonlítjuk a tényleges népszámot azzal a számmal, a melyet az előző tíz év természetes szaporodása révén kapnunk kellene, nagy hiányokat találunk. Még pedig eltűnt ebből a hat megyéből 1881-től 1890-ig, ha a szaporodás százalékát vesszük alapul, 34,162 lélek, a következő tíz évben 20,043 ember. Ámbár ezekben a számokban a más megyébe elköltözettek, valamint a kivonult románok is beleértvük,**) mégis nyerünk általok két bizonyosságot. Az egyik az, hogy 1890-ben több magyar volt Romániában ama hivatalos harmincezer-nél. A másik pedig az, hogy még ha csak erre a két évtizedre terjedt volna is a székely kiáramlás, már akkor is mintegy 55,000 emberünket kereshetjük.

További kombinálásokat számszerű alapon nehéz volna

*) *A magyarok kivándorlása Amerikába.* 37—40. l.

***) 1900-ban Brassó megyéből 446 magyar, 7 német és 732 román vándorolt ki. *A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* (1901.), 399. lapon.

tenni. De ha most már ezeknek a számoknak az alapján meghozza az olvasó az I. és II. fejezetben adott fölvételünknek a körvonalát; ha elősorolja a bukaresti (consulilag számított) 25,000 főnyi székelységet, Floest, Galacz, Pitest, Braila, Gyurgyevó adatait s a székelység általános szétszóródását odakint; ha összeveti mindezekkel még moldovai tapasztalatainkat: akkor körülbelől arra az eredményre kell jutnia, hogy Romániában százezer körül ingadozik azoknak a magyar kivándorlóknak vagy települőknek a száma, a kik — még tudnak magyarul. A valószínűségi vonalak közül, úgy látom, ez járhat legközelebb az elrejtett valósághoz.

Magáért a számért — a mi nem is olyan fontos — talán nem volna nehéz elvállalni a felelősséget. De ki vállalja a felelősséget azért a sok meg nem számolt emberért, a kit már elveszítettünk és minden nap újra elveszítünk?*)

*) Az öt székely vármegyének s Brassó megyének népszámát a következő összeállítás mutatja. Csak azt a megjegyzést kell hozzátennem, hogy az utolsó évtizednek 22,693 lélekre rugó hiányából levontam a pontosabb mérés kedvéért Maros-Vásárhelynek 2652 lélekkel való túlszaporodását a természetes (születési) növekedésen, mint a melyet statistikánk is külön vesz föl. Az egyes járások fogyására, valamint a nemzetiségi eltolódásra László Gyula tért ki *Székely kivándorlás* cz. dolgozatában. (1900.)

Az alábbi statistika szerint, míg az 1880—90-es tizedben Brassó, Csík és Háromszék vesztek legtöbb kivándorlót, addig a múlt évtizedben ezekben a megyékben javult az arány, de Maros-Tordában és Udvarhelyszéken rosszabbodott a helyzet. Azt a következtetést azonban, melyet az 1900. év első felére alapítva dr. B. J. a *Magyarországban* közzétett cikksorozatban jelzett, t. i. mintha a székely megyék népessége absolute véve is csökkent volna, tehát hogy e megyék «negatív megyékké» változtak volna, ezt a következtetést táblázatunk egészen megczáfolja. (*Magyarország* 1900 augusztus 14. *A bujdosók* című cikksorozatban.) Igaz, hogy Brassó megyéből (1900-ban 332), de Maros-Torda megyéből is van román kivándorlás, ez viszont ellensúlyozza azonban az, hogy a székely megyékben — sajnos — a természetes szaporodásban a románok térfoglalása mutatkozik. — A kivándorlási statistika szerint 1890—1899-ig a veszteség 40,911 lenne, de ezt a nagy számot hiányos bevándorlási-statistikánk magyarázza meg. (L. a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamarának 1898. és 1899. évi jelentéseit 26. és 70. lapokon.) — Érdekes az, hogy Kozma Ferencz 1879-ben csak 250 lélekre tette a székely kivándorlók évi számát.

Megye	Tényleg volt lakossága			Természetes szaporodása volt		De a tényleges szaporodás csak	
	1880.	1890.	1900.	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig
Brassó --- ---	83,929	86.777	92,589	11·07 ^o / _o	9·38 ^o / _o	3·39 ^o / _o	6·7 ^o / _o
Csik --- ---	110,940	114,110	127,995	10·14 ^o / _o	14·15 ^o / _o	2·85 ^o / _o	12·17 ^o / _o
Háromszék ---	125,277	130,008	136,797	9·55 ^o / _o	9·40 ^o / _o	3·77 ^o / _o	5·22 ^o / _o
Maros-Torda	146,116	163,648	178,398	14·16 ^o / _o	12·48 ^o / _o	12 ^o / _o	9·01 ^o / _o
Torda-Aranyos	137,031	150,564	160,472	12·79 ^o / _o	8·50 ^o / _o	9·87 ^o / _o	6·58 ^o / _o
Udvarhelyszék	105,520	110,232	117,850	10·28 ^o / _o	10·75 ^o / _o	4·37 ^o / _o	7·01 ^o / _o

Megye	E szerint hiányzott a megyékben	
	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig
Brassó --- ---	6435	2328
Csik --- ---	8079	2258
Háromszék ---	7342	5427
Maros-Torda	3161	5676
Torda-Aranyos	2994	2885
Udvarhelyszék	6151	4121
Összesen --- ---	34,162	22,693

HEGEDÜS LORÁNT.

AZ ORVOSI BEAVATKOZÁS JOGÁRÓL ÉS AZ ORVOS FELELŐSSÉGÉRŐL.

I.

Három évvel ezelőtt a fiatalabb magyar jogász-nemzedék egyik kiváló tagja azon kívánsággal fordult hozzám, hogy tervbe vett tanulmányát: nem volna-e czélszerű a halálra ítélt gonosztevőket kísérletezés czéljából még élve az orvosi tudománynak kiszolgáltatni — erre vonatkozó irodalmi adatok közlésével támogassam. Meglepetve néztünk egymásra. Én ámulva hallgattam, hogy ez az eszme, mely a középkorban már meg is valósult, most újból feltámadhat. Ő pedig csodálkozva tapasztalta válaszbomból, hogy a modern orvostudomány nagy experimentalis vívmányai iránt megnyilatkozó ilyen bizalom orvos részéről méltánylásra nem talál.

De csalódnék, a ki azt hinné, hogy mi ketten, kiket a véletlen így szembe hozott, valóban a jogi és az orvosi tudománynak tyikus álláspontjait képviseljük. Sőt ellenkezőleg. A jogtudomány elmélete és az igazságszolgáltatás gyakorlata egyaránt jóval kisebb bizalmat előlegeznek az orvosi beavatkozásnak — ezt bizonyítja nemcsak az a sok nagy jogi monographia és közlemény, mely ép legújabb időben az orvosi beavatkozás jogát és felelősségét körülírni iparkodik, de ezt bizonyítja az orvosok ellen világszerte, de legkivált a leghaladottabb civilisatiójú államokban, Franciaországban, Angliában és még inkább Amerikában folyó perek és fogatosított marasztaló ítéletek nagy száma is.

Másrészt az orvosi tudomány és az orvosi gyakorlat sem oly tartózkodók a beavatkozás kockázataival szemben. Ezt bizonyítják nemcsak oly elméleti fejtegetések, minőket Bécs-

ben működő egyik hazánkfia, Lang Ede egyetemi tanár és kórházi főorvos nemrég közölt, ki a syphilis-védőoltásokat, illetőleg az erre vonatkozó kísérleteket szükségeseeknek mondja és e kísérleteket a több évi börtönre ítélt fegyenczeken kívánná végeztetni; de ezt már gyakorlatilag meg is tette Neisser boroszlói tanár, ki kórházi osztályán hét leánynál végzett kísérletképen syphilis-oltásokat és kit e miatt fegyelmileg dorgálásra és pénzbüntetésre ítélték mult év elején csak azért, mert az incriminált cselekmény már elévült és így más büntetés már nem volt alkalmazható. És midőn a minap egy chicagói sebész nyílt pályázatot hirdetett az újságokban, 300 dollart igérvén két emberi fülért, melyeket kísérleti célból levágni és ismét transplántálni akart, erre akadván pályázó, tervétől csak azért állott el, mert jogászok fölvilágosították, hogy e cselekedetért, még ha a fél beleegyezésével történik is, szándékos súlyos csonkítás, «mayhem», miatt fog üldözöbe vétetni.

Nem oly föltétlen bizalmú a jog- és nem oly scrupulosusan tartózkodó az orvosi gyakorlat, és rikitóan világítják meg a helyzetet azok a tények, hogy Angliában 1885-ben alakult egy orvosvédő-társulat *Medical Defence Union Limited*, melynek ma már 4800 tagja van és mely mult évben is 26 orvost mentett meg ellenök indított műhiba-pörök következményeitől. Amerikában pedig Minnesota állam hatósága jónak látja arra figyelmeztetni a biztosító-társaságokat, hogy az orvosokat műhiba-pörök anyagi kárai ellen biztosítsák, a minthogy a napról-napra rohamosan szaporodó kártérítési pörök és az ezekben hozott marasztaló ítéletek arra kényszerítik a nagyon előrehaladott új világban az orvosokat, különösen az operatiókkal foglalkozókat, hogy vagyonukat kellő időben feleségükre irassák.

És míg az orvosok ekkép védekeznek az igazságszolgáltatás kiméletlenül sujtó keze ellen, a német birodalmi képviselőházban Böckel képviselő, midőn nemrég a Reichs-seuchengesetzet — a birodalmi járvány-törvényjavaslatot tárgyalták, ezt a törvényt kiegészítendőnek mondotta oly irányban: *Schutz der Menschen gegen die Quälereien der Ärzte*, hogy az embereket védelmezzék az orvosok által elkövethető kínzásokkal szemben. És míg nálunk akad egy idealista jogász, ki az orvosi tudomány haladásának az élő-

ket is felajánlja, addig mult év november havában Berlinben három napi börtönre ítélték Hebold elmeogyintézeteti igazgatót azért, mert egy az intézetben elhalt egyén eltemetett hullájának fejét kiásatta, hogy a koponyát az intézet gyűjteményébe helyezhesse el. És míg Oppenheim a büntetőjog tanára Baselben könyvet ír «*az orvos jogáról a sebészi beavatkozásokra.*» Schwantje Berlinből röpiratot indít útnak, melyben a «laikus jogát az orvossal szemben» fejtegeti.

Ez tehát a helyzet. Ha az orvosi tudomány és gyakorlat gyarapodott tudásának és fokozódott birásának arányában tért foglal, a jogtudománynak feléled és nő a kötelessége e térfoglalás jogi körülhatárolására.

Ez a magyarázata annak, hogy bár annak meghatározása mit szabad és mit lehet az orvosnak tenni, első sorban az orvosi tudomány feladatának látszik, mégis tulajdonképen a jogtudomány képviselői vállakoznak ez idő szerint arra, hogy az orvos működésének jogát és felelősségének módját és fokát megállapítsák, és mint azt Taylor new-yorki barister-ügyvéd legújabb munkájában *Az orvos viszonyáról a törvényekhez* (The law in its relations to physicians) mondja, ilyenformán némileg törlesztik azt az adósságot, hogy míg az orvostudomány a jog emberének oly sok fontos kérdésben szolgáltat felvilágosítást, az orvos teljesen tájékozatlanul áll hivatásának jogaival és felelősségi követelményeivel szemben és csak egy-egy nevezetesebb ballépés kellemetlen következményei esetében jut a concret esetre vonatkozó jogi felvilágosításhoz.

Egész sora fekszik itt előttünk a német, franczia, angol nyelven írt munkáknak,*) és azokat végig tanulmányozva el

*) Dr. Oppenheim L. baseli egyetemi büntetőjog-tanártól *Das ärztliche Recht zu körperlichen Eingriffen an Kranken und Gesunden.* — Dr. Schmidt Richard freiburgi egyetemi jogtanártól *Die strafrechtliche Verantwortlichkeit des Arztes für verletzende Eingriffe.* — Dr. Heimberger J. strassburgi egyetemi jogtanártól *Strafrecht und Medicin.* — Dr. Stooss K. bécsi egyetemi jogtanártól *Chirurgische Operationen und ärztliche Behandlung.* — Dr. Bar L. göttingai jogtanártól *Zur Frage der strafrechtlichen Verantwortlichkeit des Arztes.* — Dubrac F. a barbezieux-i törvényszék elnökétől *Traité de jurisprudence médicale.* — Taylor N. Arthur a new-yorki ügyvédi testület tagjától *The law in its relations to physicians.* —

kell ismerni, hogy bizonyos orvosi kérdések oly tisztázása, minőt e munkákban találunk, jogászilag iskolázott gondolkodás nélkül alig volna lehetséges. Már maga az a tény, hogy az orvos működésének jogi alapját külön és a felelősség fogalmát és határait is külön iparkodnak megállapítani e jogi írók, jelentékeny haladásnak mondható.

Mert az orvos mindennapi munkája közben és mindig a cél, a beteg ember gyógyítását tartva szem előtt, nem is gondol mást, minthogy az ő működésének alapja tulajdonképpen az, a mit Cicero pro Milone beszédében «non scripta sed nata lex»-nek, hivatásával veleszületett jognak mond, és hogy felelősségének más kriteriuma nem is lehet, mint az, hogy a cél, a beteg ember java szentesíti az alkalmazott eszközöket, még ha ez eszközök megválogatásában emberileg tévedett is és azok célhoz nem is vezettek.

Élesen is világosan elemző jogi fejtegetésekre van szükség, hogy az orvosi hivatás jogát és felelősségét környező chaosba világosság és a casuistika ellentmondásaitól független, kézzel és észszel fogható rendszer jusson, és ezért választotta meg jól a helyet Stooss, a bécsi egyetem büntetőjogtanára, midőn e kérdést a bécsi *Juristische Gesellschaft*-nak terjesztette elő.

De talán az sem szorul behatóbb bizonyításra, hogy e kérdések megvitatásában az orvosnak is nemcsak szabad, de kell is részt venni. Hisz ha mást nem, az orvosnak kell szolgáltatni a vita anyagát és érveit képező adatokat, concret példákat, e példák magyarázatát. A már említett idevonatkozó jogi munkák nem egyikének ép az a gyengéje, hogy többnyire nem concret azaz valóban megtörtént esetekre, hanem önkényesen construált példákra, hogy úgy mondjam orvosi phantom-esetekre építi analógiáit és következtetéseit. Ebből a körülményből meritettem én magam is a bátorságot, hogy az orvos beavatkozásának jogáról a Magyar Jogászegyletben szóljak, kérvén Önök elnézését, ha az, minnek szükségét magam is elismertem: a jogászi iskolázottság, fejtegetéseimben csak hiányosan jut is érvényre.

Nagý ugyan a zavar és az ellentmondás a jogtudósok kö-

zött is arra nézve, minő jogon alapulónak mondják az orvosi beavatkozást. Vannak, kik Oppenheim büntetőjogtanárral azt vélik, hogy az orvosi beavatkozás tulajdonképen csak szokásjogon alapszik. Szerinte minden beavatkozás, különösen pedig minden véres beavatkozás, tehát műtét, a testi épségnek megsértése. Ez a testi épség, mint ő mondja, «Rechtsgut,» jogi tulajdon, melynek megsértése valóban büntetendő cselekmény volna, ha az illető betegnek beleegyezése nélkül hajthatnák végre. Ez a beleegyezés teszi az orvosi beavatkozás által elkövetett testi sértést büntethetlenné, azaz jogossá. Ezt évszázadok és évezredek óta így gyakorolják és ilyen cikkelyekbe nem szedett, de kétségen kívül meglevő szokásjog képezi alapját az orvosi beavatkozásnak. «Az orvosi cél, mondja Oppenheim, szokásjogi alapja az orvosi beavatkozásnak». -- Én nem restellem bevallani, hogy kissé zavarosan áll előttem az a definitió, melynek első részében az orvosi cél a szokásjogon, második részében pedig a szokásjog az orvosi célon alapszik -- és ezt a zavaromat azért sem restellem bevallani, mert mások, jogtudósok is azt állítják, hogy a szokásjog egy határtalan, foghatatlan valami, mely a codificált törvény mellett meg nem állhat. Stenglein német Reichsgerichtsrat egyenesen ki is jelenti, hogy sem ilyen szokásjog, sem valami különös «*orvosi hivatásjog*», a melynek szintén vannak hívei, nem nyújthatnak jogot a beavatkozásra. Olyan országokban, hol az orvoslás mestersége minősítéshez, állami engedélyhez van kötve, ott legalább formája van meg az orvosi hivatásjognak, de ott, hol az orvoslás szabad foglalkozás, mint például Németországon is, még ez a forma is hiányzik, és a hivatásjogból nem lehet kimagyarázni azt, miért szabad valakinek súlyos sértést képviselő műtétet megtorlás veszedelme nélkül végezni, és miért a másíknak nem.

Ha tehát sem szokásjog, sem hivatásjog nem képezik alapját az orvos által végezhető beavatkozásnak, mire támaszkodik mégis akkor, midőn gyógyítás végett testi sértést végez? És itt meg kell jegyezni, hogy a műtétekre csak azért gondolunk ily testi sértés felvételekor, mert ezek legszembeötlőbbek, de azért akármily belső kezelés orvosszerekkel, vagy akár csak olyan ú. n. természetes gyógymód, pl. hideg víz alkalmazásával, ép oly sérelmezése lehet a szervezetnek. De itt

azután egy harmadik sorával találkozunk a jogtudósoknak, kik azt vallják, hogy az orvosi beavatkozás egyáltalán nem is involvál testi sértést — és ezért ily sértésnek jogát nem is kell keresnünk. E véleményt juttatja kifejezésre Stooss bécsi jogtanár nemrég megjelent munkájában. A ki gyógyítani akar, nem kívánja valakinek testi épségét sérteni. Még a beteg beleegyezését sem tartja okvetlenül szükségesnek. De maga bevallja, hogy az ő jogelmélete szerint csak a siker igazolja a beavatkozást, bár büntetőjogilag a menthető tévedésben *képzelt* siker az *igazi* sikerrel egyenlőnek tekinthető.

Igaz, hogy már Bacon is azt mondja *Physical Works*-jában, hogy az orvos és államférfiú megítélésének egyetlen alapja a siker. De ha Stooss szerint az orvosi képzelt siker identificálható a valódival, úgy érthető az, hogy ez álláspont a mennyire kedvez az orvosoknak, annyira megtámadható a jogászok részéről, kiknek egyike, Lilienthal valóban ki is mutatta, hogy a beavatkozás jó szándéka nem statuálhat jogot; ha a siker tárgyilagosan beigazolja is a műtétet, a siker elmaradása esetében az orvost nem gondatlanságból elkövetett, hanem szándékos testi sértés miatt lehet elítélni. Ha a valóságos siker a képzelt sikerrel egyenlő megítélés alá esik, akkor persze a beavatkozás jogát minden jogtudományi meghatározás nélkül az orvos legkönnyebben maga construálhatja.

A berlini Kammergericht decisiója (1900-ból) egyenesen ki is jelenti, hogy az orvos nem felelős a sikerért, a téves diagnosisért sem nem hibáztatható és így a betegnek tett ígéretei sem exequálhatók, hanem csak azt kell bebizonyítania, hogy a tudomány szabályainak megfelelőleg járt el. A Kammergericht e döntése is valóban kedvez az orvosnak. De nem tekintve azt, hogy a párisi törvényszék mult év áprilisában Röntgensugárral okozott sérülés miatt 5000 frank büntetésre ítélte az orvost, azon indokolással, hogy az is csak «specialis üzletember,» a ki minden körülmény között felelős a kárért, és hogy akárhány amerikai bíróságnak a kezelés sikerének hiányáról, orvosi ígéreték exequálásáról egészen más a felfogása, mint a berlini Kammergerichtnek: a szabadjára eresztett, a tudomány szabályaira, a jóhizeműségre támaszkodó, illetőleg ezzel védekező orvosi beavatkozás még orvosok részéről sem talál általános helyeslésre. A legkiválóbb törvényszéki orvosi

munkák egyikében, Casper-Liman könyvében ezt a kérdést így tárgyalják: «Bizonyára jogos követelése az orvosnak, hogy az iskola tradíciója mellett az ő egyéni tapasztalata, egyéni talentuma és lelkiismerete is respectáltassanak eljárásának vezetőiül. A tapasztalat azonban sajnos azt bizonyította, hogy a «tapasztalás» fogalmával visszaélnek és hamisan értelmezik, hogy hiúság ott is lát «tehetséget», a hol nincs, hogy a «lelkiismeret» ugyancsak bő köpeny, hogy vastag tudatlanság, tündökölni, feltűnni vágyás és ez uton oly posztóra való törekvés, mely tisztességes eszközökkel nem volna elérhető, és még sok egyéb csábítás az orvosi beavatkozást a közérdek szempontjából a leghátrányosabban befolyásolhatják.»

És még ha nem is fogadnók el ezen *orvosok* által fogalmazott súlyos vádját az orvosi beavatkozás megbízhatatlanságának, az orvost korlátlan joggal felruházni embertársai egészsége és élete fölött, tulajdonkép visszaesés az emberiség ama kezdetleges civilizációjába, a melyet Afrika belsejének és Új-Guineának törzseinél ma is találunk, a melyeknél az orvos teljesen felelősség nélküli bűvész, ördögűző, ki a Fetisek megbizásából kuruzsol és kinek hatalmában áll a jóslása daczára meggyógyuló beteget felakasztatni, azért, mert gyógyulásával meghazudtolta a Fetiseket.

Más oldalról óhajtja az orvosi beavatkozás jogát törvényes keretbe szorítani az a felfogás, mely a jogot a beteg és az orvos közti *megbízási viszony*nak tekinti. Itt az orvos eljárásának jogos alapját a beteg vagy illetékes hozzátartozóinak kívánsága, beleegyezése képezi. Első pillanatra ez a megoldása a kérdésnek csakugyan a legegyszerűbbnek és legcélszerűbbnek is látszik. De csak látszik. Ha az a momentum, hogy a beteg vagy hozzátartozói az orvos segélyét kérik, ez utóbbit minden neki tetsző és jónak látszó beavatkozásra feljogosítja, úgy ez tulajdonképen csak annak a tételnek a paraphrasisa, hogy «volenti non fit injuria.» Tényleg már a párisi parlament 1696-ban kiadott egyik döntvénye fölmenti a csak tudatlanságból hibát elkövető chirurgust, azért »quia ægrotus debet sibi imputare, cur talem elegerit» — a beteg maga felelős, miért választott ilyen orvost és William Keysor omahai törvényszéki bíró is idézi *Medico Legal Manual*-jában azt a találó régi esetet, hogy egy beteg szemfájása ellen állatorvos segélyét kérvén ki, midőn megvakult és e miatt pörölt,

a bíró úgy ítélkezett, hogy semmi büntetés nem illeti, mert ha a beteg nem lett volna számára, nem fordult volna a ló-orvoshoz.

De tényleg nem intézhető el ily egyszerűen a beleegyezés kérdése sem. Ha bele is egyezik a beteg a célba t. i. a meggyógyíttatásba, nem okvetlenül egyezik egyuttal, implicite a kezelési eljárásba. Nem is tudhatja gyakran mibe egyezik bele; hisz a beavatkozás módját nem érti, súlyát, következményeit mérlegelni nem is képes. Talán fölvilágosíthatná, kitáráthatná őt az orvos? A legkritikusabb esetekben, ép azokban, melyekben az orvosi beavatkozás joga élére van állítva, ez sem lehetséges. A beteg olyan állapotban van, hogy nem is lehet vele a szükségesnek tartott beavatkozás felől tárgyalni, vagy nem is szabad őt az iránt tájékoztatni, mily súlyos az állapota és a reá várakozó műtét, mert ez által baját még súlyosbítjuk. Vagy narkotizálva van a beteg és az orvos akkor határozza el magát a beavatkozás oly módjára, melynek eshetőségét előzőleg a beteggel nem közölte volt.

A párisi kórházak egyikében a mult évben egy gyermek halt meg bélátfuródás miatt, kit az idejekorán végzett műtéttel biztosan meg lehetett volna menteni, de a műtéthez a szülők engedélyét nem lehetett kellő időben megkapni. A Société de Pædiatrie az esetet tárgyalva egyhangulag azon határozatban állapodott meg: Mivel a kórházakban évenként számos gyermek hal meg a miatt, mivel az életmentő műtétet a szülők beleegyezésének megszerzéséig el kellett halasztani, ily esetekben szabad legyen az orvosoknak a műtétet a szülők beleegyezése nélkül is végrehajtani. Ez nagyon szépen hangzik, de ha arra gondolnak a párisi orvosok, hogy Moszkvában mult év novemberében Modlinszky híres kórházi sebészt azért, mert egy 17 éves paraszt-leányt a szülők engedélye nélkül operált meg, 7 napi börtönre ítélték, az egyházi hatóságokra bizva még ezen felül a vallási pönitentia kirovását, ha ilyen és ehhez hasonló nem ritka példákra gondolnak, nem igen fogják a beavatkozás jogát a saját humánus intentiójukban megtalálni.

De kéri-e az orvos a beteg beleegyezését akkor, ha valamely drastikus belső szert rendel neki? Van-e ehhez beleegyezés nélkül joga?

Vannak, a kik nem is tartják a beleegyezést oly nélkü-

lőzhetetlen föltételnek a beavatkozás jogosultságára, mert ha a beteg maga nem ismeri beleegyezésének horderejét, ez a beleegyezés olyan fictio, mint a hogy tulajdonképen jogilag is kifogásolható az, ha más valaki egyezik bele pl. a beteget csonkító valamely műtétbe. Nem áll tisztán az sem, hogy a férjnek van-e joga felesége csonkításába vagy megfordítva beleegyezni, vagy akár a szülőnek van-e igazán joga gyermekének csonkítására felhatalmazni az orvost és nem bizonyos az sem, hogy czélszerű-e a beleegyezésre alkalmatlan elmebeteg gondnokát megbízni a döntéssel, holott talán ezen gondnoknak ép érdekében lehet a kockázatos műtét véghezvitelével, vagy ellenkezőleg a műtét megtagadásával a gondnokolt pusztulását előmozdítani.

Hátha még úgy áll a dolog, mint a hogy most olasz minta szerint készül fordulni, hogy a sérves katonákat beleegyezésük nélkül is ex offo megoperáltatják, hogy ekkép szolgálatra alkalmasakká váljanak : jogos alapon áll-e itt az orvos? Vagy jogosan fog-e beavatkozni akkor, ha az Egyesült Államok egyikében-másikában fölmerült azon eszme megvalósul, hogy bizonyos elmebetegek és megrögzött gonosztevők a szaporodásból kizárassanak és az orvos ex offo fogja végezni, természetesen az illetők beleegyezése nélkül, a castratiót.

Ha tehát az orvosi beavatkozás számára sok esetben nélkülözhető a beleegyezés, illetőleg ha az a dolgok természetéből és a körülményekből folyólag sok esetben sem a betegtől sem illetékes hozzátartozóitól meg nem kapható, de ezen beavatkozás tárgyilag mégis igazolt, az a kérdés merül föl : a beleegyezés képezheti-e az orvosi beavatkozás jogi alapját? Vagy még szorosabban véve : az a megbizási viszony, melyben a beteg vagy hozzátartozója mint *megbizó*, az orvoshoz mint *megbizotthoz* jut, lehet-e olyan jogi alap, melyre az orvosi beavatkozásokkal járó felelősség fölépíthető? Alig felelhetünk erre igenlőleg. Az orvos megbizása nem meríti ki azon biztosítékokat, melyekkel a beteg épségét, egészségének érdekeit az orvosi beavatkozással szemben is körül kell venni. A beteg megbizása tudatlannak, kuruzslónak is szólhat, ennek beavatkozása számára is jogalapot képezhetne a megbizással járó beleegyezés. És mégis, ha nem is képezheti a megbizás az egyedüli jogalapot, ha sok kivételt kell elismernünk az orvosi beavatkozásba való előzetes bele-

egyezés szabálya alól, mégis ragaszkodnunk kell ehhez, mint olyan regulatorjához az orvosi ténykedésnek, mely biztosabban mint akár a szokásjog, akár a hivatásjog, akár a sikerre való hivatkozás, óvja az orvost és a közérdeket egyaránt.

Ezért nem csodálható, ha Stooss maga, ki semmiféle külön jogalapot az orvosi beavatkozás számára szükségesnek nem tart, sőt ki még a beleegyezés alól is kivételeket ismer el, mégis a büntetőtörvénynek oly kiegészítését ajánlja, hogy: «Büntetendő az, ki valakit annak vagy illetékes helyettesének beleegyezése nélkül kezel, hacsak e kezelést a közvetlen életveszély vagy egészségkárosítás elhárítása nem tették sürgősen szükségessé.»

Stooss tehát, ki határozottan tagadja, hogy az orvosi czélu beavatkozás testi sértést képezhetne, azt kénytelen megengedni, hogy a beleegyezés illetőleg engedély nélküli beavatkozás a személyes szabadság megsértésének egyik faja. És el kell ismernünk, hogy e vétségbe nem ritkán és nem is az orvosok leggyengébbjei esnek bele. Az ide vonatkozó casuistika oly gazdag, hogy maga egész irodalmat képez, de eléggé drasztikusan állítja elénk a helyzetet az a példa, melyet rövid idővel ezelőtt egy orvos-társam közölt velem. Ő saját nejét egy nem nagy műtét végett, mely az előesett méhet helyzetében volt rögzítendő, a hozzánk legközelebb eső külföld egyik orvosi tekintélyéhez vitte és ott megfelelő sanatoriumban elhelyezve, haza jött. Midőn a műtét után nejét meglátogatta, arról értesült, hogy nem a tervbe vett műtét végeztetett, hanem egy sokkal nagyobb, az egész méh eltávolítása, még pedig azért, mert a műtét megkezdése előtt kiderült, hogy a méhben olyan daganatok vannak, melyek, ha valamikor növésnek indulnak, ugyancsak operálásra kerülnének. Ez esetben tehát a betegnek és orvos-férjének beleegyezése nélkül, tudta nélkül végeztek műtétet, mely, ha mint olyan sikerült és a beteg gyógyulásával végződött is, a szervezet egy fontos alkatrészének csonkításával járt, és mely akkor indokolva azért nem volt, mert sürgőssége nem forgott fenn. Mert ilyen méhdaganatok, fibromák, ha nagyon nőnek, igaz, hogy műtétre kerülnek, de gyakran, leggyakrabban éveken, évtizedeken át megvannak és így változatlanul megmaradva semmi bajt nem okoznak, vagy éppen zsugorodnak és eltűnnek úgy, hogy az angol nőgyógyászok egyik legkiválóbbja,

Priestlőy, ezelőtt néhány évvel a legerélyesebben tiltakozott e túlnyomólag ártalmatlan daganatoknak korai és túlbuzgó operálása ellen. Kollegám, kit a tény első pillanatban teljesen consternált, de ki könnyen érthető okokból nejjének csonkításából föltűnést keltő, érdekes pörös ügyet csinálni nem akart, végül belenyugodott, saját kárán tapasztalva ekkép az orvosi beavatkozás jogának még csak jogászai vita tárgyát képező, de az orvosi köztudatban alig tisztázódott, mert indefiniált voltát.

És lehet-e azok után a miket mint a legujabb jogtudományi viták eredményét a fentiekben röviden vázolni bátorkodtam, lehet-e az orvosi beavatkozás jogát definiálni, lehet-e e jogot törvénybe foglalni? A XVIII. század egyik legkiválóbb francia orvosáról Quesnay-ról, kinek egyik dédunokája a mult években lezajlott nagy francia affaire körül oly furcsa szerepet játszott, azt mondják, hogy midőn a trónörökös előtte arról panaszkodott, mily irtozatos sok dologgal jár az uralkodás, azt felelte, hogy ő azt nem hiszi, hogy az igazán olyan fáradságos volna. «Mit tenne ön, ha uralkodó volna» kérdi Quesnayt. «Semmit.» «És ki kormányozna?» «A törvényekre bízám a kormányzást» mondá a nagy orvos. A saját foglalkozásában az okos férfiú máig is törvény és körülírt jog nélkül kellene, hogy kormányozzon.

Igaz, hogy Platónak az a tétele, mely szerint «ha az orvosnak betege a nélkül, hogy ő akarta volna, meghal, úgy a törvény szerint ment a büntől» a közfelfogásban maig is elterjedt és uralkodó, de törvényes kifejezése ennek, sajátosságos, hogy csak egy-egy, a legrégibb és a legújabb állam codificatiójában található. A legrégibb, a chinai, melynek büntető törvénye 297. szakaszában intézkedik az iránt, hogy a betegének halálát okozott orvos, ha csak tévedés forog fenn, az emberölés büntetésétől ment maradjon, de mindenkorra tiltassék el a gyakorlattól. A legfiatalabb állami codificatiók egyike pedig az Ausztráliában fekvő Új-Zeelandé, mely 1893-ban készült büntető codexébe 69. §-nak azt vette be, hogy «Nem büntethető az, ki valakinek érdekében kellő gondossággal és ügyességgel, a körülmények és a beteg állapotának megfelelően észszerű műtétet végez.»

Jellemző, hogy a legrégibb és a legújabb codificatio találkozik azon törekvésben, hogy az orvosi beavatkozás jogá-

nak törvényes corollariumot szerezzen. És mégis, míg egyrészt már a középkorban, a salernói orvosi iskola virágkorában Frigyes német császár már adott ki orvosi törvényt, és már e korban is voltak olyan intézkedések, hogy például nemes asszonynak vagy leánynak csak tanuk jelenlétében lehet eret vágni, mint az indokolás mondja: «quia difficillimum non est, ut in tali occasione ludibrium interdum non adhærescat,» tehát még az orvosok esetleges pajkosságai ellen is védi a nemes hölgyeket, addig másrészt ezelőtt egy évvel a párisi egészségügyi hatóság az *Assistance publique* orvosi tanácsa azt határozta el, hogy semmiféle törvényes intézkedés nem kell az orvos beavatkozásának megállapítására, hanem hogy az minden esetben *a saját felelőségére* járhat el.

Csodálkozva hallják bizonyára Önök, hogy a mikor a jognak szabályozását fölöslegesnek tartják, mégis felelőség megállapításáról szólnak. Hisz ez valóban annak az igen jó megfigyelésen alapuló magyar népies mondásnak a bizonyítéka, hogy «a hasát düleszti ki, kinek melle nincsen». És mégis így van. Ha nem is lehetett formulázni és nem is sikerült még eddig törvénybe iktatni a jogot, melynek alapján az orvos úgyszólván beteg embertársa élet-halálának ura, a szükség, az elkerülhetlen szükség mégis megállapította az orvos felelőségének számtalan esetét és e felelőség rendkívül sok formáját. Ha az igen tisztelt Jogászegylet megengedi, legközelebbi alkalommal, mai előadásomnak kiegészítéseként, az orvosi felelőség eseteiről és formáiról óhajtánék szólni, de már ma kijelenthetem, hogy talán éppen azért, mert az orvosi beavatkozás joga nem alaposan, úgy is mondhatnám, nem tudományosan tisztázott, ez a felelőség is rendkívül hézagos és érvényesítése ezért nem ritkán igazságtalan.

A helyzetet találóan világítja meg az a kis adoma, melyet dr. Herbert Gilesnek a chinai literaturát ismertető jeles könyvéből idézett a *New-York Medical Journal* egyik múlt évi száma. A chinai orvost, kinek hibáját sinlette a beteg, ez utóbbinak családja elfogta és kalodába zárta. Éjjel sikerült megszökni és egy folyón [átúszva] üldözői elől megmenekülnie. Haza érkezve, fiának, ki szintén az orvosi pályára készült és a könyveket tanulmányozta, így szólt: «Tedd félre fiam a könyveket. Az első és legfontosabb dolog, hogy úszni tanulj.» — — — Hogy

pedig az orvosi hivatás nemes és nehéz terén a felelősség alól ne a legjobb vagy legmerészebb úszók meneküljenek — az legkomolyabb érdeke a szenvedő embernek, a becsületes orvosnak és az igazságnak egyaránt.

II.

Arra figyelmeztettek, hogy nehéz, sőt aggályos vállalkozásba fogok, midőn feladatomban második részének, az orvosi felelősségnek kérdéséről ép itt, a Jogászegyletben kívánok szólni. Másutt, orvosok előtt sokkal behatóbban, de legkiváltkép sokkal szabadabban, sokkal nyiltabban lehet azokról a gyengeségekről értekezni, melyek hivatásunk gyakorlatának sebezhető pontjait, felelősségre vonható hibáit képezik. Mi magunk mindezt megértjük — és ezért a legtöbbet meg is bocsátjuk.

El kell ismernem, hogy a figyelmeztetés nem alaptalan. Az orvos jogáról, az erre vonatkozó érdekes jogászai felfogásokról nekem, az orvosnak, itt akadémián, könnyen, úgy szólván enyelegve lehetett beszélnem, de az orvos felelősségét nem-orvosok és legkiváltkép jogászok előtt feltárni — érzem, hogy két oldalról fenyeget a veszedelem. De ha mégis csak ezt teszem, úgy erre nem csak az bátorít, a mit Daudet oly találóan fejez ki ama sentenciájában, hogy «az igazság szolgálatában a discretiónak nincsen kötelező ereje» hanem az is, hogy hivatásom legkiválóbb képviselői, régi idők óta, a felelősség kérdését nem kerülgették, nem kendőzgették, de azzal nyíltan szembeszálltak, hogy a mi legnagyobb és legrégebb tanítónk Hippocrates is azt állította tanításai élére, hogy első feladatunk — *μη βλαπτειν* — nem ártani, és hogy egy másik nagy orvos, az angol Sydenham azt mondta «*ægrorum nemo a me alias tractatus est, quam egomet tractari cuperem, si mihi ex iisdem morbis ægrotare contingeret*» — hogy orvos ne kezelje másképen betegét, mint maga is kezelni óhajtana, ha ugyanazon bajokban sinlődnék.

És mivel még kötettszámra idézhetném a régi és új, igazán nagy orvosok felelősségérzetéről tanuskodó nyilatkozatokat, azért nem esik távol az a gondolat, hogy az orvos felelősségének megállapítására és megítélésére az igazi areo-

pág az orvosi és nem a jogászi volna. Tényleg van az orvosi világban olyan irány, mely az orvos fölötti biráskodást, hivatása körül elkövetett vétségeket illetőleg orvosokra kívánná bízni, azt mondván, hogy ha a tőzsdeügyekben való ítélkezésre a legalkalmasabbak a tőzsde emberei, az orvosi ügyek megítélése is legalább annyi szakavatottságot igényel.

De én ma a kérdés ez oldalát feszegetni nem kívánom, hanem számolok azzal a ténnyel, hogy az orvos felelősségének megállapítására és következményeinek levonására ma és előreláthatólag még hosszú időig a jogász marad az illetékes, a mint hogy az az angol bíró szárazon, de találóan jelölte meg saját hatáskörét, midőn a szakértőnek azon megjegyzésére, hogy van egy betegség, melyet kleptomániának, tolvajlási hóbortnak, neveznek, azt válaszolta: «Igenis, én ezt tudom, már sokat hallottam felőle és engem azért állítottak ide, hogy ezt a különös betegséget gyógyítgassam.»

Mi szolgál tehát mértékül a jogásznak az orvos felelősségének megállapításánál. Schwarcz Gusztáv egyetemi tanár úr említette minap, hogy a középkori glossatorok szerint az orvostól csak a «summa diligentiat», a legnagyobb igyekezetet kívánták. Az újabbkori és legújabb glossatorok azonban már több és nagyobb igényűek. Taylor így állapítja meg az orvos «general standardját», hogy «He must have a reasonable degree of knowledge, skill and experience» rendelkeznie kell megfelelő fokú tudással, ügyességgel és tapasztalattal: «he must exercise ordinary care and diligence» eljárásában megfelelő gondosságot és szorgalmat kell tanúsítania és «he will use his best judgment in all cases of doubt» kétes esetekben legjobb meggyőződése szerint jár el.

Így megjelölve az orvosi felelősség körvonalait, az a kérdés: a jogász tud-e véleményt alkotni magának a döntése alá kerülő konkrét esetben? Bizonyítani fölösleges, hogy úgy abban: vajon az orvos tudása, ügyessége és tapasztalata a megfelelő fokon áll-e, mint abban, hogy kellő gondot és utánjárást tanúsított és végül abban is, hogy legjobb meggyőződését követte-e az orvos — az igazságot tevő jogász a szakértő orvos véleményére lesz utalva. Akármilyen szabadon mérlegelheti is a bíró a szakértő véleményét, annak befolyása alól nem szabadulhat és ezért előtte még az a kérdés is áll: a szakértők magok rendelkeznek-e kellő mértékkel a véle-

ményezésre? Lúgmérgezett beteget szállítanak a kórházba. A mérgezés heveny tüneteiből a beteg kigyógyul, de szükülete marad nyelő csövének. Ezt a szükületet megfelelő eszközzel tágitani iparkodik az orvos, és summa diligentiaival, legnagyobb iparkodással alkalmazván a tágitó eszközt, a szükült nyelőcsövet átfúrja és rövid idő alatt a beteg ezen átfúrás következtében meghal. Billrothtal, a nagyhirű sebészszel esett meg a dolog és ő nagy sebészhez illő hidegvérrel és becsületességgel azt jegyezte meg, hogy szerencse, hogy nem valami közönséges gyakorló orvossal történt, mert ez egész életére szánta, de legkiváltkép bánta volna ezt a balesetet. A jogász pedig azt kérdi: milyen mértékkel állapítják meg a szakértők azt, hogy Billroth kellő ügyességgel, elegendő gondnal és csakugyan a legjobb meggyőződéssel alkalmazta az eszközt, melylyel az illetőt szószerint megölte, tehát nem felelős és miből tudnák azt megítélni, hogy az ugyanazt cselekvő közönséges gyakorló orvos mindezekkel a kellékekkel nem rendelkezett, tehát felelős? Vezető-e zokon a jogásztól, ha gyanakvással kíséri a szakértő nyilatkozatát, ha egy másik kiváló bécsi tanár, Albert, úgy nyilatkozik: «Die gerichtlichen Gutachten mancher Ärzte bilden geradezu eine Gefahr für die Sicherheit der Menschen», hogy némely ilyen szakértő véleménye valóságos veszélyeztetése a közbiztonságnak. És be kell valanunk, hogy legjobb meggyőződésünk és legjobb tudásunk szerint adott véleményünknel is nagyon ingadozó talajon állunk, mert a priori Billrothnál a legnagyobb tudást, a legtöbb gondosságot és a legerősebb meggyőződést tételezzük föl, annál a szerencsétlen közönséges orvosnál pedig, ha nem is egészen az ellenkezőt, de jóval kevesebbet.

De felelős-e az orvos első sorban kevesebb tudásáért? Nem is támaszkodva Mephistónak azon, az orvosi tanulmányokról mondott és kétségtelenül szintén igaz mondására, hogy «mindenki csak annyit tanul, a mennyit tud», nagyon elterjedt a nézet orvosi körökben is, hogy a tanítás fogyatékosága az orvosra háramló és napról-napra növekedő feladatokkal szemben, az oka annak, hogy az orvos gyakran épen tudás dolgában nem áll feladatának magaslatán. Ha ez igaz, úgy a «kellő tudás», mint a fentemlitett felelősségi «standard» első pontja nem áll erősen helyén. És hogy ez a felfogás még orvosi körökön túl is terjed, bizonyítja az a furesza közlés,

mely nemrég a londoni híres *Truth*-nak hasábjain jelent meg és mely arról szólva, hogy katonaeorvosok egy katonának mindkét szemét kivették, mignem kiderült, hogy a műtetre okot szolgáltatató fájdalmaok székhelye nem a szemekben, hanem az arczsontok egy üregében volt — és ebből a törtériből a *Truth* szerkesztősége fölöttébb jellemzően nem azt következteti, hogy ezeket a katonaeorvosokat csekély tudásuk miatt felelősségre kell vonni, hanem csak azt, hogy a katonaeorvosokat ismétlő cursusokra kell küldeni, hogy valamivel többet tanulhassanak.

A tudás elégtelensége miatt az orvost felelősségre vonni különben is csak akkor igazságos, ha csekélyebb tudásával ott és oly körülmények között vállalkozott kezelésre, a hol és a midőn más, a fenforgó feladatra alkalmasabb orvos is kapható lett volna. Egy idevágó régi zsidó jogszabály mondja, hogy senki se vállalkozék gyógykezelésre, ha ahhoz nem ért és ha erre erősebb orvos áll rendelkezésre, mert különben gyilkosnak tekintendő. E szabályt a modern judicatura ott alkalmazhatná az orvos felelősségre vonásánál, hol, mint nagy városokban, az orvosi szakmák külön képzett specialista mivelőkkel vannak ellátva, de a vidéki, elszigetelten élő és működő orvos felelősségét e szempontból megállapítani nem lehet.

De még gyengébben áll a felelősség igazságossága szempontjából az elégtelen tudás szereplése, ha megfontoljuk, hogy az orvosi hivatás és a gyakorlat terén is a holnap mindig okosabbnak tartja magát a tegnapi. Nemcsak azt az előregedett falusi orvost minősítik az ifjú, ép oklevelet nyertek elégtelen tudásának, hanem az sem tartozik a ritkaságok közé, mint azt néhány év előtt egy nagy feltűnést keltő orvosi röpirat szerzője (*Unter der Herrschaft des Messers*, von Reibmayer) hangsúlyozta, hogy az egyetemi tanárnak assistense is nagyobb tudósnak képzeli és vallja magát, mint főnöke és Seydel braunschweigi német sebész ezelőtt néhány évvel öngyilkossá lett, mert saját segédeinek bevallása alapján büntető vád alá került azért, mert állítólag nem elég tudással és gondossággal végezte a műtétet, melynek szerencsétlen vége lett. És bizonyára sokaknak él még emlékezetében az az épen nem dicső hazai esemény is, hogy az ország első egyetemének egyik legelső tanárát saját, még vizsgát sem

állott, sőt ép ettől felő tanítványai nyilvánosan felelősségre vontak azért, mert az ő véleményök szerint már nem birt elegendő tudással oly műtétekhez, melyek akkor még modernek voltak, de melyek azóta már szintén divatjokat multák.

Máskor meg ép az ellenkezőért: nem a valóságos vagy állítólagos elmaradásért, hanem a túlságos előrehaladásért érheti vád az orvost. Mult évben nagy mozgalom indult meg Anglia orvosi köreiben, hogy jóvá tegyenek egy igazságtalanságot, melyet 15 évvel azelőtt követtek el Imlach doctoron, ki mint egyik liverpoli kórház orvosa, nőbetegeken oly műtéteket végzett, melyeket akkoriban még helyteleneknek itélt el az orvosi közvélemény és mely ítéletnek súlya alatt Imlachnak állásáról is le kellett mondani. E műtét azóta polgárjogot nyert és a kárt vallott és üldözött orvost, ha nem is tudták régi állásaiba visszahelyezni és a szenvedett sérelmekért kárpótolni, legalább nyilvánosan úttörőnek ismerték el. Nem egy példát lehetne felhozni arra, hogy még az orvosi megítélés sem tárgyilagossá, elfogulatlan az orvostól kívánt tudás mennyisége és minősége iránt és egyes orvosi iskolák ép oly hévvel támadják egymást, mint a vallási secták, a minthogy az élő orvosok egyik legnagyobbja, Virchow sem kerülhette el sorsát, és mig ő ötven év előtt azért támadta egyik nagyhirű bécsi társát, Rokitanskyt, mert ez azt állította, hogy a betegségek forrása a vér, addig őt, ezelőtt három-négy évvel, azért támadta kiméletlenül a diphtheria-serum feltalálója Behring, mert ő, Virchow, állhatatosan ragaszkodik ahhoz a nézetéhez, hogy a betegségek székhelye a sejt.

És mert az orvosi tudás, a *kellő* orvosi tudás mértéke ily változó, azért a felelősség megállapításánál a jogász legkevésbé támaszkodhatik erre a tényezőre. Annak a szerenesétlen öreg orvosnak, ki ezelőtt rövid idővel állott vád alatt — azóta már a legfelsőbb bíró elé került — ki szülésnél oly rettenetes hibát követett el, hogy azon hiszemben, hogy a gyermek már a méhen belül elhalt, annak előesett karját levágta és a fejet csak azért nem tépte le, mert az eszközzel bánni nem tudott — és mindezek után egy óra mulva a gyerek élve megszületett, és levágott karral ma is él, ennek az orvosnak felelősségét tudatlansága alapján megállapítani nem lett volna nehéz feladat. De tény, hogy az esetek túlnyomó nagy számában, az elegendő tudás és ügyesség hiánya, a tudo-

mányos nézetek és felfogások száz és ezer rejtekhelyeiben talál menedéket.

Már jobban fogható, mert nem csupán szakkérdés, a *kellő gondosság* mértéke. Azt a bécsi orvost, kit vagy egy év előtt két hónapi fogházra ítéltek azért, mert az elvetélt nő méhét kikaparván, azt átfúrta és hibáját fölismervén, a beteget kórházba szállította, de e szállításra oly hiányosan látta el, hogy útközben a belek a méh nyílásán át kiestek és a szállító betegápoló a bélre reátiport — ezt a különben ügyes és jóra való orvost sem a törvényszéki orvosok, sem a bécsi egyetemi facultás jóindulatú szakvéleménye a süjtő ítélettől megóvni nem voltak képesek, mert a *kellő gondosság* hiányának megítélésére a jogász is illetékesnek érezte magát. Azt, hogy a beteg elvérzésben pusztult-e el vagy sem, azt, hogy a vérzéscessillapítás körül az orvos *kellő* tudással járt-e el, vagy ennek hiányában szűkölködött — ezt a bíró tényleg nem képes a szakértő nélkül eldönteni; de a *kellő gondosságnak* egy és más kritériumát ő maga is érti, a felelősséget e körül néha ő maga is meg tudja állapítani. Néha, ha nem is mindig. Nem lett volna képes egymaga a *gondosság* hiányát megállapítani annak az orvosnak esetében, ki a szülésnél néha alkalmaztatni szokott anyarozs-porokat a bábának adta ki, hogy azokat ez belátása szerint használja, a mivel azután egy esetben a nő halálát is okozta. A *kellő gond* hiánya — itt is orvosi kérdés, ellenben nem orvosi, de nem is specialiter jogászi, hanem csak a józan ész kérdése, ha nemrég egy vidéki orvost, ki kocsi által elgázolt gyermeket kórházba küldött, a *kellő gond* hiánya miatt vádoltak azért, mert olyan időben küldte a kórházba a gyermeket, a midőn ott orvos nem volt. A józan ész dictálja itt azt az ítéletet, hogy a *kellő gondosság* hiánya nem a vádolt orvost, hanem azt a kórházi administratiót terheli, mely kórházat akármely időben orvosi felügyelet nélkül hagy, és ily rikító példája a gondatlanságnak az, melyet egyik berlini poliklinikáról közöltek nemrég, hol a gyermeken ambuláner orrműtétet végeztek és azután a mit sem sejtő anyának átadván a gyermeket, ez hazafelé útközben csekély hujja, hogy el nem vérzett.

Igaz, hogy már a *kellő gondosság* kérdésébe is belejátszik, mert rengeteg széles határok között mozog az a tényező, melyet orvosi «*legjobb meggyőződésnek*» mondunk. Ha az

orvos azt állítja, hogy legjobb meggyőződése szerint járt el, ezzel bármely felelősség megállapításának opponálhat. A «legjobb meggyőződés» egyéni és lélektani valami lévén, ennek tárgyi bizonyítékai nehezen keríthetők meg és ezek hiányából nem lehet a «legjobb meggyőződés» ellen következtetni. Úgy vagyunk ezzel, mint — ha szabad a közel fekvő hasonlattal élnem, — mint az esküdtbíró intézménnyel. A hivatásos bíró az ő legjobb meggyőződését legalább indokolni tartozik, az esküdtbíró indokolás nélkül is ítéltet legjobb meggyőződéssel.

Sőt tovább mehetünk itt az igen tanulságos analogiával. A büntető jogászok tábora is két pártra oszlik. Egyik része úgy tartja, hogy jobb, ha a bűnösök egy része megmenekül a megtorlástól, mintsem hogy *egy* ártatlan szenvedjen, a másik része pedig inkább beleegyezik abba, hogy hébe-korba egy ártatlan szenvedjen, semhogy a bűnösök megmenekülésével essék az igazságon csorba. Az orvosok egy része is legjobb meggyőződését követi akkor, midőn inkább belenyugszik abba, hogy a beteg, vagy akár több beteg is betegségének természetes folyamánként veszszen, semhogy egynek is életét, az ő bizonytalan értékű beavatkozásával esetleg elpusztítsa. Ezt a nézetet képviseli Tillaux jeles párisi sebész, midőn azt mondja: «*Une chose plus mauvaise encore que de laisser mourir un malade, c'est de le tuer*». A másik része pedig úgy vélekedik, hogy jobb, ha imitt-amott hiba és a betegben az orvosi kezelés folytán kár esik, semhogy a tudomány haladása megakadjon és a gyógyíthatatlannak tartott betegség örökre az maradjon. Az egyik irány követője tehát a legjobb meggyőződése szerint marad tétlenül ott, hol a másik a legjobb meggyőződésére hivatkozva buzgólkodik, bár buzgóságával csak a halált sietteti.

Tény, hogy egy híres német klinikus nyíltan kijelentette, hogy az az orvos, ki bizonyos körülmények között nem mer, egyáltalában nem a betegágy mellé való. De joggal hivatkozik ezzel szemben Gottstein szintén német klinikus arra, hogy ez a felfogás bár sok esetben helyes és népszerű és különösen az orvost a betegágnál festő regényíróknál nagyon elfogadott, mégis inkább a kockázttató spekulánst és játékoszt, mint a természettudományok megfontoló hívét illeti, és Volkmann a legkiválóbb német sebészek egyike is kötélháncznak nevezte

el egyesek merész vállalkozását, a melynél azonban nem a kötéltánczos, hanem betege töri ki a nyakát.

Az imént elsorolt nézetek azonban nemcsak mint olyanok érdekesekek, hanem fölöttébb *értékesekek* azon szempontból is, hogy mutatják, miszerint az orvosi felelősséget illetőleg oly problematikus értékűnek látszó orvosi «legjobb meggyőződés» sem marad ellenőrzés és kritika nélkül az orvosok részéről sem.

Ezen ellenőrző kritikának jelentősége pedig abban a mérvben nő, a mint a modern orvosi tudomány haladásában különösen a *kísérleti alapra* helyezkedik.

A legújabb kor legnagyobb vívmányai ez iránynak köszönhetőek. Tudvalevőleg az orvostudományi kísérletek egy része állatokon folyik, de nemcsak hogy ezen állat-kísérleteknek sok helyt, különösen Angliában és Amerikában nagy el-lenszenyvel kell megküzdeniök, úgy, hogy Angliában csakis bizonyos, a parlament által külön engedéllyel felruházott kutatóknak szabad ily kísérleteket végezni, de bizonyos tekintetben tökéletlenek is ez experimentumok. Mert bármennyire hasonlít is péld. különösen a disznó organismusának belseje, a szervek elhelyeződése stb. az emberéhez, a disznó természete általában és részleteiben mégis sokban különbözik az emberétől. Érthető tehát, hogy már általános tudományos kutatásoknál is, de legkiváltkép a betegségek gyógyítására irányuló kísérleteknél egyenest az emberre és különösen a beteg emberre vagyunk utalva. Legjobb meggyőződésünk itt immunitást ad-e a felelősséggel szemben?

A pápák egyik orvosa, Zacchias, azt mondja ugyan 1626-ban írt munkájában: «*Medicus tenetur præscribere remedia tuta et certa, non dubia et quæ periculo possunt hominem exponere*», hogy az orvosnak csak biztos, kipróbált szereket szabad rendelni, nem pedig esetleg veszélyesekkel kísérletezni. De ha ezt a tételt nem is fogadtam el, mégis mély benyomást tett reám az, mit ezelőtt 23 évvel orvosnövendék koromban tapasztaltam. Egy fiatal orvos és egy még fiatalabb orvosnövendék, mindketten nagyratörő ambíció által sarkalva egy ragadós betegséggel, blenorrhœával kísérleteztek nyulakon és egyidejűleg collegáikon, orvosnövendékeken, oly kiváló tudományos eredménnyel, hogy a nyulak nem kapták meg a blenorrhœát, az orvosnövendékek azonban igen és tudományos áldozatkészségükért meg is szenved-

tek. Felháborodásom, melynek akkor nyíltan is egy általam nagyra becsült, most is élő tanárom ellenkező véleményével szemben is kifejezést adtam, azóta csak azért csillapodott, mert meggyőződtem, hogy ezek a tulbuzgó tudós-aspiránsok «*multos habent socios malorum*» nagyon sok hason gondolkodású társsal bírnak és egy imént megjelent nagyon érdekes könyvben az orvosi etikáról, annak szerzője, Moll berlini orvos 64 sűrűn nyomtatott lapon sorolja föl az ily, a legújabb kutatások folyamán embereken végzett kísérleteket. És ezek csak azok, melyekről az illetők, teljes jóhiszeműségök bizonyítékaként, a nyilvánosság előtt beszámoltak, nem is szólva tehát azokról, melyek a nyilvánosság kizárásával folytak.

A legjobb meggyőződést legalább nem lehetett elvitatni attól a német orvostól, Strubeltől, kinek közleménye mult évben forrongásba hozta Németország orvosi és laikus kedélyeit.

Egy betegét, kinél a betegség egyik tünetét az igen bő vizivás képezte, kísérletképen kevés ivóvízzel ellátva clausura alá helyezett, a zárka kulcsát magához véve. A beteg megcsalta az orvost. Kiitta a mosdóvizet, az eresz alól felfogta az esővizet, megitta saját vizeletét, végül kifeszítette az ablak vasrácsát, a háztetőn és még egy vasrácsos ablakon át az ápolónők szobájába jutott, hol épen akkor fogták el, mikor a vízvezeték csapjához rohant. Igaz, hogy a vizsgálat kiderítette, hogy a kísérlet a beteg beleegyezésével történt és ezért a bűnügyi felelősség attribútuma hiányzott, de mutatja a kísérleti irány elfajulását ez az enyhe példa is. Enyhének mondható ez a példa pedig azért, mert sokkal brutalisabb kísérletek végeztek betegeken, sőt egyenest haldoklókon is. Egy genyedést okozó bacteriumnak hatását épen ilyen haldoklókon próbálták ki. És a párizsi orvosi akadémiában Cornil jelentést tett (1891) két asszonyon végzett kísérletekről, melyeknél egy orvos az egyik emlőből kiirtott rákot a narcosis alatt, a beteg tudta és beleegyezése nélkül, a másikba oltotta. Becsületére válik a francia orvosi akadémiának, hogy ezen brutalitás ellen a leghevesebben protestált. És e protestálás és ez elítélés orvosi részről annak bizonyítéka, hogy az orvost ily kísérletekre nem jogosíthatja föl legjobb orvosi meggyőződése.

Ha az igazságszolgáltatás ily esetekben nem tartózkodik

a felelősségnek és a bűnösségnek megállapításától, úgy maga mellett találja az igaz orvosok jó érzelmű, tehát legnagyobb részét. Gudden brutalitásnak mondja akárcsak egy beteget is az elvnek föláldozni és Reginald Fitz a *Medical News*-ban néhány hónap előtt még azt is kimondja, hogy minden olyan műtét, mely nem eredményezi a beteg javulását, határozott műhiba.

Igaz, hogy az orvosi tudomány nemcsak a tudomány haladásának, de a betegek érdekében sem mondhat le a kísérletről, de le kell, hogy mondjon a betegeken végzendő esetleg veszélyes kísérletekről. A nagy német tudós, Pettenkoffer, néhány év előtt maga nyelt le egy dosis cholera-bacillust, hogy tudományos meggyőződését ezek ártalmatlanságáról bizonyítsa; magát csipette meg moszkítóval mult évben a fiatal Lascar, hogy a sárgaláz ezen eredetét kipróbálja és ez ügybuzgóságának áldozatává is lett; Koch saját testébe oltott tuberculint, Pasteur és laboratóriumának összes személyzete veszettség elleni oltóanyagot és I. Napoleon egyiptomi hadjárata alatt egyik orvosa, Desgenettes, Jaffában önmagába oltott pestist, hogy a hadsereg morális ellentállását a rettenetes betegséggel szemben megszilárdítsa. Ezért díszíti ez orvos szobra az akadémiát és jellemző az is, hogy már 1838-ban egy lipesei orvos, Jörg, oly orvosegyesületek alakulását ajánlotta, melyek tagjai önmagukon végezzenek gyógyszer-kísérleteket.

E javaslat ugyan mindmáig nem valósult meg és mivel, a hogy a *Vossische Zeitung*-nak e kérdéstről szóló egyik közleménye mondja: az «öndisciplinálás az orvosok között nem általános», azért vált szükségessé az a rendelet, melyet a porosz oktatás és egészségügyi minister mult évben az orvosi kísérletek ügyében kiadott és mely szerint kórházakban és klinikákon más mint gyógyító vagy diagnostikus beavatkozások ki vannak zárva 1. kiskorúakon vagy önállóan nem rendelkezhetőkön, 2. az illető határozott beleegyezése nélkül, 3. ha az illetőt a kísérlet esetleges káros következményei felől ki nem tanították. Ily kísérleteket csak maga az orvosfőnök, vagy annak különös megbízásából más valaki végezheti. A *Medicinische Reform*, tehát orvosi szaklap, szükségét látná annak is, hogy e rendelet a kórházakon és klinikákon kívül működő orvosokra is kiterjesztessék.

Ezzel a kívánsággal előtérbe látjuk nyomulni azt a törekvést, mely az orvosi felelősségnek határozottabb formáit akarja, ha nem is egyenest a büntetőtörvényvel, de legalább æquivalens szabályokkal kialakítani. Érthető, ha ennek a tekintélyes jogásztestületnek egy ugyancsak tekintélyes tagja itt nyílt ülésen minap azt mondta, hogy ő már fél minden újabb codificálandó büntető paragraphustól, de ép úgy érthető az ezen kijelentést követő félig halk közbeszólás, hogy e félelem csak egyéni dolog. Az orvosi ténykedés oly széles tért foglal el a közéletben, újabb szerek és módszerek segítségével az orvos oly hatalmas tényezője az egyes egyén és a tömeg életének, hogy eljárásának szabályozása, felelősségének megállapítása szinte imperativ erővel lép fel.

És ha én ma e szabályozásnak némely eszméjére leszek bátor az igen tisztelt Jogászegylet figyelmét felhívni, nem a codificálás jogát követelem, hanem csak az irányt óhajtanám jelezni. Sőt azt is ki kell jelentenem, hogy ez eszmék sem az én tulajdonom. Részben már meg is valósítvák másutt, részben azon hatalmas elméjű és a dolgok mélyére látó férfiutól, Kovács tanártól eredők, kívül mint tanárommal és az igazságügyi orvosi tanácsban főnökömmel másfél évtizeden át az orvosi felelősség kérdésének nagy horderejű és nem ritkán tragikus részleteit gyakran volt alkalmam megbeszélni.

Bámulatosan egyszerű sarkpontját találta ő meg az orvosi felelősség megállapításának: és ez a nyilvánosság. Talán mindjárt érthető lesz az ő idevonatkozó észjárása, ha elmondom, mint érvényesítette ő a nyilvánosságot más kérdésben. Nem könnyű feladat kórházakban a különböző nemű betegek elkülönítése. Ajtó, lakat, fal, felügyelet: mind elégtelenek az ú. n. állati, de valójában emberi szenvedélylyel szemben. És Kovács tanár a czélt úgy érte el, hogy közös termekbe helyezte el a férfi és nőbetegeket és csak egy deszkakerítés, mely azonban alig valamivel több mint ember magasságú volt és nem ért föl a terem mennyezetéig és melyen át szabad ajtónyílás vezetett, választotta el a férfibetegek teremszét a nőkéttől. A betegeknek ezen nyitott ajtón át közlekedni tilos volt és a tilalmat a nyilvánosság, az összes betegek által képviselt nyilvánosság pedig oly szigoruan és oly hathatósan ellenőrizte, hogy 22 éven át ez ellen vétő sem

egyik, sem másik részről nem akadt; de sőt az a körülmény, hogy a betegek minden hangos szava a tulsó oldalra is áthallatszott, még a betegek társalgásába is oly tartózkodást, oly tisztességtudást hozott, mely nem mindennapi a kórházak és kaszárnnyák termeiben egyaránt. Ezt a nyilvánosságot vélte az én öreg tanárom az orvosi felelősségre is legjobban, az orvosok és a betegek érdekében egyaránt legczélszerűbben alkalmazhatónak.

Mert tény, hogy egy és más fogyatékossga hivatásunk gyakorlatának onnan ered, hogy régi időkől, — a midőn még, mint azt Spencer Herbert oly szépen fejtegeti, az orvosi foglalkozás részét képezte a vallási mysteriumoknak, a midőn a zsidóknál is a papok voltak a nép orvosai és a görögöknél is Aeskulap templomai voltak a kórházak, — valami titokzatossga, valami mysticismus ragadt foglalkozásunkhoz. Ezért vagyunk kénytelenek túrni oly összehasonlitásokat, hogy «orvosok és vakandokok sötétben dolgoznak és munkájok nyomát földtúrások jelzik»; kénytelenek vagyunk azt túrni, hogy sokat variált szárnyas igévé váljék az a görög mondás: *ἀποκτείνειν μὲν ἀποθνήσκειν δὲ μη* — hogy mi másokat ölhetünk a nélkül, hogy mi magunk megöletnénk.

Az orvosi tudomány és az orvosi gyakorlat ma már tényleg annyira evolválódtak, hogy nem kell félniök a nyilvánosságtól és tény, hogy felelősségét a nyilvánosság oltalma alá helyezve az orvos küzdhet legsikeresebben azért, a mire oly nagy szüksége van: a közbizalomért.

És mert ez így van, azért minden olyan haláleset, mely az orvosi beavatkozást rövid időn belül, mondjuk 24 órán belül követte, a halál-ok megállapítása végett hivatalos eljárás tárgyát kellene, hogy képezze. Első hallásra ez horribilis követelésnek látszik és mégis ép az operatív irány hatalmas haladása mellett és ép azért, mert a kedvezőtlen kimenet a legtöbb esetben nem terhelheti az orvost és ép azért, mert a kórboncztan tudománya ezt ma már az esetek túlnyomó részében megállapítani is képes, az orvosi felelősség kriteriumai között ez az első helyet kell, hogy jövőben elfoglalja.

Már meg is kezdték ezt Angliában, hol minden narkosis-halál hivatalos vizsgálat — *coroners inquest* — tárgyát képezi. Nem érik be azzal, hogy a statisztika tanusága szerint minden harmadfélezer narkotiséltra egy halálesetnek kell jutni, ha-

nem minden esetben külön megvizsgálják: nem terheli-e vétkes mulasztás a narkosis körül foglalkozókat. És mi az eredménye ennek a gondos megvizsgálásnak? Nem az, hogy az angol orvosokat a narkosis halálesetek miatt ártatlanul üldöznék és büntetnék és nem az, hogy e miatt Angliában kevesebb volna a narkosisok száma, hanem ép ennek az ellenkezője. Néhány évvel ezelőtt egy kartársamnál, kinek betege narkosis közben elhalt, vizsgálatot kívántak indítani. Óriási izgalmat keltett az ügy és mindenki, kinek narkosisal kell dolgoznia, megriadt attól, hogy az egyik ellen vizsgálat indul. Nem így Angliában. És ezért nemcsak, hogy az angol narkosis-halálozási statisztika az egyedül megbízható, mert hivatalosan megállapított, míg másutt csak annyit vallanak be, a hányat épen akarnak, de a törvényszerű ellenőrzés dacára sem kevesebb Angliában a narkosisok száma, sőt, a mi nálunk vajmi ritka, Angliában majdnem minden valamire való szülő-nő narkotisáltatja magát. De a legfontosabb az az eredmény, hogy Angliában külön narkotizáló specialisták: a világon legjobban kiképzett ilyen orvosok, valóságos narkotizáló művészek vannak.

Ha az igazságszolgáltatás az esetleg felbujtott közvélemény által ösztökélve csak egyet-egyet ragad ki közülünk, ez nem szolgálja sem az igazságot, sem az orvosi hivatás felelőségének fontos ügyét; de ha a tények törvényszerű megvizsgálása nem stigmatizáló, hanem mindenkire egyenlően érvényes, akkor mi magunk, orvosok, találunk ebben legbiztosabb megnyugvást és senki ravaszul eldugni nem akar olyan bal esetet, melyért a saját lelkiismerete előtt és a világ ítélkezése előtt is bátran vállalhat felelőséget. Sem be nem börtönözték, sem pénzbírságra nem ítélték Kochot, a híres berlini tanárt, midőn tuberculinnal oltott betegei közül sokan az oltások után gyorsan elpusztultak, de ha nem vizsgálja meg ez eseteket apróra Virchow és ha nem viszi nyilvánosság elé vizsgálatainak eredményét, nemcsak sok száz és ezer ember életét veszélyeztették volna a további oltások, de maga a tudomány is még sokáig tévúton haladt illetőleg rohant volna előre.

Hallatszik ugyan az ellenvetés, hogy ha az orvos az életet megmenteni törekedvén, az esetleges vizsgálatról való félelem alatt áll, eljárása kevésbé lesz bátor és határozott, kevésbé gondolhat a beteg életének mentésére, ha a saját biztonságá-

ról kell, hogy egyidejűleg gondoskodjék. Ez lehet, de az is bizonyos, hogy az orvosi nagy és kényes feladatok végzésére épen csak azok valók, kiknek tehetségök és jellemök a feladatok megoldására és az azzal járó felelősség elviselésére egyaránt eléggé erős, és nem azok, kiknek kezében diploma vagy valamely magasabb orvosi állás vagy akadémiai gradus csak a felelősség alól feloldó — kalózkéz.

Oroszországban mostanában a hypnotizálást úgy szabályozták, hogy azt csak más orvosok jelenlétében szabad végezni és a hypnotizálásról minden esetben fölveendő jegyzőkönyvet az orvosoknak mint tanuknak alá kell írniok. Rosenbach e rendszabályozást kifogásolja, mert úgymond csak bizalmatlanságot ébreszt egy hasznos orvosi beavatkozás iránt. Ép ellenkezőleg; ha a hypnotizálásnak lehetnek káros következményei, a mint hogy vannak, ha a hypnotizálással történhetik visszaélés, a mint hogy történt, úgy ennek szabályozása és az orvosi felelősség kiélesítése nem népszerűtlenné teszi e gyógymethodust, de nagyobb bizalmat kelt a reá szoruló betegben, a minthogy a tisztességes hypnotizáló orvos kartársai ellenőrzésében nem nyugót, de támaszt talál.

És itt végül a modern orvosi működésnek és az egészségügynek is egy fontos részéről, a kórházakról és a kórházakban működő orvosok felelősségéről kell még röviden megemlékeznem. Orvosi részről a fent már említett Moll orvosi etikájában hangsúlyozza azon visszásságot, hogy a kórházi orvosnak több szabad, mint a kórházon kívül gyakorlónak, és ha Moll még azon is csodálkozik, hogy a sajtó kevésbé foglalkozik a kórházi, mint a katonai atrocitásokkal, úgy ezen kivánságnak Antrick német socialista képviselő a német parlament múlt évi egvik ülésén, midőn saját tapasztalataira hivatkozván súlyosan vádolta a berlini kórházi állapotokat, eléggé megfelelt. Tény az, hogy a nagy közönségnek alig van fogalma ama nagy, önfeláldozó, az altruismus eszményét megközelítő munkáról, melyet kórházi orvosok és legkivált a fiatal, még idealismussal eltelt orvosok végeznek.

De az is igaz, hogy a kórházi beteg viszonya az orvosokhoz más, sorsa még inkább az orvos belátásától és ténykedésétől függő, mint a kórházon kívül és e mellett az orvos felelőssége itt még inkább homályba burkolt. A kórház rendeltetésének természetéből folyik, hogy itt a súlyos és az orvos

tudása és képessége iránt is nagyobb igényeket támasztó esetek száma sokkal nagyobb, úgy szólván halmozott és mégis míg a kórházon kívül az orvos felelősségének érzetében más orvosok tanácsát meghallgatja és eljárását is e szerint szabályozza, a kórházi vezető orvos vagy ennek helyettese úgy szólván korlátlan ura elhatározásának.

Pedig már a sokat hangoztatott jogegyenlőség szempontjából sem volna szabad, hogy a kórházra szoruló, tehát különben is gyámoltalanabb beteg még élete és testi épsége dolgában is kevesebb garantiával vétessék körül. Nem kellene egyéb, mint egy régi, de már elhanyagolt és elfelejtett jó szokást feleleveníteni és szabály erejével ellátni: és ez az, hogy minden fontosabb, kockázattal járó beavatkozást, minden gyógykísérletet a kórházban működő két vagy több orvos tanácskozása előzzön meg. A mire oly nagy súlyt helyez minden jobb módú ember, azt nem szabad megtagadni attól a kórházi betegtől, ki gyakran egy-egy újabb üdvös eljárásnak és szernek kipróbálási anyaga, és mert csakis kórházakban van meg az exact észlelés, megfigyelés alkalma ily anyag kell is, hogy maradjon. De ezzel az anyaggal szemben nem csökkenteni, de törvényes intézkedéssel ad maximum fokozni kell az orvos felelősségi érzetét.

*

Concret javaslataim lényegét bátorkodtam az iméntiekben előterjeszteni. Jól tudom, hogy hosszú az út, mely ily eszmék fölvetése és megvalósulása között elterül. De mert azt is tudom, hogy tiszta igazság Lord Cocke azon sententiája: «Reason is the soul of the law», hogy a törvények lelke a ratió, azért remélem, hogy az észszerűség fog érvényesülni az orvosi felelősség jövő törvényes kialakításában. E törvényes kialakítás pedig elkerülhetetlen, mert az lehetetlen, hogy az orvosi tudomány és az orvosok munkája óriási lépésekkel haladjon, az orvosi felelősség fogalma pedig évszázadok és évezredek előtti phrasisok keretében maradjon.

Ezen, szinte dogmává erősödött phrasisok közül bizonynyára leghevesebben ellenez minden ily irányú újítást az, mely az orvos feltétlen szabad rendelkezését az orvosi tudomány érdekében követeli és ezen követelésében a multban is gyökerező szokásra hivatkozik. Ezzel a dogmatikus köve-

teléssel szemben pedig áll az a ratió, hogy az orvosi tudomány nem önczél, de nem is azonos mindig a beteg érdekével, a szokás pedig nem törvény. Ha az a halhatatlan nagy orvos, ki kétezer év előtt gyógyításaival és tanításaival reformálta a világot, a szenvedő ember iránti odaadásának föl-emelő érzetében joggal mondotta azt, hogy «ez az út, ez az igazság és ez az élet», úgy jól értette meg őt nagy híveinek és magyarázóinak egyike, Aquinói Tamás, midőn azt mondja: «Ego sum via, veritas et vita dixit dominus, sed non dixit ego sum consuetudo». A *szokással* kell szakítanunk az orvosi felelősség nagy horderejű kérdésében is, ha e hivatás terén a helyes utat az igazsághoz és az élethez becsületesen keressük. Köszönettel tartozom a Magyar Jogászegyletnek azért, hogy fejtegetéseimet türelemmel meghallgatva, ez igaz út keresésére módot nyújtott.

SCHÄCHTER MIKSA.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

XVII.

— Ugyan eredj át már egyszer Lalánczra — biztatta Serédyné mostohafiát. — Már két hete is elmúlt, hogy itt volt Márta, még is csak úgy illenék, hogy egyszer meglátogasd te is Péteréket.

Gábor át is ment egy reggel lóháton. Nyolcz óra tájban lehetett, mikor megérkezett a Lalánczy Péter udvarába. Amolyan kis földszintes úriház volt a Lalánczyé. Az atyja idejében tisztartó lakott benne.

Márta még aludt. Az előtt ő kelt fel a legkorábban a háznál, de egy idő óta utolsónak jött rendszeren a reggelihez. Mióta könyveket hozatott Pestről. Most éjfélig is olvasta őket nagy titokban. Mert nappal nem ért rá, este meg nem engedték volna a szülei, ha megtudják, hogy rontja a szemét. Arra ébredt föl akkor reggel, hogy kinn az ambituson nagy hűhóval fogad valakit az atyja. Lopva kinézett a zsalugáter résén. Egy kissé megdobbant a szive, a mint meglátta Gábort.

Egy pillantást vetett a szoba meszelt falán lógó tükörbe, a minek széles keretére ő maga festett tulipánokat. Egyszerű rózsaszín perkál ruhát vett magára és széles karimájú könnyű szalmakalapot tett fel. Frissnek, fiatalnak látta a tükörben a képét és mégis restelt kimenni szobájából. Az álom ködösége tompította még szeme csillogását. Azt restelte. Nem tudta,

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 302., 303. és 304., 305. számában.

hogy még szebbé tette a szemét ez a révedező kifejezés. Az ablakhoz lépett és kinézett a félig nyitott zöld zsalugáter résén. Gyönyörű reggel volt.

A párás levegőben ezüstös verőfény úszott. Harmat csillogott a kis kert gyepén, a már ritkult levelű akáczlombokon. A foghíjas léczkerítés mellett nagyvirágú napraforgók parádézta. Ellátott az ablakából Márta, végig a sík mezőn, a tarlókon egészen addig, a hol — igen messze — gyöngéd violaszínű kúp emelkedett. A Feketehegy látszott odáig. Feccskék csicseregtek az eresz alatt, galambok búgtak, turbékoltak a háztetőn . . .

Az atyja jött arra a kertben. Karonfogva vezette Gábort s beszélt valamit. Bizonyosan politikáról, helyi érdekű politikáról, a min a vármegyében szoktak czivódni szomszédok, atyafiak, a mi az egyetlen társalgási tárgyuk, a nélkül, hogy valamelyikök is szándékoznék tényleg javítani a sokat kritizált romlott viszonyokon. És látta Márta, hogy Gábor nem figyelt az ő atyja bőbeszédűségére. Látta, hogy fennakadt a szeme a napraforgók sárga lángos tányérjain s onnan elszállt a tekintete a kerítésen túlra, végig a sík mezőkön, a tarlókon egészen a Feketehegy violás kúpjáig. Majd egy őszi rózsát szakított a sötétlilákból, a miket Márta legjobban szeretett s föltűzte a gomblyukába. Azután körülnézett. Lalánczy Péter hirtelen elhallgatott. Azt hitte, keres valamit Gábor.

— De szép itt nálatok, Péter bátyám! — szólt Gábor.

— Ne gúnyolódjál öcsém — felelt Lalánczy Péter — bizony csak szegényesen vagyunk itt, de hát: «Klein, aber mein.»

Nem értette meg Gábort. Márta megértette. Látta, hogy a Gábor szeme is csakúgy iszsza a szép reggeli verőfényt mint az övé, hogy megbecsüli, megbámúlja a sok apró, szépséges szép látványt, a mit ő annyira szeretett az atyja kis kúriáján s a mit észre sem vesz ott senki más . . . Hálás volt ezért. Jókedve támadt, örült. Azért, hogy olyan szép a reggel, úgy csillog a harmat, illatozik a pázsit, s hogy Gábor mindazt érzi, szereti . . . Ekkor épen arra nézett Gábor, az ő ablakára s köszönt neki. Mosolygott, a világos barna szeme mosolygott . . .

Márta egészen kitarta a zsalugátert s viszonzta Gábor köszönését. Eltűnt az álom ködössége szeméből, megszűnt

hangosabban verni szive. Restelte, hogy egy pillanatra szabadjára engedte különben olyan jól fegyvelmezett érzelmeit. Kiment a kertbe ő is.

A mint kilépett az ambitus árnyékából s a ruhájára esett az élénk napfény, szinte izzónak látszott rajta a rózsaszín s a kalap fehérsége, melynek karimája alól jóságos, naiv szeme nézett Gáborra.

Még reggeli előtt be akarta mutatni Gábornak az ő birodalmát, az udvar szárnyas népét s a kert szépségeit.

— Ugyan hagyj szegény Gábort, látott az különbet annál — szólt rá az atya.

Rosszul esett ez Mártának. Hiszen tudta, hogy látott különbet Gábor, de ezeket itt nem látta még, a miket ő szeretett, a miknek ő szentelte üres órai tevékenységét. Úgy érezte, hogy az egyéniségéből van valami a szegényes virágágyak kis virágiban, a melyeket az ő keze ültetett, ápolt.

Gábor azzal az érdeklődéssel nézett meg mindent, a mivel játékokat nézett volna, melyekkel kedves gyermek büszkélkednék. Megnézte az apró fenyőfákat, a miket Márta ültetett, a chrysantémumjait, melyek közül egy már virágot is hozott, a zöldségest, kicsiny gyümölcsöst. Majd a kertből a baromfiudvarba vezette Márta. Eléjök gyülekezett legott a csipogó, kotkodácsoló had, szép örvös galambok röptültek oda a háztetőről s szemet lesve nyúlt Márta felé a sok szárnyas, pelyhes állat csőre. Szárnycsapkodva, furakodva hemzsegtek a lába előtt. Még egy vén, sánta komondor elől sem rebbentek szét, mely Mártához biczegett, bénult első lábát úgy emelve, mintha kéregetne. Gábor megsimogatta az elaggott ebet. Jól esett Mártának, hogy nem veti meg a csúf kuvaszt, melyet mindenki csak ütleggel traktált a háznál rajta kívül. Mosolyogva fordult Gábor felé, de nem szólt.

Talán sohasem látták még olyan jókedvűnek Mártát a szülei, mint akkornap. Majdnem pajkos volt. S a jókedvéből Gáborra ragadt valami. Incselkedtek egymással, tréfára fogva családjok régi ellenségeskedését.

— Tudja-e Gábor, hogy nagyon féltém magától eleinte, mikor Seréden voltunk? — mondta Márta ebédnél.

— Pedig nem harapok — felelt Gábor nevetve.

— Igen, de olyan nagyon okos hire járt erre felé, attól féltém.

— És meggyőződött róla úgy-e, hogy nem vagyok olyan okos...

— Még mindig ér annyit, mint az öreg tiszteletesünk, a ki pedig Laláncz lángesze. Csak az a kár, hogy Serédy, különben nem is restelném, hogy atyámfia.

— Ne te, né! — kiáltott Lalánczy Péter — «Weib in die Küche!», családi politikát csak mi férfiak üzünk.

— Már látom, hogy igazi Lalánczynak nevelte a leányát Péter bátyám — tréfált Gábor — most már ráismerek, hogy Lalánczy-atyafiságból való.

— Itt a hiteles bizonyosága! — kiáltott föl Márta az orrára mutatva, a rövid Lalánczy-orrára.

— Na, ha már le nem tagadhatjuk többé az atyafiságot, meg amúgy atyafiságosan veszekszünk is, hát kössük is meg annak rendje, módja szerint — ajánlotta Gábor a poharát emelve. Lalánczy Péter lefogta a kezét.

— De barátom, kerti borral nem kötött még atyafiságot, Serédy- meg Lalánczy-fajta. Ahhoz tokaji illik, a javából.

Maga ment a pinczébe s egy palaczkkal tért vissza, a miből csepp üveg sem látszott ki a régesrég rátapadt föld, meg pókháló miatt.

— Ilyet nem kapni pénzért! — dicsekedett a mint töltött az aranyos, kristálytisza borból — lassankint kipusztulunk régi urak, helyet adunk az újaknak, de velünk pusztúl a tokaji, meg az igazi cigány. Úgy is illik! Az Isten éltesen! Kocszintottak.

— Hát ne magázzuk többé egymást — szólt Márta — Gábor felé nyújtva a poharát.

— Isten éltesen, hugom! —

— Nemkülömben téged is, bátyám uram! — mondta rá Márta, azután egy kortyot ivott s az arcát nyújtotta Gábornak...

Mintha láng lobbanását érezte volna rajta Gábor, mikor gyöngéden érintette ajkával. Egyszerre nagy zavarba jöttek mind a ketten. Hirtelen elröppent a Gábor jó kedve. Beszélhetett már Lalánczy Péter sok bolondságot, csak szórakozottan felelt rá, Márta meg alig várta, hogy fölkeljenek az asztaltól, kisurrant a szobából, s jó sokáig nem jött elő.

Mikor azután lóra ült Gábor, észrevette Márta, hogy elvesztette a gomblyukából az őszi rózsát, a mit reggel tűzött oda a kertben.

— Várj egy perczig, hozok másikat — szolt s a kertbe futott.

Legdrágább kincsét, a kert egyetlen chrysantemum virágát hozta Gábornak. A mint átnyújtotta, volt valami a mosolyában, a mi a vendég-atyafi iránti figyelemnél többet árult el.

XVIII.

Nem ment többé Lalánczra Gábor. Nem mintha mit se törődött volna Mártával, hanem épen azért, mert törődött vele. Nem volt titok előtte, mit sütnék-főznek számára a mostohanyja meg Lalánczyné. Gondoskodott róla a mostohája, hogy megtudja.

— Bizony jól jár, a ki elveszi Mártát, — mondogatta — nem sok ilyen leány terem már manapság. . .

Meghökkennt ezen Gábor. Nagyrabecsülte ő is, de nem hitte, hogy szeretni tudná, sem őt, sem mást. Nem engedte a félben maradt szerelmi regényének, Marynek emléke. A behegedt seb is érzékeny még jó ideig gyógyulása után s kedvetlenség a kijózanodás következménye. Gábor úgy hitte, hogy kijózanodott. De ha arra gondolt, hogy szerelmes lehetne ismét, eszébe jutott Mary s akkor el nem tudta képzelni, hogy utána mást szerethessen. Annál meg jobb érzésű ember volt, semhogy ezzel a tudattal a lelkében, megzavarja egy fiatal leány lelke nyugalalmát.

Pedig el-el gondolkozott rajta magában, hogy volna, ha meg tudná szeretni? Hogy is mondta Ferrières a szerelemről? «vágj kezet kézben fogva keresni apró szép kis virágokat az élet rögei között, együtt játszani lepkefogósdit ideális czélokkal, egymás homlokáról simítani el a ránczokat. . .» Szép lehet az. De csak olyan ember lenne erre képes, a kinek nem pörkölte még meg a lelkét mélyebbre ható szenvedély. Meg úgy is érezte, hogy nem jó lenne más sorsát kötni az övéhez. Elhibázott élet volt az övé. Még alig férfiasodott meg s már gyökeret vert benne az a meggyőződés, hogy nem képes eleget tenni annak, a mire hivatva volna, hogy ő vele csak tovább hanyatlik családja, a helyett, hogy emelkednék. Félt tőle, milyen következményei lehetnek majd idővel ennek a magával való elégedetlenségnek. Azt is tudta, hogy bárminő derék leány

is Márta, nem válnék belőle olyan asszony, a kinek szerelméből erőt meríthetne ahhoz, hogy újból felvegye a küzdelmet céljaiért, melyeket becsvágya tűzött eléje. Idyllikus nyugalom volna Márta eleme, a mi tovább zsidbasztaná, lágyítaná őt magát is, még erélytelenebbé tenné.

Korán beállott az ősz. Még alig, hogy szeptember derekán voltak s a park utjait máris száraz levél-szőnyeg fedte, melyre aranyos virágokat hímzett a gyérült lombok közül reá eső szelid napfény. Őszies volt a levegő, ezüst porzás benne a verőfény. A lombok fakúlt zöldjét rozsdabarna meg sárga foltok tarkázták, gobelinszíneket kölcsönözve a kert képeznek, a miben elszórtan égőpiros, kék, sárga pettyeket képeztek a virágok. Ökörnyál ezüst szálai úsztak a levegőben, s a szelid kék égen — mintha azon is ökörnyál akadt volna fönn, — pár finom fényes felhővonal lebegett, nagylássan nyúlva hosszúra. Egyszer-máskor halk sóhaj futott végig a megdézsmált lombok között. Megczirógatta a fákat, megbizsergette a leveleket a szellő. Az utakon heverő összekunkorodott száraz levelek szalmahangot adva söprődtek odább. Meggondolt lassú eséssel hullott a fákról egy két levél.

Bücsúsok mentek el a kerítés alatt. Messziről jöttek, Mária-Pócsról.

«Mária! Mária! mennyek királynője! . . .»

Fáradtan énekelték az egyházi ének hosszúra nyújtott verseit, ki orrhangon, ki rikácsolva, ki meg szomjúságtól, úti portól kiszáradt torokkal. Fáradtan hangzott az ének a fáradt természetben.

Gábor magányosan ült egy padon. Levelet olvasott. Rochebonne Alfonz írt. Azt írta, hogy nagyon rosszul töltötte a nyarat, hogy biztatják az orvosok, de nem hisz nekik. Otthon volt szüleinél Picardiában s nem is remélte, hogy őszszel ismét Párisba mehessen. A levél nem említett senkit párisi ismerőseik közül. Nem volt abban szó se Ferrièresről, se Maryről, nem találta benne Gábor a nyomát sem Alfonz régi szellemességének, cynismusának. Még csak a művészetért való lelkesedésének sem, a mi azelőtt eltöltötte egész lényét. Egy hang húzódott végig az egészen, a halálfélelem hangja. Az az ember, a ki nyelvet öltött a halálra, tréfált vele, hogy bámulatba ejtse barátait, a ki mikroszkopiumon át gyönyörködött a szervezetét emésztő apró lényekben, most hogy köze-

ledett az utolsó szóhoz, levette fejéről a csörgősapkát s remegve törölte homlokáról a hideg verejtéket.

Elgondolkozott Gábor. Ki gondolta volna ezt a tavasszal, mikor Alfonz műtermében vacsoráztak Maryval, Ferrières-el, s olyan kedélyesnek, szépnek tűnt fel előttük az élet? Azóta, alig félév alatt annyira változott minden. Érezte magáról, hogy megváltozott ő is, változott csak azóta is, hogy itt ül céltalanul, semmittevőn Seréden.

Picziny tojásdad sárga levél hullott le mellette. Fönnakadt egy bokorágon, pókháló finom szálán, azután rezgett, ragyogott. Mintha fájt volna neki a fogság s erőtlenül küzködnék, hogy elszakassza gyöngé bilincseit... Végre megszűnt rezegni, mozdulatlanul, tehetetlenül lógott az ágról.

Azokra a finom, gyöngé pókhálószalakra gondolt Gábor a melyek lassan, alig érezhetően borúltak akaratára, vágyaira, egész egyéniségére, mióta otthon volt. Csupa apró jelentéktelen eseményből, halványult emlékekből, szinehagyott, komolyan sem vett hagyományokból fonódtak, szövődtek körülötte s észrevétlenül, lopva, leheletszerű könnyedséggel rakódtak a lelkére, lassan, gyöngéden fojtva el abban a vágyakat, csillapítva szenvedését, fakóvá téve képzelete képeit, elfátyolozva reményei csillogását.

Egészen más ember lett, mint a mikor ide jött, alig pár hónapja. Ő a világpolgár, az ultramodern, csak a szépért, érdekesért rajongó szellemes életdilettáns! Ő, a ki Runits Maryt szerette, a ki kész lett volna egy idegen, ismeretlen, világot futó nőért meggondolás nélkül elszakadni természetes talajától, kitérni az eléje szabott útról, kiragadni magát családi tradíciók, fiúi kötelességek, társadalmi feladatok kötelékeiből! Csak azért mert Runits Mary szép volt, Runits Mary szellemes volt, Runits Mary lelke, teste vonzotta szerelmét, noha az akarata, a szava eltaszította.

S ez a Runits Mary most alig pár hónap múlva teljesen idegennek tűnt föl előtte, rég szem elől veszített felületes uti ismeretségeként. És Ferrières bölcsesége, Alfonz szelleme, Páris mámorító levegője, kedves, hangulatos jelenetek, magasan szárnyaló eszthéták körében, a kik nem járnak a földön, nem élnek a mában, holnapban, csak eszmékben, túlfinomult érzékek öntudatos mámorában!... Most már csak annyi volt mind, akár illatos, tarka szép virágesokor fonnyadt, fakó por-

ladó maradványai. S ezt mind azok a finom, finom pókhálószálak tették, a mindennapi események, egyforma változatlan környezet, köznapi emberek semmitmondó, felületes szavai, homályos emlékek, köztudatba átment, vérrel örökölt elvek — — — nem is elvek, csak a priori elfogadott feltevések, a melyek újra megszólaltak benne, mert hisz otthon mindenki magától értetődőnek tartotta ezeket a feltevéseket. Serédy fiának Seréd leendő örökösének tovább kell vinnie a család életét, megőriznie, szaporítania ha birja a család tekintélyét, vagyonát. Úgy élni, a mint az atyja élt, úgy gondolkozni, a mint az atyja gondolkozik. Mert Serédy fia nem egy egyén, a ki szabadon fejlődhetik, mozoghat, új irányokat kereshet gondolatának. Serédy fia csak láncszem, mely tovább kell, hogy adja az utódoknak, a mit rábíznak az ősök. Ezért felelős, ezért jót kell állania a becsületével, azért, a mit a szülőtől kap az ember s tovább ad a gyermekének. Serédy fiának nem az élet öröme, nem saját boldogsága az életcélja, létezésének jogcíme. Tehet mindent, elhagyhat mindent, a mi a láncznak nem árt. De csakis olyat.

Ma már megint magától értetődőnek találta ezt, mint mindenki otthon, a környéken, az országban.

Az egyénisége? Az egyénisége megjámborodott szépen, elcsendesedett a finom szálak fogságában, mint a kicsiny sárga levél a pókhálóban. S ez jól van így. Mert így kell lennie. Csak azért sóhajtott, hogy minek is engedték el egyidőre azok a finom szálak oda, a hol más, idegen szálak rakódhattak rá — a melyeket el kellett szakítania, hogy visszatérhessen az otthoniak fogságába.

XIX.

Farsangig nem is látta többé Mártát. De alig jutott volna hozzá, hogy Lalánczra menjen, még ha akarja is. Ugyanis legfőbb ideje volt már, hogy látogatásokat tegyen a vármegyében. Úgyis az a hire kezdett jární, hogy gögös, azért nem jár sehová. A látogatások meg más kötelességeket vontak maguk után. Egyszer a főispán, Dömsödy rendezett bált az arra felé manőverező tábornokok tiszteletére, majd kisasszony napi bálra kellett mennie egy miniszterhez, kinek a szomszéd megyében volt

birtoka, azután meg szüretre, a Hegyaljára, agarászatra... Egy szóval rövidesen belékerült a társadalmi kötelezettségek örvényébe, a miből nem könnyen vonhatja ki magát az, ki nyilvános pályán akar mozogni,

Márta pedig csak várta egy ideig. Ha ma nem jött, eljön holnap, holnapután... jövő héten. De mire megjött az első dé, lemondott a várásáról. Alig sóhajtott egyet kettőt. Belényugodott, hogy csak rövid szép álmot álmodott. Megtiltotta magának, hogy rá gondoljon, s ha egy kicsit sajtott valami a szívében, munkát keresett magának. Varrta, foltozta a két kis testvére ruháját, átnézte az atyja összekúszált számadásait, ápolta a kertjét, reggeltől estig nem nyugodott, mindig akadt valami tenni valója. Megváltozott ezalatt a szülei véleménye Gábor felől. Mindsűrűbben vádolták Serédy-göggel. «Persze, szegény atyafiaknak csak úgy néha-néha veregetik a vállát nagy kegyesen a Serédyek. Olyan az mind, olyanok is voltak mindig! Pedig minket sem a gólya költött és ő rájok is rájárhat még a rúd!...»

Nem is mentek búcsúzni Serédre, mikor késő ősszel a fővárosba költöztek.

Kimondotta Lalánczy Péter, hogy utolsó farsangja lesz Mártának az idei. Ha nem megy férjhez, jövő télen szépen otthon maradnak Lalánczon. Úgy fenyegette ezzel Mártát, mintha élethossziglani börtönt ígérne neki. A fővárosban azután megkezdtek a vizitázást, jourozást, bálozást.

Sok vendég járt a házhoz, de csak egy állandó udvarlója volt Mártának, Kovács Imre, Serédyék ügyvédje. Lalánczyné nem tudta, mit véljen a dolog felől. Tudtára adta már Kovácsnak, persze tapintatosan, kerülő utakon, hogy ne számítson a leányára. De Kovács csak járt hozzájuk azután is, még sűrűbben, mint addig. Márta meg, mintha egy idő óta szivesebben látta volna. Faggatta érte az anyja, de nem akarta okát adni s míg az mind hidegebben bánt Kovácscsal, ő annál figyelmesebb volt iránta.

— De hát mit akarsz vele? — tört ki az anyja — csak nem mulatságból bolondítod?

— Mással se tenném, ő vele még kevésbé, mert becsülöm, — felelt Márta.

— Csak nem akarsz hozzá menni? ... olyan bolondságra még sem lehetsz képes!

— Legyen nyugodt anyám, «bolondot» nem teszek.

Olyan komolyan, megfontoltan beszélt Márta, mint azok beszélnek, kik magok fogják meg az életök kormányrúdját. Nem tetszett ez az anyjának. Akarat ébredését sejtette a leányában, önálló akaratot, mely nem kér tanácsot.

De akkor még nyugtalanabb lett Lalánczyné, mikor megérkezett Pestre Serédy Gábor is.

Gábor ugyanabba a társaságba járt, mint ők, s így mulatságokon, szalonokban gyakran találkozott Mártával. Sőt Lalánczyékhoz is ellátogatott néha s minden alkalommal úgy vélte látni Lalánczyné, hogy örömet társalog Mártával. Lalánczyné azt remélte, hogy talán meggondolta magát. Erre újra dicsérni kezdte, különösen az ismerősei előtt s ha társaságban találkozott Gáborral, nem mulasztotta el, hogy tudtára ne adja valamikép a jelenlévőknek, hogy rokonság köti össze vele. Arra számított, hogy ezzel emeli az emberek szemében leánya helyzetét. Gábort ugyanis hirből ismerte mindenki társaságukban. Ha neve s gazdag hire tette is részben, de őszintébb nagybecsülésben is részesült a családja a közép nemesi körökben, abból az okból, hogy ámbár kevés család akadt a hajdani nemesi középosztályban, mely régi befolyásából s gazdagságából megtartott volna annyit, mint a Serédyek s azok is inkább a magas arisztokrátiához szitottak, ők fényvesztett körüknél magasabbra hágni nem igyekeztek. Talán épen gógból tették, de olyan gógból, mely fölfelé fintorítja az orrát. Fokozta még Gábor iránt az érdeklődést Isten tudja hogyan, honnan eredt genialis hire, meg hogy sok évet töltött külföldön, tanulmányúton, így tudták, bár senki sem törődött vele, mit tanulmányozhatott. Ilyen atyafi érdemes volt arra, hogy kissé dicsekedjék vele az ember, különösen ha még hozzá azt suttogta a világ, hogy Mártának udvarol is gazdag, előkelő rokona. Egy alkalommal azután észre is vette a mindent megfigyelő világ szeme, hogy valami történt Gábor s Márta között. Úgy magyarázták, hogy most biztos Márta szerencséje, Serédyné lesz belőle.

XX.

Egy bálban történt.

Gábor nem volt tánczos és különben sem igen szerette a bálók zajos multságát. De már az illedelem is megkivánta hogy elmenjen arra a «pik-nik»-re, melyet Lalánczy Imre, Márta unokatestvére rendezett, egy fiatal huszárfőhadnagy, élénk fürge fiú, kit igen szerettek a társaságban.

* * *

Vigan folyt a bál. A cigányzenétől hangos fehér terem-ben, kápráztató ünnepi fényben suhantak tova a párok. A nagy állótükrök folyton változó epizódok tükörképét szakították ki a bál tömkelegéből. A csillárok kristályfüggőin ragyogó szik-rákká tört a fény. Kis pálmaligetek s a fehér falak mentén felállított virágos, buja növénycsoportok feledtették oda benn a telet, meghazudtolták az utcza fagya-havának emlékét. Egyikét húzták azoknak a modern keringőknek, melyekbe annyi lendületet, érzéki sóvárgást tud önteni a cigány, hogy szinte magyarosan hangzanak a hegedűjén, azzá változnak át, a mit «valse hongroise»-nak neveznek a francia regényírók.

A tükrös fehér falak között virágszínek, bájos mozdul-atok, zsengek lágysága, szinte aggasztó bimbógyöngédség ve-rődtek rhythmikusan kavargó koszorúvá, a minék leányarcok, gyermekszájak, ártatlan szemek csillogása s alig fejlett vállak fehérsége kölesönzött életet, irreális üdeséget. Lebegve, fo-rogva siklottak tova a párok, olyan könnyen, mintha csak az andalító hangok hullámozása hajtotta volna körbe a pehely-könnyű, virágdiszes mousseline s illúziószöveteket, fodrokat, csipkéket. Szinte megnyugtatták, pihentették a szemet közöt-tük a tánczosok fekete estélyöltözetei, határozottabb arc-zvonásai. A halkán suhogó leányruhák szellőként hajtották parfümök s bagyadó virágok illatát.

A fal mentén növények zöldjétől körülvett pamlagokon «garde de dames»-ok ültek, kiknek komolyabb színű selyem-ruháit ékszerek ragyogása, gyöngysorok fehér pettyei élén-kítették.

Harminez évnél idősebb férfi igen kevés volt a bálban s jóformán csak egy két apa, kinek leánya először lépett tár-

saságba «nagy leány» szerepben, s a kiket fárasztott az a fiatalságtól pezsgő, nyüzsgés-mozgás telítette légkör.

Egy sarokban Lalánczy Péter pödörgette a bajuszát egyik kezével, a másikkal a hátához nyomva a klakkját. Kissé únta a bált, de muszájból jött el. Hiszen félig-meddig az ő leánya kedvéért rendezte ezt a pik-nik-et unokaöcsese, Lalánczy Imre.

Egyszerre felvidült az arca:

— Ahol jön ni Serédy Gábor! — mondotta csak úgy a maga számára.

— Hol? — érdeklődött legott egy hozzá közel ülő idősebb hölgy lorgnette-jét készítve.

Lalánczy udvariasan hajolt a hölgyhöz s útba igazította a kíváncsiságát.

Szájról-szájra járt a Gábor neve.

— Itt van Serédy Gábor! Az ott Serédy Gábor!... — suttozták.

Gábor szerényen egy ablakmélyedésbe vonult s ismerőst keresett a szemével. De már rohant hozzá a kis Lalánczy Imre s karonkapva az idősebb hölgyekhez vezette. Sorra bemutatatta nekik.

— Serédy Gábor!... Serédy Gábor!... — s valami a féle hangsúlylyal ejtette a nevét, mintha hozzágondolná: «ez az a bizonyos Serédy Gábor, nézzék meg jól.»

Szives mosolyok, barátságosan nyújtott kezek fogadták. Alig győzte válaszszal a sok kérdést, megszólítást.

— «Jól ismerem az atyját», «szegény anyjával találkoztam hajdan, be szép kedves asszony volt!» «ideje hogy már mutatkozzék itthon is» «most már végleg itthon marad, úgy-e bár?»... mondták, kérdezték a hölgyek, az idősebb urak meg régi ismerősként fogadták: «servus, kedves öcsém!» «te vagy az a Gábor hogy megemberedtél, meg sem ismertelek volna». «Én még akkor láttalak, mikor ölben hordtak»...

Különösen hatott Gáborra ez a szives fogadtatás. Elszakadt ezektől az emberektől. Úgy érezte, hogy az érzése, tudása kinőtt a körükből. Máshoz szokott, mint az ő szokásaik, máskép járt az esze, mint az övék, s hogy most mintegy visszakövetelték magoknak, mintegy ismét birtokba vették — akárhogy is — jól esett neki, meleg érzést ébresztett fel benne, kapocs érzését, melynek gyökere mélyebbre nyúlik egy generációnál, mélyebbre a felületes társaságbeli ismeretségnél.

Arra tánczolt Márta, egy nagyon fiatal szőke fiúval. Leemelte a karját tánczosa válláról s fordulás közben nyújtotta a kezét Gábornak. Gábor alig érinthette egy pillanatig az ujjait. Mosolyogva suhant tovább.

Mikor véget ért a keringő, felkereste őt Gábor. Piros volt az arca a táncztól, s gyorsan lélezett félig nyitott ajkakkal, szédült még kissé s határozatlanul futott végig a termen a tekintete. Mosolygott, de kis keserűség volt a mosolyában s Gábor úgy látta, hogy fárasztja a mulatság, a helyett hogy örömet okozna neki. Megkérdezte az okát. Mióta gyakrabban találkoztak a fővárosban, bizonyos barátságos bizalom támadt közöttük s Márta nem egyszer elmondta neki apróbb gondjait, örömeit.

— Mi bajod, kis cousine, — faggatta Gábor, — talán megint rosszul tanulnak a gyerekek, vagy rosszul tánczolt az a kis jogász, a ki olyan önfeledten keringett veled?

Márta megrázta a fejét s az arcán azt olvasta Gábor, hogy ma este komolyabb gond nyomja a lelkét. Baráti részvétellel faggatta tovább.

— Ne ne vess ki Gábor, — szólt végre Márta — de az jutott eszembe, hogy tulajdonképen mindannyian hazudunk, a kik itt vagyunk, jókedvvel mosolygunk, tánczolunk, mintha csak ebből állana az életünk, s más bajunk nem volna.

— És te pedig túlsokat philosophálsz és túlságosan fekete pápaszemen nézed a világot, a helyett, hogy élveznéd, a mit élvezhetsz. Látod, én sem vagyok épen rózsás kedélyű ember és mégis jól esik látnom, hogy még mulatnak az emberek és örülnek. Miért gondolnátok másra ilyenkor ti, fiatal lányok — korholta Gábor.

— Azt hiszed, hogy mi leányok bekötött szemmel, bedugott fülekkel járunk az életben? Más leányok talán, de én... Látod, néha ellenszenvenné válik nekem selyem báli ruhám, csipkém, virágcsokrom... mindez a dísz, a mi gondtalan leánynak való, de nem nekem, a ki a mindennapi gondok között élek.

— De mi történt veled? még soha sem láttalak, csak jókedvűnek...

— Majd egyszer elmondok mident. Most csak annyit mondhatok, hogy már egészen a tönk szélére jutottunk. Nem

félek tőle, s ha meg tudják az emberek, nem fogom szégyenleni — Gábor szemébe nézett s tekintete rendes szelídségét bizonyos dacz váltotta fel, — akkor sem fogom szégyelni, ha talán mosnom, főznöm kell majd... nem én leszek az első Lalánczy-leány, a ki úgy él. Hanem látod, az bánt, hogy azért itt farsangolunk Pesten, drága lakást tartunk, páholyba, kocsin járunk. Szüleim nem mernek szemébe nézni a valóságnak, az apám, a ki borzongás nélkül állana ki a legjobb lövő pisztolya elé, fél a szegénységtől!

Gábort meglepte Márta beszéde.

— És ezt mind magad gondoltad ki?

— Nem szoktam más tollával ékeskedni, — felelt Márta mosolyogva — legalább szellemileg. Mert külsőleg... az más!... Ezt a legyezőt egy cousine-omtól kölcsönözte az anyám, ez a gyöngysor pedig a nyakamon egy nagynénémé...

Gábort meghatotta Márta nyíltsága, s még inkább, hogy nem a szegénység kilátása bántja annyira, mint az, hogy az atyját gyávának hiszi azzal szemben.

— Azt hiszem, Márta, tévedsz a mi Péter bácsit illeti — szólt csitítva.

— Nem. Magam kértem, hogy adjunk el mindent, a mi fölösleges Lalánczon, a négyes fogatot, vizslákat, Purdey-puskákat, hogy hagyjuk itt ezt a drága lakást, drága életet, s menjünk haza... hallani sem akart róla, nem is engedte, hogy beszéljünk a dologról. Sőt ő kényszerített, hogy a mai bálra új ruhát csináltassunk s azon gondolkozik, hogy házi bált adjunk.

— Ha úgy áll a dolog, a mint te mondod, hidd el nekem, nem struczpolitikából cselekszik, hanem más okból, a mit egészen értek: a miért Zrínyi a legfényesebb ruhájában rohant ki a várból, s a miért Orleans Fülöp lakkos csizmában ment a vérpadra... ha már buknia kell az embernek, bukják a megszokott díszben, menjen a romlásba is elegantiával és nyugodtan, emelt fővel, a hogy pisztoly elé állana az atyád — — ez is valami!

Márta elgondolkozott kissé. Azután határozott mozdulattal vetette fel a fejét.

— Az is valami! igazad van. De fölemelőbb talán, ha fölveszi az ember a harcztot sorsával és keresztülvágja magát a balszerencsén.

Különösen hangzott ez a bátor szó egy gyöngye leány ajkáról. Meglepte Gábort, de kellemesen lepte meg.

— Meghajlok előtted — szólt, azután elgondolkozott ő is.

— Min gondolkazol? — kérdezte Márta kis idő múlva. Gábor mosolygott.

— Azt kerestem, nem vezet-e a családfátok egy ága Zrinyi Ilonához vagy Széchy Máriához?

Márta nevetett.

— Nem. De hidd el, nem is olyan nehéz erősnek lenni, ha attól vár segítséget az ember.

— És ha szükséged van egy igaz barátira, remélem egész bizalommal fordúlsz hozzám, — kérte Gábor.

Márta kezét nyújtott neki s megköszönte.

— Lehet, hogy szükségem lesz rád is.

Tánczoltak ismét. Valaki Mártát kérte fel tánczra. S Márta eltánczolt onnan, könnyedén, nyugodtan, bizonyos előkelőséggel mérsékelt mozdulataiban.

Most úgy tűnt fel Gábornak, mintha valami monoton, bús mellékeze volna a cigányzenének. Elment a kedve a báltól, mulatástól. Észrevétlenül akart elmenni, de mikor már az ajtóban volt, egy leányhang kiáltott utána:

— Jó éjszakát Serédy! aludjék jól!

Egy leány ült nem messze onnan, öt hat fiatal ember között. Az kiáltott. Akkorát kiáltott, hogy megbotránkozva néztek oda a «gardes de dame»-ok. A fiatal emberek pedig nevettek.

Dömsödy Lydia volt, a Gáborék főispánjának leánya. Eredeti leánynak tartották, a ki mindég az ellenkezőjét teszi annak, a mit «mindenki» tesz, s kinek ötletei megnevettették állandó udvarát s bosszantották a többi leány anyját. Azok azt találták, Dömsödy Lydia sokszor túlmegegy szilaj jókedvében a leányos tartózkodás köteles határain.

Gábor megfordult s nagy nehezen utat tört magának a tánczoló párok között Lydiáig.

— Leander szerencsésen átuszott a hullámokon — nevetett rá Lydia.

Szavaira ismét pörgött udvarlójának nevető-kara.

— Láttam, hogy szökik, csak jó éjt akartam kívánni.

— Hiszen nincs rám szükség, nem tánczolok — mentette magát Gábor.

Lydia kómikus, de kecses mozdulattal felelt :

-- A maga szellemességére mindig szükségünk van.

— Ha megelégszenek velem, mindig rendelkezésükre is áll.

— Ez a szerénység! -- kiáltott fel Lydia. -- Ilyen szerény lehettem én is az első bálomban, de azt mondja Lalánczy Imre, hogy ma már a legimpertinensebb vén leány vagyok ... tudja, neki szabad gorombáskodnia velem. Ő az én «partnerem». Érti?

— Nem egészen.

— Dehogyan nem. Hogy mondjam hát... ha összejövünk, csak veszekszünk, feleselünk egymással és «pas de quatre»-t meg «boston»-t csak együtt tudunk táncolni... hát «partner»-em, mint... mint... mondjon egy hasonlatot — szólt oda egy vézna fiatal embernek, ki monokli-zsinóráját csavarta egyik úja körül. Az a levegőbe nézett.

— Mint Pierrot Colombinenak, — felelt helyette Gábor.

Lydia kissé meglepetten nézett rá :

— Igaza van. Magával társaloghatna az ember, úgy látom! Colombine és Pierrot. Ez találó. Jutalmat érdemel érte... mit adjak? — körül nézett, egy únott arcú udvarlóján akadt meg a szeme, kinek szegfű volt a gomblyukába tűzve. — Adja ide a virágját — szólt rá — de gyorsabban ám, különben elhervad, a míg ide adja!

Kis udvarának hangos nevetése közben adta oda a szegfűt Gábornak. «Eredeti leány!» mondogatták körölte. Gábor egy ideig beszélgetett vele. A nevető-kar széteszlott ezalatt. Mikor elment az utolsó is közülök, fölsóhajtott Lydia :

— Csakhogy elmentek. Mindig nevetnek, akármit is mondok. Miért? olyan bolondokat beszélek?

— Colombine sohasem beszél bolondokat, — felelt Gábor — csak szellemesen mond okos dolgokat.

— Ne legyünk hát olyan szellemesek. Pihenjünk... Tudja-e, hogy magát erősen gyanúsítják?

— Mivel?

— Hogy szerelmes.

Gábor meglepetten nézett rá :

— Én? és kibe?

— A kivel olyan nagyon elmerült a társalgásban az imént, Mártába. Ezer ráncz volt mindkettőjük homlokán.

— De ebből csak nem következik . . .

— Mindenből következik valami, — szakította félbe Lydia, s elmondta neki, mit beszél a világ. Két izben látták a színházban Lalánczyék páholyában, a házuknál meg négyszer is! Most meg Márta kedvéért kellett, hogy ide jöjjön, hiszen különben nem jár bálba.

— Hiszen Márta rokonom — veté ellene Gábor.

— Ah! az nem mentség. Mindenki rokona mindenkinek.

— Ezt nem tudtam.

Lydia a térdére könyökölt s a tenyerére támasztva az állát, mosolygott Gáborra.

— Fiatal ember! magának még sokat kell tanulnia — szólt.

Nagyon bájos volt így, «à la caniche» frizurájával, kissé fitos orrával, élettől duzzadó ajkaival. Csupa kecses gúny, nehezen fékezett pajkosság.

Ekkor ott termett Lalánczy Imre.

— Lydia! jöjjön! «pas de quatre»-t tánczolnak! — kiáltott.

— Én nem vagyok többé Lydia, Colombine vagyok, maga meg Pierrot — felelt Lydia.

— Hát jöjjön, Colombine!

A fiatal hadnagy kézen fogta s futva vezette a tánczolók közé.

Azután a táncz rendje módja szerint felváltva, hol kezét kézben lejtettek pár menuett-szerű lépést, hol átölelte a tánczos a leány karcsú derekát néhány fordulatra. Úgy tündek fel Gábornak, mint világosság körül kergetőző két szerelmes pillangó. Macska kecsességével tánczolt a viruló leány, öntudatlan, természetes kacérsággal, s a mint hajlongott kissé dereka az ütem szerint, rhythmikusan örvénylett körülte fehér-mousseline szoknyája, mintha parányi lábai csak követnék a teste lebegését. Átjárták minden ízét a zene andalító hangjai, szinte rhythmusba szedve benne a túláradó élet lüktetését. Ugyanazoktól a hangoktól áthatva, csak saját s egymás tánczművészetében gyönyörködve, csaknem szeretettel pillantottak egymásra, nem is sejtve, hogy a zene, táncz varázsa, az ünnepi öltözék, a fény, a bál gondüző levegője még föl nem ismert vágyakkal fűzte őket egymáshoz. Gyönyörködő, bíráló

tekintetek előtt s nem egy irigy szem tüze alatt lejtett tovább gondtalanul: Pierrot és Colombine.

S ott, a sok fiatal leány között, félig gyermeklényekkel telt bálteremben egyszerre egy csábító gondolata támadt Gábornak s halvány remény mosolygott rá nyomban utána.

Úgy érezte az imént, mikor Márta megnyitotta előtte a lelkét, mintha onnan napsugár hatolt volna bensejébe, oszlatva kissé töprengései, benső küzdelmei okozta reménytelen-ségét. Olyan indulatok mozdultak meg benne, melyek arra vallottak, hogy még nem halt ki benne a lelkesedés, ideális lendületek képessége. A lelke legmélyén, minden belső háborgás, zivatar daczára még érintetlennek érzett egy gyermekkorában ott meghonosodott csodálattal határos tiszteletet az ideális nőiesség iránt, melyet anyja emlékének képére alkotott magának. Most örömmel fordult arra figyelme, mintha fagy pusztítása után pillantana meg kertjében érintetlen friss virágokat. Mint ezeket rakni csokorban Madonna képe elé, olyan szépnek találta a gondolatot, hogy lelkében megmaradt minden tiszta, szép érzelmét ajánlja föl egynek, a tiszta tekintetű, érintetlen lelkű lények közül, kik ott suhantak el mellette bájos tánczezal, épen annak, kit legjobban ismert s becsült közülök, a kit vágyott most szívvel-lélekkel megszeretni, a kit ő szerelmével megszabadíthatna a fenyegető balszerencsétől. Valami azt súgta, hogy maradjon ott. Ott is maradt.

Vacsora alatt Márta mellé ült. Olyan jókedvvel, élénkséggel társalgott, hogy az feltűnt Mártának. Megjegyzést tett rá.

— Tudod kis cousine — felelt Gábor — nagyon jól esett, hogy nyíltan szóltál hozzám az elébb. Most már csak arra vágyom, hogy méltónak is láss a bizalmadra. Ha valami bánt, csak fordulj hozzám, talán ketten jobban látunk majd, mint te magad, s nem is olyan feketén.

Kovács Imre érkezett ekkor, s az asztalok között elhaladva, itt-ott megállt köszönve, pár szót szólva.

Nem volt szép, de még csak csinos ember sem. Első tekintetre olyan arcznak látszott az övé, melynek egy vonása sem köti le a figyelmet, a milyenre két-háromszori látás után sem emlékezik az ember. Orresiptetőt viselt, meg holdalakban a fül alá kanyaruló pofaszakállat.

Köszönt Mártának is.

— Ilyen későn? — kérdezte Márta — barátságosan nyújtva neki kezét.

— Egyenesen az irodámból jövök. Rengeteg sok dolgom volt.

— Üljön ide — szólította fel Márta egy mellette üresen álló székre mutatva.

Kovács Imre súgott erre valamit, a min elmosolyodtak mind a ketten.

— Jó, hát vacsorázzék más asztalnál. De majd később lesz valami mondani valóm.

— Mit tartasz Kovácsról? — kérdezte Gábortól Márta, mikor az távozott az asztaltól.

— Igen derék, jóra való embernek tartom. Egyike azoknak a keveseknek, a kire egyaránt bíznék számolatlan pénzt, vagy, ha kell, a becsületemet is.

— Örülök rajta, ha szereted. Az anyám gyűlöli. Azért nem mert ide ülni, szegény, — mondta Márta mosolyogva.

Egy bajusztalan fiatal ember lépett az asztalhoz. Magával hozta a cigányprimást.

— Márta nagysám . . . — szólt — ezt a nótát hallgassa meg, ez az igazi . . . emlékszik rá? . . . ezt húzták tavaly a sárosdi agarászbálban.

Márta szórakozottan felelt neki. A cigány feléje hajolva húzta a megrendelt nótát. A fiatal ember Márta mellé telepedt s gyönyörködött a cigány játékában.

Gábor tudta, hogy Kovács udvarol Mártának, de bár azt hitte, hogy Márta nem veszi komolyan az udvarlását, tapintatból kerülni akarta ezt a tárgyat. Csakhogy Márta maga feszegette.

— Szeretném, ha jobban ismernéd. Nem könnyű kiismerni, mert nagyon komoly, zárkózott természetű. Hanem azt hiszem, akkor helyeselnéd a mit én tettem.

Gábor hirtelen ránézett.

— Mit?

Márta elhallgatott egy percze.

— Jaj, be szép nóta! ez még szebb! — úgy-e Márta nagysám? — fordult hozzá a másik szomszédja s dicsérőleg bólintott a cigánynak.

Márta ismét Gáborra pillantott, könny fátyolozta nagy, jóságos szemét.

— Kettőnkön kívül senki sem tudja még, de benned bizom, nem tudom miért, úgy érzem, mintha testvérem volna — szólt. — Oda ígértem magamat Kovácsnak.

Egy csapásra ellebbent Gábor szeme elől az a szépszinű fátyol, a melyet szerelem utáni vágya szőtt eléje rövid időre. Alig volt még remény, a melyet érzett, alig pillanthatta még meg a jövő terv körvonalaait s már is összedült az egész alkotmány. Úgy érezte, hogy egy órára fölmelegedett lelkébe ismét az a jéghideg hatol, a melytől szabadulni vágyott bármi áron. De összeszedte magát s figyelmesen hallgatta Mártát.

Márta elmondta neki, miért kell titokban tartania eljegyzését. A szülei elleneztek, főleg mert Kovácsnak, mint kezdő ügyvédnek, — ki e mellett anyját is tartotta s testvéreit neveltette, — nem volt elég jövedelme, hogy házasodhassék. De meg volt győződve róla, hogy vőlegénye vasszorgalmának s kitartásának sikerülni fog elébb utóbb kiteremtene a megélhetésüket. Még csak egy hónap óta volt a titkos mátkája, de kész volt évekig is várni rá, ha kell.

— Ezt nem kellett volna tenned, — vélte Gábor — akár hogy is bizom Kovácsban magam is . . . mégis annyira bizonytalan kilátásokra lekötni magad . . .

Márta lesütötte a szemét.

— Nem tehettem másként. A szüleim sürgetnek, hogy menjek férjhez, s igazuk is van, belátom. Teher vagyok a háznál s mi lenne belőlem, ha nem megyek férjhez s eljön az idő, midőn nem lesz betevő falatunk? Azt tudtam, hogy Kovács szeret igazán s hogy olyan ember, a ki megérdemli, hogy szeressék. Ha már férjhez kell mennem, százszor inkább megyek hozzá, mint mennék bárki máséhoz a világon . . .

— De Márta! hiszen te nem szereted Kovácsot! — kiáltott föl Gábor.

— Talán még ma nem szeretem azzal a lelkes érzéssel, a hogy álmodoztam valamikor, hogy szeretni fogom a kinek menyasszonya leszek, de mindennap jobban szeretem — felelt Márta.

— Hátha más kérőd is akad majd?

--- Nem fogok mást szeretni — hiszen odaigértem magam.

Kötelességtudó, önfeláldozó nő logikája volt ez. S Gábor nem is kételkedett benne, hogy az ilyen leány, ha egyszer

odaigéri magát, képtelen lenne mást szeretni, mint a vőlegényét.

— És mi terve van Kovácsnak? Valamit kell tennie ilyen körülmények között, hogy mielőbb jusson több keresethez.

Márta fölsóhajtott.

— Dolgozik a mennyit bir s várja a jó szerencsét. Mit tegyen mást? Az volt a terve, hogy tavasszal megválasztatja magát képviselőnek. Könnyen is mehetett volna a dolog s ügyvédnek, épen olyan képzett embernek, mint ő, nagy előnyére is vált volna, ha az országgyűlésen megismerik; de csakis a hársasi kerületben lehetett volna képviselővé könnyű szerrel, a hol a rokonságára, meg ti rátok is számíthatott volna. De mikor megtudta, hogy te szándékozol föllépni, le kellett mondania erről a tervről.

— S az lendített volna az ügyeteken? — kérde Gábor.

— Hogyne, akkor házasodhatnék azonnal is . . . — ekkor Gáborra tekintett Márta s nagy zavarba jött. Leolvasta Gábor arczáról annak gondolatát. Kellemetlenül érintette, hogy épen ő áll útjában Márta szerencséjének. A milyennek akkor este ismerte meg Mártát, méltatlannak érezte, hogy ő legyen akadálya a boldogulásának, a ki kedv nélkül, jóformán csak atyja kedvéért, már reményt sem keltő régi ábrándokból folyólag teszi kezét arra a kerületre. Méltatlannak érezte magát arra is, hogy egy munkás, talán nagyramenendő ember elől zárja el a siker kínálkozó útját. Ismerte jól Kovácsot, tudta, hogy az, ha tere nyílik, tenne, míg ő maga — úgy hitte — csak terveket szőne, de azokat ki nem vinné soha. S engedett ennek a gavalléros lendületnek.

— Hát akkor Kovács legyen a hársasi képviselő, nem én, — mondta Mártának.

Márta megbánta, hogy szólt erről. Tiltakozott. Kovács sohasem fogadná el, hogy miatta visszalépjen.

— Kimondtam, hát úgy lesz! — ezzel szakította félbe Gábor. — Hadd tegyek már egyszer hasznót én is — tette hozzá elkeseredve — úgy sem tudom, miért élek. Nekem nincsen célom a világban, s a kinek nincsen célja, az csak fél-ember . . .

— Hogyne volna célod? hiszen politikai pályára neveltek.

— Hidd el Márta, vannak emberek, a kik neki mehet-

nek a víznek s száraz lábbal kelhetnek át rajta, míg mások előtt összedül minden híd. Én ilyen vagyok. S mert ilyen vagyok, csak játék volna a kezemben, a mivel hitegetném magam, az, a mi Kovács kezében kenyér és célhoz vezető fegyver lenne.

Márta mélyen elgondolkozott. Annyira, hogy ijedten rezzent össze, mikor hozzászól a cigánykedvelő szomszédja:

— Márta nagysám! hát van-e a világon szebb dolog, mint a cigány muzsika?

— Van, — felelt a maga számára.

Arra a két férfirra gondolt, a kik közül az egyik éjjelnappal töri magát, évek óta szenved érte, a ki miatta, szerelmeért bátran néz a jövő szemébe s kettőzött erélyvel kész kiragadni a sors mostoha kezéből a sikert, boldogulást, hogy — tudta jól — hogy az ő lábaihoz tegye szégyenkezve, mintha csak királynőnek ajánlana föl egy szál rózsát, — s a másikra, a ki fényes jövőjének kulcsát oly egyszerűn kész átadni gavallérságból, mintha csak a kocsiját ajánlaná fel egy hölgynek esős időben.

* * *

Nem tudott elaludni Márta, mikor reggel felé hazatérve a bálról, ágyba került. Álmatlanul hanykolódott a párnáin. Az ébredő város zaja ugyan csak tompítva ért a füléig a bezárt ablaktáblákon keresztül, de az ablakai alatt elmenő kocsik dübörgése, a villamos csilingelése mégis valóságos fizikai fájdalmat okozott neki. S a fülébe csengett folyton egy keringő néhány üteme, a hegedüket túlharsogó klarinét merev, fásasztó hangja. Kifáradt idegei felmondták a szolgálatot. Bágyadt volt az akarata s kétségbeejtőn élénk a képzelete. A mint féleszmérettel, nyitott szemekkel feküdt a sötét szobában, összefüggéstelen képek, alaptalan, ok nélkül való gondolatok jelentek meg az agyában. Serédy Gáborra gondolt. Látta, mint jelent meg az alkonyodó ég hátterén magasra ugró paripák hátán két lovas. Menekülő pávák, megriadt pillangótáborként kavargó rózsaszirmok felhője, virágos bokrok alatt roskadozó, rongált rokokó kerítés . . . olyan tisztán látta maga előtt mindezt, akár múlt nyáron a serédi parkban. S a lovasok közül a szebbik, délezegebbik Serédy Gábor volt . . . Majd csókot érzett, gyöngéd ajkak érintését, a mitől

láz futott végig egész testén . . . Serédy Gábor atyafi-csókját . . . Egy gondolata sem szólt Kovácsnak. Ha rá akart gondolni, nem jutott eszébe semmi.

S ekkor, — először életében, — fellázadt sorsa ellen. Érezte, hogy fiatal még, hogy oly kevés örömet nyújtott neki az élet eddig! Fölháborodott azon, hogy már el van vetve a koczka a jövőjére, szürke, szintelen jövőre, miben örömtelen sok ezer egyformán folyó nap vár rá, hogy megadással kell majd haladnia egy kényszerűség által eléje szabott uton mindhalálig, melyen nem remélt boldogságot találni, míg körülte zsbong, ragyog, nevet az élet, örülnek, boldoggá lesznek annyian . . .

Erre fölriadt, mintha akarata ellenére bünt követett volna el.

Türelmét vesztve fölkel s fölöltötte hamuszín reggeli ruháját, a miben olyan volt, mint valami fiatal apáczanövendék. Kinyitotta az ablaktáblákat.

Szürke volt a reggel. Havazott egyenletesen, szomorún. Sokáig nézte a sűrű kövér hópelyhek esését. Merőlegesen hullottak a mozdulatlan levegőben. Az az érzése támadt egy percze, mintha a hópelyhek egy helyben maradnának s az ablak szállana vele fölfelé . . .

Nagy keserűség fogta el. Nem fogta föl tisztán az okát, nem is akarta tudni, nem akart rá gondolni. De reszketett az ajka s onnan egész testére átterjedt a reszketés. Egy könny csordult ki a szeméből.

Hullott a hó, hullott, egyenletesen, sűrűn, szüntelenül, s folyton, ismétlődve csengtek fülébe a keringő hangjai.

Leült az ablakban álló székre s a kis varróasztalra fektetve égő homlokát, sirt keservesen.

XXI.

A társaság Argus-szeme észrevette azt a könnyet, a mit Márta ejtett a Lalánczy-piknik vacsorájánál. Azután napokig azt találgatták a szalónokban, mit jelenthetett az a könny? Egyesek azt állították, hogy Gábor csakugyan udvarol az unokatestvérének s csak napok kérdése, hogy nyilvánossá legyen az eljegyzésök. Mások úgy tudták, hogy sohasem egyez-

nék belé ebbe a házasságba Serédy Ferencz. S igazat adott a világ Serédy Ferencznek. Ilyen kivételes állású embernek, mint Serédy Gábor fényesebb «partie» illetl. És Kovács? Azt hitték, hogy kiütötte a nyeregből Gábor s nem is igen sajnálták. Mindenki belátta, hogy nem állhatja ki a versenyt Gáborral. Annál meglepettebben néztek össze az emberek, mikor neszét vették, hogy Gábor lemondott a képviselőjelöltségről Kovács javára, s mikor azt látták, hogy Kovács most már majdnem mindennapos vendég Lalánczyéknál, míg Gábor alig mutatkozott többé a társaságban.

Valami történt. Bizonyosan Serédy Ferencz ellenzésén múlt Gábor házassága!

Gábor is, Márta is meghallott egyetmást abból, a mit a világ beszélt. Gábor nem törődött vele. De Márta eljöttek látta az időt, hogy betömjk az emberek száját. Azt akarta, hogy nyilvánossá legyen az eljegyzése.

Nem könnyen ment az. Először is Kovács tiltakozott az ellen, hogy Gábor lemondjon a hársasi kerületről az ő javára. Gábor azzal nyugtatta meg, hogy majd szerez magának más kerületet. Nagy összeköttetéseinél fogva nem kellene magát nagyon megerőltetnie érte. Azután meg Lalánczy Péterrel, meg a feleségével gyűlt meg a bajuk. Azok hallani sem akartak Kovácsról, s most már valóban gyűlölték Gábort, a ki — Lalánczyné szerint — mindennek az oka volt. Szegény Márta sokat szenvedett az alatt a pár hét alatt, míg sikerült meggyőznie a szüleit, hogy akaratát mi sem változtathatja meg.

Nehéz időket élt Gábor is. Az atyja megszokta azt a gondolatot, hogy a fia lesz majd ugyanannak a vidéknek képviselője, melyet ő maga képviselt annak idején, s mely ősidőktől fogva kevés megszakítással a Serédyekre hallgatott. Alig okozhatott volna neki nagyobb fájdalmat valami, mint a mikor megtudta Gábortól, mire határozta magát. Gábor hiába igyekezett azzal csitítani, hogy hiszen azért képviselővé lehet, ha nem is otthon, hát más kerületben. Azzal nem is törődött Serédy Ferencz. Ő úgy gondolta ki húsz éven keresztül, hogy az otthonából induljon fia a pályájára s nem is akart hallani róla, hogy egy Serédy más vidéken keressen mandátumot. Az meg épen haragra lobbantotta, hogy Gábor Kovácsnak, az ő fiskálisuknak engedi át a helyét. A Lalánczyak

fondorlatainak tulajdonította az egész dolgot. Néhány napig izgatottan járt-kelt, hümmögve, fejét rázva. Egyszer-egyszer szabad folyást is engedett keserűségének s azzal vádolta Gábort, hogy félvállról veszi családja iránti kötelességeit, hogy határtalan könnyelműséggel rúgja ki lába alól a biztos talajt. Pár nap múlva azonban nem beszélt többé róla. Nap-hosszat ült kedvencz karosszékében a könyvtár ablakában, s nézte a park zuzmarás fáit vagy az ablakon képződő jégvirágokat. Idegesen rezzent össze, boszantotta, ha szólt hozzá valaki. Végre megdörzsölte egyszer a szemét, mintha álomtól akarna menekülni s a fiához fordult:

— Meggondoltad jól? — kérdé.

Gábor szeretettel húzódott melléje.

— Ne vegye annyira a szívére, édes apám . . . — kezdte s mosolygott kissé . . .

Serédy Ferencz a szemébe nézett s egy perczre megdöbrent. Hajdani szép időkben látta ezt a mosolyt, ezt a tekintetet, a Gábor anyja szemében. Az is úgy mosolygott, a világos barna szemével . . . De összeszedte magát.

— Ne vegyem a szívemre, hogy azt a befolyást, a mit nagy küzdelmek árán tartottunk meg ezen a vidéken, te azt csak úgy ej-haj-módra odadobod a Lalánczyaknak, hogy most mikor oda állhatnál, a hol a helyed volna, s én re bene gesta zárhatnám le a szememet, most egyszerre hátat fordítasz a nyitott ajtónak? . . . De tudom, hiábavaló beszéd ez. Csak azt kérdezem hát még egyszer, hogy visszavonhatatlan-e az elhatározásod?

— Igen. Igéret köt, — válaszolt Gábor.

Többet nem beszéltek róla. De pokol volt azontúl a Gábor élete Seréden. Fulánkos volt az atyja minden szava, csak keserűséggel szólt bármiről is, s minden szavának Gábor ellen fordult az éle. Ha kicsit rosszul érezte magát: «nem is bánom, ha már egyszer vége lesz, nincs már szüksége rám senkinek» — szólt, ha kérdezett tőle valamit Gábor: «csináld, a mint jónak látod, öreg embernek úgyse jár a szava». Hogy egyszer az anyját említette Gábor, közbeszólt: «jól járt szegény, hogy elment, még magával vihette a reményeit» . . .

Serédyné párszor közbe akart lépni, de hiába. Végre azt a tanácsot adta Gábornak, hogy utazzék Pestre pár

hétre, a míg megnyugszik az atyja. Gábor mégis fogadta a tanácsát.

Alig volt még pár nap óta Budapesten, Zalathnay kereste föl. Sohasem kedvelte azt az embert, de akkor meg éppen olyan kedvében volt, hogy senkivel sem állt szívesen szóba. Hidegen fogadta.

— Csak egy kis megbeszélni valóm lenne veled, — kezdte Zalathnay. — Azt hallom, nem tartasz többé igényt a hársasi kerületre?

— És azután? — kérde Gábor kihívón.

— Azért kérdem, mert akkor én szándékozom föllépni Hársason és azt szeretném tudni, hogy ebben az esetben számíthatok-e rád? — folytatta Zalathnay.

Gábor akkora ellenszenvet érzett iránta, hogy majdnem sértő szavak csúsztak ki a száján; maga sem tudta volna okát adni miért? De mérsékelte magát.

— Sajnálom, de másnak ígértem támogatást, — felelt. Zalathnay nyugodtan gyújtott egy cigarettára.

— Tudom, Kovácsnak. De Kovácscsal szemben biztos a győzelmem. Lesz annyi esze, hogy nem mérkőzik meg velem.

— Ha ő visszalép, úgy én lépek föl, — válaszolt Gábor szárazon.

Zalathnay szája körül gúnyos mosoly villant meg.

— Csak nem akarsz atyáddal megküzdeni?

— Atyámmal?

— Igen. Atyád lekötötte nekem a szavát, hogy támogatni fog.

Gábor izgatottan pattant föl az üléséről.

Zalathnay egy levelet húzott ki a zsebéből.

— Hallottam, hogy te visszaléptél, hát irtam az atyádnak, s kértem, hogy támogasson Kovács ellenében. Itt a levele. Nagyon kegyesen fogadta a kérésemet.

— Ismétlem, sajnálom, én Kovácsnak kötöttem le a szavamat, — szólt Gábor.

Elhalványodott az ajka. Rekedten hangzott a szava.

— Csak nem akarsz szembe állani az atyáddal, — folytatta Zalathnay.

— Majd azt teszem, a mit jónak látok — felelt Gábor. Zalathnay vállat vont.

— Bocsáss meg. Nem akartalak ingerelni, — szól. Azzal búcsúzott s távozott.

Gábor azonnal Kovácshoz sietett. Elmondta, miért járt nála Zalathnay. Kovács már értesült Zalathnay szándékáról. Serédy Ferencz értesítette, s egyben megírta neki, hogy nem kívánja többé igénybe venni az ügyvédi szolgálatait.

— Ha így áll is a dolog, én akkor is állok a szavamnak. Ha kell az atyám ellenére is megteszek érted mindent, a mit tehetek, — mondta Gábor.

Kovács elmosolyodott.

— Nem, kedves Gáborom, — szól — azt én el nem fogadhatnám tőled. Nem vehetem a lelkemre, hogy összetűzzél az atyáddal miattam. De nem is kerül arra a sor. Akkorára Zalathnay már börtönbe fog kerülni.

Az íróasztalán fekvő iratesomóra mutatott.

— Itt vannak a Timár ezredes perére vonatkozó iratok. Szent meggyőződés, hogy Zalathnay genialis gazember. És épen attól függ az egész jövőm, talán a boldogságom is, hogy azt bizonyítsam. Be is fogom bizonyítani. Már szoritom a hurkot a nyaka körül. Most majd azon leszek, hogy mielőbb végezzek vele. Nem könnyű munka lesz, de ha sikerül, meg lesz alapítva a hirem. Pedig sikerülni fog. Kétségbeesetten küzd ő is és szemlátomást nő a tekintélye. Most a képviselőség útján akar befolyásra szert tenni. Csakhogy kétségbeesetten küzdök én is. És az én oldalomon van az igazság. Az pedig sokat nyom a latban. De addig tartsunk függőben mindent. Ha ennek az embernek kitöröm a nyakát, talán visszanyerem az atyád bizalmát is.

Gáborra különösen hatott az a nyugodtság, a mivel Kovács beszélt. Tudta róla régóta, hogy határozott a jelleme, szilárd az akarata. De mióta gyakrabban érintkezett vele, meggyőződött arról, hogy olyan ember, a kinek minden sikerül, a mit akar, a ki szinte kicsavarja a sors kezéből a sikert. Észrevette, hogy föltétlenül bizik minden vállalatában, s mintha csak akkor volna legjobb kedve, mikor a legnehezebb helyzetekbe jutott. Gábor egyszer panaszt szalajtott ki a száján előtte, hogy nem sok bizalma van a saját jövőjében, mert úgy érzi, mintha minduntalan tévutakon vezetné a végzet. Akkor nevetve mondta rá Kovács: «meg kell fogni a fülét annak a «végzet»-nek, attól megjámborodik, ha látja, hogy gazdájára

talált.» Vajon nincs-e igaza? s nem csak a gyenge emberek vannak-e menthetetlenül kiszolgáltatva a végzetnek? Nem egyszer gondolkozott felőle Gábor.

Ekkor sem látszott levertnek Kovács. Sőt biztatta Gábort: «ne félj semmitől, legfőlebb egy-két hónap múlva kiköszörüljünk ezt a csorbát és még nyerünk is valamit. Te csak hagyd, hadd menjen minden a maga útján. Utolsó esetben, nem lépek föl Hársason. Hibát is követtem el azzal, hogy ebben a kérdésben engedtem a Márta és a te rábeszéléседnek. Most itt a büntetése. De nem baj. Majd rendbe hozunk mindent. S ha úgy lesz jobb, mégis csak te léssz hársasi képviselő. Mert Zalathnay — az már nem számít.

— De a ti eljegyzésted?

Kovács vállat vont.

— «Deus providebit», — szólt nevetve. Az órára nézett. Aznap este a «Hungáriába» készültek Laláneczék egy társasággal.

— Képzelheted, milyen öröm ilyenkor cigányzene mellett vacsoráznom, mikor egész nap tárgyalásokon ültem, periratokat firkálok. De a leendő anyósom — mosolygott hozzá — nem hagy nyugtot szegény Mártának. Hol bálba viszi, hol vacsorára, «jour»-ra! . . . És máskor alig szólhatunk egymással. Nem jösz el te is?

Gábor megígérte, hogy később majd fölkeresi a társaságot. Erre elváltak egymástól.

Gábor idegzetét nagyon megviselték az utóbbi idők eseményei. Tanácstalanul állt s nem tudott szabadulni a bántó gondolatoktól. Nem volt többé semmi célja, se terve s úgy érezte mintha meginogna lábai alatt a talaj, mintha keverednék, bonyolódnék körülötte minden, a mióta hazatért külföldről, mintha — régóta készülő katastropha közelednék. Órákhosszat járt magányosan az utczákon. A friss, koratavaszi levegőtől, a mozgástól remélt kis enyhülést. De járásközben csak még jobban belémerült gondolataiba. Kereste a kivezető utat, a megoldást, de hiába. Úgy tünt föl önmaga szemében, mint a légyfogóban keringő légy. Kering, kering, ide csapódik, oda ütődik, csak épen a nyilást nem találja el . . .

Mikor végre beléfáradt a járásba, a «Hungáriá»-ba ment. Az étkezőbe lépve azonnal egy hosszú asztal ötlött a szemébe. Dömsödyék s Laláneczék ültek körülte, meg még

egy-két ismerős hölgy. Ott volt Kovács, meg Lalánczy Imre is . . . Nem messze onnan pedig magányosan ült egy fekete ruhás nő, a kinek igen elegans öltözéke s kalapja még ide el nem érkezett divatra mutatott . . .

Gábor szíve nagyot dobbant. Elhaladt a Lalánczyék asztala mellett, de elfelejtett köszönni . . . Nem hitt a szemének. Runits Maryt látta maga előtt.

Ifj. KORÁNYI FRIGYES.

RÓZSABIMBÓ.

Te hizelgő lenge lepke,
Szökni szoktál hűtlenül,
Ne ámítsd a rózsabimbót,
Ne is repkedd őt körül.

És te őrlő piczi féreg,
Nem tudod te, hogy mi fáj,
Gyöngé kis virág szívébe
Észrevétlen be ne szállj.

Maradjatok tőle távol,
Életelő viharok,
Hiszen őt egy érintésre
Összetöri szárnyatok.

Szellő, harmat, enyhe napfény,
Hadd nevelje vitorul,
Mignem ég-föld örömére
Gyönyörűen kivirul.

LÉVAY JÓZSEF.

ÉLETMENTÉS.

Mert hűtelen lón kedvesem,
 Én világgyűlölővé lettem;
 A mély folyamhoz lesiettem,
 A sodra zúgott sebesen.

Elszánva, némán álltam ott
 És minden káprázott előttem;
 Már-már a vészes vízbe dőltem,
 A szédület úgy elfogott.

De im, egy kedves hang megüt —
 Én meglepetve nézek vissza.
 A szende hang oly csengő, tiszta:
 «Vigyázz, a víz mély mindenütt!»

Ez olyan jól esett nekem!
 Szép lányka volt, ki éltem' óvta:
 Kérdém: «Ki vagy?» — S ő szólt: «Katóka» . . .
 «Te jó vagy, bájos gyermekem.»

«Biz' a halált kerestem én —
 S az éltem' megmentője vagy te.
 De, hogy most annak becsét adj te,
 Légy boldogsága, légy enyém!»

És elpanaszlám, hogy mi ért.
 Szemét ő kedvesen süté le,
 Majd összecsókolóztam véle —
 S meghalni most már — nincs miért.

GOETHE után, németből

KOZMA ANDOR.

TÉLEN, A KANDALLÓ . . .

Télen, a kandalló bizalmas lángja mellett,
Nem öröm, ha társas beszéd-től zajg a ház ;
Az én szomszédaim egy része nagy vadász,
Kiket csak vizsláik s kopóik érdekelnek.

A bérlő nem beszél, csak ökrökről lovakról,
A békebíró meg folyvást bölcselkedik,
Két vén huga, a két fanyar szépség pedig
Egyébről sem mesél, csak nőrabló lovagról.

Oh mennyivel jobb így, a hosszú estelen,
Üres beszéd helyett a csend, a végtelen,
És ülni gondolat, vágy és emlék nekül.

S kandallóm hamvadó tüzenél, egyedül,
Hallgatni a kéményt, a szél nyögő szavát,
A pattogó rőzsét s zümmögő szamovárt.

SAINTE-BEUVE után, francziából

VARGHA GYULA.

LEO TAKTIKÁJÁNAK ÚJ KIADÁSA.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Dr. Vári Rezső úr a Budapesti Philologiai Társaság 1901. december havi ülésén tarott fölolvasásában, mely azóta a *Philologiai Közlöny* 1902. évi januári, februári és áprilisi számában nyomtatásban is megjelent, iparkodott észrevételeimet, melyeket a *Magyar Honfoglalás Kütfőiről* szóló ismertetésemben BölcS Leo taktikájának kiadásáról tettem,*) megczáfolni.

Dr. Vári Rezső úr jónak látta bevezetésül a birálat keletkezéséről és szerzőiről (sic!) conjecturákat közölni, s így nekem is kénytelen-kelletlen e személyes kérdésre is ki kell térnem.

Dr. Vári Rezső úr sejtései, mint Tisztelt Szerkesztő Úr legjobban tudja, épen oly helyesek és alaposak, mint philologiai conjecturái vagyis összes «strohmannos» combinatióiból egy betű sem igaz.

Dr. Vári Rezső úr többi személyeskedő megjegyzéseire nem kívánok kitérni; nincs okom az ő példáját követve személyes vonatkozásokkal a figyelmet a tárgyi kérdésekről elterelni s ezzel igaz ügyem hitelét rontani. Csak két megjegyzést nem hallgathatok el. Dr. Vári Rezső úr minduntalan nagy fölény hangján görög philológiára akar engem tanítani. A ki oly görög nyelvi hibákat követett el munkájában s mostani védekezésében, mint dr. Vári Rezső úr, jól teszi ha fél a görög betűtől s előbb maga tanulja meg azt, a mire másokat akar tanítani. Máskor meg arra akar dr. Vári úr oktatni, hogy minő hangot illő használni. Értem, hogy nem jól esett az igazság keserű orvossága, ámbár nem durva fakanálban nyújtottam azt, ezért nem vetem dr. Vári Rezső úr szemére válasza hangját. De annak, ki a *Budapesti Szemle* szerkesztőjével szemben oly hangot használ, mint dr. Vári Rezső úr,**) annak, ki magyar nyelvű munkákról külföldi

*) Olv. *Budapesti Szemle* 1901. 299 és 300. szám, 234—251 és 353—357. l.

***) *Philol. Köz.* 1902. 271 és 282. l.

folyóiratban — ott hol a bírálónak hinni kell, mert ellenőrizni nem lehet — oly hangú bírálatot közöl, mint dr. Vári Rezső úr tette,¹⁾ annak nem tanácsos mások hangjáról beszélni és ezzel saját eljárására emlékeztetni.

Dr. Vári Rezső úr elismerte, hogy több kérdésben igazam van,²⁾ sok észrevételeimre pedig egyáltalában nem felelt³⁾ s így ezek helyességét is hallgatagon elismerte. Ez magában véve is teljesen igazolna ismertetésemben nyilvánított ítéletemet s fölöslegessé tenne minden további czáfolatot. De nem kívánok e meg nem támadott észrevételeimre súlyt helyezni, mert dr. Vári Rezső úr czáfoló megjegyzései sem érinthetik állításaim helyességét. Részben nem érintette, részben félreértette azokat, némelykor olyan ellen védekezik, mivel senki sem vádolta, máskor még régibb tarthatatlan állításait újabb még tarthatatlanabbakkal s a régiekkel merőben ellenkezőkkel védi. A sok görög idézet, melyek sokkal inkább az író olvasottságának fitogtatására s az olvasó megtévesztésére mint meggyőzésére szolgálnak és a logikai bukfenckek azon gondolatot ébreszthetnék, hogy dr. Vári Rezső úr arra számított, hogy válaszát el nem olvassák, mert az olvasó :

. . . előre fél
S inkább ab invisis koszorút ad,
Mi úgy sem ér egy árva pulturát.

Nem is czáfolom egyenkint dr. Vári úr állításait. A kik e választ figyelemmel elolvasták, úgyis tisztán látnak, azért csak azokhoz szólok, kiknek sem kedvök, sem idejük — mindkettő bőven elkel — hogy dr. Vári úr hosszú és fárasztó fejtegetéseit pontosan

¹⁾ *Byzantinische Zeitschrift*. 10. kötet 669—670. l.

²⁾ *Philol. Köz.* 1902. 271. l.

³⁾ Ezek között vannak olyanok, melyek fontos tárgyi kérdésre vonatkoznak; például hogy dr. Vári a legkönnyebben érthető hadi rendeket és mozdulatokat sem tudja elképzelni s a legfontosabb e tárgykörbe tartozó terminus technicusokkal sincs tisztában (*Budapesti Szemle* 300. szám 353—354. l. stb.) azon helyek, melyekkel bizonyítom, hogy a legegyszerűbb græcismusokat sem érti (*Budapesti Szemle* 299. sz. 246. l.) olyan megjegyzések, melyek teljesen értelmetlenül fordított helyekre (U. o. 250. l.) a Vári-féle szöveg megbízhatatlanságára (U. o. 243. l.) vonatkoznak; helyek, melyek mutatják, hogy dr. Vári az ige genusait és actioit összetéveszti (U. o. 247. l.) a kötőszókat nem érti (U. o. 248. l.) stb.

felülbírálják. Ezek előtt szeretném egy pár példával igazolni a czáfolatról adott jellemzést s így kellő világításba helyezni «a nagy philologiai apparatust», melylyel dr. Vári Rezső úr támadásomat visszaverte.

De mielőtt ezt megtenném, ki kell jelentenem, hogy bírálatom megjelenése óta egy nézetemet megváltoztattam, többi állításaimat azonban egészökből és egyenként az utolsó betűig föntartom.

Azt állítottam,* hogy dr. Vári R. úr «összesen huszonegy helyen módosította a szöveghagyományt conjectura segítségével, de az összes módosítások csak jelentéktelen apróságok, jobbára a helyesírásra vonatkoznak s az értelem szempontjából teljesebben közömbösek».**)

*) *Budapesti Szemle* 299. sz. 242. l.

**) Dr. Vári R. úr ez állítást megegyeztetve, azt állítja (*Philol. Köz.* 1902. 23—24. l.), hogy 39 módosítást tett a szövegen, azonkívül hat helyen a jegyzetekben gyanúsításoknak adott kifejezést, egy conjectura pedig, mely a szövegből és jegyzetéből kimaradt (tehát seholsincs) «a szövegből erualható» ez pedig, (ad analogiam 39 alma + 6 körte + 0 = 46 alma) 46 módosítás. A 39. módosítás közül 18 már meg van *Migne* kiadásában [A Vári-féle kiadás 12₁₅, 13₆, 13₂₁, 15₇, 16₁₃ (e helyen két módosítás) 22₁₇, 28₁₀, 32₅, 36₁₃, 38_{16—17}, 65₂₃, 69₃ (ismét kettő), 73₁₂, 78₄, 78₁₄, 79₁₅ lapjain lévő módosítások a *Migne*-féle kiadás 945, 948, 952, 954, 956, 960, 975, 977, 981 és 984. lapján.] Midőn a *Budapesti Szemle* számára irtam bírálatomat, dr. Vári szövegét nem hasonlítottam össze a *Migne*-félével. E mulasztást pótoltam, miután maga dr. Vári úr hívta föl figyelmemet e szövegre a *Byzantinische Zeitschrift*-ben tett azon nyilatkozatával, hogy az ő Leo szövege csak kevés helyen különbözik lényeges a *Migne*-féléltől («Was den griechischen Text anbelangt differiert er wohl nur an wenigen Stellen wesentlich von dem Migneschen Texte, hat aber eine sichere Basis» *Byzantinische Zeitschrift* 10. köt. 694. l.) Akár igaz tehát, hogy dr. Vári Rezső úr pontosan ismerte *Migne* szövegét, mint idézett nyilatkozatából következnék, akár pedig az a mit később a *Philol. Közönyben* mondott, (*Philol. Köz.* 1901. áprilisi füzet 284 l., hogy nem tudja mi áll *Migne* kiadásában e 18. módosítást már előbb is megtették, ezek tehát nem a Vári-féle szöveg javításai. Marad tehát meg 21. módosítás. Ezek közül a 21₁ lapon lévő nem conjectura, hanem fölösleges és teljesen jelentéktelen betoldás *Maurikios*-ból, a 83₅-s lapon lévő betoldás dr. Vári úr kritikai apparátusa szerint csak a firenzei és bécsi kéziratban hiányzik, a többiben tehát megvan s így nem conjectura, hanem szöveg hagyomány. A 83₆ és 83₁₀ módosítások az apparatus criticus szerint

E helyett kénytelen vagyok azt állítani, hogy dr. Vári R. úr összesen *tizennégy* helyen módosította conjectura segítségével a szöveg hagyományt, e conjecturák részben szövegrontások, melyek egyik régibb kiadásban sincsenek meg, részben jelentéktelenek és az értelem szempontjából közömbösek. Ezért is, más okból is, a Migne-féle Leo szöveg, mely már 1863-ban jelent meg, jobb a Vári-féle szövegnél, mely félrevezet és tévedést okoz.

Hogy melyek a legfontosabb kérdések és miképen lehet ezeket megoldani, azt dr. Vári R. úr ma épen oly kevésbé tudja és érti, mint mikor soi disant kútfőtanulmányát és Leo kiadását készítette. Ezért hiszi, hogy megczáfol, midőn épen védekezésével új fegyvert nyom kezembe.

Azt kívántam birálatomban, hogy kútfőtanulmány a kútfővel s annak saját kútfőihez való viszonyával foglalkozzék. Erre dr. Vári úr megjegyzi, hogy ő csak philologiai szemmel vizsgálta a kapcsolatot Leo és Urlicius között, ellenben nem volt sem szándéka sem föladata a Leo és az általa kiírt több taktikus közt fönnálló viszonyt hadtörténelmi szempontból vizsgálat tárgyává tenni.*) Így csak az felelhet, ki nem tudja mi a kútfőtanulmány. A kútfőtanulmány nem vizsgál philologiai vagy hadtörténelmi kapcsolatot, hanem a források összehasonlítása alapján azok értékéről ítél.

A források összehasonlításának elmulasztása mellett legnagyobb hibának mondtam azt, hogy dr. Vári R. úr nem határozza meg Maurikios korát, illetőleg hogy ide szóló érvei nem meggyőzők. Dr. Vári R. úr egyik főérvéről azt írtam, hogy arra nem akarok kitérni, mert az nem lehet komoly és megfontolt.***) Azzal, hogy dr. Vári Rezső úr ez érvet — tudniillik hogy Maurikios jóval később élt, mint a VI. századbéli Anonymus, azaz a VIII. században, mert «az idők folyamán latin kifejezésekkel tarkult byzantiumi hadi műnyelvet

csak a Vári által A és F-sel jelzett kéziratokban sincsenek meg, s így e módosításokra ugyanaz áll, mint az előbbire. E módosításoknak ismétlése a 83₁₁ lapon lévő két módosítás. A 80₁₄ lapon lévő módosítás szintén csak ismétlése egy ugyanott lévő hibás conjecturának. Marad e szerint 14 conjectura, ezek nagy része szövegrontás, melynek oka dr. Vári úr görög nyelvi járatlansága. Például 15_a, 45₁₇, 61₁₁, 80₁₄ (l. birálatomat 244 l. 3. jegyzet és Gyomlay Gyula birálatát. *Századok*. 262 l. 78. cz.) a többi egészen jelentéktelen és az értelem szempontjából teljesen közömbös.

*) *Philol. Köz.* 1902. 19. l.

***) *Budapesti Szemle* 299. sz. 239. l. 1 jegyzet.

tükröztetett vissza»,¹⁾ ismétli — elárulta, hogy megjegyzésemet nem érti.

A dolog természetéből következik s minden történeti kézi könyv hirdeti, hogy a bizánczi birodalom eredetileg latin hivatalos (tehát jogi, hadi stb.) nyelve mindjobban elgörögösödött, nemhogy idővel tarkult volna latin kifejezésekkel. A ki csak forgatta Maurikioszt és Leot, és, mint több rendbeli nyilatkozataiból kitűnik,²⁾ dr. Vári R. úr is tudja, hogy Leo Maurikos latin vezényszavait görögül adja vissza. Ebből dr. Vári R. úr említett érve alapján az következne, hogy Maurikios jóval később élt, mint Leo; minthogy továbbá, dr. Vári úr szerint Maurikios műve a VIII., Leoé pedig a X. században keletkezett, a nyolczadik század jóval később volt, mint a tizedik!!!

Ha valaki kiváló philologus és szövegkritikus, nemcsak a philologusokat és historikusokat ajándékozza meg oly kiváló Leo kiadással és fordítással, mint dr. Vári R. úr tette, hanem még a philológiától meglehetősen távol fekvő tudományokat, jelen esetben a chronologiat is új és «positiv» (különösen «positiv» eredményeire büszke Vári úr) eredményekkel gazdagítja.

De nemcsak a kútfőkritika aránylag bonyolódottabb és magasabb rendű kérdéseire, hanem a sokkal egyszerűbb szövegkritikai és nyelvi kérdések némelyikére vonatkozó megjegyzésemet sem érte dr. Vári Rezső úr.³⁾

Mindez esetekben némileg jogosult dr. Vári fölháborodása. Azt hiszi ugyanis, hogy jogtalanul vagy épenséggel rosszakaratúlag vádolom, mert nem érti mit mondok és mert nem tudja minőnek kell lenni egy munkának, mely komoly megítélésre tart számot. Ellenben nem értem dr. Vári úr eljárását és az ellene fölhozott vádakon érzett méltatlankodását, ha olyant czáfol, a mit sohasem állítottam. Kimutatja például, hogy nincs jogom Meurs és Lami szövegét és Checus fordítását dicsérni,⁴⁾ holott én azt nem tettem, hanem csak azt állítottam és állítom, hogy dr. Vári úr szövege és fordítása gyakran

¹⁾ *Philol. Köz.* 1902. 18. l.

²⁾ *Hadtörténelmi közlemények* 1896. 43. l. és *Philol. Köz.* 1897. 487. lap.

³⁾ A 8. a. és c. 12. c. 13. 14, 15, 16 alatt (*Philol. Köz.* 1902. 25, 27, 99—108, 267—271.) összefoglalt fejtegetései mutatják, hogy dr. Vári e kérdéseket és róluk szóló megjegyzéseimet nem érti teljesen.

⁴⁾ *Philol. Köz.* 1902. 20—23. és 91. ll.

e «gyarló» szövegeknél s e valóban igen gyöngye fordításnál is rosszabb. Fejemre olvassa kiváló német philologusoknak a műfordításról és szövegkritikáról szóló nézetét, melynek helyességét kétségbe vonni sem jogom, sem okom, mert én dr. Vári úrtól nem kiválóan jó szöveget és műfordítást, hanem nagyszerűen csak azt követeltem, hogy szövegének értelme legyen s azt fordítsa, a mi a szövegben áll.

Még kevésbé értem dr. Vári úr diadalmámorát, ha a kérdés lényegét nem érintő dolgot bizonyít s ennek alapján kijelenti, hogy az ő fordítása a helyes. Így bizonyítja, hogy Leonál két célhatározó mondatban, mely $\acute{\epsilon}\varphi'$ $\tilde{\varphi}$ -val van bevezetve, infinitivus áll. Ebből dr. Vári úr logikája szerint az következik, hogy egy harmadik helyen — a minthogy tényleg úgy is van — $\acute{\epsilon}\varphi'$ $\tilde{\varphi}$ nem állhat coniunctivussal. «Így tehát többet tudtam — úgy szól¹⁾ — mint Curtius-Abelből tudni lehetett és ezen bázison állva javítottam (?!) a helyet és fogtam föl úgy a hogy fordítottam». Arról persze, hogy e helynek, úgy a mint ő fordította, semmi értelme sincs, nagy bölcsezen hallgat. S Vári-féle fölfogás szerint nagyképűség is volna, ha ezen fönnakadnánk, ha értelmet keresnénk egy oly fordításban, melynek szerzője még a Grand Prix-t sem kívánta elnyerni. S minő *βέλτιστος* is lehet az, ki «a kéziratok osztályozása és collationálása alapján a legminutiosusabb gondnal megállapított textusban s az ebből hermeneutikai apparatussal készült s a tudomány szolgálatában álló önálló interpretatióban» — e szerény jelzőkkel jellemzi dr. Vári R. úr saját munkáját — oly közönséges dolgot is keresne, mint a józan értelem. Dr. Vári Rezső úr (hogy ismét az ő modorában okoskodjunk), mint a *Magyar Honfoglalás Kütfői* szerkesztőjének hozzá intézett levele tanúsítja,²⁾ csak arra kapott megbízást, hogy magyarra fordítsa Leot, nem pedig arra, hogy e fordításnak értelme is legyen; ez a lényeges tudnivaló, nem az $\acute{\epsilon}\varphi'$ $\tilde{\varphi}$ szerkezete s az, a mit minden iskolás gyerek köteles tudni a görög nyelvből.³⁾

¹⁾ *Philol. Köz.* 1902. 28—29. l.

²⁾ V. ö. *Philol. Köz.* 1902. 19—20. l.

³⁾ Szakasztott mása e védekezésnek az, midőn Vári úr 5. lapon keresztül (*Philol. Köz.* 1902. 93—99. l.) a mi teljesen fölösleges, *ἀσφάτος* értelméről beszél. Teljesen igaza van, hogy e szó Leonál többnyire *repentinus*-t jelent, de az általam kifogásolt helyeken értelmet csak e szónak a classikusoknál dívó jelentése ad. Ezt persze Vári úr nem látja be, mert őt kielégíti, ha gondolat helyett a szavak mozaikszerű egymásutánját adja.

De dr. Vári R. úr oly hibákat is követett el, melyeket maga sem védhet. Ilyenkor a hiba beismerését megelőzőleg hosszú értekezést ír mindenféle nem létező nehézségekről — melyeket ő, noha rosszul fordított, ismert, én, noha jól fordítottam, nem ismertem — s iparkodik mégis némileg eltérni az én magyarázatomtól. Így dr. Vári úr elveti (a minek határozott kijelentésétől azonban óvakodik) rossz fordítását, mely szerint a magyarok előőrseiket egymástól nagy távolságra állítják föl, de az én fordításom elfogadása helyett az előbb kimaradt *ἀλλεπάλληλος*-t «szakadatlan egymásutánban»-nal fordítja.*) *Ἀλλεπάλληλος* csak annyit jelent «közel egymáshoz», ez lehet egymás mellett és egymás mögött. Vári úrnak tehát, ha az én fordításomat nem akarja teljesen elfogadni, csak azt kellene bebizonyítani, hogy *ἀλλεπάλληλος* a byzáncki taktikai műnyelv szerint csakis azt jelentheti «szakadatlan egymásutánban» nem pedig azt is «közel egymás mellett». Csakhogy azon a helyen, melyből ez Vári úr szerint napnál világosabban kitűnik, az áll, hogy az előőrsek *ἀλλεπάλληλοι* s elegendő távolságra (tudniillik mint Vári úr is érti, egymás mögött, azaz radialis irányban elegendő távolságra) álljanak egymástól.**) Ha tehát *ἀλλεπάλληλος* azt jelentené, mit Vári úr mond, akkor e helyen az állana, hogy az egymás mögött elhelyezett előőrsek távol és közel is állottak egymáshoz. Azon új mértani axiómát pedig, hogy valami egyszerre közel is meg távol is legyen, dr. Vári Rezső úr kedvéért sem hiszszük el. De Vári úr a helyett, hogy az *ἀλλεπάλληλος*-ra vonatkozó, mint láttuk, téves véleménye bizonyítására szoritkozott volna, nyolcz oldalon keresztül a byzáncki előőrsi szolgálatról értekezik, holott a kérdéses helyen a magyar előőrsek elhelyezéséről van szó. Ilyen módon aztán kis fáradsággal, de annál több időzettel és nagy garral értekezni lehet a byzáncki vezényszavakról s ebből Vári úr módszerével azt következtetni, hogy a magyarok is e görög vezényszavakat használták.

Történik pedig mindez azért, mert dr. Vári Rezső úrnak nem tűnik fel a logikai botlás vagy pedig azért, hogy az olvasó a nagy szóáradatban ne vegye észre, miszerint Vári úr kénytelen elvetni régibb fordítását.

Vannak azonban oly botlások, melyeket bevallani nagyon is kellemetlen és igazságok, melyeket megtagadni semmiképen sem

*) *Philol. Köz.* 1901. 281. l.

***) Maurikios IX. 5. Leo XVII. 101. *Philol. Köz.* 1902. 278—279. l.

lehet. Ilyen esetben fölfedezéssel lep meg Vári úr, fölfedezi, hogy az, a mit én legnagyobb képtelenségnek tartottam, mélységes bölcsesség, a mit megfoghatatlan hibának nyilvánítottam a fordításba szorított rejtett magyarázat, melyet én, s alkalmasint más halandó is meg nem értettünk.¹⁾ Koronatanúim ez ügyben a Krisztust imádó szaraczenusok.

Leo szerint a szaraczenusok (Gyomlay Gyula pontos fordítását idézem)²⁾: «Azt hiszik, hogy istenfélők; de ezt a szerintők való istenfélelmet istenkáromlásnak bizonyítják, mert nem tűrik, hogy Krisztust, az igaz istent és a világ megváltóját istennek nevezzék (tudniillik a keresztények) s mert minden gonoszság okának stb». Vári hibás és megrótt fordítása szerint a szaraczenusok: «Midőn az istenség iránt jámboraknak teszik magokat, a *látzólag* istenfélők istenkáromlókká válnak, mert *Krisztust*, az igaz Istent és a világ megváltóját, *Istennek bátorzkodnak nevezni, mindazonáltal* föltételezik azt, hogy minden rossz cselekedetnek Isten az okozója stb».³⁾ Dr. Vári Rezső úr most kijelenti, hogy fordításából «még egy iotát sem vesz el».⁴⁾ A kiilyent állít, az képtelen annak megítélésére, mi a helyes és mi nem, s ezért vele nem lehet és fölösleges is vitatkozni. De azon körülmény, hogy dr. Vári Rezső úr e védekezését tudós társaságban olvashatta föl, az azután philologiai szakközlönyben megjegyzés nélkül jelenhetett meg s azóta sem szólalt föl ez ellen senki, szükségessé teszi, hogy kifejtsem a nyelvi és tárgyi képtelenségek minő tömkelegén épült föl e magyarázat.

Kezdjük a nyelviekkel! Vári úr állítja,⁵⁾ hogy *οἷς καλεῖν θεὸν ἀνέχονται* azt jelenti «Istennek bátorzkodnak nevezni», bizonyítja ezt Euripides egy helyével és Pape görög-német kézi szótárával. Az euripidesi helyet, melyre hivatkozik, Vári úr sohasem látta, különben tudná, hogy a rendkívül különös s csak egyetlen egyszer előforduló szerkezet miatt a legtöbb kiadó e helyet megváltoztatta. Egy ily helyre magyarázatot építeni a módszertelenségnek és philologiai

¹⁾ Ez érdekes és mulatságos fölfedezések rovatába tartoznak egyebek között «az ijjaiktól (sic!) benne hagyatott szaraczenusok» «a fanyilak» s az uralkodástól iszonyodó szlávok (*Philol. Köz.* 1902. 27. 93. és 283. l.).

²⁾ *Olv. Századok* 1902. 264. l.

³⁾ *MHK.* 58. l.

⁴⁾ *Philol. Köz.* 1902. 284. l.

⁵⁾ *Philol. Köz.* 1902. 285—286. l.

járatlanságnak netovábbja. Pape szótárát pedig Vári úr megfoghatatlan módon félreértette.*)

Nincs oka tehát dr. Vári Rezső úrnak méltatlankodni azon, hogy iskolakönyvekből idéztem volt néki, hiszen ő a legegyszerűbb kézi könyvek, a szótárak használatához sem ért.

Tárgyi tekintetben pedig azt a meglepő kijelentést teszi dr. Vári Rezső úr, hogy ő sem gondolt Krisztust imádó szaraczenusokra, a kérdéses helyen Krisztus csak annyit jelent mint «Isten»,**)

*) *Euripides Andromache* 981. ξυμφορᾶς ὀνηρχόμην (minek értelme Pape szerint: Wegen meines Unglückes blieb ich standhaft) alapján akarna dr. Vári úr a οἷς-τ ἀνέχονται καλεῖν mellett «mert»-nek fordítani. Erről csak annyit, hogy e kitévelt Scaligert követve, a legtöbb kiadó például Nauck (*Euripidis Tragoediae* Lipsiæ Teubner 1895.) Kirchoff (*Euripidis Falulae* Berlin, Weidmann.) Printz-Werklein (*Euripidis Andromacha* Lipsiæ, Teubner 1900.) stb. συμφορᾶς ὀνηρχόμην-ra változtatta. — Nem hiszem, nem akarom hinni, hogy dr. Vári Rezső úr Pape szótárát jobb tudomása ellenére és szándékosan hiányosan idézte, azért mondom, hogy félreértette. Pape 3. kiad. 288. l. «Tritt ein Verbum dazu (tudniillik az absolut értelemben álló ἀνεχεται-hoz) so steht das im inf. nur bei der Bedeutung wagen, wie τλῆναι: z. B. τὸν ἐπιόντα δέξασθαι Her. 7. 139.» Ez idézetet kihagyta Vári úr, pedig az fölvilágosíthatna volna. Igen ἀνέχεται jelentheti, oly értelemben, mint τλῆναι, de csakis oly értelemben és oly értelemben, mint a Pape által idézett helyen, hol az «νέασχοντο» ἔτλησαν-nal helyettesíthető, jelentheti azt «wagen», tudniillik «állhatatos valaminek elviselésében», «bátorsága van valamit elviselni», bátorsága van valakivel szembeállani, de sohasem a bátorkodni szót annak helytelenítő jelentésében, mint azt Vári úr használni szeretné. Tévedtem tehát, midőn azt mondtam, hogy Vári úr csak eltévesztette ἀνέχεται jelentését, ő azt csakugyan nem ismeri.

***) Dr. Vári Rezső *Nazianzi Szent-Gergely*ből bizonyítja, hogy «Krisztus»-nak némelykor az a jelentése van «Isten». Nazianzi Szent-Gergely egyik kifejezése szerint ugyanis a Sinai-hegyen Krisztus írta Mózes számára a kőtáblákra a törvényt, minthogy pedig ezt az Ó-testamentom szerint «Isten» keresztyén fölfogás szerint az «Atyaisten» tette, Krisztus annyit tesz e helyen, mint «Isten» vagy «Atyaisten». Nem szeretném, hogy dr. Vári Rezső a katolikus egyház egyik legnagyobb szentjét a trinitasi tan orthodoxiájának egyik legtudósabb védőjét eretneknek tartsa és ugyancsak szeretném, ha utólag megértené a mit *Szent Gergely*ből idézett. Bátor vagyok azért dr. Vári urat arra figyelmeztetni, hogy katolikus fölfogás szerint: Filius ex patre natus ante omnia sæcula, Krisztus az Ige testté válása előtt is teljes

csak annyit jelent Leo kifejezése, mintha az állana «Istent — a mi igaz istenünket — s a világ megváltóját — van bátogságunk istennek nevezni». Csakhogy ez esetben az «isten» vagy nem jelenti Önmaga a Szent-Háromság egyik személyét sem, hanem csak bármelyikének is isteni voltát kifejező appositio s ekkor: «isten — a világ megváltója» annyi, mint Krisztus, tehát megint csak föltűnnek a Krisztust imádó szaraczénusok, melyekről pedig, kijelentése szerint, dr. Vári Rezső úr sem hallott még soha; vagy «Isten» jelenti az Atyaistent s ez esetben az *Atyaisten a világ megváltója*. E szerint Krisztus és az Atyaisten — mint theologus mondaná — nemcsak *ὄπερ ὁ ἄλλος*, hanem *ὄσπερ ὁ ἄλλος*, nemcsak *τὸ αὐτό*, hanem *ὁ αὐτός* s minthogy a Szent Lélek-istenhez való viszony eszerint szintén csak így alakulhat, nincs többé *τρισυπόστατος μόνως*, hanem csak *μονοπόστατος θεός*, nincs többé személyi különbség a Szent Háromságban, a személyek az egy istennek csak megjelenési módjai, nevek, realitás nélkül. E fölfogást pedig a híres sabellianus vagy modalistikus eretnokség hirdeti. Ebben leledzik tehát dr. Vári Rezső úr s az orthodox hitű Leo császár, kit fordítója haló porában eretnökké tett. Azon módért, melyen Vári a trinitasi tant magyarázza, a középkorban máglyán halállal lakolt volna, Leo császár lett volna

dicsőségében atya oldalán volt. Ezért mindazok, kik Krisztus emberi születése előtt élve az üdv részesei lettek — tehát a zsidó próféták és vértanúk — voltaképen Krisztusban is hittek (*μηδένα τῶν πρὸ τῆς Χριστοῦ παρουσίας τελειωθέντων διέχε τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως τούτου τυχεῖν Naz. Gergely. Or. XXII. p. 393 ed. Colon.*), nemcsak az Atyaisten, hanem, burkolt formában ugyan, maga a *Szent-Háromság* nyilatkozott meg Mózesnek», maga Leo is (ezt is illenék tudni Leo kiadójának) fejtegeti ezt egyik művében: *Visus est Moysi in igne in monte Sina in verbo luminis et dixit, ne timeas, Moyses, ego sum Dominus Deus tuus, creator tuus, lumen de lumine, Verbum de Patre ex qui Spiritus Sanctus procedit. Et ideo dicimus. Pater et Filius et Spiritus Sanctus.* (Leo Sapiens. ed Migne. *Patrologia Graeca* 107. köt. 316. l.) Ez ismert theologiai tanon alapszik Szent Gergely nyilatkozata. Krisztus tehát ott sem jelenti «Isten»-t, sem «Atyaisten»-t, mert ezeket sohasem jelentheti. Krisztust imádó szaraczénusokról beszélni hallatlan dolog, *Krisztust imádó zsidók* — ez ha az ember az említett tant *így* tudniillik túlzással kissé meghamisítva fejezi ki, első pillanatban furcsának látszik, de crimen, mint ezt dr. Vári Rezső úr hiszi, ez csak a gondolkozni nem tudó és theologailag műveletlen ember szemében. Az pedig ne irjon theologiai kérdésről, ne idézzon theologikus munkából, melyet nem ért.

bizonyára az első, ki Vári úrra e büntetést kiméri. Pedig ez nem volna megérdemelt büntetés, mert dr. Vári úr voltaképen nem szolgált rá a tűzhálásra, ő maga sem sabellianus eretnek, Leot sem tartja annak, most sem tudta mit cselekszik, nem gondolt semmi rosszra épenúgy, mint mikor a Krisztust imádó szaraczénusokat megteremtette: öntudatlanul kétségbeesett védekezése következtében jutott a Krisztust imádó szaraczénusok Charybdiséből a sabellianus eretnekség Skyllájába.

Csakhogy az ember nem tesz meg oly könnyen saját szava alapján igazhitű jámbor császárt, eretnekké. Ehhez szövegkritika is kell! Ki kell előbb jelenteni, hogy az *oûx*, mely minden kéziratban benn van, nem való a szövegbe. Igaz, hogy az *oûx* a Vári-féle szövegben is előfordul, persze csak azért, mint Vári úr fölvilágosít, mert elfelejtette kihagyni. S noha ő ismerte elmulasztását négy évig nem szólt róla (Vári úr munkája ugyanis már 1897-ben mint külön lenyomat megjelent), nem említette ezt föl a sajtóhibáknak 1900-ban készült jegyzékében sem, hallgatott míg csak a mi bírálóunk meg nem jelent, túrte, hogy mindenki őt teljes joggal a Krisztust imádó szaraczénusok atyamesterének tartsa. Aztán ne is akadunk fönn azon, hogy dr. Vári Rezső úr egy szót el akar sikkasztani, hiszen kárpótlásul egy másikat a «mindazonáltal»-nak megfelelőt belecsempészte a szövegbe, mint az fordításából «erualható». Jól teszi Vári úr, ha következő alkalommal e conjecturáját is fölfödözi.

De beszéljünk komolyan. Dr. Vári Rezső úr e védekezése nemcsak tárgyi képtelenségek sorozata nemcsak nyelvi hibákon és hallatlan szövegkritikai elveken épült föl, hanem nem is őszinte. Ha *oûx*-ot kiakarta volna hagyni, megtette azt volna annak idején, ha a most adott magyarázatra gondolt volna, az illető helyen Krisztust Istennek fordítja, vagy legalább jegyzetben utal erre. Mert nincs halandó, ki dr. Vári Rezső úr fordításában legkisebb nyomát találhatná a magyarázatnak, melyet ő maga is csak négy évi gondolkodás után talált meg.

Nem akarok e tényről bővebben szólni: meg vagyok győződve, hogy dr. Vári Rezső úr e védekezését első fölindulásában meggondolatlanul írta le s azóta belátta, hogy a legsúlyosabb hibát — minő az, hogy valaki Krisztust imádóknak tartotta a szaraczénusokat — tanácsosabb bevallani, mint ilyen védekezéssel komolysága és őszintesége iránt gyanút ébreszteni.

Nem is folytatom.*) Szívesen lemondok azon olcsó dicsőség-

*) Azokat, kik bővebben érdeklődnek Vári úr fordításának

ről, hogy dr. Vári Rezső úr védekezésében újabban elkövetett görög és latin nyelvi botlásairól, akárminő szemetszúróak is legyenek azok, külön szóljak,*) s így boszuljam meg azt, mit ő az én philologiai járatlanságomról mondott.

Azokat, kik dr. Vári úr válasza közzététele óta sém tudják, melyik részen van az igazság, úgy sem lehet meggyőzni, mert igazat akarnak adni dr. Vári úrnak. Értem és kellőképp méltányolom, hogy a kik eleve kiváló műnek hirdették dr. Vári Rezső úr munkáját, nem téphetik meg a koszorút, melyet ab invisis adták. De e koszorút, «mely úgy sem ér egy árva polturát», nem irígyeljük Vári úrtól: más sem, én sem s alighanem legkevésbé azok, kik adták.**)

P. R.

hibái iránt, a *Századok*ban. (*Századok* 1902. 249—273.) megjelent bírálatra utalom. Ennek szerzője, dr. Gyomlay Gyula a hűség szempontjából a legbehatóbb vizsgálat tárgyává tette Vári úr fordítását. A hibákat a legnagyobb philologiai akribiával, úgy szólván betűről-betűre haladva állítja egybe. Legyen szabad kiemelnem, hogy — a mint fejtegetéseiből kitűnik — bíráló nemcsak a Vári-féle fordításról szóló általános ítéletben, hanem az említett fordítási hibákra vonatkozólag is teljesen osztozik nézeteimben.

*) A legnagyobb mégis talán az, hogy ἄρχεσθαι mint medium annyit jelent mint «uralkodni» ???!

***) A 135—136. l. mondottakhoz pótlólag meg kell jegyezmem, hogy dr. Gyomlay Gyula időközben megjelent cikkében (*Philologiai Közöny* 1902. 454—473. l.) dr. Vári úr szövegkritikai módszerét bírálva a Vári-féle szöveget, úgy mint én tettem a Migne-félével is összehasonlítja. Lényegesebb eltérés ideszóló fejtegetései s az én megjegyzéseim között csak a 132. lapon lévő conjectura megítélésében van. Ezt én, mint most utólagosan látom, tévesen tulajdonítottam Mignenek, mert (mint Gyomlay kimutatja) e conjectura hibás és nincs is meg Migne-nél. A felelősség e szövegrontásért is tehát Vári urat terheli. Ellenben nem érthetek egyet Gyomlayval abban, hogy «palæographiai tekintetben és a szövegkritika technikai teendőinek tekintetében ez idő szerint nincs ok kételkedni a Vári-féle munkálat alaposágában és megbízhatóságában» (u. o. 472. l.). Mint maga Gyomlay is említi (u. o. 472. l.) φροντιστοια ige, mely Maurikiosban és Migne Leo szövegében (Leo. Tact. XVIII. 44.) meg van, hiányzik a Vári-féle szövegből. Ehhez hozzá tehetem, hogy e szót Meurs és Lami szövege is közli, tehát kétségtelenül a kéziratokban is meg van. Tehát még csak palæographiai tekintetben sincs okunk vaktában, (mert ez esetben ellenőrzésről most nem lehet szó) hinni egy munka megbízhatóságában, hiszen egy ige nélkül az illető helynek semmi értelme sincs, nyomtalanul eltűnhetett.

ÉRTESÍTŐ.

Albert Lefavre: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526—1722.) Tome I, II. Paris, 1902.

Lefavre azt hiszi, hogy munkája hézagot tölt be a francia irodalomban. Mert — úgymond — a legpártatlanabb fölfogással kezdettem és folytattam munkámat, szorgosan vizsgálván a hiteles okiratokat. («Je l'ai abordée et poursuivie dans l'esprit le plus impartial, les yeux fixés sur des documents authentiques»).

E sorokból azt következtetjük, hogy a szerző még nagyon fiatal, vagy legalább igen fiatal szellemű. Mert csak az ifjúságnak adatott meg, hogy ily nagy csalódással ítéljen önmagáról. Ha a szerző azt mondja, hogy a francia irodalom szükségét érezte egy katolikus szellemű és erősen monarchikus érzelmű magyar történeti munkának, akkor lett volna némi értelme önérzetes szavainak. De ekkor is csak némi értelme lett volna. Mert a katolikus és monarchikus érzelmek egymagában épen oly kevéssé avatnak valakit történetíróvá, mint a protestáns vagy köztársasági érzelmek. Kell még hozzá más is, de különösen két sajátság nélkül bajos elképzelnünk történetírót: az egyik a tárgy ismerete, a másik az igazságra való törekvés, mely nem zárja ki az érzelmi elfogultságot. Ez a két sajátság szoros kapcsolatban van egymással. A kinek igazságérzete van, az nem mer az anyag elegendő ismerete nélkül egy nemzet életének nagy korszakáról oly határozott ítéletet mondani. Lám, a derék Sayous, kit Lefavre önállóan és nem eléggé tájékozott történetírónak mond, bár tehetségét kénytelen elismerni, megtanult magyarul, nehogy a sötétben tapogatódzzék, mikor világot kíván deríteni. Lefavre ellenben el akarja beszélni Magyarország történetét 1526-tól 1722-ig, a nélkül, hogy a magyar nyelvű forrásokból egy sort is elolvasott volna. Pedig, ha már Sayous példája nem volt elég, hadd említsük az osztrák Hubert, kit Lefavre is

a követésre méltó történetírók közé sorol és a ki megtanult magyarul, noha Magyarország története csak egyik része volt művének.

Lefaiivre ellenben elég vakmerő volt elhithetni önmagával, hogy meg lehet írni a már említett korszak részletes történetét néhány latin, francia s német forrásmunka vagy történetíró nyomán. Képzhetjük részletes információinak alaposságát. Még azt sem tudja, a mit az idegen nyelvű forrásokból megtanulhatott volna. Szerinte Mária Terézia korában kelétkezett a *pragmatica sanctio*, Jagello Lászlónak nevezi a mi katolikus történetírónk a magyarok szent királyát. Könyve csak úgy hemzseg a tárgyi hibáktól. De most nem ezekkel akarunk foglalkozni, hanem művének két alapgondolatával.

Lefaiivre szerint Sayous és a francia liberális írók leginkább abban hibáztak, hogy a Magyarország és Ausztria közt fönforgó pert rövid úton a magyarok javára intézték el a szabad gondolat és a hitújítás nevében. Tehát nem hatottak a dolog lényegébe. Mert e megragadó küzdelmek történetírója előtt minden személyes véleménynek vissza kell vonulnia egy nagy kérdés előtt s ez a keresztyén műveltség harca a mohamedanizmussal. Ha a magyar önállóság, ha a parlamenti intézmények, ha a protestans hitújítók csatlakoztak az Izlám táborához, legyen annyi bátorságunk, hogy kárhoztassuk ez eljárást, még ha tartanunk is kellene e hatalmaságok büntetésétől. Ez a kárhoztatás egyik legfőbb célja Lefaiivre «kutatásainak», ezzel akarja megsemmisíteni a magyarok «szabad-ságharczainak» régi jó hírnevét. Szerinte minden fegyveres támadás a monarchikus hatalom ellen menthetetlen bűn, de még nagyobbá lesz azáltal, ha a felkelők az Izlám táborához csatlakoznak.

Lefaiivre teljesen félreérti a török kori magyar történetet. A magyar államférfiak, akár katolikusok, akár protestánsok voltak, nem érzelmi, hanem érdekszövetséget kötöttek a törökkel, épen úgy mint Franciaország katolikus királyai. Vigyáztak a keresztyén érdekekre, a mennyire a politikai szövetség korlátai közt tehették. Mennyit küzdött Bethlen egész életén át, hogy ne legyen kénytelen átadni Jenőt a töröknek. Thököly is vigyázott arra szerencsésebb napjaiban, hogy ne a török számára hódítson. I. Rákóczy György pedig inkább ellensége, mint vazallja volt a töröknek. A magyarok szerettek volna fölszabadulni a török járom alól és elégtelenségöknek egyik fő oka az volt, hogy a Habsburg ház igen sokáig csak lanyhán küzdött a török terjeszkedés ellen. Fölálodta a magyar területet az örökös tartományok védelme miatt. Ezeket a

körülményeket Lefaivre szenvedélyes elfogultságában alig akarja észrevenni.

A magyar történet szívesen elismeri Leopold tábornokainak és seregeinek érdemét a főlzabadtó háború éveiben, de följegyzi azt, hogy a főlzabadtás munkájában a magyar is segített vére ontásával és nagy pénzállozattal.

A másik nagy tévedése Lefaivrenek az, hogy a magyar szabadság nem volt egyéb, mint a nemzetiségek elnyomása. Igaz, hogy a nemzetiségek nagy része nem részesült a rendi alkotmány jótéteményeiben. De az akkori viszonyok és a maiak közt nagy a különbség. Szennvedett a magyar jobbágy is, csak úgy, mint a tót, vagy az oláh. De nem magyarok is fölvetettek az alkotmány sánczai közé és Erdélyben az egyik uralkodó nemzet nem is volt magyar. Lefaivre nem bírja föl fogni a múltnak szellemét, a bécsi magyarfaló lapokból, Hurter és Onno Klopp műveiből meríti politikai és történeti bölcsességét és e magas piedestálról bírálja a magyar történetet és politikát. Munkája végén mintha megbánná prædicatióit, vállát veregeti a magyaroknak, mivel hogy Széll miniszterelnökségének ideje óta jobban viselik magokat és becsületesebben támogatják a Habsburgok hatalmát s a monarchia tekintélyét. Ezt a bókot Széll aligha köszöni meg a zavaros fejű francia történetirónak, kinek munkája boszantó vegyülete a magyargyűlöletnek és a tudatlanságnak. d.

Anthologia a XIX. század francia lyrájából. I. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat 1901.

A Kisfaludy-Társaság ez újabb kiadványa eddig tudtommal két bírálatban részesült. Az egyiket Miklós Ferencz írta az *Egyetemes Philologiai Közlöny* februári számába: általánosságban mozog s bár látszik rajta az igyekezet, hogy nem akar túlságos kellemetlenségeket mondani az előkelő irodalmi társaságnak, mely a könyvet kiadta, még sem hallgathatja el, hogy a kötet némely fordítója kelleténél nagyobb szabadsággal jár el s hogy a fordítás nehézségeit, véleménye szerint, csak Szász Károly tudja mindig legyőzni. A másik ismertetés a *Hazánk* febr. 13-diki számában jelent meg K. g. tollából. Ez már erős támadás, melynek személyes éle van; elég kár, mert gyanussá teszi a bírálónak sok — alapjában véve — helyes állítását is. Egyébként ez a cikkely sem vesződik részle-

tekkel; inkább a kötet szerkezete ellen emel kifogásokat, különös bünéül róva föl a szerkesztőnek, hogy a fölvetett kor lyrájának néhány nevesebb képviselője kimaradt a gyűjteményből. Mennyiben van igaza, ezúttal nem akarom vitatni. Annyi bizonyos, hogy ilynemű munka csupán az illető kor kiváló, vagy valamely tekintetben jellemző alakjára szorítkozhatik s az is bizonyos, hogy például a bíráló úrtól oly nehezen nélkülözött Delavigne-t ma Franciaországban senkisé is sorolja a lyra elsőrangú képviselői közé.

De hagyjuk ezt. E sorok írója föladatúl azt tűzte ki magának, hogy részletes összehasonlítás alapján ítélje meg az anthologia fordításainak értékét s vizsgálódása eredményének egy részéről a következőkben a t. olvasónak számot adjon. Ez az eredmény — sajnálattal jelentem ki előre — nem kedvező. A műfordításhoz fűzött igények szempontjából nagyon is vegyes társaság az, mely e kötetben a francia lyra egyik korszakának tolmácsául szegődött. Az eredetit mély költői átérzéssel magáévá tett rokon geniustól kezdve, a szabatos, de lelketlen verselőn — s a kényelmes körülírón át, le a francia szöveg souverain kifordítójáig, sőt le egészen a komikus félreértések áldozatáig, mind megtalálhatók kötetünkben,

Sok szóbeszéd helyett a bizonyításhoz látok. Terem nem engedni, hogy végigmenjek az egész gyűjteményen; kiszakítom tehát annak egyik jellemző részét, a Béranger-fordításokat, megjegyezve, hogy pongyolaságaikra, vagy némi jóakarattal igazolható szabadoságaikra ügyet nem vetek, még pedig azért nem, mert a francia szöveg egyenesen félreértett, vagy önkényesen elcsavart helyeinek is oly pompázó csokrával szolgálhatok, hogy szerényebb virágszálak után kutatni anthológiánkban valóban fölösleges munkának tartottam volna.

Bérangernek gyűjteményünk jókora tért szentel, mert rehabilitálni akarja műzsáját az újabb francia kritikusok kicsinylő fölfogásával szemben. Hogyan lát hozzá, mutassák meg a következő példák.

Mindjárt első versének a címe *Le roi d'Yvetot* a fordításban «Az utopiai király»-ra változott. Hogy miért, hiába kérdezte már K. g. s rejtvény előtttem is. Larousse-ban Yvetot-ról a következőket olvasom: «Egy járás főhelye Alsó-Szajna megyében, 7617. l. Yvetot urai a XIV. századtól a XVI.-ig királyi címet viseltek». Béranger jókedvű yvetoti kis királya bizonyára tiltakozott volna ellene, hogy őt kedves népe köréből Morus Tamás *Utopiájába* plántálják át, hol bajosan lehetett volna «gyönyör a törvénykönyve» (*Il prit le plaisir*

pour code), de még talán a «kisérete» sem, mely szóval Illésy György — miért, miért nem — a francia *code*-ot fordítja. Nem értette meg különben Illésy Béranger egy másik költeményének, a *aLe mort vivant*nak következő helyét sem: *De beaux esprits s'annoncent-ils d'abord*. Priez pour moi: je suis mort, «je suis mort!» Nála: «*Ha egy kezdőt lángésznek mondotok: Meg vagyok halva, imádkozzatok!*» Sem «lángészről», s még kevésbbé «kezdőről» van szó az eredetiben; a zavart nyilván a «d'abord» (először) szó okozta.

VII. *Károly dalában* ismét botlik egyet fordítónk: «Menjünk harczolni a dicső napért, *Midőn mosolygó szépeink fogadnak S mi homlokunkra tűzzük a babért*», mondatja tolmácsunk a francia királylyal, holott Charles Sept az eredetiben így kiált föl: «O Français! quel jour enchanté, *Quand des lauriers de vingt batailles Je couronnerai la beauté!*» Tehát nem magát akarja megkoszorúzni, hanem kedvesét, Sorel Agnest, a dame de beautéét, mint kortársai nevezték. Őt dicsőíti az egész költemény s a fönnbbi fordításnak semmi értelme nincsen.

Egy erős félreértés csúszott be *A szenátor úr* különben csinos Endrődi-féle fordításába is, «Lorsque ma femme est malade, *Il fail mon cent de piquet*» (tudniillik a szenátor), még szabadon sem fordítható így: «Ha pedig Róza esetleg beteg — *Átveszi minden, minden gondomat.*» Dehogy! Ha már valakinek gondját átveszi a szenátor úr, ez esetben épen az asszonyét veszi át, ki helyett urával ennek szokásos piquet-partie-ját játszsza!

Kozma Andor, ki szintén lendülettel fordítja B. egy másik költeményét, *A parasztot*, eredetije egy helyét mégis csak félreérti: *J'honore une race commune* nem azt jelenti, hogy az árva népnek adtam szívemet, hanem, hogy *becsületére válok paraszt-fajomnak* s ez bizony elég lényeges különbség, mely az *honorer* szónak kettős értelmén («megbecsül» s «becsületére válik») fordul meg. Ezenkívül még a *Le marquis de Carabas* fordításában követ el Kozma egy erősebb kocsintást, melyre már K. g. rámutatott említett bírálatában.

Azt azonban nem vette észre K. g., hogy Kacziány Géza is többször hadi lábon áll a francia szöveggel. A «*Les oiseaux*» következő helye: «*Qu'ils aillent d'un bord plus tranquille Charmer les heureux habitants*» nála: «*De ott nem vesz-e daluk bája, Hol boldog nép nyugodtan él?*» Ez, kérem, semmivel meg nem indokolható «kifordítás», melynek több mása is akad K. g. Béranger-átültetése között. Lássuk a legvaskosabbakat: «*Hasamnak rendületlenül*

A házban is híve vagyok. *A hol Villèle s d'Argenson ül, Ott ülök én és szavazok*. («A haspók».) Tiszta félreértés. Az eredeti ugyanis azt mondja, hogy a kormánypárti haspók körülbelül egyenlő távol ül Villéletől, ki a jobbpárti ellenzék vezére volt s d'Argensontól, ki a legszélsőbb balpárti ellenzék tagjai közé tartozott, («J'ai pris, suivant, ma leçon, Place à dix pas de Villèle A quinze de d'Argenson»), vagyis ott gubbaszt szépen a centrumban, melyet a nép gúnyosan «ventre»-nak nevezett. (A nagy Sachs-Villatte-ban: parti du ventre = Zentrumpartei in dar fr. Kammer.) Erre vonatkozik azután a következő két sor is: «Car dans ce ventre étoffé, Je suis entré tout truffé», vagyis magyarul ilyenformán: «Mert jól megtömve léptem be e poczak-pártba», a mi Kacziánynál így hangzik: «S míg helyemre költözöm, Pástétommal töltözöm!» Válgék egészségére! Ugyanebben a költeményben olvassuk a következő gallimathiaszt is: «A mit a rendőrség kíván, Látatlanul is megadom, S ki nem is francziább talán Mint bármely svájci — pártolom». Az eredetiben: «Des dépenses de police J'ai prouvé l'utilité, Et non moins Français qu'un Suisse, Pour la Suisse j'ai voté», vagyis magyarul: «Én, ki nem kevésbé vagyok francia, mint bármely svájci, a svájci örökre szavaztam». Ez próza ugyan, de legalább értelme van. Furesza szózagyalék a következő is: «Nem halhat itt el, lombjaid megosztva Velök dalom, mint más szabad madár», francziául: «Comme l'oiseau, libre sous la feuillée, Que n'ai-je ici laissé mourir mes chants!» Vagyis a költő nem a haldokló madárhoz, hanem amadár elhaló dalához hasonlíttja az ő énekét. A madarakkal egyáltalában nincs szerencséje Kacziány Gézának, mint ezt már fönnebb is láttuk s mint ugyanennek a versnek következő helye is mutatja: «Ó csalogány, jöjj néha ablakomra. Hadd dülni-fülni a dölyfös királyt!» Itt ugyan hiába törné fejét az ember, mi köze a csalogánynak a dölyfös királyhoz, ha az eredeti rögtön meg nem oldaná a rejtvényt: «Sur ma prison vienne au moins Philomèle! Jadis un roi causa tous ses malheurs». Vagyis: «épen úgy, mint nekem, Philomelának is egy király okozta hajdanában szerencsétlenségét». A ki járatos kissé a mythológiában s hallotta Teseus király nevét, mindjárt tudja, hányat ütött az óra.

Valóban, mintha valami végzet üldözné ezt a gyűjteményt. Még értékesebb darabjaiban is akadunk gyakran egy-egy foltra, melyen megakad szemünk, hogy azalatt elroppenjen a hangulat. Így találok a *L'ange exilé* fordításában Szász Károlytól a következő sorokat: «S míg mindeneget elbájlva hangja, Szerelem ébred

a bűvös dalon», holott az eredeti azt mondja, hogy (a költészet) hangja mindennek bűbájt ad (à tout sa voix prête des charmes). Ugyane versben olvasható: «Tavaszkorod örök virágokat kér, szépséged égi képet», hol a kiemelt szó a francia *atournak* akar megfelelni, mely *ékességet, pompát*, jelent. Kívül esik ugyan fölvetett czéлом keretén, de abbéli állításom bővebb igazolására, hogy Szász Károly csakugyan nem érti meg mindig a francia szöveget, rámutatok a különben érdemes műfordítónak egyik — ugyancsak e kötetben található — V. Hugo-fordításából vett következő pár tévedésére: «Arany kupák ide, ragyogó borral telve», *Vagy a kristálykehely!* («Az ***-i templomban»). Az eredetiben: «A nous les coupes d'or pleines d'un vin charmant, A d'autres les calices!», hol *calice* = *ürömpohár*, vagyis a második sor az elsővel ellentétben azt mondja: «Az *üröm kehelyét üritse más!*» Ugyane költemény következő versszaka is egészen kifordítja az eredetit értelméből! «A borban legtöbb édest lehet találni mindig A legutolsó cseppben: A részegítő édesség gyakran egészen Elrejti magát ebben». Francziául: «Dans le vin que je bois ce que j'aime le mieux C'est la dernière goutte, L'eniorante saveur du breuvage joyeux Souvent s'y cache toute». Tehát magyarul: «Ha bort iszom, nekem legtöbb gyönyört a Legutolsó cseppje ad, A részegítő édesség gyakran egészen Ebben rejti el magát».

De térjünk vissza Bérangerhez. Fordítói közt Petőfi következik a sorrendben. Az ő fordításai úgy hűség, mint költői szépség tekintetében valóságos gyöngyei a kötetnek; de bár egy Petőfi szövegén egy jottát sem szabad változtatni, azt hiszem, csillag alatt gondosabb szerkesztő rámutathatott volna az ő esetleges tévedéseire is. Ilyet találtam a *La Nostalgie* című költemény fordításában, melynek következő sorait: «*Des monuments j'admire ici la foule, Surtout ce Louvre et ses pompeux jardins. Palais magique, on dirait un mirage Que le soleil colore à son coucher*», így fordítja a költő: «Itt megragadnak a sok *emlékszobrok*, Kivált a Louvre s díszes kertjei. *Pompás kastélyok*, mint légtünemények, Miket beszínesz a nap-alkonyat». Először is *monument* itt nem *emlékszobor*, hanem *középlet*, azután a *palais magique* egyes számban áll s a Louvre-ra vonatkozik, míg Petőfi *kastélyokról* beszél.

Dalmady Gy. csak egy versét fordította Bérangernek, de a félreértés fatuma őt sem kerülte el. A *hulló csillagokban* egy nagy úr csillagáról is beszél a költő, ki csak most jött a világra s máris elhagyta arany- s bíbortól ragyogó bölcsőjét. «*Des poisons*

qu'un flatteur distille, C'était à qui le nourrirait . . . teszi hozzá, mintegy vígasztalásúl. Vagyis, se baj, hogy ily korán halt el, hiszen ha életben marad, a hizelgés mérge rontotta volna meg. E helyett fordítónk így beszél: «*Hizelgő szók mérgét szívá, Nem tudván, mily veszélyes ez*». Hogy egy újszülött csecsemő hogy szívhatja hizelgő szók mérgét, úgy látszik, nem okozott fejtörést a fordítónak.

K. g. rámutatott már az Erdélyi János-fordította *Átkos tavasz* eléggé döcögős verseire; egészítsük ki a tőle említetteket a következő csinos Leiter Jakabbal: «*Madárka viselete jó, Hozzá szerelemről beszél*», mi ennek a két sornak a fordítása akar lenni: «*Ils l'appelaient et leur manège Devint le signal des amours*». Vagyis a madárkák szólígtatták a költővel szemközt lakó leánykát s sürgődésük jeladás volt az ő szerelmes szívének, (hogy tudniillik a kedves meg fog az ablaknál jelenni).

A vadász és tejárús leány fordításában Dömötör János követ el egy szarvashibát. Mikor a vadász azt mondja a leánynak, hogy megtanítja imádkozni, akkor aztán nem tarthat tőle, hogy boszorkányok ártsanak a szépségének, ez így felel: «*Hát az olvasóm mire való?*» («*Chasseur, n'ai-je pas un rosaire?*») Dömötör e helyett a *rosaire* szót — talán a rózsaleányok révén — félreértve, e szavakat adja a leány szájába: «*Magam is megvédem pártámat*», minek persze az előzményekkel kapcsolatban semmi értelme nincsen.

Perényi J. *A nép emlékei* fordítója, sem marad adósunk egy — a többihez mérve, elismerem — kisebb fajta tévedéssel. «*Ötven év is elhalad*» mondja «*S róla (tudniillik Napoleonról) fognak csak regélni*». Nyilvánvaló, hogy itt az első sor hibás, mert ezután az előzmény után: «*Ötven év is elhalad*», ez a folytatás volna helyén: «*S még mindig nem fognak róla beszélni*». Az eredeti persze szabatosan mondja: «*L'humble toit dans cinquante ans, Ne connaîtra plus d'autre histoire*».

De az már igazán nem utolsó dolog, a mit Pap Kálmán produkál *A két granátos* fordításában. Fontainebleau-ban vagyunk, hol két őrt álló granátos az elbai száműzetés esélyeiről beszélget. Első granátos: «*Par le ciel! que j'en remercie, L'île d'Elbe est un beau climat*». Második granátos: «*Fût-elle au fond de la Russie, Vieux grenadiers, suivons un vieux soldat*». Az ember alig hisz a szemének, ha a kiemelt helyet Papnál így találja lefordítva: «*Ő (tudniillik Napoléon) járt orosz területen*», holott az eredeti azt mondja: «*Volna bár Elba szigete Oroszország közepén, oda is követnők a vén kato-*

nát !» Tehát még a nőnemű *elle* sem zavarta a fordító cirkulusait ! Volna e «műfordításra» még több megjegyzésem is, de papirosom, valószínűleg egyenes arányban a t. olvasó türelmével, veszedelmesen fogy s így jó lesz sietni.

Vajda J. a *Le vieux vagabond*ban előforduló «artisan» szót nem érti, mert «művész»-szel fordítja, holott «mesterembert», «kézművest» jelent; de ez valóban bocsánandó bűn azokhoz képest, melyeket Puky József követ el a *Le petit homme gris* fordításában. Azt mondja például a kis szürke emberről, hogy «Szobájában sötét van, De gyertyát gyújtani rest, Ha itt az est». Ugyan kérem ! Világért sem a restségen múlik a dolog, hanem egyszerűen nincs pénze gyertyára a szürke emberkének. Az egész gyűjtemény pièce de resistance-je azonban a mindjárt ezután következő versszak fordítása : «Sa femme, assez gentille, Fait payer ses atours Aux amours : Aussi plus elle brille, plus on le montre au doigt», minek az az értelme, hogy a szürke ember felesége, cziczomáját szeretőivel fizetteti meg s mennél jobban páváskodik ő, annál inkább mutatnak újjal a férjére. Most tessék ezzel szembe állítani gyűjteményünk fordítását : «Szeretőjéhez így szólt, Midőn kéré a bért Szerelmeért : Szeretné l talán zsebórámm . . . ? Van elég ékszered, Ezt nem nyered». Ez első tekintetre megdöbbentő, de a döbbenet, melytől a szív erre fagy, kacszajra változik azonnal, ha rá gondolunk, hogy *on montre* francziául annyi mint *mutatnak* s *la montre* annyi, mint *zsebóra* ! En legalább hálásan vallom meg, hogy életem egyik legvidámabb negyedóráját e műfordításnak köszönhetem. Különbén Puky úr, mint hallom, egy Molière-féle darabot is fordított. Nem olvastam, de ha olyan, mint e Béranger-fordítások, akkor ez a könyv is pazar élvezeteknek lehet kincsesbányája.

Ezzel befejezem ismertetésemet, azt a kérdést intézve a t. olvasóhoz, méltónak tart-e oly fordítás-kötetet a Kisfaludy-Társaság ægiséhez, melynek átlag minden harmadik lapján egy többé-kevésbé, de inkább többé, mint kevésbé, súlyos botlás zavarja meg az eredetinek értelmét, nem is szólva azokról a finom intimitásokról, melyek a lyrai költészet lényegéhez tartoznak s magokkal hozzák, hogy csekély árnyalatbeli különbség is egészen más színt ad a gondolattá szűrődött érzelmeknek.

Végül elejét veendő annak a vádznak, hogy anthológiánk 70. lapjáról varrok hímet az egész kötetre, kijelentem, hogy — talán jobb ügyszó méltó fáradsággal — az egész kötetre nézve elvégeztem az összehasonlítás munkáját s az eredményt a könyv többi

részében sem találtam sokkal kedvezőbbnek. Egy-egy lendületes, itt-ott valóban gyönyörű fordítás, Vargha Gyula, Szász Károly, Váró Ferencz, Jánosi Gusztáv s még néhány másnak tollából akad a többi nagy francia lyrikus tolmácsolóinál is, de ezek mellett végig ott kísért az ingatag nyelvismeret süppedékes talaján álló fordítók keserves bukdácsolása.

Ha nagyon kíváncsiak volnának az illetők, egy esetleges második cikkben kimutathatom anthológiánk többi, nem csekély számú, baklövését is, most azonban egyelőre beérem abbeli jámbor óhajtással: vajha e gyűjtemény második kötete szigorúbb re-
 vision menne keresztül az elsónél, mert ily slendrián szerkesztés mellett ezek a fordítások aligha fognak «közelebb vinni a fejlődésnek ahhoz a legmagasabb fokához, hol a nemzeti az örök emberivel ölelkezik». Pedig a Kisfaludy-Társaság, kötetünk előszava szerint, nem kevesebbre törekszik az idegen irodalmi termékek átültetésével.

Binder Jenő.

The Christian in Hungarian Romance, et study of Dr. Maurus Jókai's novel «There is a God or The People who love but once». By John Fretwell, Boston (U. S. A.) 1901. — Kis 8-rét (képekkel). 124. lap.

E könyv főcíme: *A keresztyén a magyar regényben félrevezetne bennünket a munka tartalmát illetőleg s azért szerzője, a nálunk jól ismert John Fretwell jónak látta rögtön megmagyarázni, hogy tulajdonképen csak Jókai egy regényével, nem pedig az egész magyar regényirodalommal van dolgunk. E regény címe *Egy az Isten*, nem pedig *Van Isten*, mint azt Fretwell a címlapon lefordítja helytelenül (helyesen a szövegben «One is the Lord.»). Nem is tanulmány a könyv, hanem ismertetés, mert — mint szerző megjegyzi — ámbár eredeti magyar szövegében és német fordításban sokan olvasták a könyvet, angolul eddig sem Angliában, sem Amerikában nem jelent meg s azért szerzőnk célja tartalmát angol-szász rokonaival kivonatban megismertetni.*

Az ajánló levélben, mely az amerikai Providence-ből 1901. április havából van keltezve, Fretwell szerény munkácskáját magának Jókainak ajánlja, kinek 1875-ben vendége volt Balaton-Füreden s kinek állítólag ő tanácsolta azt, hogy ha, mint ő azt akkor tévesen hitte, a hősök faja az 1873-diki bécsi «krach»-chal kihalt,

ránduljon el Erdélybe s elég hőst fog találni ott. Veterán írónk elment a Királyhágón túli részekbe és nemsokára reá megírta említett regényét, melynek egyes fejezetei Toroczkón játszódnak el s azért Fretwell közöl három képet, melyek közül egyik ezt a régi bányahelyet ábrázolja, másika egy csoport odavaló asszonyt és leányt s végre harmadika egy régi emlékérmét, melyen a toroczkói primitív vastermelés egy jelenete van megörökítve. Toroczkó volt ugyanis az unitárius «Manasseh Adorján» születéshelye és az unitárius gazember, «Benjamin Vaydor» is itt szerepelt.

A könyv végén van egy csomó magyarázó jegyzet, melyeknek egyikében szerző megtámadja az anglikán és magyar pópista főpapságot dúsgazdag jövedelmei miatt, a mivel inkább az unitáriusok, mint az említett főpapok ügyének fog ártani. Mert unitárius szempontból van irva, egy lelkes unitárius tollával e munkácska. Fretwell még 1873-ban, a vilákiállítás alkalmával találkozott Bécsben az utcán egy másik amerikaival, dr. Everett Hale-lel Bostonból s vele, továbbá egy kolozsvári tanárral s több erdélyi állami tisztviselővel lerándultak Budapestre s itt megtartották az első unitárius isteni tiszteletet.

Van egy rövid bevezetés-féle is, melyben Fretwell lelkesedéssel ír az unitárius János Zsigmond királyról, ki még 1568-ban hirdette ki országában a teljes lelkiismereti szabadságot, tehát hetven évvel hamarább, mint Roger Williams az amerikai Rhode-Island-on. Magasztalja persze Dávid Ferenczünket is, ki a kálvinista (?) Báthory idejében beállott pópista reactio idejében börtönben halt meg ugyan, de követőinek mégis megengedték, hogy Istent az ő módjuk szerint imádják akkor, midőn I. Jakab angol király hitsorsosait Smithfieldben, London mellett, máglyán égettette meg. A sors szeszélyének tartja azt is, hogy miután ugyanaz a fanatikus király Angliából kizavarta a puritánusokat 1609-ben, «a rakowi katechismus» *) fordítását a fordítók neki ajánlották. Ez azonban nem mentette meg a könyvet, mert 1614-ben nyilvánosan elégették példányait.

Ir szerzőnk arról a szoros összeköttetésről is, mely az erdélyi, az angol és amerikai unitáriusok között már hosszú idők óta fönáll. Még 1822-ben Rev. W. J. Fox, a londoni «Unitarian Fund» titkára írt több continentális egyetemnek s három évre rá felelet ér-

*) Racovia, «nidus Unitardrum» a sendomiri palatinatusban. Angolúl a könyv *The Racovian Catechism* néven ismeretes.

kezett a távol Erdélyből «Georgius Sylvester, Episcopus Unitarius in Hungaria» aláírással. A már most létrejött összeköttetést szorosabbra fűzte több erdélyi utazó, mint például Bölöni Farkas Sándor, ki 1830-ban (és 1831-ben) beutazta Angliát és az amerikai Egyesült-Államokat és kit követtek mások is, mint például Székely Mózes, ki meglátogatta a yorki unitárius kollegiumot — az oxfordi Manchester College szerény elődjét — és elcsudálkozott az ottani tanárok fényes fizetésén, kik 1500 dollárt kaptak évenként, holott egy kolozsvári tanárnak 150-nel, tehát egy tizedrészszel kellett megelégednie.

Egyes botlásai s minden hiányai mellett is őszinte köszönetet kell mondanunk Mr. Fretwellnek, irányunkban tanusított folytonos rokonszenvének ez újabb nyilvánulásáért.

Jókai *Egy az Isten* regényének angol fordítása azóta megjelent Londonban a Macqueen czég kiadásában ily czímen: «*Manasseh: a romance of Transylvania*». Retold from the Hungarian of Dr. Maurus Jókai by Percy Favor Bicknell. —f—s.

Új magyar könyvek.

Árkövy Richárd. Az agrárpolitika alapvonalai. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. VIII, 343 l.) 6 k.

Bárd Miklós. Versek. Budapest, 1902. Budapesti Hirl. kiad. (16-r. 202 l.) 2 k. 50 f.

Barla Jenő. Skaricza Máté élete és zsoldárköltészete. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 47 l.) 1 k. 20 f.

Beck Lajos. Ideálok. Regény. Budapest, 1902. Singer és Wolfnes. (8-r. 303 l.) 4 k.

Berényi Pál dr. Kereskedelem-isme. (Tudományos zsebkönyvtár. 104. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 70 l.) 60 f.

Brieux Eugène. A métely. (Les avariés.) Színmű 3 felv. Ford. Molnár Márton. (Fővárosi színházak műsorora. 117—118. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 88 l.) 60 fill.

Bródy Miksa. Boszorkánytáncz. (Költemények.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 107 l.) 2 k.

Bródy Sándor. Az ezüst kecske. 2. kiadás. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 284 l.) 4 k.

Corelli Marie. A hatalmas parány. Regény. Budapest, 1902. Budap. Hirl. vállalat. (16-r. 146 l.) 1 k. 20 f.

Dénes Tibor. Páriák. Regény. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 203 l.) 3 k.

Dóczi Lajos munkái. IV. kötet. Beszélyek és vázlatok. I. Carmela. Kis Murányvár. Penum. 2. kiad. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 236 l.) 4 k.

Dóczi Lajos munkái. IV. kötet. Beszélyek és vázlatok. I. köt. 2. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 236 l.)

Doyle A. Conan. Duett. Regény. Ford. Csepreghy Ferenczné. Budapest, 1901. Budap. Hirl. vállalat. (16-r. 307 l.) 1 k. 20 f.

Dunay Ferencz. Hangrajz és helyesírás különös tekintettel a magyar hang- és nyelvtan követelményeinek lehető összeegyeztetésére. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 46 l.) 1 k.

Engel Zsigmond. A pénz keletkezése és fejlődése. Sociologiai tanulmányok. I. füz. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. VIII, 96 l.) 2 k.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. (Monumenta ecclesiastica tempora innovatæ in Hungaria religionis illustrantia.) Szerkesztették Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi I. Első kötet: 1520—1529. Budapest, 1902. Szt.-István-társ. (8-r. XII, 529 l.) 20 k.

Eötvös Károly munkái. VII—VIII. kötet. (Gróf Károlyi Gábor följegyzései. 2 köt.) Budapest, 1902. Révai-testv. (8-r. 320, 317 l.) Egy kötet 4 k.

Farkas Lajos dr. A római jog történelme. Az alapintézmények az első alakulás szerint. II. kötet. 1. része. 2. javított kiad. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. IV, 222 l.) 4 k. 50 f.

Fényes Samu. Kurucz Feja Dávid. Történelmi színmű 4 fől. (Fővárosi színházak másora 115—116. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 95 l.) 60 fill.

Ferdinandy Gejza dr. Magyarország közjoga. (Alkotmányjog.) Budapest, 1902. Politzer Zs. 1902. (8-r. 825 l.) 10 k.

Ferdinándy Géza. Az államalkotó szerződések (belső állam-szerződések) a magyar közjogban. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. 93 l.) 2 k.

Ferdinándy Géza dr. Magyarország közjoga. (Alkotmányjog.) Budapest, 1902. Politzer Zs. és fia. (8-r. 825 l.) 10 k.

Földes Béla dr. Közgazdasági értekezések. II. kötet. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. 603 l.) 14 k.

Fraknoi Vilmos. Magyarország egyházi és politikai összekötöttései a római szentszékekkel. A konstanzi zsinattól a mohácsi vészig. II. köt. Budapest, 1902. Szt.-István-társ. (8-r. IX, 489 l.) 3 k.

Gaal Jenő. Berzeviczy Gergely élete és művei. Írta, illetve legnagyobb részben latinból, kis részben németből fordította —. (Magyar közgazdasági könyvtár I.) Budapest, 1902. Politzer. (8-r. IX, 319 l.) 6 korona.

Gárdonyi Géza. Április. Költemények. 2. kiadás. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 152 l.) 2 k.

Gréville Henry. Egy anya multja. Regény. Budapest, 1902. Budapesti Hirl. vállalat. (16-r. 238 l.) 1 k. 20 f.

Haggard Rider. Lizbet. Angol regény. Ford. özv. Csepreghy Ferenczné. Budapest, 1902. Budapesti Hirl. vállalat. (16-r. 755 l.) 2 korona.

Hajós Jenő dr. Magyar biztosítási jog. Budapest, 1902. Szilágyi B. (8-r. 241 l.) 4 k.

Hegedüs Sándor, ifj. Amerikai színek. Budapest, 1902. Budapesti Hirl. vállalat. (8-r. 155 l.) 2 k. 50 f.

Hensch Árpád. Mezőgazdasági üzemtan. II. köt. Mezőgazdasági kezelés- és előszámítástan. A nm. földművelésügyi m. kir. miniszter úr támogatásával M.-Óvár, 1902. (Budapest, Eggenberger biz.) (8-r. VIII, 246 l.) 3 k.

Hintz Henrik dr. Bártfa gyógyfürdő Sáros-vármegyében és égvényes-sós-savas savanyúvíz forrás történeti, balneologiai és gyógyászati szempontból. 2. kiadás. (Fürdőirodalmi könyvtár IV. évf. 31. sz.) Budapest, 1902. Eggenberger (8-r. 126 l.) 2 k.

Hollósi Sándor. Az apostol. Dráma 3 fölvonásban, előjátékkal. Petőfi Sándor hasonczimű költeményének eszméje után. Budapest, 1902. Deutsch és társa. (8-r. 82. l.) 1 k.

Hope Antony. Frozo. Regény két kötetben. Budapest, 1901. Budapesti Hirl. vállalat. (16-r. 231, 211 l.) 1 k. 60 f.

Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez. IV. kötet. Kötelmi jog. (VII—XVI. czím.) V. kötet. Öröklési jog. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 625., 464. l.) Egy köt. 4 k. 60 f.

Janovics Jenő dr. Csiky Gergely élete és művei. II. kötet. Szege, 1902. (Lampel R. biz.) (8-r. 275 l.) 3 k 50 f.

Juhász Kálmán. Banktechnika. (Tudományos zsebkönyvtár. 103. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 70 l.) 60 f.

Kampis János. A községi közigazgatás. A m. kir. közigazgatási bíróság gyakorlatában. A m. kir. közigazgatási bíróság által községi közigazgatási ügyekben hozott döntvények és elvi határozatok rendszeres gyűjteménye. (Közigazgatási könyvtár. III. évf. 11—12. sz.) Budapest, 1901. Orsz. közp. községi ny. (8-r. 243 l.) 2 kor. 40 fill.

Kun Béla dr. Bevezetés a jog- és államtudományokba. (Tudományos zsebkönyvtár 102. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 68 l.) 60 fill.

Kemény Ignác dr. Tundivalók a maláriáról (váltólázzról). A legújabb kutatások nyomán. Orvosok, orvosnövendékek és művelt laikusok számára. Budapest, 1902. Mai. (8-r. 48 l.) 1 k.

Kmety Károly. A magyar közigazgatási jog kézi könyve. 3. jav. kiadás. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. VIII, 970 l.) 15 k. 20. f.

Kornai István. Tárogató. Újabb költeményei. (1897—1902.) Budapest, 1902. Pfeifer F. (8-r. 158 l.) 2 k.

Lampérth Géza. Pacsirtaszó. Újabb költemények. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 141 l.) 4 k.

Leitgeb Imre. Közgazdasági tanulmányok. VI. Svájc és Magyarország. A helyszínen tett tanulmányút alapján. 16 grafikonnal. Budapest, 1901. Pfeifer F. (4-r. VIII, 211 l.) 4 k.

Lóczy Lajos. A mennyei birodalom története. (A magyar földrajzi társaság könyvtára. II. köt.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 288. l.) 7 k.

Madarász Gyula dr. Magyarország madarai. A hazai madárvilág megismerésének vezérfonala. VIII—IX. füz. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (4-r. 309—378 l.) Egy füzet 3 k.

Margalits Ede dr. Horvát történelmi repertorium. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. II. kötet. Budapest, 1902. Akademia. (8-r. 41, 867 l.) 15 k.

Marschalkó János dr. A hatályban levő igazságügyi rendeletek rendszeres gyűjteményének a m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készült kiegészítő kötete. Budapest, 1902. Grill Károly. (8-r. XIX, 1326 l.) 12 k.

Méhely Lajos. Magyarország denevéreinek monographiája (Monographia Chiropterorum Hungariæ). A m. t. Akadémia támogatásával kiadja M. N. Muzem. Budapest, (8-r. XI, 372 l.) 10 k.

Nagy László. Schwarcz Gyula mint kulturpolitikus. A magyar pædagogiai társaság 1902. évi január hó 25-iki közgyűlésén tartott emlékbeszéd. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 44 l.) 80 f.

Nékám Lajos dr. és Kétly László dr. Magyar orvosi vademecum. Rövid repetitorium az orvosi tudományok minden ágában. Orvostanhallgatók és gyakorló orvosok igényei számára. Különös tekintettel a terapiára a budapesti klinikákon elfogadott elvek szerint. Szakférniak közreműködésével szerkesztették —. II. kötet. 1. rész. A belgyógyászat körébe tartozó tudományok. Belgyógyászat. — Gyermeógyógyászat. — Idegkórtan. — Elmekórtan. — Bőrgyógyászat. Budapest, 1902. Dobrowsky és Franke. (8-r. VI, 495 l.) 9 k.

Pásztor Árpád. Versek. 1899—1902. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 127 l.) 2 k.

Raffay Ferencz dr. A külön vagyon és a közszerzemény kodifikálása. Birálat a Magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének 107—111. és 121—169. §§-airól, ellenjavaslattal. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. 53 l.) 1 k 20 f.

Rósa Ferencz dr. A magyar biztosítási törvénykönyv magyarázata. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. 444 l.) 10 k.

Sajó Aladár és Róna Lajos. Az Ujság. «Ujságírás—Ujságkiadás». Budapest, 1902. Budapesti Hirl. Vállalat. (8-r. 175 l.) 3 k.

Sas Ede. Aratás. Költemények. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (16-r. 142 l.) 2 k. 40 f.

— Mai hősök. Elbeszélések. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 167 l.) 2 k. 40 f.

Sárkány Ármin dr. A közigazgatási hatóságok elé utalt kihágások. Budapest, 1902. Politzer Zs. (8-r. XIX, 496 l.) 5 k.

Szávay Gyula. Újabb versek. Juczikától a lobogóig. Győr, 1902. (8-r. 173 l.) 3 k.

Szávay Gy. Ünnepi verses játékok. Győr, 1902. (8-r. 196 l.) 3 korona.

Szomaházy István. Aprópénz. (Egyetem. regénytár. XX. évf. 1. köt. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 k.

Schwarcz Gusztáv dr. Codificationális dolgozatok. Budapest, 1902. Grill. (8-r. VIII, 849 l.) 10 k.

Sennowitz Adolf. Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez. Budapest, 1902. (8-r. 97 l.) 2 k.

Szmalovszky Valér dr. Államhitelünk és conversióink. Budapest, 1902. Grill. (8-r. 27 l.) 50 fill.

Szikra. A betörők. Elbeszélések. (Színes könyvek. 12., 13.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 295 l.) 3 k.

Szivos Béla. Kivesző alakok. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 180 l.) 2 k 40 f.

Szterényi József. Iparfejlesztés. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 111 l.) 3 k.

Transsylvaniaus. A székely kérdés. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 35 l.) 1 k.

SZONDY GYÖRGY EMLÉKEZETE.*)

Dicsőséges nemzeti királyságunknak már első századaiban megelevenedett a drégeli hegyorom. Marczona katonák szállták meg s erődített fészket emeltek rajta. Drégel vára már látta az Árpádok utolsó századának viharait, Nagy Lajos és Hunyady Mátyás dicsőségét, szemtanuja volt mindannak az örömnök, mindannak a bánatnak, mely nemzetünket négyszáz év mozgalmaiban érte. De csak néma tanuja volt s nem gyakorolt jelentős tényezőképen befolyást menetökre. Építői szerény hivatást rendeltek számára. Mint egy nagy uradalom központját fallal övezték, hogy a zavaros időkben, midőn vaskezü fejedelmek sem birták a közrendet, a belső nyugalmat föntartani, a hozzá tartozó uradalmat, jószágokat hatalmaskodók rajtaütése, szegény legények támadása ellen megtalmazza. E szerény rendeltetésének megfelelően épültek erődítményei legelőször kétségkívül fából, utobb kőből. Az urasági tiszték s a várörök lakóházait fallal övezték, árokkal környezték s minthogy az állandóan itt élők száma csekély volt, szűk és kicsiny lett maga a terület is, mely az erődítményi övbe jutott s melyből a magas őrtorony büszkén tekintett le a közeli ormokra, a lábainál hömpölygő Ipoly vizének völgyére. Külső ellenség támadására, rendszeres ostromra a várnak sem építői, sem későbbi föntartói nem gondoltak, mert Drégel messze esett az állam határától, az ország azon főhelyeitől, melyek elfoglalására a betörő idegen ellenségnek első sorban gondolnia kellett. Birtokosainak eszökbe sem juthatott tehát soha, hogy nagy várrá, kellően kiépített erődé

*) Fölvolttatott a Hontvármegyei Muzeumegylet által Szondy halálának háromszázötvenéves évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepevényen.

alakítsák át. Drégelnek csupán a szomszéd urak, legfőlebb háborgó jobbágyok támadásától kellett tartania s ily ellenség ellen elég védelmet nyújtott az árokövezte egyszerű, magas fal, melyet lopva, észrevétlen meghágni nem lehetett. Néhány urasági tiszt s szerény számu, talán 10 - 20 ór a szükséges szolgaszemélyzettel lakott állandóan a várban s ennek megfelelően állandóan csekély maradt a megerősített terület is. Idővel az uraság, a XV. század óta az ország főpapja, az esztergomi érsek szerény uri lakot építtetett a várban s egyszermásszor megesett, hogy székhelyének fárasztó zajából Drégelbe vonult vissza nyaralni, üdülni vagy a kor egyik legkedveltebb multságának, a vadászatnak örömeit élvezni. Ilyenkor zajos, mozgalmas, vidám élet ütött tanyát a különben csöndes drégeli ormon. A vendégek jókedvű tömege, a szolganép s a hajtásra fölrendelt jobbágyok tarka sokasága hullámozott a várban, s sátrak alatt helyezkedett el a várfalak körül. De ez is csak ritkán történt s Drégel vára rendszeren csöndes hely, egyszerű uradalmi központ volt, s egykedvűen, hallgatagon tekintett le a messze tájra, melyen uralkodott. Csak a földesúr, a hozzá tartozó falvak jobbágysága és a szomszédok tudták, hogy létezik, hogy odafönn a hegyen vár van s benne fegyveres nép tanyázik, míg a távolabbi országrészek még nevérol, lételérol is alig nyertek tudomást.

De változtak az idők. 1540-ben temették el Székes-Fejérvárt Jánost, az utolsó nemzeti királyt s öröksége fölött nyomban kegyetlen háború támadt özvegye és Ferdinánd, az idegenben élő koronás király között. A küzdelemben már 1541-ben beavatkozott Szulejmán török szultán, Európa akkori legnagyobb katonai államának ura s a két küzdő fél rovására megvetette lábát Magyarországon. Csellel, lopva kezébe kerítette az ország szívet, Budát, s uralma alá helyezte a magyar államterület számos vármegyéjét. Az önálló magyar birodalom, századokon át Európa egyik vezető hatalma összeomlott, Szent István palástja három részre szakadt s míg a Dunántul, a Dunáninnen, s néhány északkeleti vármegye I. Ferdinánd király kezén maradt, Erdély s a közeli vármegyék Izabella özvegy királynét és kiskoru fiát, János Zsigmond fejedelmet uralták, a Duna-Tisza közét s a Dunán és Dráván túli számos vármegyét pedig a szultán a maga birodalmába kebelezte s basáival kormányoztatta. Központja Buda volt, melyet első-

rangú erősséggé alakított át, honnan szakadatlanul terjeszkedett tovább. Megvívta Székes-Fejérvárt és Esztergomot, a dicső magyar nemzeti királyság szülővárosát, s fegyverrel hódoltatta a szomszédos vármegyék védtelen lakóit. Ezzel a magyar anyaország belseje örökös harcz és háború színhelye lett s főleg a végeken, a határszéleken, melyeket mindegyik fél erődítményekkel, várakkal, palánkokkal igyekezett a másiknak betörései ellen biztosítani, folyt a harcz szünes-szüntelen. A változott viszonyok Drégel vára helyzetét is gyökeresen megváltoztatták s a viharos, romboló, ádáz időben a magyarság figyelme az eddig észre sem vett erődre fordult. A területi viszonyok átalakulása egyszerre önkénytelenül előtérbe toltta, s a legszentebb kincseiért, hazájáért, magyarságáért, fönmaradásáért küzdő nemzet végvárává tette. Az örök harczban a legapróbb sáncz, őrtorony, erőd is addig ismeretlen jelentőségre emelkedett s a nemzeti védekezés eszközévé lett, melynek megtartásától messze vidékek nyugalma, békés munkája függött. Így nyert a szerény Drégel, a csekély és jelentéktelen erőd egyszerre országos fontosságot. Volt fala, volt őrtornya, gyöngye fala és ódon tornya ugyan, de mindenesetre olyan pont volt, melyből a nemzet legalább pillanatokig folytathatta az ellenállást, mely némi gátat emelhetett a folyton terjeszkedő török emberártnak. Ekképen lett az egykori uradalmi központ, a vadásztanya vagy üdülőhely a magyarság egyik végvárává, a védekező magyar király házává, melynek fegyveres őrei már nem csupán zsványok és hatalmaskodók, hanem valóságos, komoly és erős ellenség támadásaival is megvívni kényszerültek. Ekkor már alsó és felső várból állt ugyan, de azért kicsiny és szűk maradt továbbra is. Falai apró kövekből s hitvány, rosszul égetett téglából épültek, melyeket az akkor már nagyban fejlődött tüzéség könnyen összelöhetett. Noha kezdettől fogva tudta mindenki, hogy az ágyúk tüzének, az ellenség romboló golyóinak nem sokáig állhat ellen, Drégelre irányult a nemzet figyelme, mert mégis csak erőd volt s földrajzi fekvése mellett az Ipoly völgyének s a gazdag bányavárosoknak védelme szempontjából hasznát lehetett venni. Már öt évvel Buda elveszte után, 1546-ban a pozsonyi országgyűlés törvényben szólította föl a királyt, hogy Ság, Pásztó, Drégel, Szécsen, Buják, Léva s a szomszédos várakról kellő őrség állításával idejekorán gondoskodjék.

Csakhogy az örök háború azon nehéz napjaiban könnyebb volt a törvényt meghozni, mint végrehajtani. A vár magántulajdon volt, az esztergomi érsekség tulajdona. Érseke akkor Várday Pál, a magyar főpapi kar egyik dísze, korának egyik leghazafiasabb férfia volt, ki bőkezűen áldozott a jószágain levő sokféle erődített hely föntartására, a mennyiben a török hódítás és szörnyű rombolás által óriási módon leapadt jövedelmei engedték. Töméntelen szükségletet kellett kielégítenie; mérhetetlen áldozatokat rótt reá a nagy nemzeti és állami válság s noha ő maga az örökös zivatar elől leginkább Bécsben húzódott meg, lelkiismeretesen gondoskodott az érsekség ősi birtokáról s így Drégel váráról is. De már ez időben fölmerült az eszme, hogy a gyöngye erődöt, melynek falait az időjárás viszontagságai, puszkapor és a villámcsapás nagyon megviselték, lehetetlen lesz állandóan megoltalmazni. Fekvését sem találták eléggé alkalmasnak s kitűnő katonai szakférfiak még újjáépítésétől, megerősítésétől sem sokat reméltek, hanem azt ajánlották, hogy egészen le kell bontani s katonai szempontból czélszerűbb, természetből is jobban védett helyen kell az Ipoly-vidék s a bányavárosok védelmére egészen új várat építeni. Történni azonban semmi sem történt; le sem bontották, ki sem javították. Várday érsek legalább őrségéről gondoskodott; valami száz fegyverest tartott benne, mert többet a csekély hely be nem fogadhatott. Az őrséget ő fizette, tiszteit maga nevezte ki s a hadiszerről s más szükségletről ő gondoskodott. Mikor Várday 1549-ben meghalt, néhány évig a király nem töltötte be az érseki széket. Ez üresedés idején Drégel tovább is érseki vár maradt ugyan, s annak nevezik a végzetes 1552-iki esztendőben is. De mint-hogy az érsekség összes javait a királyi kamara, az ország legfőbb pénzügyi hatósága, akkori pénzügyminiszteriuma kezelte, tényleg megvalósult az 1546-iki törvény határozata, Drégel országos végvár, királyi ház, őrsége királyi katonaság lett.

Ezzel Drégel belépett a nagy nemzeti élet keretébe s új korszak kezdődik sorsában. Új és rövid korszak, alig néhány esztendő, mely azonban nevét örökre bevészte nemzetünk emlékezetébe, új és rövid korszak, mely soha el nem halványodó dicsőséggel övezte a várat, midőn a magyarság ezeréves hősköltevénye egyik legfönségesebb eseményének színpadává

tette, s sorsát nemzetünk egyik legnemesebb, legvonzóbb alakjával, a Szondy Györgyével forrasztotta össze. A helyi várak hosszú sora lépett Dréggel egy időben az országos jelentőségű helyek közé, de a legtöbb hosszabb-rövidebb idő múltán ismét visszahanyatlott a sötétség ködébe s csak elsárgult okiratok vagy néma romok hirdetik egykori lételet. Drégel ellenben, noha a gondviselés rendeléséből csak pár évig szolgálta az egész nemzetet és országot, világító fáklyaként ragyog le hozzánk a századok sötétjéből. Ragyog, mint a csillag; romjai, pusztuló kövei a hazafiasság szent emlékeivé változtak, melyekhez kegyelettel zarándokolnak a későbbi nemzedékek, melyekhez lelkesedve, áhitattal közelednek az utódok, mert a magyarság egyik nemes hőséne, dicső fiának emléke aranyos verőfényvel szövi be őket. Rövid és viharos volt Drégel új korszaka, de e rövid időben lett Szondy György dicsőségének osztályosa, fönséges szereplésének színpadja, ki a drégeli bérczet nemes vére hullásával nemzeti szentélyeink sorába emelte.

A kis Drégelt egy nagy lélek varázsereje hirtelen a dicsőség fénykörébe vonta, mely immár negyedfél század óta világít, s mely mélabus ragyogását el nem vesztheti mindaddig, míg magyar él a haza földjén, míg ki nem apad a nemes érzelmek forrása az emberi szívből.

Ki volt ez a hős? Hol ringott bölcsője? Ki fejleszté ki benne a legszebb hazafias és emberi erényeket? Ki avatta azon nagy nemzeti eszmények szolgálatába, melyeknek oltárán életét áldozta? Minderről keveset tudunk. A hős kész emberként lép elénk körülbelől abban az időben, midőn az ország figyelme a drégeli apró erődre irányult, mely megdicsőülésének színhelye lett, Szondy Dréggel majdnem egy időben tűnik föl a homályból. 1544 óta szolgált a várban, melynek, mintha sejtette volna, hogy majdan ez lesz sirja, nyolcz esztendőn át hűséges gondviselője volt. Élete előbbi szakából eddig csak annyit derithetett ki a multak titkainak kutatója, a történetírás, hogy a Révayak emelték ki a névtelen tömegből, hogy az ő udvarukban kezdte a szolgálatot mint katona és gazdasági tisztviselő s ott bizonyos műveltségre tett szert. Megtanulta a tollat forgatni s a derék, tevékeny, a béke és a háború céljaira egyaránt használható ember hamar magára vonta urai figyelmét. Ezek egyike, a korszak kiváló szereplője,

Révay Ferencz, midőn Várday érsek olyan embert keresett, kire megnyugvással bízhatja az immár a töröktől komolyan fenyegetett Drégel gondozását, Szondy Györgyöt ajánlotta figyelmébe. Az érsek csakugyan szolgálatába fogadta s Drégel vára kapitányává nevezte ki. A jeles főpap előbb meghalt, semhogy megtudhatta volna, milyen mérhetetlen szolgálatot tett Szondy kinevezésével magyar nemzetének. De a pár év, melyben működésének szemtanuja volt, eléggé meggyőzhette arról, hogy derék embert kapott az új kapitányban, ki férfiasan megállta helyét a zürzavarban s elvállalt kötelességeit lelkiismeretesen teljesíté. Várday és Szondy közt mindvégig szíves maradt a viszony s azon kevés írásbeli emlékből, mely közvetlenül a hőstől származik, szeretettel beszél időközben elhunyt uráról s hálásan szól Révay Ferenczről is, kinek pártfogása juttatta az érsek körébe. Hála és szeretet árad ki főnmaradt leveleiből, a mint vitéz egyéniségét általában a legszébb emberi erények ékesítették. Bárhol ringott bölcsője, a gondviselés kegyelme drága, értékes adományaival halmozta el ezt a bölcsőt s Szondy nemcsak mint katona, hanem mint ember is elbűvölő egyéniség. A harczias szellem nemes emberszeretettel, a bátorság kifogyhatatlan munkakedvvel, az erős akarat még erősebb kötelességtudással egyesül benne. Még az önálló Magyarország, a független magyar állam főnállása korában született olyan társadalomban ugyan, melyet a rossz kormányzat a teljes züllés örvényébe süllyesztett, melyben azonban a szent hazafiság tüze lángolt akkor is, mely erényeivel, nemes érzelmeivel akkor is megújíthatta volna a Hunyadyak dicső napjait, ha akad arra való vezére, ki erejét, lelkesedését összefoglalni s a haza megmentésére fölhasználni képes. De a hanyatló királyság romlott legkörében ily erős egyéniség, ha volt is, nem érvényesülhetett, s a magyar birodalom áldozatul esett ellenséges szomszédai telhetetlenségének. Összeomlott az önállóság, szétszakadt az államegység, de azért a véginségre juttatott magyarság tömegeiben tovább éltek ősi eszményei s megszámlálhatatlan ezrek ápolták, szolgálták azokat és szenvedtek érte vértanúságot. E nemzedék szülötte volt Szondy György. Végtelen szeretettel csüngött magyar népén, melyből kikerült; magyar volt szívének minden dobbanása, magyar volt anyanyelve, s magyarul beszélt, írt és gondolkodott. E haza földjéért, mely

szülte, melynek azonban egyetlen rögét sem mondhatta a magáénak, irt, dolgozott új állásában; érte harczolt, ha a kötelesség az ellenség elé szólította s reá gondolt a nyugalom pillanataiban. Ilyenkor a drégeli szűk várat szivesen fölkereste a lantos, a hegedős, a kor vándor költője, a ki az ősök dicsőségét énekelte s a fényes mult visszavarázslásával igyekezett a jelen nyomorúságait elfeledtetni. Szondy örömmel hallgatta a dalnokot s a költészet gyönyöreiben keresett enyhet és szórakozást. E nemes kedvtelése sok olyanért kárpótolta, a miről örök veszélynek kitett foglalkozása mellett le kellett mondania. Ilyen volt a házaselet. Szondy nem hozott hitvest a drégeli várba, hanem mint rideg legény (így nevezték akkor az agglegényt) élte napjait. Testvérei voltak ugyan, kik túléltek, de egyik sem osztotta meg vele küzdelmeit és drégeli magányát, melynek nyomasztó terhe alól szivesen menekült a költészet verőfényébe, a lantosok társaságába. Hogy szerény környezetéből a lantos sohasem hiányozzék, maga mellé vett két gyermeket, Libárdyt és Sebestyént, s nemcsak derék vitézekké, hanem lantosaivá akarta őket nevelni. Minden valószínűség szerint elhunyt bajtársainak vagy rokonainak árvái lehettek, mert ma, midőn ismerjük nevöket, végképen megdől azon régi föltevés, hogy Szondy gyermekei voltak. De szeretete egész melegével övezte a két fiút s gondoskodott rólok nemesül, meghatóan abban a nehéz pillanatban is, midőn sorsa dülőre fordult.

Azon naptól kezdve, melyben Szondy a gondjára bízott vár vezetését átvette, lángoló lelkesedéssel teljesítette föladatát. Első sorban a katonai teendőket végezte buzgalommal, s az alája rendelt csekély őrséggel, mely a vár szűk voltához képest csak kivételesen haladta meg a 100 embert, az Ipoly völgyének biztonságán örködött a török portyázók ellen. Eleinte e portyázások még csekély haderővel folytak; az ellenség még alig vetette meg lábát Budán, s az első szervezés még nagyon igénybe vette. Támadásainak célja is másfelé irányult s e vidékre még csak néha-néha száguldott el pár száz főnyi lovas, kiket azonban az itteni magyar csapatok könnyen visszavertek, úgy, hogy a hódoltatás és pusztítás még nem öltött nagyobb arányokat. Szondy már ez apró harczokban ismertté, tiszteltté tette nevét nemcsak magyar urainál, kik buzditó dicsérettel jutalmazták. Maga az ellenség erős, elszánt

férfúnak, vitéz katonának ismerte meg, béke idején szívesen érintkezett vele s tisztelettel említette nevét, főleg mert török foglyaival emberségesen bánt, kik a váltságdíj lefizetése után hazatérve magasztalással szólottak nagylelkűségéről.

De Szondy sasszeme hamar észrevette, hogy a jövőendő, tusáiban Drégelre nagyobb hivatás várakozik, melynek akkori állapotában, rongált erődítményeivel, fogyatékos fölszerelésével, csekély őrségével egyáltalán meg nem felelhet.

Kezdetől fogva sürgette tehát, hogy Drégelt át kell építeni vagy le kell bontani s helyette alkalmasabb ponton más várat rakatni. Nézetét mindenki helyeselte, Ferdinánd király és jeles hadvezére, gróf Salm Miklós, ki határozottan a lebontást ajánlotta, Miksa királyi herceg, trónörökös, Várday érsek, Thurzó Ferencz nyitrai püspök, kik személyesen megnézték a várat s az ottani állapotokat tarthatatlannak találták. Mindenki egyetértett abban, hogy tenni kell valamit, mindenki dicsérettel beszélt Szondy buzgalmáról, de történni, nem történt semmi. Várday érseknek nem volt pénze a nagyobb átalakításokra s midőn halálával a kincstár vette át az érseki javak kezelését s ezzel Szondy tényleg a király szolgálatába lépett, még kedvezőtlenbé vált helyzete. A kamarának még kevésbé volt pénze, mint az érseknek, a vár kijavítása meg sem kezdődött, a benne levő szerény készletek elfogytak, ágyú, tüzér, lőpor, s az a sokféle hadiszer, melyet egy vár védelme igényel, hiányzott, sőt költségkimélés szempontjából épen a királyi fővezér, Teufel Rézmán, kit a magyarok Ördög Mátyásnak neveztek, ajánlotta 1551-ben, hogy az őrség csekély létszámát 50 fővel le kell szállítani, mit a kamara meg is tett, sőt Bekefalvy György alkapitányral a fizetésre nézve is olyan viszályba keveredett, hogy ez végül nem sokat törődött állása kötelességeivel.

Ilyen állapotban találta Szondyt és Drégel várát az 1551-iki esztendő, mely a legnagyobb válságot idézte föl a szegény Magyarországra. Ferdinánd király békés úton, egyezséggel vissza akarta Izabella királynétől szerezni Erdélyt és a szent koronát s Frater György barát, váradi püspök és kincstartó, a régi Magyarország utolsó nagy államférfia segélyével czélt is ért. György barát előre látta, hogy Szulejmán szultán ez eseménybe semmi áron sem fog belenyugodni s arra ösztönözte Ferdinánd királyt, hogy mindaddig, míg olyan

hadsereget nem képes kiállítani, mely szembezállhat a török biztosan várható támadásával, az új egyezséget titokban tartsa. De Bécsben nem követték tanácsát s noha a háborúhoz szükséges pénzzel és haderővel nem rendelkeztek, földézték az összeütközést, sőt Ferdinánd fölhatalmazása alapján a német vezérek magát György barátot is megölették. Ezzel eltűnt a színpadról az egyetlen ember, kinek lángelméje a veszélyt még talán elháríthatta volna s 1552-ben kitört a nagy háború. Mindenütt folyt a harcz, de főleg két hatalmas sereg indult a király kezén levő területek elfoglalására. Az egyik, a nagyobbik, a délvidéken működött s első sorban a Temesközt hódította meg. A másik, a kisebb, szerényebb föladatot nyert s a gyöngye hont-nógrádi véghelyek megvívására rendeltetett, hogy e célját elérve majdan a fősereggel egyesüljön s részt vegyen a döntő csatában, Szolnok és Eger várainak megszerzésében, melyektől akkor messze terület, több vármegye sorsa függött.

Mindez csak 1552-ben történt, de józan észszel előre lehetett látni már 1551 végén, hogy mihelyt a háború kitör, a török támadás a jelzett haditerv szerint fog végbemenni s így a kis Drégelt végveszedelem fenyegeti. Bármilyen gyöngye volt ez a hely, a hont-nógrádi végvárvalnak ez volt aránylag legerősebb pontja s első sorban ez vonzotta magához az ellenséget, mert ha ezt megvívta, a többiek sorsa önmagától eldőlt. Azokat még kevésbé lehetett védeni, mint Drégelt s a közelben állomásozó idegen hadak fővezére, Teufel maga is figyelmeztette erre a királyt. Drégeltől függött tehát a vidék biztonsága. Ez zárta el az ellenséget az Ipoly völgyétől, melyből a bányavárosokba könnyen útát törhetett magának. Országos hivatás várakozott tehát Drégelre s Szondy valóban emberfölötti erővel fáradozott minden irányban, hogy a várat védhető karba helyezze. A józan ész is megmondta neki, hogy Drégel lesz a támadás célpontja, de idejében figyelmeztették is a veszélyre. Két török fogoly 1552 februárban bővebben értesítette a Budán folyó készülődésekről, mire fűhöz-fához fordult segélyért s látszólag nem hasztalan, mert Teufel épen úgy, mint Thurzó és Sbardellati püspökök egyre-másra küldték Pozsonyba és Bécsbe a jelentéseket, hogy baj van, hogy katonát és pénzt küldjenek a fenyegetett vár védelmére. De még Szondy rendes fizetését sem utalványozták ki s fölmerült benne a gondolat, hogy pénzéért személyesen Pozsonyba

megy. Csakhogy ekkor már a veszély a legnagyobb arányokat öltötte. Mert Ali budai basa márczius elején megjelent Váczott, hogy a támadás megindítására az előkészületeket megtegye. Szondy erről is tudomást nyert s bármi sürgős dolga lett volna Pozsonyban, mint a kamarának megírta, nem mozcztant ki «a király ő felsége házából». Ott maradt, a hová kötelessége rendelte s magánérdekeinek nem áldozta föl hivatalos teendőit, mint helyettese Bekefalvay tette, ki a fizetése iránt támadt véleménykülönbség miatt nem jött el a fenyegetett várba s ezzel a feledség örök homályába hanyatlott.

A tavaszra várt támadás azonban elmaradt s a király egész váratlanul jó három havi időt nyert, hogy Szondy százszor megújuló segélykiáltásait meghallgassa s Drégel váráról megfelelően gondoskodjék. Veszprém várának magyar őrsége ugyanis rajtaütéssel elfogta a fejevári török béget s ez a huszárcsiny annyira felbőszíté Ali budai basát, hogy bosszútól lihegve nem Drégel, hanem Veszprém ellen vezette csapatait. Ha az ősrégi híres püspöki vár és székhely erélyesebben védekezik, ha a vívás folyamán megtizedeli a török hadat, Ali talán képtelen lett volna még ez évben megtámadni a hont-nógrádi végeket. De Veszprém vára nagyobb, jelentősebb volt ugyan Drégelnél, csakhogy őrsége gyáván megfutamodott s az aránylag tekintélyes hely úgyszólván harc nélkül török kézbe került. Így Ali rövid távollét után visszatérhetett Budára s háborítlanul folytathatta tervezett hadjáratának előkészületeit. Szondy ismét erélyesebben sürgette tehát a segélyt, s egyre-másra küldé leveleit Ferdinánd királyhoz, a pozsonyi kamarához, Teufel német fővezérhez, a nyitrai és váci püspökökhöz, és a közeli törvényhatóságokhoz. Ekkor Drégelben mindössze 80 főnyi őrség volt. 16 lovas, 60 gyalog, 1 pattantyus vagyis tüzér s 3 ör, kiknek egy havi fizetése 185 frtot tett. Kérésére Selmezbánya csakugyan küldött 26 zsoldost, s ezeket a város maga fizette. A király szintén megengedte, hogy Szondy államköltségen további 40 zsoldost fogadjon. De nem tudjuk, megkapta-e az örök pénzzavarral küzdő kamarától, mely néha 10—20 frttal sem rendelkezett, a hadfogadáshoz szükséges pénzt s meglehet, hogy a 40 zsoldost is a sajátjából volt kénytelen fizetni. Anny bizonyos, hogy az ostrom idején Szondynak a legjobb esetben sem volt többje 150 katonánál. Többet nem is igen alkal-

mazhatott a vár szűk volta miatt s nem is a védők csekély száma okozta Drégel romlását. Katonát kaphatott Szondy a vidéken eleget; volt ott a fegyverviselésben járatos, harcra kész, vállalkozó ember elég, ki a hódolt vidékekről királyi területre menekült, hol vitézi mesterséggel kereste kenyerét. Ezekből fogadott föl Szondy annyi embert, mennyit a várban elhelyezhetett. Született magyarok voltak mindnyájan, kik vezérökkel nemcsak együtt harcoltak, hanem vele éreztek. Magyar szív dobogott bennök s az a föltevés, hogy Drégelben a vész napjaiban idegenek, német katonák, a császár külföldi zsoldosai harcoltak volna, teljesen alaptalan. Drégel gyászos dicsősége a magyarság dicsősége, melyből idegen nem kérhet részt magának, mert a mint Szondy magyar volt, akképen magyar honfitársaiból választotta azon névtelen hősokeket, kik oldalán vértanuságot szenvedtek.

Annyi katonája, a mennyire multhatatlanul szüksége volt, a nagy próba idején volt tehát Szondynak. Csekély, kicsiny csapat, de több nem igen kellett, mert több nem fért volna a vár szűk falai közé. Csakhogy maga a vár volt gyöngge, rongált állapotában ellenállásra képtelen s különben is hiányzott minden, a mi az ellenséges támadás visszaveréséhez nélkülözhetetlennek látszott; sürgősen javítani kellett tehát a vár repedező falait, gondoskodni kellett ágyúrók, löszerről, ólomról s mindenféle más hadiszerről és készletről. Valóban megható az a fáradhatatlan, az a lángoló buzgalom, melylyel Szondy a szükséges készletek beszerzésén munkálkodott. A szerető apa nem fejthet ki több odaadást kedves gyermekéért, mint Szondy kifejtett, hogy a gondjaira bizott várat a szükségesekkel ellássa. Ezeket azonban már nem szerezhetette meg a helyszínén, mint a zsoldosokat. Itt már mások közreműködésére volt utalva. Nem is hiányzott a jóakarát senkiben. A királytól a közelben állomásozó német hadak fővezéréig, a trónörököstől a kamaráig, Thurzó és Sbardellati püspökökig mindenki lelkesen hangoztatta, hogy Drégel védelmére minden lehető el kell követni. Mentek a levelek, a a rendeletek Bécsbe, Pozsonyba, Lévára, a bányavárosokba s onnan vissza, de a valóságban nem történt semmi. A király még április 11-én kiadta a parancsot, hogy Drégelt a szükségességekkel ellássák. De hónapok multak, míg a kamara nehézkes ügymenete s örökös pénztelensége mellett a királyi ren-

delet akár csak részben végrehajtott volna. Junius elején maga Thurzó püspök járt Drégelben s saját szemével látta a várfalak nyomoruságos állapotát. Szondy sürgetésére végre 3—4 kőművest rendelt oda s a javítás munkája csakugyan megkezdődött, de oly lassan folyt, hogy még az ostrom megkezdésekor sem ért véget, mert még július 6-án is, mikor a török már a vár alatt portyázott, szállították a meszet a várba, mi azt jelzi, hogy a falak kijavításával akkor sem készültek el.

Még több akadálylyal járt a kellő lövő- és más hadiszer beszerzése. Thurzó püspök elrendelte ugyan, hogy a közeli városok és erődök küldjenek hadiszert, főleg ölmot, de ez sem történt s a derék váci püspök, Sbardellati, ki szintén nemes odaadással buzgólkodott Drégelért, még junius 25-én jelenti, hogy Szondy rimánkodva kéri, küldjenek neki néhány tüzért, ágyút, küldjenek puskaport s más ilyen nélkülözhetetlen hadiszert. Ekkor már teljes bizonyossá lett, hogy Ali Drégelt fogja megtámadni s Szondy napról-napra várta a támadást. Thurzó püspök, a kamaraelnök sürgősen utasította is a kamarát, küldjön a bányavárosokból 3—4 ágyút s más hadiszert, sőt az érsekség körmöczbányai főtisztjének, Rózsa Pálnak szintén meghagyta, hogy Szondyt a hadiszer beszerzésében támogassa. Szondy különben maga is fordult Rózsához; egy romlott taraczkot küldött neki, hogy sürgősen kijavíttassa s visszaszállíttassa. Ezenkívül két kötelet kért tőle. De jellemzi az akkori ügymenetet, hogy Rózsa előbb Pozsonyba intézett kérdést, elküldje-e a két kötelet s minthogy ezt július 1-én tette, kétségtelen, hogy sem a két kötél, sem a kijavításra küldött taraczk nem juthatott be többé a várba, mert július első napjaiban a török megkezdte az előnyomulást. 10—12.000 főnyi ellenség, nagyrészt válogatott gyaloghad, a kitünően szervezett és kiképzett jancsárság megfelelő lovassággal és tüzérsséggel nyomult Hont vármegye területére s igyekezett a drégeli bércz közelébe jutni. A sereget, mint Tinódi nevezi, a vitéz Ali basa vezette, derék és bátor katona s mint az események jelzik, fenkölt érzésű ember, ki a vitézséget az ellenfélben is megbecsülte; azon rokonszenves alakok egyike, minők nem nagy számmal fordulnak elő a magyar földön szereplő török vezérek hosszú sorában.

E hatalmas ellenséges had közeledte nem ijesztette meg Szondyt. Drégel vára falainak gyöngesége, őrségének csekély

száma, készleteinek fogyatékosága nem rendítette meg azon szilárd elhatározását, hogy hűségesen teljesíti kötelességét s együtt él-hal a várral, melyet királya és hazája bizott gondviselésére. És e szent elhatározását, nemes lángoló buzgalmát át tudta ömlesztetni katonáiba, kik nem inogtak egy pillanatig s híven követték vezéröket a harciba, a halálba. Egyetlen főbb tisztjére, hadnagyára, Zoltay Jánosra, tizedeseire és közkatonáira egyaránt áthatott szent lelkesedése, a mi legékeszölőbb bizonyítéka lelki nagyságának. Elbűvölte, magával ragadta minden zsoldosát, noha egy részök csak rövid idő óta ismerte. De nemes egyénisége a kis csapatot az ellenség első megjelenésétől fogva a végső nagy harc pillanatáig a harcias vitézség, a hazafiasság válogatott csapatává avatta, melynek hűsége a legkétségbeejtőbb helyzetben sem ingott, melyet az ellenség csábításai és békeajánlatai sem tántorítottak meg. Föltétlenül vezérére bizta magát s férfiasan követte a harciba, utóbb a halhatatlanságba.

Az 1552-iki esztendő július 5-ik napján, egy keddi napon tünt föl a török előhad Drégel közelében. De még másnap sem zárta körül, mert szerdán egy börsönyi szekeres, ki meszet szállított, noha látta az ellenséges tömegeket, még háborítlanul kijuthatott a várból. De csütörtökön már ott volt Ali basa egész seregével, mire nagy arányokban megindultak az ostrom előkészítésének munkálatai. Minthogy Szondynak messzevivő ágyúi nem voltak, úgy próbálta a török elhelyezkedését gátolni, hogy a vár előtti térségen boglyába rakatta a szénát, melyet fölgyújtatott s emberei a tűz mögül lövöldöztek az ellenségre. De a török ágyúk csakhamar elhelyezkedtek s megkezdték a bombázást. Már július 7-én, csütörtökön három ágyú vetette romboló golyóit a gyöngé falakra s a még gyöngébb toronyra. A lövések zaja fölverte az Ipoly völgyének csöndjét s messze elhangozva rettenetes rémületet keltett. A nép futni kezdett, a közeli vármegyék kihirdették a közfölkelést, a szomszéd erődök kapitányai kétségbeesve rohantak a közelben álló Teufel német főparancsnokhoz s esdve kérték, tegyen kísérletet Drégel megmentésére. Teufel azonban léha, erélytelen ember volt s pár ezernyi német hadával moczczanni sem mert, pedig talán megverhette volna a törököt vagy legalább Drégel ostromának félbeszakítására kényszeríthette volna. De nem akarta

németjeit egy magyar várért koczkáztatni s csak annyit tett, hogy éjjel tüzeket gyújtatott a szomszéd magaslatokon s e jeladással biztatta kitartásra Szondyt. Igyekezett a vár állapotáról is bővebb értesületeket szerezni, de nem akadt senki, ki a szoros ostromzáron át Szondyhoz mert volna hatolni. Különben tétlenül nézte a nagy tragédiát, mely közelében lejátszódott.

Az ostromlottak helyzete óráról-órára végzetesebbé vált a gyöngye falak közt, melyek nem bírták ki az ágyúk tüzét. Hogy az ostrommunkálatokat siettesse, Ali basa a szomszéd falvak megmaradt lakóit a várhegyre hajtatta s őket is fölhasználta a műveletekben, az ágyúk szállításánál és elhelyezésénél. A vasgyűrű a vár körül egyre szűkebbre szorult, az ellenség egyre közelebb férközött a falakhoz s Ali már pénteken erős ágyúzás után rohamra indította jancsárjait. De Szondy és hősei készen várták s véres fejjel kergették vissza őket. A roham meghiusult, csak hogy a védőket is végzetes csapás sújtotta. A török bombák súlya alatt a nagy torony összeomlott s maga alá temette a vitéz Zoltay János hadnagyot a védők egy részével. Így már pénteken este nagyon megfogyott a hősök csapata; egy részök elesett, a másik megsebesült, a vár maga nagy romhalmazzá vált, melyet tartani többé nem lehetett. Csak a megadás vagy a biztos halál közt lehetett immár választani s Szondy ez utóbbit választotta. Mikor szombaton, július 9-én fölvirradt a nap, elérkezett a nagy, az utolsó próba ideje. Segítséget az őrség sehonnan sem várhatott s mindenki érezte, hogy, leszállott a halál angyala a drégeli várra s mihelyt Ali megújítja a támadást, a vár és védőinek sorsa végleg meg lesz pecsételve.

E nehéz, komor pillanatban török követ közeledett a romhalmazhoz. Márton volt, az oroszii katolikus lelkész, kit Ali basa küldött. Szondy bebocsátotta s meghallgatta szavait. Ali azt üzenté, hogy kész a vitéz ellenséggel lovagi módon megalkudni s fölszólitotta Szondyt, hogy mivel immár eleget tett a fegyverbecsületnek, adja át a várat, mely esetre vitézeivel együtt szabadon távozhatik. De Szondy egy pillanatig sem habozott s az ellenség kedvező ajánlatai meg nem ingatták elhatározásában. Röviden azt felelte, hogy becsülettel akar meghalni a várban, mely gondjaira bízott s semmiféle alkuvál meg nem váltja életét. Egy más szolgálatot kért ő Ali basától. Előhozatta két török foglyát, előhívta kedves apródjait,

a gyermek Libárdyt és Sebestyént s díszbe, fényes ruhába öltöztette, dusan megajándékozva mindnyájokat. Azután Márton pap gondjaira bizta két apródját s azzal a kéréssel küldte Alihoz, hogy ne bántsa, hanem derék vitézekké nevelje őket, ha pedig őt magát utóléri végzete, holttestét tisztességgel temettesse el. Sóhajtozva, sirva távozhatott Márton kísérelével a várból s Szondy nemes lelkét bizonyára mélyen meghatotta a végbúcsú keserű pillanata. De nem sok ideje maradt az érzelésre. A török roham minden perczen bekövetkezhetett s Szondy elszántan tette meg előkészületeit. Értékes holmiját a várpiaczra hordatta s ott elégettette, harczy lovait törrel döfte át, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek, mire vitézei közé sietett és lelkes szavakban kitartásra, hartzra, önfeláldozásra biztatta őket.

E közben megindult a török emberár s zugva, zajongva, lövöldözve, ágyútüztől támogatva közelgett a romhalmazhoz. Szondy ott állt vitézei élén, kezében hatalmas dárda, melylyel halált osztogatott. A szörnű tusában csakhamar lövés érte, de sebesülten is védekezett, míg a tömeg el nem nyomta s fejét nem vette. Vitézei egymás után követték a halálba vagy sebesülten heverték szanaszét, mi közben a vár, vagyis inkább a füstölgő, vérlepte romhalmaz török kézbe került. Ali basa nagylelkűen teljesítette Szondy utolsó kívánságát. Gondjaiba vette két apródját, kik még évek multán is éltek, holttestét meg nyomban a vár megvétele után nagy szépen, katonai díszszel temettette el, a sírhalomra meg zászlót és kopját rakott fölirással, mely a nemes hős emlékezetét dicsőítette.

A föliratot elmosta, a zászlót széttépte, a kopját összetörte az idő s maga a sírdomb, mely alatt a hős örök álmát aluszsa, eltűnt nyomtalan a századok viharában. De nem enyészett el Szondy nemes egyéniségének, dicső tettének, hazafias önfeláldozásának emléke soha. A hir szárnyára vette nevét s halála percétől fogva negyedfél századon át szeretettel, kegyeletesen őrizte meg hálás nemzete. Történelmünk tele van hősekkel, hazafiakkal, vértanukkal, kik mint ő, nemzetöknek áldozták életüket. Vannak köztük nagyobbak, kiknek élete és halála mélyebb, maradandóbb hatást gyakorolt az ország sorsára; vannak olyanok, kik hatalmasabb eszközökkel rendelkezve, előkelőbb, fényesebb szinpadra helyezve olyan tettekkel szereztek meg a halhatatlanságot, melyek

mögött a kis Drégel esete csekélységgé törpül. De a legnagyobbak, a legkiválóbbak közt is kevesen vannak, kik egyéniségek bájjával, férfias jellemök varázsával, egész életök kristálytisztaságával, önfömládozások nagyszerűségével oly igaz rokonszenvet ébreszthetnének, mint Szondy György. A mit ő tett, megtették előtte és utána megszámlálhatatlanok, meghaltak kötelességek teljesítésében hazájokért. Drégel védelme sem diadalban, sem katonai vagy politikai jelentőségben nem éri el Eger ugyanakkori sikeres védelmének vagy Szigetvár későbbi messze kiható ellenállásának nagy nemzeti fontosságát. De Szondy egyéniségének varázsa azt a politikailag és katonailag egyaránt csekélyebb értékű eseményt, mely nevéhez fűződik, történelmünk legbájosabb, szívet-lelket emelő epizódjává avatta. Neve legnépszerűbb nemzeti hőseink sorában foglal helyet, s alakját a képzelő erő, a költészet aranyos szálai örökké ragyogó dicsfénnyel övezték. A költő, a kit életében szívesen hallgatott, hálás gondjaiba fogadta halála, önfömládozása fönséges perczétől kezdve. A századok folyamán legjobbaink énekelték meg, mint a hazafiasság, az önzetlenség, a kötelességérzet megragadó mintaképét. Neve, élete és halála multunk legértékesebb hagyatékához tartozik, melyből a későbbi utódok honszerető lelkesedést merítettek. Szondy György nemcsak nemes hős, dicső katona, hanem nemzetünk nevelői közé tartozik. A mint életében környezetének, zsoldosainak egyszerű lelkében fölébreszté a legszebb hazafias eszményeket, melyekért halni tanította őket, úgy hat ismeretlen, jelte len sírjából már tiz emberöltőn át szakadatlanul s tanítja az utódokat a magyarság nagy ideális kincseiért való lelkesedésre s adja nekik a példát a hazáért való nemes életre és dicső halálra. Története olyan egyszerű, mint valami népmonda s költeménynek gondolhatnók, ha megdönthetetlen bizonyítékok nem mondanák, hogy ez az egyszerűségében is oly megkapó, oly nagyszerű költemény valóban megtörtént. Megtörtént ott a drégeli bérczen, melyet Szondy a hazaszeretet szent oltárává avatott, s mely pusztuló romjaival, töredező falaival századok óta tesz néma, de fönséges tanúságot nemes életéről és dicső haláláról.

ALBÁNIA.

Második és utolsó közlemény.*)

V. Az albán föld.

A legkényelmesebb és egyszersmind legszebb út Albániába, Czettinjén Montenegro fővárosán vezet át Czettinjéből egyenest Skutariba. «Albánia Párisába». Nemcsak az a nagy előnye az útvonalnak, hogy a leglátogatottabb, hanem az is, hogy ezen haladva, Montegrót északról délre szeljük át és így alkalmunk nyílik, ez országocska természeti szépségét is megismerni és népével is érintkezésbe lépni. Szemünk előtt terjednek el a fekete hegyek borzalmas szépségökben és terméketlenségökben, Cettinjétől délfelé pedig a Skutari tó közelében egész Rijekáig Montenegro kincses ládájától — termény és bor kamráján haladunk végig. A fekete hegyek országának népe e rónaság terményeivel táplálkozik. Az utazás kellemes is, mert a montenegrói nép elég vendégszerető és szívesen mutatja az idegennek hazája szépségeit. «Minden darab földje ez országocskának vérrel van áztatva», — a mire a «sólymok országának» fia nem lehet eléggé büszke.

Rijekánál hagyjuk el ez érdekes országot és ha a scutarii tón Skadarig közlekedő hajóról le nem késünk és a gyakran nagyon zajos tón egy kis bárkán nem vagyunk kénytelenek átkelni, igen kellemes és szép utazásra van kilátásunk. Alig hagytuk el Rijekát, a montenegrói Nizzát, egy sűrű nádason haladunk át, melyből a különböző óriási számban levő vízi kacsák és vízi madarak hangja hallatszik. Majd a holland

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1902. évi 307. számában.

tulipán és jáczintfolyókhöz hasonló, vizirózsáktól ellepett tóra érünk, a melyen vizinövények közt a gőzös számára egy keskeny és nehezen fönntartható út van szabadra hagyva. Egy óra hosszat tart ez érdekes utazás, miglen a szabad tóra kiérünk. Gyönyörű látvány tárul szemünk elé. Visszafelé a montenegrói síkság és a Lovćen hegység mohbefedte magaslatai, előttünk pedig a török part és annak háttérében az albán hófedte, a felhők közt kimagasló hegyesúcsok. Itt-ott egy-egy falucska, közbe-közbe egy magános házikó is a part közelében pedig a vízben czölöpökön épült és fenyőfavesszővel falazott halászkunyhók láthatók. A gunyhó bejáratán elhelyezett deszkán szokott ülni a halász, kinek a tó halgazdagsága miatt gyakran igen szép fogásra van kilátása. Különbön pedig minden elhagyatva. A partokon a pelikánok groteszk alakjainak százai magokba töpörödvé guggolnak, mintha a törökök fatalizmusára tértek volna át. A vizinádtól kissé eltakarva, nyugat felől egy kis helység tűnik föl, Wirpargar, a tulajdonképeni montenegrói határhelység. Még egy jó negyedóra és egy kis szigetet látunk — rajta egy gyenge montenegrói várral. Szemben albán területen szintén egy török vár — aztán semmi, hosszú időre semmi. Csak a tó zöld partjai és a Maranai hegység hatalmas kúpjai képezik a milieut. Ez a kissé monoton út 1—2 óráig tart, akkor aztán ismét változás áll be. Emberi lakhelyek tűnnek föl. Az első minarettek, mintha újjal ég felé mutatnának — és messze délnyugaton a Rosafa hegység oldalán a népmesék és legendákban annyiszor megénekelt citadella lehullott és fűbenőtte falai. Ezen a helyen állott valamikor Scodra, a mely Illyria fővárosa volt.

A legenda a váralapításért Viskagin szerb királynak és testvéreinek Agliescha- és Goikónak tulajdonítja. A hegyi tündér a Rosa-fá minden éjjel lerombolta azt, a mit a testvérek nappal nagy fáradsággal építettek. A testvérek kétségbeesetten fordultak a vilához, a tündérhez, a ki megígérte nekik, hogy romboló munkáját meg fogja szüntetni, ha a testvérek azt a nőt, kivel először találkoznak, elevenen befalazzák. A testvérek ünnepélyesen megfogadták a tündér parancsát. A sors úgy akarta, hogy az alig anyává lett Goiko feleségével találkoztak először, a kit aztán a két testvér a férj kétségbeesése ellenére az építőmesternek azzal a parancscsal adott át,

hogy öt elevenen befalazza. Nevetve adta magát oda az asszony a «játéknak», mert ő annak tartotta. Nevetve engedte a köveknek és a gerendáknak körülötte való elhelyezését, mert nem tudta a kegyetlen valóságot fölfogni. De midőn a fal már melléig ért, akkor átlátta a szomorú valót. Hiába kérte megmentését, hiába fordult férjéhez és sógoraihoz.

Hiába kérlelte az építő mestert is, hogy átadja majd neki összes pénzét és ékszereit — tovább építettek. Ekkor Jézus Krisztus nevében kérte Rad építész, hogy a falon ott, hol melle van, egy nyílást hagyjon szabadon, hogy János nevű fiát befalazása után is még táplálhassa. És minthogy nem szabad azt megtagadni, a mit Jézus-Krisztus nevében kérnek, a kérelemnek hely adatott. Egy héten át a kis csecsemőt oda vitték a befalazott anyához és a gyermek még mindig tejet kapott, szépen fejlődött. Az anya azonban mind gyengébb és gyengébb lett, éhségtől gyötörve halt meg, de a gyermek részére a táplálék nem maradt el, nem apadt ki, mert az anya szeretete a gyermeket messze a halálon túl is követi.

Ez a scodrai monda, mely némileg hasonlít a Manolis mestereinek mondájához. A vár története azonban, mint egész Albánia története — «küzdelem harcz és vér!»

Mikor a partra kiszállunk, az idegen már az első benyomásra látni fogja, hogy az izlám területére léptünk. Albánia lakosságának, mint már említém, nagyobb része ugyan keresztyén, de a mohamedán szokásokat a török uralom alatt és elnyomatásuk által kényszerítve is, valamennyien fölvettek. Skutari igen érdekes és eredeti város, a keleti városok valamennyi előnyével és még több hátrányával bőven megáldva. A skadari (scutarii) mohammedán büszkén mondja szülőhelyét a Nyugat Stambuljának, míg a keresztyén az albán Párisal dicsekszik. De bizony nem lehet sok hasonlatosságot sem Konstantinápolylyal, sem Párisal fölfedezni. Tisztán keleti város, a keleti helységek pittoreszk búbájával, álomszerű fényével, teljes elhanyagoltságával és minden piszkával. A lakosság oly kevert, mint talán sehol. A nyugati divat szerint öltözőkódó frank mellett ott sétál fustanellájában a görög, ismert festői ruhájában a bosnyák és dalmát, aztán a török, zsidó és cigány. Valamennyi közt kitűnik férfias megjelenésében a hegyi albán. Vasárnapon aztán van a bazárban tolakodás, járás-keles, alkuvás, kereskedés csere, oly élénken és lármá-

san, hogy azt a nyugateurópai ember alig tudja magának elképzelni. Bódé bódéhoz sorakozik, mindegyikben pedig a legkülönbözőbb árúk kínáltatnak, árúk, melyek ugyan a konstantinápolyi, alexandriai és kairói bazárokban előforduló árúkkal fény tekintetében nem versenyezhetnek, azonban mindig bizonyos különlegességgel, sőt igen gyakran nagy értékkel is bírnak. A nyugati embert legjobban érdekli első sorban a különböző drágakövekkel is kirakott szép fegyverek, a nehéz és fáradságos munkával előállított különféle filigran munkálatok és a gyönyörűbbnél gyönyörűbb, rendesen aranyban tartott himzések. A bazár a várossal egy körülbelül három kilométernyi jó karban tartott út által van összekötve, jóllehet a legtöbb út Albániában valóságos törökies állapotban leledzik. Vasárnapokon az út mentén jobbról és balról számos koldus, koldusnő és jósmondónő foglal helyet és sarcolja a vevőket. Maga az út csakúgy hemzseg számos kocsi és taligától, egész csorda lovak és öszvérektől.

A bazár gyönyörű helyen fekszik. Előtte a tó nem sűrű ködleplével mint az opál fénylik szemünkbe; — jobbról és balról a Maranai- és a Tarabasch-hegység vadormai, délen pedig a Drin vagy Drina folyó messze kinyúló szép síksága, mely egészen a Haimel sziklatömbeiig és Mirditia hegymagaslatáig kiterjed. Valamint a rijekai síkság Montenegró táplálója, úgy a scutarii fönsík Albánia Mezopotámiájának nevezhető. A síkság nevető zöld rétjeivel, szép kukoriczatabláival már az éréshez közel zab- és buza földjeivel igen kellemes benyomást tesz, ebben, a természet által annyira elhanyagolt és a gondviselés által oly mostohán tartott országban. Ha azonban a rétet közelebről vesszük szemügyre, sok iszapos területre is fogunk akadni. A lerakódott iszapot, a rét elöntése után a medrébe visszatért Drina vagy Bojana szokta hátrahagyni. Ilyenkor aztán megesik, hogy a szegény albánok minden reményességét e két gonosz folyó tönkretesz. A cultura e tekintetben sokat tehet és a két folyam szabályozása által nemcsak Albánia menekülne meg a folyton fenyegető véstől, hanem a vállalkozó is bizonyára költségeit nem dobta volna ki hiába.

Skutari városa dombon fekszik és az egyes városrészek, úgy a mohamedán, katolikus és görög keleti részek egymástól élesen el vannak választva. Az első benyomás nem mond-

ható kedvezőnek ; a mi a bazárban sok, itt kevés ; semmi élet, mintha minden kihalt volna ; valóságos kolostori csendélet uralkodik a városban.

Két hosszú út szeli át Scutarit a keleti dombtól a Kiri elég széles folyóig, mely folyó itt Skutari mellett a hegytől szédítő gyorsasággal lerohanva a Bojanába ömlik. Az egyik út a Fuschor Cela, döcögő rossz kövezetével. Ebben van a kaszárnya, még több dohánytőzsde, még több kávéház és egy-néhány kereskedés egészen a «scutarii Edenig» terjed, a mely Scutari városligetje. Igen sok és szép rózsza- és oleanderfák virágoznak ebben és a török haladásra jellemző, hogy a ligetben «egy lámpa» is van, mely gyenge fényét este tíz óráig veti a liget látogatóira. Egynéhány európai ház is tűnik szemünkbe, szép zöldre festett alakjaival. Ilyen például a vali magánlakása, és a Hótel Europa, mely itten mint a civilisatio egy oázisa szerepel.

A másik főutczában van a katolikus kápolna és a jezsuiták seminariuma. Egyik oldalán a vörös kupolás és egy karsú magas minarettel ellátott mohamedán mecsettel végződik, másik oldalán a Kir folyóig, illetve a katolikus temetőig terjed. A környék «Scutari országa» gyönyörű szép és változatos.

A domb tetején egy régi citadella, aljánál pedig azon a keskeny földnyelven, mely a Drinát a Bojánától elválasztja egy pusztá épület romjai állanak. Ezek a katolikusok egy híres szenthelyének maradványai és vasárnaponként ezrével tódulnak ki Scutari katolikusai, hogy e szent helyen végezzék imádságukat és hogy a romok falait csókolják. Ezen a helyen állt állítólag egy gyönyörű templom, melyben a szűz anya képe a Jézus gyermekkel volt elhelyezve. Midőn a török veszedelem fenyegette az országot és a török csapatok elárasztották az albánok hazáját, angyalok szálltak le az égről és a szent Szűz képét elvitték túl Olaszországba Renaggevoá, a hol ma is mint a Madonna del buon Consiglio csodaképe általános tisztelet tárgyát teszi. A törökök pedig azt állítják, hogy e romok a dervisek egy imaházának maradványai. E nézetkülönbség miatt aztán gyakran folyt elkeseredett harc e romok körül a keresztyén és mohamedán albánok közt. A zuhatag és a rohamos hegyi patakhhoz hasonló Kiri folyó és a scutarii tó közt egy széles fönsík terül el, kö-

zépén egy csupasz, majdnem kilenczvenöt méter magas, romhoz hasonló, moh- és fűbenőtte toronynyal, a mely körül a sporadikusan elterülő alacsony romok egy valamikor hatalmas épület létezését árulják el. Ez a torony és a pár rombadőlt fal egyedüli maradványai egy régi benedekrendi apátság kolostorának, azé az apátságé, mely elsőnek jött Albániába és mely először hirdette ott lenn a keresztyén igét. E rend sokáig maga végezte nehéz köteleességét és Albánia nagy részének a keresztyén hitre való térése a benczéseknek köszönhető.

A síkság kellő közepén könnyen ki volt téve az apátság a benyomuló ellenség pusztításának, ki aztán föladatát oly alaposan végezte, hogy a kolostor neve is feledésbe ment. Állítólag először a görög-keleti szerbek rombolták le, aztán ismét fölépítették, de csak rövid időre, mert a frankok nem-sokára ismét a pusztulásnak adták át. De a romok birtokvásáért is folyt a czivakodás, mert mikor a közelben levő görög-keleti szerb falu, Vraca lakossága a romok fölött egy orthodox templomot építettett, a katolikus hegyi albánok véres harczczal feleltek az igényekre, miglen a mohamedán török a két czivakodó fél közé nem vetvén magát, rendet csinált és a rascii tornyot magának tartotta meg. Ha Rascit elhagyva a Kiri folyón, a rómaiak Clauzulusán fölfelé haladunk, akkor egy óriási kőhídhoz érünk, mely két meredek hegy közt a folyót áthidalja — valóságos remekműve ez a középkori építészetnek, a mely a velenceiek albán uralmáról és civilisatiójáról fényes tanuságot tesz. Itt kezdődik a scutarii vilajet legtermékenyebb része, Scutari éléskamrája. Ez egész Albánia kincsesbányája is, mert ez az ország legtermékenyebb része. A legszebb és legbujább vegetatio, a mit csak elképzelhetünk! Albánia e része Törökország részéről a legtöbb kedvezményben is részesült, mert ebben az országrészben senki sem fizet még egy dinárnyi adót sem, és a lakosság már négy évszázada «mutesna», azaz a katonai szolgálat alól föl van mentve.

Gyönyörű és gazdag vetőföldek váltakoznak a remek és jól gondozott kertekkel, melyekből csinos és tiszta házikók kandikálnak ki. Egymás mellett váltakozva és áldott gazdagságban találjuk az édes albán bort termelő szőlőket, itt nő az erőteljes és híres török dohány, a buza, kukoricza, rozs, bab és egyéb vetemények közt az olajfa-erdők, gyümölcsösök

és a tomatanövények. Majdnem mindegyik faluban más valásuak az emberek, mások a szokások és más a viselet. És mily szépen férnek meg egymás mellett és az «albán» név alatt. Bizony sokszor gondolhat az igaz hazafi arra a magyar hazára, a hol a nemzetiségek a szabad haza által nyújtott minden jog élvezetében nem tudnak egymás mellett és a «magyar» név alatt oly békésen megférni, mint az említett görögkeleti szerb, katolikus, frank, török, görög, zsidó, cigány stb. és magát csak albánnak nevező népfajok.

Az albán lakosság igen szorgalmas és takarékos, a földeket a kezdetleges eszközökkel is jól és a legnagyobb gondalással művelik meg. Munkájok mellett, mint például szántás-, vetés-, aratásnál puskájuktól meg nem válnak.

A fentemlített nagy és valóságos építészeti csodaszámba menő híd egy középső hatalmas ívén kívül, a mely a tulajdonképeni folyót és a folyóágyat áthidalja, dél felé négy kisebb és észak felé még hét kisebb hajlással bír. E híd a folyó inundationális területét is áthidalja és ez szükséges is, mert ez a híd az egyedüli út, mely Scutari és a coselovói hegyvidék közt található.

A scutarii síkság termékenységéről szolgáljanak a következő adatok. Tavaly 27.000 hectárnyi területet vetettek be. A termés 325.000 métermázsa búzát, 11.000 mtm. árpát, 3650 mtm. zabot és 506.000 mtm. kukoriczát tett ki. Az aratás augusztusban és októberben van, még pedig augusztusban a termés $\frac{2}{10}$ és októberben $\frac{8}{10}$ -részét aratják. Mindez racionális és modern gazdasági eszközökkel művelve legalább tizszeres számokat produkálna.

A hidon túl, körülbelül egy órai lovaglás után egy kicsiny, smaragdzöld folyócska mellett fekvő mohamedán helységhez, Drisdinóhoz érünk. A városka egy hegy lábánál fekszik, mely hegynek tetején a régi drivstói vár rommá lett tornyai és falai állanak. Egy pár európai házon kívül csupa nyomorult kunyhó, szétszórva a hegy oldalán, a falu közepén egy minarettes kis mecset, a lakosság vallását árulva el. A drivastói várromokról gyönyörű a kilátás Scutarira, a scutarii síkságra, és a távollevő hegyekre, mintha egy relief mappa heverne lábaink előtt.

A Scutari körül fekvő számos templom és templomrom között egy sem oly érdekes, mint a szent Sergius és Bacchusról

elnevezett, a melynek romjait azonban sajnos a gyakorta kiáradt Bojana árja lassan-lassan magával sodorja. Sirghi (Sergius) falu közelében fekszik a nevezetes történelmi műkinés, melynek maradványai is az utókor csodalatát vívják ki magoknak. Justinianus császár építette és Helene királyné restauráltatta a templomot. A folytonos háború, az idő és a természet mindent megtett, hogy e pompás épület romba dőljön és a Bojana habjai nemcsak a templom déli részének falait ásták alá, hanem magokkal vitték négy szerb autocrata uralkodó, Bodin, Dobroslav, Vladimir és Gradjina sírját és értékes koporsóját is.

Antivari felé a szárazföldi utat használva három órányi távolságban Skutaritól magas sziklán, gránátfák közt, a régi Sfakia város elhagyatott, kíséretszerűen kimagasló épületromjait látjuk. E város helyén, jelenleg Sciassi nevű helység fekszik. Sfakia volt az albánok templomvárosa, olyan búcsújáráhely-féle. Állítólag 366 templom állott itten, a hány napja van az esztendőnek. Úgy látszik a szökő évről is gondoskodtak. Tényleg azonban most is még több mint száz templom romjait lehet látni keletről nyugat felé építve, keleten az apsisal. A legérdekesebb köztök kétségtelen a scutarii szent szüzanya temploma. A citadella közepén, mely szintén már rég az enyészet- és pusztulásnak van átadva, áll a keresztelő szent János temploma. A romok közt elterülő Sciassi falu jelenlegi lakossága tisztán mohamedán vallású és ezek a kereszttyén templomok romjainak köveiből építik most föl szerény hajlékaikat.

De nemcsak a templomromok bizonyítékai Albánia hajdani nagy fényének, hanem számos más műemlék is, melyek tanulmányozása a külföldi tudósokat ez ország fölkeresésére mindjobban buzdítják. Így Scutaritól egy órányira, a tenger színe fölött körülbelül 200 méternyi magasságban egy bazalt-szikla hátán érdekes a pelasgok idejéből fönmaradt, majdnem 50 méter hosszúságú falmaradványra bukkanunk. A régiségbuvárok- és a numismatikusoknak legmelegebben ajánlhatom e ritka emlék meglátogatását, a mely — szakértő tudósok véleménye szerint — a még a fölszínre nem hordott műkinés és régiségek valóságos tárháza. Gaetani egész környékén különben lépten-nyomon találkozhatni a kőkornak maradványaival; régi pénzeket a gyerekek az úton fölszednek és

esekély összegért rajtok túladnak. E pénzek között található úgy a legkésőbb korból valót, mint még a francia uralomtól származottat is. Leggyakoribbak a régi görög és a byzanci pénznemek, de több olasz tudós már olyan pénzre is akadt, a mely eddigelé semmiféle numismatikai munkában még följegyezve nincsen.

Mikor a jelenlegi olasz király, mint trónörökös a montenegrói fejedelem látogatására Cettinjébe utazott, hogy leánya Helene kezét megkérje, azt a hő kívánságát fejezte ki, hogy Gætaniba ellátogasson. Az olasz király tudvalevőleg szenvedélyes régi pénzgyűjtő. Megbizottai Gætani körül gyűjtötték és jól is fizették a nekik följánlott régi pénzeket. Személyes látogatásának, nehogy politikai félreértésekre okúl szolgáljon, azonban el kellett maradnia. Két óránnyira a fővárostól, gyönyörű vegetatio közepett a híres mareseói torony látható és kissé távolabb ettől a Scander bég által épített dagnói erdőkápolna, a mely a Malu Markut hegység lábánál idyllikusan terül el. E szikla tetején, a honnét a Drina folyó egész partvidéke és a mellette elterülő nagy síkság egészen átlátható, egy kis szegényes mohamedán falucska fekszik, a mely valamikor egy nagy és szép város, a híres albán Dagaun volt. E szegényes falu azonban nem vesztette el végkép híres múltját, mert ott van a Szent Márkus kápolna, melyhez minden katolikus albán, hacsak teheti, minden év április 25-dikén ellátogat. A kápolna mellett pedig a scutarii vilajet katolikus lakossága jó részének óriási temetkezési helye terül el.

A Drina keleti partján, nem messze onnét, a hol egyik ága elhagyva az anyafolyót, a Zadrina buja növényzetű völgyén át a tenger felé siet, sziklán, a mely félsziget alakjában a folyóba nyúl, az egykori fényes Sardának romjai hevernek. A keresztyén albánok ide is viszik halottaikat, a hegyi albánoknak szent helye. Itt vágják a fát, a melyből halottaik számára a ravatal és a mely ravatalból, régi albán szokás szerint, a halott számára a kereszt is készül. Az érdekes romokkal bővelkedő szikla égnek nyúló számos fakeresztjével regényes külsőt kölcsönöz ez amúgy is fönséges vidéknek. Az eső, a szél és főleg az idő sok sírról lehordta azt a kevés földréteget is, mely a holt testeket betakarta és így a hegyre érkeve számos csonttal és koponyával találkozunk. A citadella és a várfalak romjain kívül még vagy nyolcz nagyobb templom

falmaradványait láthatjuk, melyek a város elfoglalásakor a törökök romboló kedvének áldozatul estek. A hegyről való leszállás kissé nehezen megy. Tüskön-bokron át vezet le az út a Drina sikságba, a hol a mirditák törzse uralkodik. A leszállásnál számos gyógyfüre akadunk, a melyek nemcsak a bel-földi házi gyógyszereket szolgáltatják, hanem a növénybuvár részére és ritka alkalmat nyujt másutt alig található példányok beszerzésére. A Drina siksága különben majdnem vetekeedik gazdagságban a scutarii kincses kamrával és élénken emlékeztet a svájci legelőkre, mely illusió még erősödik a gyönyörű marhanyájak szemlésekor. Igen jólesően váltakozik rét, legelő és erdő, mely utóbbi gyakran még mint tiszta őserdő fordul elő. Az erdőkben a legkülönbözőbb fanekekkel találkozunk.

Az utasnak a legszebb természeti szépségeket a mirditák országának belsejébe való kirándulás nyujtja. Albánia leggyönyörűbb vidékeit ott lehet meglátni. Csakhogy az ilyen kirándulás nem tréfadolog és még Scutariban is az ilyen utazásról, mint különös bátorságot követelő vállalatról beszélnek. Mindenesetre nem szabad reá vállalkozni az úgynevezett «Bessa» azaz egy lehetőleg a törzshöz tartozó előkelő személyiség kísérete nélkül.

Már az első pár kilométernyi út is oly látványt tár elénk, a melyet földrészünk kevés pontján élvezhetünk. Az út, a mint a keskeny ösvényt is nevezik, a dombok oldalán serpentinánként kigyózik. A kertekkel körülövedzett és örökzöldben fekvő Scutari lassan-lassan eltűnik tekintetünk elől és följebb haladva a ködbe borult kékes montenegrói hegyek kúpjai tűnnek föl. Most a hegyről a völgybe kezdünk leszállani. E völgy, mely valamikor Albánia egy legtermékenyebb vidéke volt, ma borzalmasan szép, de gazdaságilag desolált állapotban van. A Drina folyó föntemlített ága túlgyakran kiáradt, tengernyi mészkövet és iszapot hagyva hátra, a mely a magasról tekintve azonban igen szép látványt nyujt. A hegyeken fönn a tamarin- és gránátfák buján teremnek, csak lejjebb a völgy felé vannak száralmas állapotban, kiszáradva és elhanyagolva, száraz galyakkal és elgörbült törzsszel, az enyészetnek szentelve.

Miet helységnél a Zedrima-völgy kijáratánál a táj képe és a vegetatio jellege ismét megváltozik. Innét már nemsokára

a hegyi albánok birodalmába érünk, melynek kezdetén a majdnem két óra járást igénylő borókafenyőerdő keresztülatolása szükséges. A borókafenyőbokrok roppant sűrűek és található 4—5 méter magas példányokat is. Csak ritkán látható a bokrok közt egy-egy sovány legelő, rajta kis nyájjal — különben minden kihalt.

És a vidék mindig vadregényesebb lesz. Hegyen-völgyön vezet át az út; meredek és erdőkkel sűrűn borított hegyek az elhagyott és sivár völgyeket váltják föl. Négyyszer kelünk át a Drinán, egyrészt rozoga fahidakon, másrészt gázlón is.

Gyönyörű dombvidékbe érünk ismét, ha a kristálytisza és jéghideg Fanti-patakot elhagytuk. E fönséges táj San Giorgióig tart. Pompás lombos erdőkben megyünk végig. Hatalmas tölgyek, erős bükkfák és évszázados gesztenyések sűrű ágait át nem látható hálóná egyesítik. Ez erdőkben emberi kéz még nem dolgozott. Fatörzs fatörzs mellett majdnem keresztülatatlanul sorakozik. Milliók vesznek itt el évenként, mert még utak sincsenek, hogy e fát továbbszállítani lehessen. Nincs út, nincsenek eszközök, de nincs tudás és nincs akarat.

Az erdők közt található rétek földje vörös és igen termékeny. Az út, azaz ösvény a lehető legelhanyagoltabb állapotban van. Az ösvényekhez hasonló lovacska, melyre pedig még a legmeredekebb hegyi ösvényen is bizvást lehet magát rábízni, ezen a talajon gyakran mondja föl a szolgálatot és többször kell róla leszállani, nehogy terhével együtt elcsúszszon és az útról elzuhanjon.

San Giorgióból még egy tekintetet hátra vetve, messze mint az esti homályban most már végképen eltűnő Scutarit pillanthatjuk még meg.

Elhagyva e kis helységet a vidék még vadregényesebb és festőibb lesz. Az utak lehetőleg még rosszabbak, a közlekedés tehát még nehézkesebb. Az ösvény mellett sokszor 5—600 méternyi mélységű szakadékok tátonganak és ezeken a rossz és veszedelmes úton az ösvények és hegyi lovak egész karavánjai zárandokolnak, mindannyian a mirdita völgy főtermékével, a summachsal megrakodva. Óriási erdőségeken vonulunk át, mindenütt a summach illata kíséri bennünket. A tölgy és bükkfaerdő helyett a fenyőfák birodalmába érünk — és a már említett vörös pompás albán földet nagyobb tömegekben látjuk. A legnemesebb lombfák sűrűjében egy

kápolnára bukkanunk, a San Paolóról elnevezett híres kis templomra, melyben a mirdita törzsfőnökök összejöveteleiket szokták megtartani, hogy a mirditák öt ága közös ügyes-bajos dolgait megbeszéljék.

A kápolnától nem messze gazdag és nagy gyógyhatással bíró forrás bugyog elő, melynek vize a sziklán rohanva lefut. Itt is felejthetetlen látványban van részünk. Előttünk a Fanti völgye kedves egyszerűségében, határolva egy meredek és messze elnyúló sziklafaltól, mely itt-ott egy-egy szakadékkal magasan ég felé meredez.

Az egész vidék mintha kihalt volna. Már az emberi hajlékokra sem gondolunk, midőn két nagy kőházat pillantunk meg az úton, ablak rajtok nem látható; az ajtók vassal vannak átvonva és erősen elzárva. Ezekben a házakban rejtőznek el a «vérátok» alatt levő mirditák, hogy vérbeli ellenségeik elől magokat itt megvédjék. Még vagy három órán át utazunk hegyen föl, völgybe le, míglen egy szétszórt házcsoport tűnik szemünk elé, Ez Uj-Orosch, Baló felől elhagyjuk ezt és Ó-Orosch felé tartunk, hogy a mirditák apátjának szék-helyét megtekintessük.

A mirditák apátja ugyanazon jogokkal és kötelességekkel bír, mint a római katolikus egyház bármely fölszentelt püspöke. Udvarában már papot, káplánt vagy vikáriust nem találunk, sőt még irnokot sem tart. E férfi befolyása óriási és az ő szava a mirditák törzsénél úgyszólván döntő hatású Preuk Bib Dacke az utolsó mirdita polgári főtörzsfőnöknek száműzetése óta, az apát az albánok e nagy törzsének úgy világi mint egyházi feje.

Krosch maga egy elhagyatott és elhanyagolt fészek, gyönyörű szép környékű milieubén. A Montesantóra való kirándulás a fáradságot nagyon is megéri s Albánia legnagyobb részére nyílik itt fönséges kilátás; a jó szem az Adria kék habjait is meglátja.

A mirditák kétségkívül az albánok egyik legérdekesebb törzse. E tanulmány keretét messze túlhaladná, ha ez eredeti néptörzs valamennyi sajátságaival foglalkoznék, melyek ugyan elég érdeket keltenének, csak egyről akarok ezen a helyen megemlékezni. És ez a nőnek férfivá való nyilvánítása. Ez a házastársak elválásának kétségkívül legeredetibb módja az egész földkerekségen. Egy nő, ha férjét el akarja hagyni,

megteheti ezt minden akadály nélkül, de neméről nyilvánosan és eskü alatt le kell mondania, azaz külsőleg férfivá kell válnia. Eskü után ünnepélyesen férfivá avattatik, férfi nevet kap, férfi ruházatot ölt és a női ruhát mindenkorra le kell vetnie; fegyvert hord, mint minden férfi és a tanácsban ülése és szavazata is van. Ha női nemét bármiképen elárulja, szóval vagy tettel, halállal büntetetik és bárki büntetlenül lelőheti. Albánia belsejében még számos érdekes helységgel találkozunk, melyek közül a földrajzi fekvést nem tekintve a következőkről akarok még röviden szólni: Janina, Alessio, Kroja, Tirana, Üsküb, Prizren és Monastir. Fönn a sziklán az egész város koronájaként egy erős, de elhanyagolt török vár tekint le és uralkodik Janinán és a mellette fekvő tavon. A vár katonai jelentősége csekély földalatti kazamatái Albánia leghirhedtebb börtönei, melyek mindig telve vannak szerencsétlen rabokkal. Különösen sok közöttök a politikai fogoly, kiknek némelyike 10—15 évig várja már «a vizsgálat befejezését». Jellemző még a török igazságszolgáltatásra az is, hogy a «vizsgálati foglyok» mást mint vizet és kenyeret nem kapnak, ez utóbbiból 300 grammnyit naponként. Ha azonban dinom-dánomot is akarnak csapni, onnét hazulról hozhatnak és kaphatnak, a mennyt akarnak, ez meg van engedve. Janinában van Ali pasa, a Byron híres angol költő által megénekelt híres rebellis sírja is, kinek fejét zsákba varrva és besózva küldötte a nagyvezír Konstantinápolyba. A sír fölött egy öntött vasból készült és szép kupolával fedett kioszk emelkedik, mely fölé a sírből kinőtt «szent» fügefafa ágai terjeszkednek. Ali pasa sírja közvetlen szomszédságában egy gyönyörű kert közepén Arslan Aja mecsetjét találjuk, a mely a szent Jannak épített kápolna helyébe emelkedik. E szentről nyerte Janina elnevezését. E helyről áttekinthető az egész helység, mely 1822-ben, miután Ali pasa az egész várost fölgyújtatta, újra fölépítettett. Janina fekvése festői; platánok és nyárfák közt gyönyörű kertekkel beszegélyezve fekszenek a legnagyobbbrészt veres fedelű barátságos házak. A háztenger közt tiz minaret emelkedik ki, a lakosság nagy részének vallását elárulva. A város mögött fekvő völgy eléggé élénk, mertezt észak felé a prevesai és nyugat felé a santi quarantai utak szelik át. A főséges tó tulsó oldalán a magas és karcsú Mitichali emelkedik, a mely a tó kristálytisza vizében visszatükröződik.

A janinai vilajet, a mely gazdagságban a scutarival vetekedik és rationális kezelés, valamint az ott levő bányák kiaknázása által nemzetgazdaságilag roppantul emelkedve; 250.000 lelket számlál, kik közül majd 150.000 a görög keleti valláshoz tartozik, a vilajet fővárosán és a nagyobb helyiségeken kívül a falvak egész lakossága. Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt a görög szellem az itteni lakosság közt nagyon hódított, a mi azonban számbavehető sem volna, ha az ország vezetését erélyes és czéltudatos kezek ragadnák magokhoz. A vilajet gazdagsága teljesen parlagon hever, a mihez nagyrészt az utak desolált állapota is hozzájárul. Így a főntemlített santi-quarantai út oly elhanyagolt állapotban van, hogy az év legnagyobb részében a közlekedés csak igen lassan és nagy akadályokkal megy végbe, pedig Santi Quaranta e termékeinek és árúinak legtermészetesebb rakodóhelye és kikötője volna. A prevesai út ellenben valamivel jobb, de Prevesa igen messze van, nincs nagy forgalma és így a kereskedelem, a mely a vilajet gazdagságával lépést tarthatna, teljesen pang. A görög ügynökök csábításai következtében a kivándorlás e vilajetből igen nagy — úgy hogy állítólag 44 falu lakossága vándorolt ki. A kivándorlók közül azonban sokan — akár Boszniában is — kérve kérik visszhonosításukat, mert a görög legjobb föld szorgalmas megmunkálás mellett sem nyújt oly könnyű megélhetést, mint a janinai földek és kertek gazdagsága. A török kormány a kivándorlás megakadályozására úgyszólván semmit sem tesz, mintha görögkeleti lakosságának távozását nem igen fájlalna.

A janinai vilajet természeti gazdagságát különben illusztrálja azon körülmény is, hogy ellenére a főntvázolt bajoknak, a földek rossz művelésének, a ritka lakoságnak, a vilajet kivitele 4—4^{1/2} millió koronára rugott az elmúlt esztendőben. Kivittek főleg lovat, gyapjút, bőrt, sajtot, tüzelő és építőfát. A bevétel a kivitel kétszeresét tette ki, a mely körülmény azt is mutatja, hogy jöllehet ez az ország egyik leggazdagabb része, ez is jelentékeny bevételre szorul; és minden oly czikk, mely nálunk bőven készítettik, az albán bevittelt magyar kereskedők kezébe adná, a mi óhajtandó volna.

A Drina-területnek, a mely országrész több igen gazdag helységet számlál és magában foglalja a zodemirai és a kalmetii-síkságot is, legjelentékenyebb helysége Alessio. Termé-

szetes, hogy e város fölött is egy török vár emelkedik, melynek ormáról egyrészt Kalmeti püspöki székhelyt, másrészt pedig a kerület összes falukoszorúját át lehet tekinteni. Előttünk a Drina, jobbról egy gyönyörű kékes tó, hátul a tenger. És mindez egy gyönyörű tájat határol.

A város bejáratánál, mint némely magyarországi helységnél is, fekszik a cigányfalu; innét az élénk bazárhoz vezet az út. A kereskedelem főczikke az építő és színes fa, mely a Drinán lefelé Meduába szállíttatik. A bazárból jutni a piszkos ó-városba és onnét a körülbelül 400 házat számláló szép újvárosba. Alessióban vala eltemetve Scánder bég, de sírját a törökök földülták és meggyalázták.

Nagyszerű erdők és vadregényes hegyek közt vezet az út Alessióból a monda és legendászerű Krojába, Albánia hajdani fővárosába, Ak Hissarba, a törökök fehér várába. A Sara Saduk hegység oldalán terül el, festőién a völgy felé húzódva. Az óváros körülbelül 100 házat számlál — a bazár hosszasan terjeszkedve elhúzódik egészen az új városig, mely körülbelül 800 kertben fekvő, legnagyobb részét csinos házból áll. A városnak körülbelül 7—8000 lakosa van. Törökországban bajosan határozhatni meg a népességet, mert népszámlálás egy félszázadban csak egyszer van és akkor sem lehet igen pontosságában bizni. A kereskedelem meglehetősen, de igen élénk lehetne, hiszen Krojához tartoznak Albánia szintén igen termékeny részei, így az Ayra-völgy és a Kaltey-hegység remek erdőivel és a Gafa Salesta termékeny vidéke is.

Az albán föld egyik remeke Tirana vidéke is. Pottswegener a következőképen emlékezik meg róla.

Minél közelebb értünk a városhoz, annál szebb volt az előttünk elterülő gyönyörű kép, annál fonságesebb, körülöttünk fekvő vidék. Egy kiterjedt síkság, környezve a magas hegyek egész koszorújától, a melyek gyorsan folyó patakokat küldenek le a síkságba és festői csoportosításukkal a szemet elkápráztatják, előttünk fekszik Keleten a magas Briskes, északnyugat felé a Dayti óriása, Brarid társától egy mély és számos faluval spékelt völgytől elválasztva, délre pedig a Grabe-hegység félholdalakú hegyláncza, mely a völgyet elzárja. A magaslatok aljánál, zöld pázsitban hever a város, mely előtt a legszebb zöldben pompázó legelők és szántóföldek fekszenek».

Tirana elég nagy helység, körülbelül 25.000 lakost számlál. Igen élénk utcáit szép házak szegélyezik, melyek héberkorba nagyobb kertek által egymástól kissé távolabb esnek. A várost több patak szeli át, a mely körülmény szintén nagyban hozzájárul, hogy a város sokkal tisztább, mint Albánia bármely más helyisége. A bazár is sokkal gazdagabb, a mi a lakosság vételerejére kedvező következtetést enged vonni. Tiránán túl a Dumja szoroson át a Matjába jövünk. Ez egy erdőgazdag hegyvidék, a hol leginkább pásztorok laknak. A Mat folyó által szelt szintén igen termékeny vidéket Kljosenek nevezik, mely ismét Olomassig terjed. E hegyvidékbe vonult mindig vissza Scander bég, ha a török túlnyomó erővel támadta. A kljosi táj mellett egy hegyi szorostól elválasztva fekszik a Zogoli és Biskesi hegyvidék, mindmégannyi valóságos kincse a természetnek, mely hófehérke módjára álmát aluszszsa és csak várja azt a népet, mely álmából fölrázza és a cultura áldásait előtte meg fogja nyitni.

Igen szép, de már nem annyira vadregényes vidéken fekszik Üsküb, a kossovói vilajet fővárosa és a vali székhelye. Fekvése igen kedvező, átmeneti pont a megszállott tartományok, tehát köztünk és Saloniki közt.

Balról folyik a Vardar folyó, mely egy remek köhíddal van áthidalva, a várostól jobbra pedig van a vasúti állomás. Üsküb Albániának Monastiron kívül egyedüli nagyobb helyisége, mely vasúttal bir. A fővonal Bécs-Bpest-Üsküb-Saloniki, azonfölül van egy mellékvonala is Mitroviczáig, azaz a bosnyák határig, a honnan azonban már készül az út Sarajevo s így Budapest felé. E vonal kereskedelmi és stratégiai értéke megbecsülhetetlen. Üsküb különben elég nagy, több mint 30.000 lakost számláló kereskedelmi város, mely már a rómaiak korában nagy jelentőségnek örvendett. Építészetiileg alig különbözik a többi albán várostól, de 120 arkádus vízvezetéke már az ókorban is csodaszámba ment.

Az üskübi vilajet másik, a fővárossal körülbelül egyenlő nagyságú helye Prizren, a muttesaif (kormányzó) székhelye. A város régi történelmi nevezetességének ma csak árnyéka, de azért még mindig Albánia helyiségei közt, forgalom és kereskedelem szempontjából előkelő helyet foglal el. Katolikus templomait a raguzaiak a XIV. században építették.

A mig számos nagyobb szárazföldi albán helységek közt,

melyek mindegyike, bizonyos speciális vonásuk miatt valami érdekesebbet fölmutatni képesek, csak még Monastírról akarok megemlékezni. Nagy helység, körülbelül 45.000 lelket számlál, köztük képviselve a Balkán valamennyi nemzetsége és lehetőleg vallása is. Két érsek, egy lazarista és egy amerikai protestáns missio székhelye, számos tanintézettel, köztük egy görög, bolgár és oláh gymnasiummal és egy török lyceummal. Vasútja Salonikibe vezet, de Monastírnak az Adriával való vasúti összeköttetését is tervezik, a mi a városnak ma aránylag véve nem nagy kereskedelmi forgalmán bizonyára egyszerre nagyot lendítene.

Hogy Albániáról egy félig-meddig élethű képet adhasak, szükséges, hogy nagy és nevezetes kikötőiről is szóljak. Ezekről bővebbet a következő fejezetben.

VI. Albánia kikötői.

Albánia legnagyobb kincse, gyönyörű tengerpartja, a mely még nagyrészt ugyanazon jelleggel bír, mint a dalmát és montenegrói partvidék. Meredek és kopár sziklatömbök, sik és némelykor homokos lapályú partokkal váltakoznak, mely utóbbiak élénken emlékeztetnek a hollandiai tenger-melléki vidékekre. Föltünő sok a tenger felé siető patak és vízfolyás, a mi az albán föld termékenységének is egyik bizonyítéka, a víz lévén a gazdag termőföldek egyik főkelléke.

Az albán tenger mellék a legváltozatosabb és a legszebb növényzettel dicsekedhetik. Kezdve az alpesi egészen a legpompásabb délszaki növényzetig, előttünk vonul el úgy-szólván valamennyi ország tájjellege, mintha ezek a partokon egyesültek volna, — előttünk látjuk Közép-Európa szép tölgyeseit és néhány órával később a forró délvidék pompás pálmaerdőire emlékeztető buja növényzetet.

De az albán partvidék nemcsak természeti szempontból szép és fontos, hanem a tengerpart főleg kereskedelmi értéke az, a mely már az ókor, de különösen a középkorban a különböző népeket ide vonzotta és a melynek bírása igen sok súrlódásra vezetett.

Hogy a tengerpart fontosságát kellően méltányolhas-

suk, szükséges, hogy Albánia földrajzi nagyságára és népességére néhány szóval utaljunk.

Albánia 75.000 négyszögkilométernyi területet foglal el és valamivel több mint két millió lakost számlál. E lakosság közül 1.300,000 albán, 450,000 szláv, a többi görög és román. Leginkább állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoznak, a városokban azonban kereskedelmet is űznek. Ez ország területe tehát alig teszi ki a magyar birodalom egy negyedét, de tengerpartja legalább háromszor oly hosszú, mint a miénk és közelebb lévén a középtenger és így a világforgalomhoz, sokkal kedvezőbb fekvésű is. Hogy mit jelent ez egy oly országra nézve, melynek alig van egy pár kilométernyi vasútja, útjai pedig a lehető legelhanyagoltabbak, azt hiszem külön fejtegetnem valóban fölösleges. Az egész albán be- és kivitel e tengerpart kikötőiben bonyolódik le.

Az albán partokat két tenger hajjai mossák. Az egyik az adriai, mely a vallonai kikötőig a másik a jóniai, mely a valonai kikötőtől Prevesáig terjed. A két tenger több öblöt és csatornát alkot, melyek közt a meduait, a durazzóit, a valonait, az altai öblöket és a korfui csatornát akarom kiemelni. Az artai öböl földrajzilag ugyan teljesen Albániához tartozik, 1881-ben azonban Görögországhoz csatoltatott.

Az albán kikötők, jóllehet majdnem valamennyi olyan állapotban van, a mint az anyatermészet őket alkotta, mind mélyjáratú hajók által is használhatók. Legtöbbjük igen kedvező fekvésű és kevés beruházással a nagy nemzetközi forgalomnak is volnának megújíthatók.

A legnagyobb kikötők a következők. A meduai, mely a főváros kikötője, és mint a Piræus Athén, úgy ez Scutari előőrse. Azután a durazzói, a valonai, pargai, santi-quarantai, prevesai és mint folyamkikötő az obotii. Kisebb kikötő, melyekhez fogható a fiumein kívül egész tengerpartunkon nincsen, van legalább még vagy tíz. Daczára e kedvező tengerpartnak, az albánok a hajózással igen keveset foglalkoztak. A dulcignóiak, a kik Dulcignónak Montenegróhoz való csatolása után Scutariba vándoroltak és a kimaraiak Albánia egyetlen tengerészei; elég tekintélyes számu vitorlás- és bárkával rendelkeznek és ezekkel bejárják a Földközi-tengert egészen Egyiptom, Tunis és Tripolisig, a hol magokkal hozott áruikon túladnak.

A dulcignóiak az elmúlt században az egész Adriában félt tengeri rablók voltak, kiket a hatalmak is, még számbavehető erővel sem tudtak megfékezni, míglén Sulejman pasa a török kormány rendeletére egy éjszakán a dulcignóiaknak kikötőikben levő hajóit levegőbe nem röpitette. A dulcignóiak erre a kereskedelmi tengerészetre adták magukat. Az 1821—30-ig terjedő török-görög háborúban a görög tengeri martalóczok nagy kárt tettek az albán hajózásnak, de azóta a dulcignóiak hajórajja ismét nagyon megnövekedett. A dulcignóiak hajói shoonerek vagy vitorlások és hajótartalmuk 20—200 tonna közt váltakozik.

Minde fönt fölsorolt kikötőket magyar hajó még nem érinti. Az osztrák Lloydal kötött szerződés következtében legnagyobb társaságunk, az «Adria» az albán kikötőkből ki van zárva, az Ungaro-Croata pedig csak Obottiig jár. Lesz még alkalmam erről a keleti kereskedelmünkre nézve oly végzetes körülményre még visszatérni, mert Keleten hajózásunk nélkül tért foglalni nem vagyunk képesek.

Az albán kikötőket ma az osztrák és olasz hajókon kívül leginkább a török, görög és montenegrói hajók, illetve vitorlák keresik föl. A forgalom a nagyobb kikötőkben elég élénk. Így például a meduai kikötő forgalma évről-évre emelkedik. 1900-iki forgalma illusztrálására szolgáljon a következő táblázat.

A forgalom és a keresked. lobogó neme	Beérkezett hajók				Kimenő hajók			
	gőzös		vitorlás		gőzös		vitorlás	
	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.
I. Nemzetközi for- galom	—	—	—	—	—	—	—	—
II. Part- vidéki összes forgalom	205	132320	100	3442	204	131128	101	3387
	—	—	48	1320	—	—	47	1375
<i>A legnerzetesebb lobogók:</i>								
Osztrák-magyar	155	109019	4	158	154	107827	4	158
Olasz	50	25301	7	124	50	25301	7	124
Török	—	—	97	3224	—	—	97	3227
Görög	—	—	1	15	—	—	1	15
Montenegrói	—	—	39	1241	—	—	39	1241

Ebből a táblázatból, mely Albánia egyik nevezetes kikötője forgalmát élénken megvilágítja, láthatjuk egyrészt, hogy az osztrák-magyar befolyás még mindig ugyan a legnagyobb, de hogy Olaszország már számbavehető kereskedelmi tényezővé vált azon a területen, melynek teljesen felénk kellene gravitálnia. A meduai kikötőt az osztrák Lloyd hetenkint négyszer keresi föl, az olasz társaságok közül a Puglia jár leggyakrabban Meduába, míg legújabban, mint hallom, a Societá Macdowell di Pireo görög társaság akarja a meduai kikötőt érdekkörébe vonni.

A durazzói kikötő néhány évtizeddel azelőtt kétségkívül Albánia legfontosabb kikötője volt. Jóllehet mai forgalma még elég jelentékeny e kikötő nemzetközi nevezetességét a Bpest-Belgrád-Salonikii, nemkülönben a saloniki-monastiri vasút nagyban leszállította. Újabban az a terv merült föl, hogy Durazzót a monastir-salonikii vonallal össze kellene kötni, a mely körülmény Durazzót ismét régi fontosságára emelhetné.

E helység kereskedelme azért még mindig eléggé élénk és 1899-ben bevitele 232.000 quintálnyi volt, a mi körülbelül 3¹/₂ millió frank értéknek felel meg. A kiviteli cikkek közül, melyek a durazzói kikötőből szállítottak, kiemelendő a gránát, olaj, a különféle bőrok, szén és fa.

Durazzó a Balkán egyik, történelmi emlékekben leggazdagabb helysége. Az ókorban a mai Albánia legnevezetesebb városa volt. Körülbelül 200 évvel Kr. e. a rómaiak elfoglalták és Dyracchiumnak nevezték el. Góczpontja volt a Brindisin át Rómába és Salonikin át Konstantinápolyba vezető útnak. A byzancezi császárok alatt Dyrachinur a tartomány hivatalos fővárosa lett. Számos viszontagság után a nápolyiak foglalták el 1271-ben Durazzót és 1364-ig birtokukban is tartották. Mint a magyarok történetéből és tudjuk, egyik királyunk, a nápolyi Károly a durazzói nevet vette föl. 1364-ben Thopia Károly vette be a várost, de fia György nem tudván ezt a törökök ellen tartani, 1392 augusztus 18-dikán a velenceieknek adta át. Ezek aztán 1502-ig birták, mely évben a törökök kezébe került.

A mai Durazzó igen kicsiny helység, mindössze 5000 lakost számlál. Gyönyörűen fekszik, de nem igen egészséges vidéken, a mennyiben az év jórészében, majd nem mindig

viisszatérőleg, a malaria dühöng. Különben egy katolikus és görög keleti érsek székhelye.

A város még most is egy régi, a byzancziak és velenceiek által épített fallal van körülvéve, a hegytetőn az Albániában elmaradhatatlan ezitadellával. Két órányra a helységtől a rómaiaktól épített hosszú falmaradványait láthatjuk, mely fal a környék védelmére épült.

A pargai kikötő az osztrák Lloydtól majdnem leg-sűrűbben látogatott kikötője Albániának. E városka az utolsó száz esztendőben annyi gazdát cserélt, mint kevés város az egész continensen. A velenceiek 1797-ig birták, ekkor hat hónapra a török, husz hónapra pedig a francziák foglalták el. Majd az egyesült oroszok és törökök kezébe került. Az 1800-ban Oroszország és Franciaország között kötött szerződés értelmében Parga egy török kormányzó vezetése alatt külön autonomiát kapott. 1806-ban a francziák újra elfoglalták, miglen 1814-ben őket az angolok onnan kihajtották. 1815-ben a bécsi congressuson, mint Albániához tartozó hely, ismét Törökország birtokába jutott. A santi quarantai kikötő valamivel kisebb méretű, mint az előbb említettek, de igen kedvező, védett és fedett helyen fekszik. Jelentősége ennél fogva napról napra emelkedik, annyival is inkább, mert az albán kivitel jó része Santi-Quarantin át jut a külvilágba.

Igen jó tengeri kikötővel rendelkezik Prevesa is. A város nem fekszik közvetlenül a jóniai tenger mellett, hanem az artai öbölben. Az öbölből a tengerhez egy körülbelől 1000 méter szélességű csatornába vezet, a mely csatornát a prevesai és pundai hegyfokok alkotják. Ez utóbbi már görög területen van. A pundai hegyfokot az ókorban az aziumi foknak nevezték és itt dőlt el Kr. e. 31-ben a világalom Antonius és Octavián közt. Prevesa egyike a legerősebb török váraknak. Észak felé öt kilométernyire a mai várostól fekszik az ókorban híres Nicopolis. E várost Octavian, Antonius fölött kivívott győzelme emlékére emeltette. Nicopolis a római és byzancz császárok alatt 1204-ig Epirus fővárosa volt; ekkor rombadöntetett és Janina lett az említett tartomány székhelye. Nicopolis csodálatraméltó és fönséges romjai Albánia egyik legnagyobb nevezetességeit képezik. 1798 október 23-dikán ugyancsak itt ütköztek össze a francziák és Ali a janinai pasa.

Az utóbbi fényesen győzedelmeskedvén, a francziák kénytelenek voltak Prevesát kiüríteni.

Az eddig említett kikötőkhez, melyek kereskedelmi szempontból egymással méltán versenyezhetnek, csatlakozik a vallonai kikötő is, azzal a különbséggel, hogy ennek a hadászati értéke a kereskedelmit még jóval fölülmulja. Vallonát a természet első sorban hadi kikötőnek teremtette, természeti erőssége a Bocche di Cattaró elől meg nem hátrál. Vallona az Adria kulcsa és azért Olaszország minden törekvése oda irányul, hogy Vallonában minél több teret hódítson. Mert Vallona Olaszországra nézve az volna, a mi Franciaországnak Biserta és Angliának Gibraltar. «Vallonával az Adria a mienk lenne» mondotta nemrég egy olasz államférfiu. Természetes tehát, hogy Vallona nemcsak Olaszországot érdekelheti, hanem bizonyára azt a hatalmat is, mely az Adria uralmát nem akarja kezéből kiadni. Szép tiszta napon a «Linguettáról» a Vallona melletti földnyelvről átláthatni Olaszországba; nem messzebb mint 40 tengeri mértföldnyire ott fekszik az ibeliai tenger mellék védtelenül, és a vallonai vár uralma alatt. Világosan látható a punta del soprone, a punta dello contesso és az egész dombvidék, a mint Zollinitól le Brindisiig folyton esve a nagy olasz síkságban végződik. És negyven tengeri mérföldet könnyen megtesz egy torpedó másfél, a legnagyobb pánczélos és pedig két óra alatt! Ezt a kikötőt mind Ogetti Ugo mondja, «nem Zeus, hanem Mars teremtette».

A kikötő előtt a sassenói sziget mint egy hatalmas mellvédő őrzi a kikötő bejáratát, a mely kikötő akkora, hogy egy egész tekintélyes hajóhad gyakorlatait benne végezheti; a kikötő a legsekélyebb helyen is 30—40 méter mélységű, úgy hogy benne a legnagyobb hajók is megfordulhatnak. A «Linguetta» merészen emelkedve a különböző forgó tornyok és kazematták elhelyezésére igen alkalmas volna.

Délen a szűk sziklás bejárat északon pedig az öböl annyira összehúzódik, hogy onnan még egy «shaluppe» sem kerülhet a kikötőben. Hogy Vallona birtoka mit ér, azt már a szent-márcói köztársaság is tudta, midőn Antivárit, Dulcignót és a többi kikötőit elvesztvén, Vallonáért élethatalharczra kelt. Vallona a kelet kulcsa, melyet Velenceze elvesztvén, elvesztette albániai összes birtokait is.

A kikötő kereskedelmi értéke azért nem marad hátra a

többi kikötő mögött, mert az albán szárazföld jó része e kikötő felé gravitál. Maga a város félórányira fekszik a kikötőtől és körülbelül 5000 lakost számlál. Vallona szomszédságában két kastély van, melyek birtokáért a byzantinok, szerbek és albánok véres harcokat folytattak egymással. Vallonát 1420-ban a törökök vették be. Hat órányira Vallonától a Vinosa folyótól nem messze egy dombesoporton a régi Pojani görög kolostor romjait láthatjuk. Ezen a helyen állott az ókorban a híres Apollonia, mely Illyria egyik legnevezetesebb városa volt. Albánia folyamhajózása a lehető legel hanyagoltabb állapotban van. Oka ennek főleg az, hogy legtöbb folyója csak szabályozás által válhatnék egészen hajózhatóvá. Jellemző a török közigazgatásra, hogy a Drina szabályozásának tervei már több mint 30 éve készen vannak, de eddigelé egyetlen egy lépés sem tétetett e terv keresztülvitelére. Jelenleg rendszer közlekedés csak a Bojanán tartatik fenn. Albánia nevezetes folyói a következők: A Drina, a Bojana, a Matia, a Fâni, a Sakumbi, a Semani Viussa, a Vardar és a Vintrica: számos nagy tavai közt a scutarii, az okridai, a presbei, a plavai az ostrói és a janinai emelendő ki. E tavak közül némelyek közvetlenül a tengerrel vannak összeköttetésben.

Legnevezetesebb folyamkikötője Albániának Obotti, mely bennünket azért is érdekel, mert az Ungaro-Croata, az állammal kötött szerződése következtében járatait idáig kiterjesztette. Az év nagy szakában azonban e járatot nevezett társaság sekélyjárátú hajók hiányában nem járhatja be. Kereskedelmi szempontból ez nem igen fájlandó, mert mint az alábbi táblázat mutatja, ez az olaszok által annyira pártfogolt kikötő forgalma vajmi csekély. Sokkal előnyösebb volna, ha az Ungaro-Croatával az albán tengeri kikötőket járatnánk be.

Obotti maga egy kis falu és némi nevezetességre csak azért tett szert, mert a Bojánán a hajózás még a legkedvezőbb körülmények között is csak e helységig eszközölhető. Valamint Medua Scutari tengeri, úgy Obotti a főváros folyamkikötője. A Bojana Montenegro és Albánia közt egyszersmind a határt alkotja.

Az alábbi táblázat az obottii kikötő 1900-iki forgalmát tünteti ki; természetes, hogy ebben a táblázatban, úgymint a fönti, a meduai kikötőre vonatkozó táblázatban is, a rendszer járatú személyhajók forgalma nem foglaltatik benne. A Pug-

lián kívül rendes járatokat még az osztrák «Ragusea» nevű társaság tart fenn.

A forgalom és a keresked. lobogó neme	Beérkezett hajók				Kimenő hajók				
	gőzös		vitorlás		gőzös		vitorlás		
	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.	szám	tonna- tartal.	
I. Nemzetközi for- galom.....	—	—	—	—	—	—	—	—	
II. Part- vidéki összes forgalom	meg- rakott	14	1370	156	3187	10	970	39	—
		meg nem rakott	—	—	—	—	—	—	29
			—	—	—	—	—	4	122
<i>A legnépszerűsebb lobogók :</i>									
Osztrák-magyar	10	970	—	—	10	970	—	—	—
Olasz	4	420	3	81	—	—	3	81	—
Montenegrói.....	—	—	29	777	—	—	16	609	—
Török	—	—	121	2284	—	—	39	—	—
Görög	—	—	3	45	—	—	7	183	—
	—	—	—	—	—	—	3	45	—

A magyar iparnak biztos piacot csak úgy teremthetünk a magyar kereskedelemnek, a Keleten való terjedését csak úgy idézhetjük elő, ha arra törekszünk, hogy Albánia kikötőivel állandó összeköttetéseket tartunk fenn, a mi pedig még a rendelkezésre levő eszközökkel is lehetséges volna.

VII. Albánia őstermelése, ipara és kereskedelme.

Albánia a természet sok kincsével megáldott ország, mely kincsek nagy része még parlagon hever és a melyek kiaknázására csak most kezdenek gondolni. A földművelés a legkezdetlegesebb állapotban van, a bányászat pedig a közepkorhoz képest még visszaesést is mutat. E tanulmány keretében nem tartozik e szomorú elhanyagoltság okaira közelebbről rámutatni, de az teljes bizonyossággal állítható, hogy a vállalkozási kedv Albániában számláját bizonyára megtalálná, a befektetések bőven kamatoznának és a mellett még a kezdeményező nép, az albán nép, rokonszenvét és barátságát

annyira megnyerné, hogy a gazdasági hódítással egy csapásra véget lehetne vetni a mindenféle politikai versenységnek is.

Az albán mezőgazdaság évi jövedelméről, a termés nagyságáról biztok adatok nem állanak rendelkezésre. Tény, hogy a lakosság a meglévő termőföldek csak egy részét veti be és ezt is évről-évre egymástól nagyon is elütő eredménnyel. Az annyira bizonytalan és igen gyenge termési eredmények okai igen különbözők. Első sorban a még nagyon is kezdetleges gazdasági eszközök; a gazdasági gépek teljesen ismeretlenek, a folyók jó része, szabályozásról szó sem lévén, évenként kisebb-nagyobb mérvben elönti a szántóföldeket. A sok, évenként újonnan keletkező mocsár kiszáritására nem is gondolnak. Mindehhez hozzájárul az utak rosszasága és az egyéb közlekedési eszközök hiánya, a melyek lehetetlenné teszik azt, hogy a földműves termését a városokba szállítva, jobb árat értesen el.

A folyton változó termési eredmények a lakosság ügyis csekély vállalkozási kedvét nagyon lelohasztják. Így például 1894-ben a scutarii vilajet 44050 hektárnyi bevetett területén 796.000 mm. mindenféle veteményt termeltek, 1898-ban ugyanilyen területen csak 289.000 mm.-t birtak elérni. A török kormány maga is belátta ez állapot tarthatatlanságát annál is inkább, mert a lakosság már csak az életföntartáshoz legszükségesebbet akarja vetni. Az 1900-dik évi rossz termés következtében a gabonaneműeket Dalmácia, Montenegró és az európai Törökország számára is exportáló Albánia még jelentékeny gabonabevitelre szorult.

A török kormány 1900-ban a Scutarii vilajetbe egy földművelési felügyelőt nevezett ki és a következő években Albánia mindegyik vilajetje számára szándékozik egy ilyet kinevezni. A scutarii felügyelő nagy buzgósággal fogott hozzá hatalmas föladatahoz és első sorban arra törekszik, hogy a lakosságot a földművelés nyereséges voltáról meggyőzze. Ezt legkönnyebben úgy véli elérhetőnek, ha a rendszeren vetett gabnaneműeken kívül olyan vetemények ültetésével is kezd, melyek nagyobb nyereség kilátásával bírnak. Így a gyapottermelést akarja meghonosítani, melyre az albán éghajlat igen alkalmas. A gyapotbokr az a nemét terjeszti, melynek Smyrna körül van a hazája. A földműveseket arra is igyekszik rábírni, hogy rizst ültessenek. Minthogy azonban a közönséges rizs termelése

sok fáradságot igényel és másrészt a bevetés után is állandó és sok vizet igényel, a mi a csatornázás teljes hiányánál fogva nagyon nehezen volna eszközölhető, a gazdasági felügyelő egy oly rizsnemnek ültetését művelteti, mely ilyen gondozást nem igényel és a mely Trapezunt környékén nagy mennyiségben termeltetik. Minthogy az eddig ültetett burgonyanemek jövedelmező termést nem adtak, egy új kis-ázsiai fajnak meghonosítását határozták el. A török kormány nevezett felügyelő által egy programot is készítettett, a melyet ezentúl szigorúan meg akar tartani. Ez nagyon is kívánatos volna, mert az ország gazdasági viszonyainak javítása már-már égető szükségé vált.

A mezőgazdaság minden elhanyagoltsága mellett az albánok előtt a váltógazdaság nem ismeretlen. Buzát rendszeren nem sokat vetnek, csak annyi a mennyi az ország szükségletének megfelel. A kivétel legnagyobb része a kukoriczára esik.

Mint már említettem, a bevetett terület nagyságát és a termési eredményt csak becslés következtében ismerhetjük. Rendszeren a befolyó tizedből itélik meg a termés nagyságát. Épen úgy, ha az egy dítaron (albán hold) aratott «lóteher» számát ismerjük, következtetést lehet vonni a bevetett terület nagyságára is.

Így 1900-ban a scutarii vilajetben a buzatermés 60,000 lóterhet tett ki. A lóteher = hű = 110 kg. Egy dítar átlagos termése tehát az 1900-dik évi rossz termés alkalmával három hű-t tett ki. E szerint a termelési terület 2000 dítarnyi volt, a mi körülbelül 4700 hektárnak felel meg.

A buzaárak folyton változtak. A rendes ár «lóteherként» 115—125 P. (piaszter) közt váltakozik. Az 1900-diki gyenge termés következtében az árak ugyan fölszöktek és 125 P. alá nem estek. Az 1899 és 1900. évi buzaárakról szóljon a következő táblázat.

1899					1900					
Január	---	---	---	---	115—122	Január	---	---	---	115—130
Február	---	---	---	---	115—120	Február	---	---	---	125—145
Márczius	---	---	---	---	115—125	Márczius	---	---	---	135—155
Április	---	---	---	---	115—125	Április	---	---	---	145—160
Május	---	---	---	---	110—120	Május	---	---	---	125—125
Junius	---	---	---	---	95—100	Junius	---	---	---	125—150

1896		1900	
Julius	92—110	Julius	130—150
Augusztus	95—105	Augusztus	130—140
Szeptember	100—110	Szeptember	130—170
Október	105—118	Október	125—175
November	111—115	November	140—175
Deczember	115—125	Deczember	145—160

Albánia főtermelési cikkét a kukoricza képezi. E gabna-nem teszi az albán lakosság főtáplálékát és legbiztosabb kiviteli cikkét. 1898-ban 2,770.000 franknyi kukoriczát vitt ki az ország, melynek nagy része Ipeken át a salonikii malmok részére szállított. A kukoricza, melynek minden fajtáját művelik, elég jól terem és még az 1900-iki rossz termés alkalmával is ditaronként öt hú-t jövedelmezett. Az árak igen különbözők, lóteherként 85—135 P. közt is váltakoztak. Természetes, hogy az elmúlt évek rossz termése nagyban befolyásolta a kukoricza árának alakulását is.

Az árpa, rozs és zab sem ismeretlen az albánok előtt, rendszeren csak magasabb területeket vetnek be nevezett gabna-félékkel, mivelhogy ezek nem adják, mint a kukoricza a mindennapi kenyeret és másrészt a búzának csak fele áráért adhatók el. A magasabb helyeken való termelésre e gabnaneműek azonban gyakran hozták meg gyümölcsöket, különösen ha a völgyekbe vetett búzát a kiáradó folyók tönkretették. A rozs ára lóteherként 60—80 P., a zabé 70—90 P. közt váltakozott.

Nagy jövedelmi forrása az albán népnek az olajfa művelése. Az ország szükséglete e cikkben igen nagy, de azért még mindig akadt kivitelre is. Az egész continensen jó hírnévnek örvendenek az alessói, kavajai, valouzi, elbassani, pargai és prevesai olajerdők. E cikk legnagyobb kiviteli piacza Ausztria, Olaszország és Malta. 1900-ban a kivitel körülbelül egy millió frank értéket képviselt, nem számítva bele a török birodalomba szállított nagy olajmennyiségeket.

A bor valamikor Albániának nagy jövedelmi forrása volt. A phylloxera és peronospora azonban Albániába is hatolt és az egykor virágzó szőlőket tönkretette, úgy hogy Albánia ma jelentékeny borbevitelre szorul, a mit legnagyobbbrészt Olaszország eszközöl.

Fontos termelési cikke az országnak a dohány. Az erőteljes és jóillatú török dohány nagy része Albániában terem.

A dohánytermelésre a lakosság különös gondot fordít, mester-ségesen öntözi és a legjobb helyekre veti. A dohány különösen a scutarii, ipeki és jakovai kerületekben termeltetik nagy mennyiségben és a dohánylevelek rendes ára okkánként 6—7 P. közt váltakozik. Dohányegyedárúság behozataláról az ismert körülmények közt szó sem lehetett, de az ottomán kormány a dohány kivitelének tilalmát elrendelte. Mindazonáltal nem akadályozhatja meg a kormány, hogy több gazda dohányt bejelentés nélkül is termel és így a török dohányjövedéki hatóságok megkerülésével a dohányt közvetlenül a kereskedőknek adják el, kik közül sokan, ilyen a török jövedéki hatóság megkerülésével forgalomba jutott dohányt árúsítanak.

A scutarii gazdasági fölügyelő a török kormány intenciójának megfelelően pontos adatokat gyűjt a vilajet termési eredményeinek közlésére és eddigelé az öt albán vilajet közül a legnagyobbik, a scutarii vilajet három kerülete (a scutarii, alessioi és krójai) 1901-diki terméséről a következő tabláza-tot adta ki:

	Kaza Scutari	Kaza Alesso	Kaza Croja
Konstantinápolyi kilókban = 36·11 lt.			
Buza	64,704	28,440	600
Árpa	12,900	2,917	1,000
Zab	2,010	—	4,000
Rozs	4,681	—	500
Kukoricza	221,600	81,033	62,000
Bab	800	—	—
Kilogrammokban			
Olaj bogycók	300,000	12,000	90,000
ebből nyers maradt	25,000	4,000	10,000
Olaj préseltetett	275,000	8,000	80,000
Olaj	55,000	2,000	16,000
Szőllő	3,000	—	10,000
Bor	1,000	—	6,000

Hüvelyes vetemények közül csak a bab ismeretes Albániában.

Az ország legnagyobb gazdságát kétségkívül rengeteg faállománya teszi, csak hogy mindez úgyszólván értéktele-nül hever. Albánia minden pontján gyönyörűbnél-gyönyö-rűbb erdőkkel találkozunk, melyekben a legkülönbözőbb fa-nemek bőven előfordulnak. A török kormány súlyt helyezett arra, hogy az erdők birtokában maradjon és csak ritkán és

akkor is súlyos föltételek mellett volt hajlandó ez erdőktől megválni. Az erdők értékesítésének természetesen ugyan utják állják a rossz közlekedési eszközök is, a melyen a nyert fa-állagok csak nagynehezen és nagy áldozatok árán szállíthatók. Egy pillantás Albánia térképére elegendő, hogy meggyőződjünk Albánia nagy fakiviteli képességéről, mely tekintve a közeli és hosszú tengerpartot, Európa bármely államával sikerrel versenyezhetne. A fakivitel ma igen csekély, mert az erdők csak közvetlenül a tenger mellett kerül vágás alá, E fát rendszeren a dulcignóiak Egyptom, Tunis- és Tripolisba szállítják. Eladásra kerül leginkább a tölgy- és kőrisfa nemkülönbben elegendő számú gubacs, berzsényfa és az albán eczetfa, mely rendszeren Olaszország festékgyáraiba jut földolgozás alá. A már említett sommach vagy albán kordovánfafaj, melynek levelei porrá zúzva, mint rovarpor kerül a kereskedelembe. A sommachnak Mridiziában van a hazája és Scutariban készítettik. A gubacs Parge és Chimarában található. Mindkét árúczikk kivitele 1901-ben 440,000 frankra rúgott, melyből 380,000 a gubacsra, a maradék pedig a sommachra esett.

Jellemző az egész török gazdaságra, hogy a fakiviteli tilalom még elvben ma is fönnáll és az erre vonatkozó fermán még ma is érvényben van, nem kevésbé jellemző azonban azon körülmény is, hogy, jóllehet Albánia erdeiben a fának minden neme található, a házak építéséhez szükséges építőfát még ma is Triestből hozatják.

Az albán tölgyfaerdők beszerzése, a mai átlagos faárak mellett, tőkepénzesek számára nagyon is kifizetné magát, annál is inkább, mert a tengeren való szállítás nagyon olcsó. Évekkel azelőtt több francia és osztrák vállalkozó kísérletet tett több erdő beszerzésére, de a török kormány több akadémikuskodása után a tervvel fölhagyott.

A legújabb időben azonban úgy látszik a viszonyok megváltoztak. A török kormány kezdi belátni, hogy a már rég vágásra érett erdők pusztulása, nagy kárt jelent; talán a pénzügyi helyzet is hozzájárul ahhoz, hogy a török kormány merev álláspontját föladta és némely erdő eladására nagy hajlandóságot mutat. És ha tekintetbe vesszük azt, hogy német és angol kereskedők a messze Keleten, vagy a forró Afrikában gyakran nem nagyon nagy nyereséggel kecsegtető vállalatokba

nagy tőkét helyeznek el, joggal remélhetnők, hogy a hazai fakereskedők nem fogják figyelmen kívül hagyni a kínálkozó kedvező alkalmat.

Megfelelő tőkével rendelkező és szakképzett kereskedők-ből álló társaság itt világhírű fakereskedelmet létesíthetne és ezer és ezer embert jövedelmi forráshoz juttatna.

Albánia állattenyésztése elég magas színvonalon áll. A nép jó része nomád életet él, egyedüli vagyonuk s így főgondjuk is gyakran igen nagyszámú nyájaikban összpontosul. Albánia több északi kerületében a nép valóságos ókori pásztoréletet él; több pásztorcsalád egy pásztorközséget alkot, melynek fejét, a Kiehaját, magok közt választják és kinek ítéletét — pásztorügyekben — vakon követik. E nyájak nagy része kecskékből, bakokból és birkákból áll. Az albán lovagról is néhány szót kell szólnom. Albánia loállománya igen tekintélyes, legnagyobbbrészt kicsiny, de azért kitartó és fáradhatatlan hegyi lovak. Ügyes és igénytelen, sok helyen az öszvért is helyettesíti. Némileg hasonlít a mi székely lovainkhoz és észszerű gazdálkodás mellett az ország fontos kiviteli cikkévé válhatna. Természetes, hogy Albánia állatállományáról semmiféle megbízható adatokkal sem rendelkezünk. A fentemlített gazdasági főügyelő figyelme az állattenyésztésre is kiterjedvén, a már említett vilajet három kerületének 1901-iki állatállományáról a következő kimutatást adta ki:

	Casa Scutari	Casa Alessio	Casa Croja
Ló	1,100	976	2,025
Öszvér	180	25	32
Szamár	220	83	—
<i>Marha:</i>			
Ökör	5,000	1,700	1,000
Tehén	3,000	2,100	5,000
Borjú	1,000	2,000	5,000
Bivaly és bivalyborjú ...	45	14	200
<i>Birkák:</i>			
Kos	4,000	350	1,000
Birka	18,000	3,750	10,100
Bárány	10,000	1,600	10,220
<i>Kecskefajok:</i>	10,400	1,950	7,230

A fejelett állattenyésztésnél fogva Albánia bőr- és gyapjukivitele elég jelentékeny és 1900-ban 286,000 franknyi értékű

bőrt és 820,000 franknyi értékű gyapjút vittek ki. Az ország különböző bazáiraiban, különösen az alessoiban igen sok értékes állati bőrökre akadunk. A közönséges róka- és medvebőrök mellett ott látjuk az értékes hiúz- és a gyönyörű nyestbőröket, melyek itt igen olcsó áron kaphatók és az ország vadállománya is kedvező következtetést enged vonni.

Az albán tavak és folyamok halgazdasága valóban mesés. A tavak, álló vizek, folyók és patakok majdnem valamennyi halnemét itt képviselve találjuk, még pedig mindegyik nem a legszebb és legfejlettebb példányokban. Rendezett haltenyésztéssel és fejlett halászattal természetesen nagy eredményeket lehetne elérni. Első sorban egy hal-conservgyárat kellene létesíteni, mert a nemesebb halfajok oly nemeit találjuk itten, melyek a continensen másutt nem igen kaphatók. Ilyen például a lazac (galócza), mely gyakran 30—40 kilogrammnyi példányokban fordul elő és a melynek ízletes húsa már a római császárok kegyét is annyira birta, hogy gyakran egész vitorlarajokat küldtek ki a hal fogására, mely Albániában még a legszegényebb ember asztalán is ritkán hiányzik. Mint tömegesen előforduló hal a scoranza emlithető, mely a sardella és héring középfaja, de melynek húsa inkább az előbbenire emlékeztet. Igen ízléses a scutarii caviar is, melynek kivitelével mostanában kezdettek, habár az asztrachanival nem vetekedhetik, de azért a bottargánál, az olasz száraz caviarnál sokkal többet ér. Elég nagy a kivitel szárított angolnában is.

A bányászat Albániában határozottan hanyatlik; a középkorban ugyanis sokkal jobban művelték az albán gazdag bányákat — különösen a velenceiek — míg ma a bányák nagy része parlagon hever. Oka ennek a vállalkozási kedv hiánya és másrészt az ország tökeszegénysége is.

Nagyobbszabású vállalat az ottoman bank selenizai kenny (trizsmút)-telepe, a kavajai semani és aztan sóbányák. A janinai vilajet igen gazdag különböző érczekben. Már a középkorban nagy hírnévnek örvendett az albán vasipar és az albán aczél. Azonkívül található ezüsttelepeket, antracit- és kéntelepeket, valamint Üszküb, Ipek és Piszrenben crom- és Korciában nagyobb réztelepeket. Mindezeket a telepeket teljesen elhanyagolták, csak a két utóbbi kiaknázására alakult egy francia társaság, de eddig az első fúrás munkálatoknál még

tovább nem jutottak. A középkorban Novo-Brod és Janjevo helységek közelében gazdag ezüst- és ezüsttartalmú ólombányák léteztek. Hosszú időre feledésbe mentek ezek és csak újabban kezdik megint a figyelmet magokra fölhívni.

Ayvar közelében nagyobb szénbányáknak is kell létezniök, a közelben levő vizek pedig oly nagy kéntartalommal bírnak, hogy a levegő messzire e kénzaggal van telítve. Azonkívül igen számos gyógyforrással bír Albánia, melyek természetesen kereskedelmileg teljesen el vannak hanyagolva. Az albán ipar magától értetődően még igen csekély és alig számbavehető állapotban van. A háziipar olyan, mint a Balkán többi részén, a ruhadarabokon csak a sok aranyhímzés föltűnő. A mesterségek nemenként egy-egy helységre összpontosulnak, úgy hogy mindegyik helység más-más mesterséget úgyszólván monopolizál, a különböző mesterek aztán úgy látják el az ország szükségletét, hogy helységről-helységre vándorolnak. Így például Albánia összes kőművesei és favágói a dibrai járásból valók: a kovácmesterséget kizárólag a cigányok űzik. Scutariban a pékmesterséget csakis a strugai bolgárok gyakorolják; egy scutarii polgár sem adná magát erre a mesterségre. A czukrászok monastiriiak és korciaiak; a prizreniek az édes «halvát» készítik. Az opolai és a gorai lakosok az egész Balkánt járják be mint «salep» és «buza» (két ital) kereskedők. A lungiariak és rizaiak Konstantinápolyban űzik a hentes mesterséget, míg a pogoni és zagori lakosok posztóval és ruhákkal kereskednek és közülök nem egy számbavehető gazdagságra tett szert.

Más mesterségek oly hirnévre vergődtek, hogy külföldön is jól ismerik őket; így a jakovai, prizreni és monastiri aranyművesek igen szép filigrán és cisellirozott munkákat végeznek. A scutarii szabók és hímzők híresek a legszebb hímzésű ruhák készítésében, melyeket aztán drága pénzen eladnak Bosznia-, Montenegro- és Dalmáciában. Ipek, Jarkova és Monastir gyönyörű szép paszományokat készítenek, úgyszintén mindenféle fémdrótot, aranydiszítést és sujtásokat, melyek leginkább Romániában és Kelet-Ruméliában el kelnek.

Scutariban és Prizrenben gyönyörű bagaria- és marokány- bőr-tárgyakat készítenek. Régebbi időben Albánia velauji nagyobb helységében különböző fegyvereket, így pisztolyt, puskát és jatagánt készítettek. A nagy külföldi modern

fegyvergyárak ezt a hazai iparágat azonban teljesen tönkretették.

Albánia nagyobb ipartelepei a következők:

A pristinai, üszkübi, prilipi, krusevói, okridai, neveskai és korciai gőzmalmok, a nitrovizoi és smoktinai gőzfűrészyárak, azután a dihovói posztó- és a mregarovoi és tornovoi paszománygyár.

Az eddig előadottakból könnyen lehet következtetni, hogy Albánia kereskedelme nem lehet valami fejlett. Kereskedelmi mérlege természetesen passiv — a bevétel a kivitelt jóval fölülmulta. 1900-ban az összes bevétel körülbelől 38 millió frankra rúgott, míg a kivétel alig tett ki valamivel többet 14 millió franknál. Az ország nagyobb kereskedelmi utjai első sorban a tengeren keresendők. Az albán kikötők közvetlenül Triesttel, Velenczével, Corfuval és Konstantinápolylyal vannak összekötve. Az egyedüli obottii járaton kívül, melyben a mi Ungaro-Croatánk is részesedik, az összes járatokat az osztrák Lloyd és Ragusea, az olasz Puglia és Veloce és a görög, török és montenegrói vitorlások végzik. A hazai tengerészet, mint már említém, igen csekély és a dulcignóiak vitorláira szoritkozik.

A tengeri utakon kívül főlemlítendő az a kevés vasút is, melylyel Albánia rendelkezik. Mindenekelőtt az Üsküb—Saloniki vonal említendő. Hála e vonalnak Usküb fontos kereskedelmi góczponttá vált és teljesen emancipálta magát a fővárostól, Scutaritól, a hová azelőtt kénytelen volt áruit eladás végett beszállítani. Azután a monastir—salonikii vasút említendő, mely e vidék föllendítésére szintén nagy jelentőséggel bír.

A vasutak hiánya is elviselhető volna, ha az utak mind kocsival járhatók volnának. Albánia főbb országútjai a következők: Janinától—Prevesáig, Janinától—Monastri—Korciaig, azután Monastir—Struga és Sinraig, Monastirtól—Perlepo—Gradsko—Krusevóig, azután Monastir—Kozana—Elassonáig és a görög határig. Gyengébbek, de még mindig járhatók a Monastir—Kastoria—Korcia—Pogradetzig terjedő utak. A scutarii vilajetben az egyedüli kossovói út járható.

A többi helyeken való közlekedés háttas lovakon és öszvéreken történik. A mezőgazdaság és ipar föllendülésével természetesen karöltve járna a kereskedelem föllendülése is, mely

azonban első föltételként követelné azt, hogy az ország belsejét a kikötőkkel kössék össze. Erről majd bővebbet a végfejezetben.

VIII. Az albánok szükségletei és Albániában való térfoglalásunk.

Ha a különböző államok consulatusaival készített és Albánia bevitelére vonatkozó táblázatokat végignézzük, azt fogjuk találni, hogy az országba vitt árúk legnagyobb része hazánkban is bőven készül, sőt versenyképességök tekintetében sem az olasz, sem az osztrák árúk mögött nem maradnak. E körülménynél fogva kereskedőink már most keresik az albánokkal való üzleti összeköttetést, a miért is remélhető, hogy a szépen fejlődő kereskedelmi viszony a két ország közt szorosabb kapcsolatot fog teremteni.

Élelmi szerek közül a liszt és a cukor szerepel, mint első rendű beviteli cikk. Mindkettő hazánkból kitünő minőségben és versenyképesen szállítható. Alárendeltebb szerepet játszik a bevitelnél a kávé, a rizs és a szesz.

Posztó- és ruhaneműek közül, különösen Ausztriából, a következő nemek szállítatnak:

Az egész Keleten elterjedt színes durvább posztó és darócz, a milyen elegendő számban készül nálunk is, Erdélyben és Felső-Magyarországon. Albániába legnagyobbbrészt a fehér színű posztó szállítatik, a melyet Erdélybe a székelyek és az oláhok hordanak. Nagy keletje van a kék és vörös posztónak is.

Nagy beviteli cikk a török fez és a fehér albán sapkák, megint olyanok, a melyet nálunk is nagy számban készítenek és a délvidéken, Horvátországban és Erdélyben mindenütt találhatók.

Biztos és jó piacot találhatni egyszerűbb polgári ruhának és közepes fehérneműnek is; nemkülönben nagyon kelnek a közönséges kalapok (szalmakalapok is), bársonyeműek, gyapjúfélék, himzőselymek és a himzésre vonatkozó különféle cikkek.

Igen sok pénzt keresnek az osztrákok és olaszok a közönséges üveg- és porcellánárúkkal. Rendesen albán min-

tákkal mint «Skanderbegárúk» szerepelnek a forgalomban. A magyar üvegyárak ugyanez árúkat jobb minőségben és olcsóbban készítik.

Nem kis szerepet játszik a beviteli cikkek között a vasárú, rendszeren építészeti czélokra, azután a czeмент. A különböző festékekből igen sok fogy.

Nagy a forgalom képekben is. Ezek rendszeren olajnyomatok, melyek tárgyakat az albánok történetéből merítik és melyek igen jó pénzen elkelnek.

A fabutor is óriási beviteli cikk, különösen jól fizetik, ha honi ízléseknek megfelelően vannak készítve. Nagy a szükséglet aranyneműekben, arany- és ezüstgombokban és aranyutánzatú tárgyakban.

Az épületfáról már az előbbi fejezetben szoltam — ellene a rengeteg erdőknek, az előadott okoknál fogva, elég nagy a szükséglet, az épületfát rendszeren Trieszten át viszik be Albániába — mind olyan dolog, melyet mi is igen jól tudnánk élvezni. Nem hagyhatók figyelmen kívül a gyertyaneműek, melyek szükséglete évről-évre növekedik és a papirnak mindenféle neme sem.

Ezekben általánosságban előadtam mindazon cikkeket, melyek bevitelére Albánia jelenleg szorul.

Minden kereskedőnk beláthatja ezekből, hogy Magyarország Albánia összes igényeit fényesen fődözhetné — de eddigelé, sajnos, nem volt bennünk azaz életrevalóság, a mit például versenytársunknál, az olasznál találhatunk.

Így az olasz kormány nemrég Janinában egy mintaraktárt szervezett. Az albán kikötőknek a belföldi részekkel való rossz összeköttetése ugyanis arra bírja az olasz kormányt, hogy a nagyobb helységekben mindenütt ily mintaraktárt szervezzen. A kereskedő nincs kényszerítve közvetlenül Olaszországba fordulni, hanem a helybeli raktárt minden nehézség nélkül igénybe veheti. Az olasz kormány az albán kivitel emelésére az exportáló kereskedőknek a mintaraktárak számára küldendő árúknak activ fuvarmentességet is biztosított. A janinai mintaraktár sikeres működése következtében hasonló raktárak még az idén Durazzo, Tirana és Alessióban állittatik föl. Olaszországnak közeli szomszédsága is nagyban járul hozzá, hogy esetlegesen még késedelmező actiókat még nehezebbé tegye.

Már most az a kérdés merül föl, hogy mit kellene első sorban tennünk, hogy Albániát gazdasági érdekkörünkbe vonjuk?

Az első és főteendő volna Albániát Magyarországhoz közelebb hozni és az ország szükségleteinek fődözését kezünkbe venni. Ennek elérése végett Albánia és Fiume közt gyors és állandó hajóösszeköttetést kellene teremtenünk. Mint már említettem, az osztrák Lloydal kötött szerződésünknel fogva az «Adria» nem hajózhatja be az albán kikötőket, hanem csak arra szorítkozik, hogy az esetleg Nyugatra menő árúkat fölvegye, a mit az «Adria» korfui ügynöksége eszközöl. Ezen egyelőre változtatni nem lehet, de a szerződés lejártá, esetleg megújítása esetén nem volna szabad és talán nem is lesz lehetséges az albán kikötőket mellőznünk. Az Ungaro-Croata, mely partvidéki forgalmunkat oly buzgón teljesíti, már most lejáratna Prevesáig is. Az Ungaro-Croatán kívül a magyar-albán forgalom fejlesztésére nagy befolyással lehet a mostanában nagyra tervezett szabadhajózásunk. Másodsorban arra kellene törekednünk, hogy egy kikötőt «per eminentiam» bevitelünknek és az albán kivitelnek lekössünk. Ebben a kikötőben aztán tárházakat kellene építenünk, melyekbe az albán kereskedők az önköltségi áron árúkat beraktározhatnak. Scutariban kisebb pénzügyintézetet kellene létesítenünk. A fővárosban és a nevezetesebb kikötőkben pedig kereskedelmi ügynökségeket kellene fölállítanunk. A magyar kereskedelmi muzeum, mely a Keleten valóságos missiót végez, fiókjait az összes számbavehető albán helyekre kiterjeszthetné. Ezt az államnak, vagy legalább az állam támogatásával kellene kivinnünk. De a magánvállalkozásnak maradna a föladat oroszlánrésze. Kereskedőink járassák be ügynökökkel, utazókkal az egész országot — be fogják látni, hogy Albánia oly piac, mely a belföld sok részével vetekedik. Az Albániába lemenő árúknak a szállítóvállalatok bizonyos fuvarengedményeket biztosítsanak. Mindenekelőtt azonban a rossz közlekedési eszközökön kellene lendítenünk. Egy kis fáradsággal és csekély — de jól kamatozó tőkével lehetne Scutarit vasúttal a tengerrel összekötni. Az egész út huszonhét kilométernyi volna és mindvégig sík területen vezetne végig. Prizrend és Orovoki felé könnyen lehetne jó országutakat teremteni — úgyszintén a Drina és Bojana szabályozása sem kerülne sok pénzbe és szintén igen

jólkamatozna. Minde tervek talán nagyon költségeseknek és nehezen keresztülvihetőeknek látszanak. Pedig mily messze állanak azoktól, a melyeket például most Olaszország és a kis balkán államok francia tőkésékkal terveznek. Arról van ugyanis szó, hogy Loisenak *Az adriai egyensúlyról* szóló művében említett «trans-balkáni vasút» tervét megvalósítsák. E terv szerint Antivariból, a hol nagyszerű tárházak volnának létesítendőek, indulna ki az új vonal és Podgorizzán, Ipeken, Cosrovon, Niscen, valamint Kladván át a Dunát is átszelné, Románián végig járna és egy orosz határszéli városban végződnék. Mint hallottam, a terv eddigi kivitelét csak «Ausztria-Magyarország gátolta eddig, mert a vonal egy részének a novibazári sandzsákon kellene áthaladni és itt mi nehézségeket támasztottunk, melyek még elhárítva nincsenek». Hátha ez nem is volna igaz, de annyi tény, hogy az említett vasút terve ma az érdekelt és mérvadó köröket erősen foglalkoztatja és célja nem más, mint Budapestet és Bécsset, valamint Triesztet és Fiumét a «Balkántól egészen elvágni». Az egész Balkán szükségletét Olasz- és Franciaország fődözné!

Olaszország e kedvencz eszméjét azonban már részben keresztetete az üsküb—salonikii vonal, mely Bécsset és Budapestet az aegi tengerrel máris összekötötte. Az 1903—04-ben készülő sarajevo—mitrovizzai vonal is nagyban fog hozzájárulni ahhoz, hogy Albániát hozzánk közelebb hozzuk.

Mindenesetre azonban szükségesek volnának még a következő vonalak Monastir—Scutari és a föntemplített vonallal a tengerig; azután Monastir—Elbasso—Tirana—Durazzo, Közép-Albánia főkikötőjéhez. A Vogussa-terület megnyitására pedig a Monastir—Drenovo—Perat—Vallonai vonal és ennek Janinával való összeköttetése. Az ekként behálózott Albánia annyira teljes érdeksphæránkba esnék, hogy azt semmiféle trans-balkán vasút tőlünk elhárítani nem volna képes. A vasúti hálózat fejlesztésével karöltve az utakat is kezünkbe kellene venni és a közlekedést európai vonalra emelni.

A közlekedés kifejlesztésével járna a legszükségesebb telepeknek létesítése. A befektetett tőke nagyon bőven kamatozna, mivel a munkaerő Albániában nagyon olcsó és másrészt a verseny még igen csekély. Természetes, hogy mindez csak a távolabb jövőnek lesz föladata, mostanában annyival megelégedhetünk, hogy a föntemplített tengeri uton és a ma-

gyar ügynökök és kereskedők kiküldetésével az albán szükséglet fődözéséről gondoskodunk.

Ha ekképen szervezkedünk, a salonikii kikötőt — a halhatatlan Andrássy keleti politikájának végcélját, így gyorsabban és biztosabban fogjuk elérni, mint a szuronyok százezreivel. De nemesak uralkodni fogunk, mint hajdan az egész Ádrián, hanem az eddigi rokonszenyhez a népek szeretetét is, minden vívmány legbiztosabb alapját, ki fogjuk érdemelni.

HORVÁTH ÖDÖN.

A SZÉKELYEK KIVÁNDORLÁSA ROMÁNIÁBA.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

A székely kivándorlás okai. --- A kibujdosó székely. — Háromszék, Csík és Udvarhelyszék.

Miért bujdosnak ki a székelyek Romániába? Mi lehet a székely kivándorlás bajának gyökere? Micsoda «vonzó» és «taszító» okok nehezdednek rá a székelyföldi magyarságra, szinte végzetszerűen? **)

Úgy látszik, hogy ezek a kérdések még mindig elevenek, még mindig nyugtalanítanak minket, pedig jó lélekkel el lehet mondani, hogy ha valamely sebet cikkekkel és röpiratokkal be lehetne takarni, úgy ezt a székely kivándorlást már régen elintéztük volna. Nem is szólva a moldovai kutatók elmélkedéseiről, harmincz esztendő óta vetik a papirost «székely ideákkal»; újabban egymásra kelnek a röpívek, tanulmányok, egy-egy hirlapunk egész székely enquête-ke-t rendez. (Legújabban a *Magyarország* című napilap.) A kivándorlás azonban nem szünetel. A ki végigböngészi ezt az irodalmat, talál furcsaságokat is, talál — s ezt már többször — ellenmondásokat is, de sehogysem tagadhatja, hogy igen sok helyes gondolat, sőt nem egy gyakorlativá érett indítvány termett a nyomtatott leveleken. Mégis: a mi segítő-kísérlet történt,

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 306. és 307. számában.

***) Gróf Majláth József: *A kivándorlásról*. A m. gazdaszövet-ség kiadványai XLII. 14. lapon.

annak igen kis száma van s talán még így is több bukott el, mint a hány úgy-a hogy sikerült. Kivándorlóink sorsát pedig — a mint megtapasztaltuk — ma is Románia irányítja inkább, mint mi magunk.

A székely kérdés tehát — úgy látszik — nemcsak, hogy nem fogyott meg, hanem még azzal a kérdőjellel meg is szaporodott, hogy miért volt meddő ez a sok írás? Meddő volt annak ellenére, hogy másként el sem képzelhetjük a veszedelmek meggátlását, mintha szoros kutató műszerekkel tapogattuk ki egyen-egyen a bajokat. Sőt mennél inkább elkedvetleníthetne engem is, kutatótársaimat is ez a különös, eredménytelen eredmény, annál erősebben kell a valóságra tenni rá kezünket s addig forgatni azt, addig dörzsölni le ellentmondásait, míg az igazság megérteti magát. Erre tennék próbát e fejezetben is, a mely természetesen nem merészkedik neki menni minden székely kérdésnek, hanem előbb tüpróbákat csinál, azután általánosabb összefoglalást gyűjt az adat-halmazok csúcsairól.

Mindenekelőtt két megjegyzést. Még ma is találni egyeseket (s épen a «hivatalos» székelység köréből), a kik azon rágódnak, hogy voltaképen nincs is székely kivándorlás, ha pedig mégis van valaminő «népmozgalom», az nem «kivándorlás», hanem «kirándulás», vagy «szökés», vagy ehhez hasonló. Dolgozatomnak eddigi három fejezete után egészen fölöslegesnek tartom, hogy ezzel a fölfogással polemizáljak s olvasóm is bizonyára elengedi ezt; legföllebb különös véleményt fog ez a makacs tagadás ébresztteni benne némely hivatalos székely állásponttól — s ebben egészen igaza lesz. Ez volt egyik megjegyzésem. A másikat könnyű összefoglalnom s kimagyaráznom, ha nem felejtettük el eddigi tanulságainkat. Mert azt látjuk, hogy az 1868-diki, azután az 1875-diki székely emlékiratok másféle kivándorlásról és másféle okokról beszélnek, mint a román vámháború idejéből valók, a melyektől a mai röpiratok megint eltérnek. Ennek a jelenségnek, mely ellentmondásokkal ültette tele a székely kérdés irodalmát, a következője az lett, hogy az egymásra következő írók sem a bajok leírásában, sem a «taszító okok» kifejtésében nem tudtak egymásra ismerni; néha szinte kérdik egymástól, hogy vajon ugyanegy tárgyról beszélünk-e? Mi oka lehet ennek? Semmi egyéb, mint az, a mit Romániában megfigyeltünk; az

az oka, hogy a székely kivándorlás időnként újabb és újabb hullámokat vetett, időnként egészen eltérő folyamatokat fakasztott. A míg ezeket a különböző jelenségeket, melyeket Romániában is szélylyel választani igyekvünk, mind egy kalap alá fogták s a különböző áramlatokról egy név alatt beszéltek: addig természetesen nem érthették meg egymást sem az írók, sem a próféták. Ez egyik magyarázata az egymásra nőtt székely irodalom meddőségének is.

Ez a két rendbeli megjegyzés ujjal mutat arra, hogy miként mozogjunk abban a szűk keretben, melyet munkánk elénkbe szab, ha a kivándorlás okairól akarunk szólni. Ha a székely kivándorlás egyrészt (a mint a II. fejezetben kimutattuk), nem egy modern jelenség, hanem százados történeti folyamat: akkor ennek a kivándorlásnak állandó, szinte természeti okának is kell lenni. Tehát: állandó okokat is kell keresni. Más oldalról megtudtuk, hogy a székelyek kiözönlése időnként különböző nagyságú és eltérő jellegű hullámokban történik. Tehát: ezeknek az időleges megindulásoknak külön ugrató rugóik vannak.

Előbb tüpróbákat tartunk tehát a ma működő, különös indító okok között. Azután összefoglalásunk elérheti az állandóbb törvényszerűségek régióját.

Brassó mellett a hétfalusi járás lakossága, a hivatalos statisztika szerint, tíz esztendő alatt nem hogy gyarapodott volna, de fogyott.*) Tehát mindjárt a nyomába értünk e kivándorlásnak. Ezek a községek, mint a lehajlított facsemeték, most kezdenek magyarságukba visszazökkenni, hogy Brassó szász hatósága alól tíz éve végleg kiszabadultak. A zsidóság oly nagy, hogy a fölnőtt férfiak ma is elalszik, ha nemzeti dolgokról hall szót, de e közönyön fölül rajtok maradt az elválasztó tárgyalásoknak megduzzadt költségeterhe is, 60%-os póttadóval. A kiáramlás, mozgás románoknál és csángóknál (fölső lévén a népesség) egyre tart. A románoké (ez az erősebb) a Dobrudzsa falvai felé megy és kintragasztja a juhos gazdákat, a kik a vámháború óta elvesztették juh-bárczájokat, s a

*) 1890-ben 20,803 lélek, 1900-ban 20,724 találtatott. A hosszúfalusi jegyzői hivatal kimutatása szerint 1900-ban kiadtak útlevelet: 1 évre 1334-nek (a családtagokkal ez 3000 embert jelent), 30 napra 809-nek, 5 napra 261 nek.

téli legelőről így nem térhetnek haza. Húsz-harmincz bezárt román ház beszél erről. De kimegy a csángó-magyar is; azért is, hogy kocsiskodjék, míg itthon szép kőházat építhet, román díszítésekkel, de székely fölirattal «isteni indulatból»; kimegy azért is, mert körül a földbirtok legnagyobb része a szászoké, nekik az erdő jutott, vagy 15,000 hold s nincs hogyan értékesíteni. Kimegy azután a leány-népség, már tizenöt éves korában és — ezt meg kell jegyeznünk — egyaránt elromlik Romániában is, Brassóban is.

A képhez hozzátartozik — s ez a két szín most alig fog lekerülni festéktáblámról — hogy a pálinka és a csángó igen megszerették egymást, helyi takarékpénztároknál pedig mind eladósodnak. Hogy mennyi baj szakad aztán rájuk, most (1902. január) terjesztette elő egy új emlékirat. Míg ide-oda kószálnak ide s túl a határon, nem csak hogy több csángó is lemarad a «grániczon», hanem — ezt Bukarestben meglátuk — ott furakodnék be a települők közé, hol parcellákat ígérgetnek neki. A két photographia egészen összeillik: hiszen itt 1--2 hold jut csak a kis határból a csángóra, iparos ügyességét pedig csak czifraságokba faraghatja belé.

Egész kivándorlási had-területre lépünk Háromszéken. Ez a «szék» csücskével belészorult a határhegyekbe s a kivándorlási típusoknak, melyeket keresünk, egész gyűjteményét adja. A sok közül a kézdi járást, a gyulafalvi telepet és Kézdivásárhelyt teszem föl jellegzetes példák gyanánt. E sociologiai «háromszögellési pontok» talán elegendők lesznek arra, hogy annyira áttekintsük az anyagot, mintha egész gyűjteményemet fölállítanám. Útravalóul azonban magunkkal vihetjük azt az általános tájékozódást is hogy a kézdi-vásárhelyi királyi közjegyzőségnél egy-egy évben letárgyalt hagyatéki ügynek a 10%-át (1900-ban 900 közül 85-öt) az akaszt meg, hogy az örökösök ismeretlen romániai tartózkodásúak. 1900-ban így kerestek 150 székelyt otthoni örökségéért.*) Kilencszáz székely családnak ime, az «összetétele» ott, a hol — «nincs kivándorlás»!

A kézdi járásban, mely évenként mintegy 1700 útlevelet ad a székelyeknek, Berecztől egészen végig lehet befelé nyomozni a román-munkás szerződéseket, melyek faluról-falura

*) Bodor Ferencz kir. közjegyző szives táblázatos közlése.

tavaly majd egész Sepsí-Szent-György alá eljutottak. A munkaszerződés mintája, melyet lemásoltam, arról szól, hogy a szomszéd romániai bojár földesúr megbízottja, megjelenvén ide át, lefoglalja a bereczki, lemhényi, csernátoni stb. lakósokat «jövő év tavaszától kezdve mindaddig, míg a czukorrépa kapálás befejezést nem nyer» (1. pont), fizetvén naponként egy frankot a teljes ellátás mellett. «Épen úgy kiszolgáltatta — mondja a szerződés — a munkás napszámosoknak az élelmi szereket és italt, a mint azt már ismert napszámos munkásainak, a korábbi években történt otléttök alkalmával kiszolgáltatta; és pedig minden személynek egy hétre: egy liter pálinka, egy kiló túró, egy kiló hús, egy liter fuszulyka, egy liter rizskása és törökbúzaliszt a mennyi szükséges és eczet hozzá». Az embereket a földesúr viteti ki, de magok pénzén kell visszajönniök s szigorú engedelmességet és felelősséget fogadnak, (mert «az élelem pontos kiszolgáltatása megvonatik»), a mint ezelőtt történt s szokásban volt.*) Barabás Endre részletesen foglalkozott szerződéses munkásaink bajaival, a «logofet»-ek önkénykedésével s azért most külön nem kell ezeket a következményeket kiemelni.***) Minket az érdekelt itt, hogy ez a munka-szerződés, mely leggondosabb hivatalos stílusunkra emlékeztet, állandó (sőt hódító) alakját adja a járás népmozgalmának, mely a határ felé mind erősbödik, annyira, hogy Soósmezőn legnagyobb terhőknek már az útlevel-kényszert tartják.

Hogy ebből az állandó hurezolkodásból is lemarad egy-egy odaát, ki maga költségén nem jöhetett haza, láttuk. De ott tartja a bereczkieket a birkájok is, fuvarjok is, bár az utolsó esztendőben mindkettő lehanyatlott, legelő juhnyájok tizenháromról kettőre. Bereczk «város-nagyközségnek» azonban csak külön politikai joga van, de egyebe nincs. Ki téli fizetést kap azért, mert nyárra munkásokat visz ki, kit Segesvárra hívnak (német czéjelzéssel) kocsijával. A leányok meg a «bel-földön» (Romániában) görögökhöz mennek férjhez; «ez a nagy sajnós» felelé góbém. Ezért emelkedik azután a postán Romániából bejövő pénz is évről-évre, mert a mint kiírtam, a pénz-

*) Lemásolt szerződésemet 109 fél jegyezte alá s ezek közül 94 nem tudott írni!

***) Barabás E. többször idézett értekezésében.

küldés a legnagyobb a czékla-kapálás idején s mindösszesen 1897-ben 34,348 frtra, 1898-ban 42,332 frtra rúgott.

Ez volna hát a karakterisztikonja a járásnak. Ám arra is vehetünk egy példát, hogy milyen szélesen terjedt s mily mélyre férközött befelé ez a képlet. Vegyünk egy nagyközséget mindjárt Szent-György mellett. Tatáridőkből van a «vár», a házakon kívül megjelölve a tulajdonos vallása, s templomnapon a régi katona-osztály (hogy régi különállását mutassa) ma is czifra kalapokban küldi asszonyát az Isten tiszteletére. Egy szóval: törzsökös székely község. Annyival is törzsökösebb, mert a tízforintos búzához szokott dinom-dánom, még az újabb időben is tartott s ezért a falu legnagyobb része magyar takarékoknál van eladósodva. Erős erkölcsi vezetés mellett is egy nemzedék kell, mely az új módit megszokja. Vagy száz leány ül kint Romániában, jönnek s megint mennek: némelyik elviszi a «nemzetségét» is s nagyot néz a falu, a mikor egy 800 frankot hoz haza nyolcz év alatt, vagy hajdú ruhában jön meg a legény. Kinek román férje van Brailában s gyermekei már nem tudnak magyarul, kiket tíz éve nem látott már az apjuk, «mert meg van azoknak is a magok dolgok». De a férfiága is ki-kinéz; egy adósságot törlesztett, míg családjával a rideg marha mellett félretett havi száz leit; más nem tud keze munkájából itt megélni, mert apja elköltötte birtokát; más húsz évig suszterkedett kint, havonként közepesen húsz frankot tett félre, de utóbb vesztett a sok versenyző miatt; mégis kikészül, úgy megtetszettek ott künt a bukaresti allék és «sikított utcák». Olyik már csak koronként jön vissza, mert «meggyül a pénze s az ember nem bírja meg a pénzt».

A mint látjuk, itt már az iparos-kivándorlás kezd beléjátszani a helyzet-szövésbe s a mint még a moldovai falvakban is meghallottunk nem egy székely műhelyből jövő nótát, úgy Kézdi-Vásárhelyen megtaláljuk iparos típusainkat. A cseléd-kivándorlás itt már erősen fölverte a béreket; pedig egy-egy romániai leányról a rangos férjhezmenések helyett, ma már inkább az a hír jön, hogy 200 frankos tort ültek a rokonok a — temetésén. Idebent azalatt a sok közel-házasság egészen összebogozta a várost s gyermektelenségre vitt. Legnagyobb baja van az összezsúfolt, magába rekedt kisiparosságnak, melyet nemcsak a reichenbergi árúk nyomnak, de még önmagok is, oly nagy gyöngeségök. Míg Szent-Györgyön a szövőgyár

itt tartotta egy részét a női kezeknek, addig itt, egy tanult, vagyonosabb műasztalos mellett ott szorong a bádogos, a ki hurkatöltőt készít, de bádogot Bécsből, a nyelét Kászomból hozatja, s meg sem nézi, hogy a szomszédja éppen esztergályos, ki ugyanígy dolgozna neki. Az asztalosok Románia piaczat siratják, honnan szekrényeik azonmód kiszorultak a 75 frankos vámmal, s a negyvenöt cipész ugyanígy panaszol, s szövethetés helyett mind széjjel húznak. Borozgatáson is hamar ott lepjük őket. Így ülnek s néznek körül a környéken, csak-hogy a parasztnak nincs vevő pénze, s leginkább azért jönnek be, hogy a fairtási kihágásokon, meg a tagosítás bonyodalmain pöröljenek.

Keressünk háromszéki tyrust, még egyet. Birtokosok az orbai járásban 10—20 tót aratót hozattak (Sepsi-Szent-Györgyön rendes ügynök közvetíti a különböző minőségű tótokat), mert annyira érzik a népmozgás hatását, hogy megbizhatatlannak tartják a koválygó székely munkást s néha azt is látják, hogy «minden pofonra Romániába szökik a eseléd». Főnt pedig, a gyulafalvi havas két nagy fűrészénél (Kommandó- és József-fűrész), melyeket porosz tőke művel, arról hallottam panaszszót, hogy a székelyek nem akarnak dolgozni, mert «a kormány segíti őket és mozgalmat indított érdekekben». Az első tünetény a kivándorlásnak világos visszahatása, a betegségnek velejáró újabb fájdalma.*) A második eset érdekesebb és kényesebb. A tőke, mely az elhanyagolt erdőkben megfészkelődött (a kihasználhatatlan területek egy részét piczulánként pocsékolják el ma is), 3—4000 munkást foglalkoztat, kik közt a nagyobb rész székely (csiki) és román; tehát egy valóságos nagy keresetforrás bugyog le az ámbrás havasról. A cég mégis munkáshiányról panaszodik, mert hulladékfát — mit földolgozna — naponként 600 forint árát éget el. Miért nem talál-
nak hát egymásra ők ketten: a tőke és a kivándorló? Az egyensúly itt valahol meg van zavarva; s ha igaz az, hogy a favágónak «kantin»-fogyasztása havonként 18 forintba kerül, 24 forint kereset mellett, ha a 35 krajczáros brinzát majd háromszoros áron számítanak neki s temetési, betegsegélyezési számadásaik is terhesek: akkor az egyensúly, tőke és munkás érdekében csak úgy állítható helyre, ha a truck-rendszer helyén

*) I. V. fejezetet.

állandó fölügyelet alatt áll élelmök és ellátások. Annál is szükségesebb volna a székely munkás erősítése itt, mert lent, a Bodza-szoros körül ugyancsak terjeszkednék befelé a románság,¹⁾ egyházi vezetés alatt.

A székely kivándorlásnak másik, legtöbbet emlegetett fészke «Csikország», mintha igazán külön ország volna, elbujtatva hegyei katlanába. Nehány éve nyílt meg első vasútjok, a gyimesi, de Szászrégentől Piatráig ma is csak hírből ismerik a gőzmozdonyt.²⁾ Ennek a külön országnak a tövében, még egy szűkebb hegy-karikába beültetve «Kászon-Szék» falvai «termelik» elsöben a — kivándorlókat. Embereikkel Galacson, Bákó mellett százával találkozunk.³⁾ Minden második kászoni ház Romániából jött pénzzel épült (a legvagyonosabb amerikai závárt is hozott haza, sőt díszítésnek román zászlót), de — ha hozzáférnek — sepsi-szentléleki parcellát is szereznek. Sovány is határ, «körmös is», pörös is a népe (a kászonjakabfalviak a borvíz-visszapörléstől várják a talpraállásukat), azért házassága után néhány hétre az asszonya is elmegy. Romániába pénzt keresni s ha kevéssel jön meg, leszidja az ura, aztán újra megy ki. A férfia Margit napkor jár haza s betakarítás után megint nincs mit keressen honn; ezért — (a mint a postán összeírtam) — a bejövő 40,000 koronával is terhet akarna törleszteni. Mert teher az van elég,⁴⁾ adó, rovatal és egyéb «huza-vona», nyomasztó súlylyal nehezedenek a völgyre, s míg a kepe-adást megtetézi kiáltó igazságtalansága, addig nincs harmincz ember, a ki ne volna a három községben eladósodva, nem is az Albinánál, de 12%—14%-ot szedő székely «takarék» (lucus a non lucendo) intézeteknél. Kulturális oldalról aztán kiegészíti a képet az, hogy a nyárra fogadott kisdédovánót el kellett bocsátani, mert nem tudták fizetni, s míg a görögkatholikus iskolában erőltetik a román nyelvet, addig

¹⁾ Sebess Dénes: *A székelység pusztulása*. (1902) 45. és köv. l.

²⁾ Szilvássy János: *A székelyföld*. (1902.).

³⁾ L. I. és II. fejezetet.

⁴⁾ Kászon-Jakabfalván a póttadó 126% s egyéb «rovatal» és «huza-vona». Nagy-Kászonban, a községi és rom. kath. iskolai adó Feltizen 15%, Altizen 250%, a legeltetési rovatal 2 frt, füstpénz 1 frt, erdőrovatal 15%, úttadó 3%, kepe 12, kalangya után 3, betegápolási póttadó 3%, erdőkezelési díj 30% — mindez akkor, a mikor az egész egyenesadó alap Feltizen 1987 frt, Altizen 1466 frt.

a gyermekeknek csak a fele volt beiratkozva, ezek azonban — kijegyeztem — 10,154 félnapot mulasztottak. Így él a 7000 kászoni s míg emelkedik kivándorlása, addig csökken a keresete most már Romániában is.

Az alsíki járásnak többi részéről a távollevőknek a kimutatását házak szerint elkészíttette számomra Bartalis Ágost főbíró, s mivel még igen meggondolt helyről is azt halljuk, hogy a «Székelyföldről jelenleg más kivándorlás nincs, mint az iparosok kivándorlása»,¹⁾ ide kell igtatnom azt a számot, hogy névszerint felsorolva őket, a járásnak tizenkilencz községből ezerkilenczvenhárom önálló munkaerő hiányzott. Olyszerű adat-fölvevés volt ez, mint a minőt nagyszerű arányokban Booth rendezett «Life and labour of the people» vállalatában. S bár vannak községek — mint Csikkozmas — mely csak napszámosokat, cselédeket és iparos-segédeket adott Romániának (nem kár-e ezekért is?),²⁾ mégis az, hogy a távollevők nagy része 10—15, de 30—40 éve is kint ül, már visszajöhethetetlenül állandó kóros jelenségre mutat. De ezt bizonyítja ám az is, hogy a kivándorlók közt községenként, 10—30%-kal, sőt néhol felénél többel szerepelnek olyanok, kiknek itthon «csekély vagyonuk» van. Hogy ennek az összhatása micsoda nyomasztó perspectivát ad, tudhatják azok, a kik a járás derék főszolgabirájának Ménaság pusztulásáról írt fölvételét olvasták, mely monographiának készült és jajkiáltás lett belőle.³⁾

A nagy ember-vesztésnek ősi, mély alapja pedig az a föld, mely arányosítatlan, összehasogatva, minden évben félig (52%) ugarnak marasztva, száz esztendőkre visszadob minket. A község fél-határa ugarban, tehát csak bógáncsot terem; de bógáncsot terem a «termőföld» is, «pihen»; alig tudtam sok-

¹⁾ T. Nagy Imre: *Székely kivándorlás*. (1895. országos gazdasági congressus.) 10. lapon.

²⁾ E kimutatások személyenként megszerezve sorolják föl a kintlevőket. E pontos nyomozás szerint 1900 decemberében távol volt Kászonyi faluból 83, Jakabfalváról 29, Ménoségről 44, Lázárfalváról 22, Csík-Kozmásról 18, Csikszent-Simonról 32, Csatószegről 35, Csikcserefalváról 43, Csikszentmártonból 23, Kászonzeltizről 57, K.-Impérről 38, K.-altizről 54, Csikszentgyörgyéről 30, Bánkfalváról 15, Csikszentkirályról 52, Csikszent-Imréről 48, Tusnádfaluból 139, Verebesről 73, Csík-Kozmásról 178 önálló munkaerő.

³⁾ Bartalics Ágost: *Csik-Ménaság székelyei*. (1901.)

szor megmondani, hogy vajon zabot akart-e vetni a sikulus, vagy labodát és kutyatejet. Pedig vet ő — júniusban is. Egyik körösztül tapos a másik föld-szilánkján, vagy éppen saját birtokának szétszórta tagjait szaladja be szekérével, mert néha egy családtagra csak minden második vagy éppen kilenczedik évben jut a kenderföld termése. Az arányosításból pedig — hogy hivatalos jelentést idézzek *) «az egyes birtokosok már tisztában vannak vele, miként arányszerinti joguk $\frac{1}{3648}$, $\frac{38}{3648}$ -ad vagy $\frac{15}{48863}$ -ad részből áll». Valóban eszébe jut az embernek az az igazság, a melyet Szilvássy János «a székelyföldről» írt testamentomában ránk hagyott: a székely férfi mind katona volt (határőr) s a nép ma sem tud gazdálkodni.

Hogy kicsinyég megszakítsuk ezt az ismétlődő képet, ide kell írunk azt is, hogy fönt Gyimesen a csángók ülik meg a határt, s folytatják azt a moldovai magyar lánczot, a melyből például a szomszéd romániai Palánkán egymás közt nyilvánosan már románul beszélnek s úgy emlegetik, hogy jó magyar világ volt nagyapjuk korában. A mi csángó falvaink közül Gyimes-Bükk ad kivándorlókat; jellemző, hogy mivel a csángó nők nem mennek ki, azért a kivándorlás nem állandó s így is inkább a székely mozog (megy tönkcsúsztatásra), mivelhogy igényesebb a csángónál. Középlekon már az a felelet, hogy: minek mennénk Romániába, a mikor itt is van kereset s azután — nem is engednek át. Ámbátor a csere-kereskedés megszűnt. Nevezetes, hogy mennyit megtartottak a gyimesi csángók a pásztornép tulajdonságaiból, mert szántójok nincs is, hanem czikk-czakkban kihasított telepeiken fizetik a 48 előtt örökösül kikötött bért.

Csik-országnak felső részén, Gyergyón, «gyorskocsin» járunk, az útszélről kavicsnak törött, vagy ól-építésre hordott fehérmárványt szedünk föl és fölfedezhetjük a főséges fenyvesek között Borszék királyi faerdejét. Pislákoló kis gyára is van, de van mesébe való tája — százket kilométernyire a legközelebbi vasúti állomástól. A nagy lekötött erdők tilalmaikkal fenyegetik s kitolják a székelyt, a napszámosa «erdől» egész télen a prémondáért, de a törpe-birtokos kezén-lában kötve érzi magát. Új helyzetébe annál kevésbbé tud beléatalálni, mert a

*) T. Nagy Imre: *Csikvármegye közgazdasági állapota és a székely kivándorlás*. (1891.) Igen becses emlékirat.

közbirtokosságok «erőszakosabb tagjai minden rendszer nélkül ott prevárikálnak, a hol épen tetszik, a nélkül, hogy ez erőszakos eljárással szemben az elnyomottak hibájára, hallgatására lehetne hivatkozni, mert nem lehet a törvény tiltó rendelkezéseinek elhanyagolására vagy kijátszására rámutatni akkor, midőn az elnyomott félnek egyedül a költséges s mégis kétes birói út van föntartva s akkor, midőn az erőszaknak minden irányban van mellékajtaja. Ugyan kinek volna kedve megbolygatni ezt a darázsfészket?» Így szól a hivatalos alispáni jelentés.*)

Míg Tölgyesről a szomszéd romániai Fűrészre jár ki vagy félezer székely munkára, közéjük romániai zsidók vándorolnak be, most hatvanatszámolálnak a faluban. Lentebb megint Szent-Domonkos adja a legtöbb kivándorlót — ötszázat — s bár ezek jórésze visszatér «a nagy kapun» (vagyis passus nélkül), addig az iparostanonczok véggép kint maradnak. De mind e helyi tünetek alatt ott lappang egy állandóbb kivándorlásnak veszedelme, azé a kivándorlása, mely a törpe-birtokosokat indítja útnak. Az újabb székely irodalom majd kizárólag ezzel a főfontosságú kérdéssel foglalkozik. De írjanak is róla mennél erősebb igazsággal! Mert nem hasonló-e a földrázkódáshoz az az érzés, a mikor a székely látja, hogy csak a papiroson van arányosítása, de van azután rajta valóságban egy összegombolyodott hálója a hivatalos szabályoknak, melyektől se magát, se jövőjét, sem birtokát ki nem ismeri. Mint a zsombékos talajon szaladóknak, mindjobban sülyed lába a kiismerhetetlen ingoványba. Harminczegyezer telekkönyvi számból húszezernek a tényleges birtokosa nincs a telekkönyvbe bejegyezve; a rendezések ólomlábon járnak, de hatalmasan megdrágítva, úgy, hogy «néhány falu tagosítása egy-egy adóforint után 30—200—300 koronába került», tudniillik ott, hol körösztyülvitettek. Mert Csikben még a körösztyülvitelnél nem vagyunk. Hanem ott vagyunk, hogy a mit sem sejtő sikulustól élelmes spekulánsok két-tíz forinttal összevették arányrészeiket, s ha kellett, álképletekkel új kihatásokat indítottak ellenök az új «százholdasok». Így lön e talaj, mely a székelyé volt, a kivándorlásnak talajává.**)

*) Becze Antal, Csikvármegye alispánjának jelentése az 1901-ik év második felére a törvényhatósághoz.

**) Az idézettekén kívül l.: Incze István, birtokrendezési mér-

Háromszék- és Csikvármegyéknek e nagy kivándorlási típusaihoz, egy keveset kell még csak a szomszéd megyékből hozzáadnunk, hogy sociologiai helyszínelésünknek ezzel fölállítsuk irányzó pontjait. Kevésre szorítkozhatunk már csak azért is, mert különösen a marosvásárhelyi központ buzgólkodik az öt környékező állapotok megvilágosításán; én pedig abban szeretnék eltérni némely székely emlékirattól, hogy nem keresek mindenáron eltéréseket azoktól, kik már előttem szólottak.*)

Annyi pótlást szeretnék csak azért megengedni magamnak, hogy Maros-Torda vármegyében, melynek alispáni hivatala 1898-ban 330, 1899-ben 230 s 1900-ban körülbelül ugyanannyi útlevelet állított ki, a legvegyesebb nemzetiségi kivándorlás látható. Az 1899-diki névsorban 110 határozott román nevet vagy elrománosodottat találtam, mint például Tisza Juont. Föltűnő sok a kivándorlók közt azután a szász varrónők, mészárossegédek száma, kikhez a magyar kisiparosok is csatlakoznak. Azért jegyzem ezt föl, mert meg lehet figyelni, hogy a mint a görgényi román ki meg bejár Romániába, hazatartozásának érzése lassan lazul benne.

Udvarhelyszéken megint azt látom, hogy Udvarhely és Székelykeresztúr körül ismétlődnek a háromszéki tünetek. Bögözön, teszem föl, csak elég secessió látomány az, mikor a székely gyerekek román tramway-sipkákkal ugrálnak a fejükön. Vagy kétszázán szoktak innét ki- meg vissza bujdosni s a kik nem voltak, azt felelték nekem: még kimennek, hogy megjárják magokat. Régebben a házakat is román pénzből készíték, mit ló mellett szereztek, de manap csak az tud pénzt hazahozni, a kinek a felesége ott szolgál, a többi a drágaság miatt úgy eléhezik, «hogy minden érzés kimegy belőle». Azon mód ez a világ áll Agyagfalván és Décsfalván is, 100—120%-os pótdadó mellett. Más, megdöbbentőbb hír az, hogy tavaly mind a két megyéből (Udvarhelyszéken Magyar-Telekről, Maros-

nők: *A székely kivándorlás* (1902). — *Az erdélyrészi birtokrendezések, tekintettel az 1892. törvényre* (Az erdélyi b. r. mérnökegylettől). — Máthé József: *Székelykérdés*. (1901.) Páris Frigyes: *Legsürgősebb teendőink a Székelyföldön* (*Magyar gazdák Szemléje*. 1900.).

*) A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentései, különösen az 1898. és 1899. évekről. *A székelyföldi orsz. képviselőknél az összkormány elé terjesztett emlékirata 1898-ban.*

Tordán Mező-Bándról) oly mozgolódás jelentkezett, melynek célja már nem is a szomszéd Románia, hanem a tengerentúli Új-Világ.

Meg kell állitanom most már ezeket a részletező próba-veteleket — a melyeknek úgy sem lehet teljesség a céljuk — hogy a sok fa között el ne feledjük az erdőt. Úgy látom, hogy bizonyos általánosb körütekintést kaphatunk, mit elmulasztanunk nem szabad. Ha helyes nyomon járt inductiónk, lássuk eredményeit.

Elsőbben is szemeink előtt vált bizonyossággá az, hogy tényleg az a székely kivándorlás, a mely ma özönlik át a határon, már nem az a tünemény s különösen nem az az egyszerű tünemény, a mely régebben volt. A mai székely kibujdosásnak vannak olyan új, most termett indokai, melyek azelőtt nem mutatkoztak, de viszont a régi ható okok játéka vagy hatása részben ma sem múlt el s ezért bonyolulttá és sokfonásúvá változott a helyzet. Mi következik ebből? Az következik, hogy általános, egyetlen okot senki sem fog találni s az ilyen törekvéseknek legföllebb az lesz a végök — a mint-hogy az lett eddig is — hogy a túlhajtott általánosítások egymásba ütköznek s meddővé teszik a jóakaratok próbálkozásait. A mai székely kivándorlás nem az a szimpla leánykereskedés, a mely ellen Koós Ferencz — kórházi tapasztalatai alapján a hatvanas években fölszóalt.¹⁾ Nem is a tanonc-fogdosás, a melyről 1874—1876-ban volt szó. Nem is csak a vámháború (1886.) következése vagy utóhatása, a mint azt legerősebben hangoztatták.²⁾ Igenis, mindezek az okok hatottak, részben hatnak ma is, egymás fölé rakva. De egyszerű tünemény helyett ma szövevénynyé váltak s tompa vagy részleges hatásukat megtette az a mélyebb lökés, a melynek csodálatos összhangzásban láthatjuk meg egyik végét a bukaresti parcella-foglalásban, másik végét pedig idehaza.³⁾

Mindjárt e szemlélődés után megakad azonban a szemünk máson is. Ha ennyi sokféle oldalról lehet megkerülni valamit s az mindegyik oldalról megmozdítható: akkor ugyan-csak mozgó-ingó anyaggal van dolgunk. Ez az illékony anyag

¹⁾ Koós: id. m. II. k. 231. l.

²⁾ László Gyula: *Székely kivándorlás*. 1900.

³⁾ L. V. fejezetet.

maga a kibujdosó székely. Herbert Spencer *Principles of biology*-jának első könyvében gyönyörűen magyarázza azt, hogy az élő testeknek négy főeleme közül három gáznemű, melyeket csak nagy nyomás tart együvé. Innét van az, hogy alkotórészeiknek ez a változékonysága meglátszik magokon az élő testeken is, mert elemi molekuláiknak mozgékony ereje benne van abban a testben és jellemzi annak élet-működéseit.*) Megis különbözteti őket más testektől. Azt merem mondani, hogy a székely természetébe, történeti és öröklési körülmények nyomása alatt több mozgékony és nyugtalan-ság jutott, mint Erdély többi fajainak. Ez a nyugtalan-ság, mely könnyen állhatatlansággá ritkul, kíséri őt mindenfelé és megkülönbözteti más nemzetségektől. Hallottuk, hogy szereti megjárni magát s nagy szenvedelme van a munkaváltoztatáshoz, kivált, ha az nincs az ő határában. Magában Romániában világosan megkülönböztettük a nyugodt csángó-telepeket, a homok-futó székely-csoportoktól, sőt még itthon is észre kellett vennünk, hogy a csángó faluból is a székely illanik el legelőbb. Erre vall bizonyos tekintetben az is, hogy mikor Romániából hazaszorítják, már Amerikába készülne. S hogy a példákat megszerezsem még egygyel, érdekesnek tartom annak a téglagyártulajdonosnak vallomását, ki májusban száz székelyt fogadott föl s augusztusra már csak három volt meg közülök; a miért is krajnaiakkal dolgoztatott. De székely volt maga a tulajdonos is, ezért a téglagyár után még annyi vállalatba kezdett, hogy — mint most hallom — mindegyikbe belé-bukott. Ez az izgékony-ság, ez a vágy a mozgás után, ez az állhatatlanság, vagy akárhogy is nevezzük, kétségtelenül benne van a székely kivándorlás indítói között. Nem azt teszi ez, hogy a székely csak azért bujdosik, mert szereti a változékonyságot, mert hiszen akkor a kivándorlásnak csak egy oka volna, s az gyógyíthatatlan lenne. Nem is azt jelenti az, hogy a székely kivándorlásnak az igazi okai nem azok lennének, a melyekbe elébb megpróbáltunk bepillantani; mert világos, hogy ez az izgékony-ság — némi kis töredéket nem tekintve — nem eredendőleg hat, hanem azzal, hogy könnyebbé és gyorsabbá teszi az igazi, taszító és vonzó okok hatását. De annyi

*) Herbert Spencer: *The principles of biology*. I. kötet. *The data of biology*. Chapter I.

tanulást igenis nyerünk ebből, hogy: először annál inkább tüntessük el a kivándorlás kútforrásait, mennél könnyebben hatnak azok a székely természetére, másodsor, hogy annál nagyobb munkát fordítsunk a kintlévő székelyek egybetartására, harmadszor pedig a kivándorlásnak egy bizonyos hányadát tartsuk állandó jelenségnek.

Épen ez a következtetés visz azután tovább bennünket összefoglalásunkban. A kivándorlásra taszító okok között, előbbi körülményeink alatt, ma is megláttuk azokat a különböző lökéseket, melyek az idők folyamán a Székelyföldet érték. Igaz, hogy ma jórészt helyi okokká változtak s meg is csillapodtak azok, de egészen jól kivehettük, hogy a leányszállítások, a tanoncok kihordása, azután a vámháború s végül a birtok-zavarok egymásután léptek föl s mindegyik egy-egy kivándorlási hullámot vert Romániába. E lökések mind különbözők, hanem az, hogy ilyen lökések folyton ismétlődnek — ez már állandóbb folyamatra mutat. Ha pedig visszaemlékezünk arra a történeti perspektívára, a melyet moldovai vizsgálódásunk szerzett meg, akkor egész lánczczá fűződnek előttiünk azok a székely kivándorlások, a melyeket többnyire csak önállóan, csak egyenként szoktak megvíványzni. II. Ulászló korában volt kivándorlás, megint új székelységet szorított ki Mária Terézia fölfegyverzési parancsa. Külön hullámok voltak a napoleoni idők s újabban az emigratio kibujdosásai.

Igaz, hogy mindezek elsősorban politikai nyomásból eredtek. De már az 1718-diki kiáramlás, teszem föl, egészen gazdasági bajokból, csapásokból származott. Csodálatos is, hogy oly kevéssé emlékeznek róla a mai kivándorlások tanulmányozói, mert hiszen egészen más hátteret ad ez a visszapillantás a mai képnek is; nem is szólva arról, hogy az 1718—1719-diki jelenségek kifürkészése összehasonlító tanulmányokkal szolgálna.*)

*) Az 1718—19-iki székely válságról s pusztulásról az alsó-csernátoni (Háromszék) ref. egyházközség anyakönyve egy érdekes, kiadatlan verses leírást közölt latinul és magyarul. A *Paraphrasis Hungaricat* Bodor Géza esperes úr szivességéből itt közlöm:

Memoria Amor 1718 et 1719.

Ezerhétszáz felett tizennyolezadikban,
Levén az esztendő meddű árvaságban,

Ha ilyen arra a bizonyosságra jutánk, hogy ezeknek a régi székely mozgalmaknak van közös száluk is, akkor arra a szálra kell fölfűznünk az újabb kivándorlásokat is, s nem engedhetjük, hogy kapcsolat nélkül, szerte hullva peregjenek le. Úgy tetszik, mintha a székely mozgékonyága is magyarázott volna már valamit. De ezen fölül még két állandó tényezőt akarok kiemelni, a melyek a székely kivándorlásnak, az egy-

Rétek, kertek mezők öltözének gyászban
 Hogy bűnünk érdeme jósoltatnék abban.
 Mely miatt származék nagy éhség földünkre,
 Levén az esztendő tizenkilentzedre,
 Vetemedvén az nép nagy Kéntelenségre,
 Vetette kezeit tsúf eledelekre.
 Úgy mint: Nádgyükérre, szilfa, bikfa-lisztre,
 Haritska polyvára, magyarófa rügyre,
 Örlött makra sovány szalmának lisztire,
 Kutyát, matskát, lóhust vevén fel ételre.
 Sőt ez iszonyúság: két gyermek Osdolán,
 Edgyik az másiknak táplálódott húsán
 Nintsen kétség ebben. Butyak János házán
 Esetten irtózat: Rettegj bűnöd átkán!
 Innét szörnyű pestis elboriltá földet,
 Véneket, ifjakat, szegényt és Nemesset,
 Nem különböztetvén; tön nagy ürességet,
 Mert üresen, hagy a sok szép épületet.
 Halának meg itt is Alsó-Csernátonyban
 Az kiket vehettünk mi is nyilván számban,
 Három holnap alatt háromszáz és huszan,
 Tzigány, oláh penig nints katalogusban.
 El-hullának hamar nagy sok jó-emberek,
 Betző és Porsoló, Elekesek, Csehek,
 Szépreményű ifjak, leányok, legények,
 Kegyes jó asszonyok, termes szép szűzek,
 Nemzetes Domokos házból kegyes anyák,
 Öregbik — s ifjabbik kedves jó Pátrónák,
 Ezek csenetéi: Gábor, Éva plánták,
 S Domokos Boritza, kedves szép ágacsák.
 Ezekkel többek közt az Pap hites Társa,
 Jámbor, csendes asszony Holt Jancsó Ilona,
 Kiknek hírek nevek legyen fenmaradva,
 Öregbedvén velek boldogok chorusa.
 Könyörülj Úr Isten, ne verj bűneinkért,
 Szólj Kegyelmet nekünk szerelmes Fiadért,
 Holtunk után készits számunkra boldog bért.
 Ámen, Ámen.

Stephanus Baróti M. P.

másra következett különböző lökéseknek egész láthatárát át-fogják.

Az egyik ok a földrajzi helyzet, mely minden politikai jelenségnek főalapja. Még pedig nemcsak a Nemere-szél pusztításait értem ebben s a talaj gyöngébb összetételét, hanem egyenesen magát a fekvést, a melyet sohasem szabadna sem a nemzetiségi, sem a gazdasági politikában elfeledni. Erdély főfolyói s így összevágó völgyei Magyarország felé nyílnak, úgy a mint a levélnek erezete szárához fut össze. Minthogy pedig a társadalmi fejlődés, előrejutás nem a hegyek tetejéről száll lefelé, hanem, egyes pillanatnyi föllobbanásokat nem tekintve,*) a völgyeken viszi a műveltség összetartozását: ennél fogva Erdély sokkal inkább Magyarországhoz tartozik, semmint azt például statisztikai combinációkból következtetni lehetne. Azt hiszem, hogy ennek a tételnek a nemzetiségi politikában is hasznát kell látni. Minket azonban a tétel visszája érdekel. A délkeleti Kárpátoknak a csücskén, az Olt, Feketeügy, Tatros völgyei hátat fordítanak az anyaországnak s Románia felé szélesednek. Ezeknek a völgyeknek a mellékét üli meg a székelység s így, mint egy dugóval valósággal bedugja a nyitott palaczkot. Ez az elhelyezkedés emeli főfontosságúvá nemzetiségi tekintetből s nem csupán az, hogy határt-lakó nép. Csakhogy ugyanennek a társadalmi alakulásnak meg van a folytatása is, tudniillik az, hogy a székelység egyes részei kigurulnak Romániába. A «nagy kapu» csakugyan nyitva van s ezt érzi önkéntelenül a sikulus, a mikor «belföldnek» hívja Romániát, és külföldnek a «vármegyét», vagyis Magyarországot.

A földrajzi elhelyezkedés — ha helyes az én magyarázatom — már mindenesetre egységesebb körvonalakat ad annak a többféle kivándorlásnak, a mely a Székelyföldről megindult. Ha már a térkép így megkönnyíti a kivándorlást (sőt némely községre elkerülhetetlenné tette), akkor egyszeriben élénk tűnik a második általános jelleme is ennek a határszélnek.

Azok a lejtők, a melyek a Székelyföldről Románia felé hajlanak, nemcsak földrajziak, hanem társadalmiak is. Prózá-

*) Ilyen volt például a francia hegyi lakók megjelenése a forradalomban, a mint azt Taine a *Histoire de la France Contemporaine*ben nagyszerűen leírta.

ban írva úgy hangzik ez, hogy répakapálásra székelyekkel kell szerződni, mert a román munkás nem ért hozzá, a fa-fűrészekben legnagyobb hasznát a csiki embernek látják, székely kocsis, székely szobaleány nélkül a bojár háztartása nem lehet el s e miatt volt szükség, hiány-töltelékül szász patikusokra és székely iparostanonczokra odaát. A székely munkás-réteg nem egy magasságban van (vagy: volt) az egyazon nevezetű románnal, hanem fölötte tart s ezért átömlött hozzá, mint a gáton a magasabb vízállású folyó. Megügyeltük ezt romániai leírásomban *) s most azoknak az állapotoknak látjuk ottani visszahatását. Az igazság egyszerűen az, hogy a mennyivel gyorsabban volt szüksége Romániának olyan, fejlődésén dolgozó elemekre, a melyek otthon még nem termettek meg, vagy a melyek «kitermelésére» nem várhatott: ugyanolyan tempóban láttuk öt el mi kivándorlókkal.

Nem kerülhette el — igaz — figyelmünket az sem, hogy ma már Románia némely munkaerőnkét ki akarja szorítani, hogy könnyebbé tegye a versenyt honi nemzedékének. Maga ez a tény is sürget minket arra, hogy kivándorlásunkat rendezzük. De előbbi állításunkat nemcsak hogy nem gyöngíti ez, hanem egyenest megerősíti. Megerősíti azért, mert azokat a székely elemeket akarnák kiszorítani, a kikre volt szükségök, de már nincsen; viszont megtartanák azokat, kiket használhatnak. Ez utóbbit például világosan bizonyítják azok a bérkülönbségek, melyek a székely szobaleányok, szakácsnők stb. bérében a hazai fizetésekhez képest, Romániában megvannak. Ez a szempont pedig, melyet itt nyerénk, csakugyan az összes székely kivándorlásoknak egybefoglaló történelmi jelentőséget ad.

Micsoda jelentőséget? Mi a székely kivándorlással tovább vittük és munkánkkal öntöztük azt a modern mozgalmat, a mely Nyugatról Kelet felé halad. Igenis, ezek a termékenyítő kiáramlások e nagy társadalmi folyamatnak a mélységéig érnek le. Semmi kétségünk sem lehet ebben Moldova multja és Románia jelene mellett, nem lehet kétségünk annyival kevésbbé, mert hiszen a másik oldalon mi is befogadtuk ugyanezeket a hatásokat. Nem ébredünk-e arra, hogy városaink régi német «burgerei»-től kezdve, német nevű kisiparosainkig, sőt

*) L. I. és II. fejezet.

behozott gyári munkásainktól kezdve egész a budapesti, bécsi jargonos fiakkerekig — mindez elemeink tökéletesen megfelelnek a mi romániai kivitelünknek? E kettős sociologiai tünevényen talán lehetne is még elmélkednünk. De annyit mindenesetre föl kell ismernünk, hogy az összes székely kivándorlások egyetemes hátterét ez a missiónk adta.

Úgy látom, hogy a kivándorlási okok összefoglalásában ezzel elérkeznénk ahhoz a szemponthoz, melynek körülfutó láthatára az egész vizsgálódást átöleli. Csakhogy ennek a történeti folyamatnak a megjelölése már nem csak ok-sorozatot mutat, hanem sokkal többet. A míg mi székelyeinket így átadtuk Románia építésére, azalatt még jóindulatot sem arattunk azért a kivándorlási politikáért, melyet — Romániának sikeresen megcsináltunk. Azt következtethetjük tehát, hogy politikai eredményt nem értünk el, vagy — igazabban szólva — azt nem ismerték föl szomszédaink. De történt más is. Történt először is az, hogy kivándorlásunk bizonyos rétegeiben holtpontra jutott, mert munkásainkat kezdik kiszorítani. Ugyanez ismétlődik itt velünk, a mi az északamerikai Egyesült-Államokban, mely törvénnyel és zaklatással küldi vissza «hún»-jainkat. Tehát már e miatt is magunknak kell megmarkolnunk a székely kérdést.

Am tovább is van. Míg mi cselédeket és munkásokat adtunk a román földnek és román városoknak, addig a Székelyföldön tót munkások és krajnai téglavetők után néznek. Míg iparosokat szállítottunk át a határon, addig a kisebb székely gyártelepek bezárultak és az iparosság városainkban összetöpörödött, siralmaiból és ügyetlenségéből él. Ha most még megmozdul a kis székely gazda is, hogy «megrágja a grániczot», akkor azután befejeztük azt a segítő-actiót, a melynek Románia vette hasznát, akkor azután annyira túlmentünk a «missiónk»-on, hogy magunkon hagyunk vérző, nyílt sebet.

Rajtunk és a székelységen múlik, hogy másként legyen.

V.

A Székelyföld beteg. — Mit tegyünk? —

A Székelyföld beteg.

Mindaz, a mit Romániában s itthon tapasztalánk, a székelység sorvasztó bajait hirdette. Maga a székely kivándorlás, minden mellékjelenségeivel, kórtünete a nehéz nyavalyának, mikor — mint a rossz léggömb tafotáján mindenfelé elmene-kül a gáz — úgy bujdosik ki otthonából a székely.

Ha csakugyan sikerült volna közel járnom az élő való-sághoz eddigi leírásomban, akkor a veszedelmeket leírnom, újból rájuk mutatnom fölösleges. Hiszen régen elmúltak azok az idők, mikor a brassói kereskedelmi és iparkamara (ehhez tartoztak azelőtt a székely megyék is) azt jelentette az ország-nak, hogy: «ámbár egyesekre nézve, férfiakra úgy, mint nőkre, erkölcsi és gazdasági romlással is jár, mindazonáltal népességünk e mozgása a szomszéd országokba több előnyt, mint hát-rányt rejt magában». Sőt azt hiszem, ma Kozma Ferencz is másképen írná meg pályadíjnyertes nagy székely monogra-phiáját; mert 1879-ben még így szólt benne: *) «a székely ki-vándorlás aggasztó tényét megállapítani nem tudom». Indokolta pedig ezt az álláspontját azzal, hogy «egy jóra való ma-gyar iparos-elem kifejlődése Keleten reánk nézve szükséges-ség», hogy így «vonjuk keleti politikánk tényezői közé keletre vonult testvéreinket s a kivándorlást egykor még áldhatni fogja nemzetünk».

Ki tudna ma hűsz esztendő tapasztalataira ilyen meg-nyugvással, ilyen optimizmussal nézni vissza? Ki nem látja azt, hogy kivándorlásunkból minden előnyt Románia fölözött le s míg mi ott gyűlölséget arattunk, itthon sebeink sokasod-tak? Ki tud ma köztünk más csatakiáltást, mint azt, hogy mind a két kezünkkel segítsünk, gyógyítsunk, míg be nem sö-tétedik a Székelyföldön?

Ezzel a segítséggel próbálkozzunk hát igaz szívvél mi is. Ha nem markolunk túlsokat, ha megelégszünk az óvatos ered-

*) Kozma Ferencz: *A Székelyföld közgazdasági és közművelő-dési állapota*. 1879. — 125. és következő lapokon.

ményekkel, talán végezhetünk jót is, avagy mások tervein lendíthetünk. Hadd üzzön, kergessen ostorával mindnyájunkat az az egy kérdés: mit tegyünk tehát?

Mindjárt az első pillanatra ketté oszlanak teendőink. Először kivándorolt véreinket nézzük, azután az itthonmaradtakat. Megbeszélni és tenni való lesz Romániában is, itthon is elég.

Nem utazom «nagy-politikában» s azért nem is kell megállapodnom azoknál a politikai gondolatoknál, a melyek még a turistát is meglepik akkor, mikor ezt a Kárpátokhoz ragasztott román földet járja. Túlról sorban Fehér-Oroszország kolostorai jelennek meg fenyegető sorokban, kinek nem jutna tőlök eszébe, hogy ha van két faj, a melyet közös érdekeknek kellene összetartani: az a két faj a miénk és a románoké. E közös, vállvetett egyetértés helyett azonban egyik sem ismeri a másikat, mindegyik több-kevesebb lenézéssel szól szomszédjáról s odaát oly torz-tüneteit látjuk az áthevült phantasiának, a melyek egyszerre nagyzólok és kicsinyesek. Talán lesznek, a kik gondolkozni fognak azon, hogy a míg egymásnak mindig csak árny-játékokként jelenünk meg, addig a kölcsönös megismerésnek és tanulásnak mennyi alkalmát szalasztjuk el. A legelső rendszeres összetörődéssel letörne egypár külső «tüske» (— e dolgozatban szántsándékkal írtam mindig «román»-t és «Bukurest»-et —) és saját nemtörődömségünknek csak a karrikaturáját látnók abban, hogy odaát mily örömmel szeretik a mi haladásunkat — meg nem ismerni. A ki csak teheti, még a vasúti ablakon sem néz ki «Magyariá»-ban. Csak egy kis öntudatos megjelenés kellene innét s csak egy kis jóakarát onnét, hogy eltakarítsa azokat az Erdélyt-faló térképeket és magyargyűlölő nevetséges ábrázatokat, a minőket egyetlen állam sem enged meg szomszédjának — nevelési eszközül. De ugyanezen a kettős úton jutnánk el ahhoz is, hogy azok a kóválygó phantasmagoriák, melyek hol Erdély felé kacsintanak, hol Moldova visszahódításától félnek, szépen elpusztítanak egymást még ott, Romániában. És kinőne az ő méltányosságuk magából abból, hogy míg a világot tele harsogatták a mi jámbor «magyarosításunk» szörnyűségeivel, addig nekünk még annyi szavunk sem volt, hogy a moldovai csángómagyaroknak, fajunk történeti és földrajzi folytatásának, egyházi és kulturai jogokat követeltünk volna.

Ezzel csakugyan belé is érkeztünk abba a pontba, a hol az egész kérdésnek tengelye forog. A magyarországi nemzeti-ségeknek s első sorban a románoknak tényleges egyházi és kulturális egyenjogúságuk, sőt különállásuk van. Mi azonban, «a nagy chauvinisták», a romániai magyarokra nézve még az egyházi kapcsolatot is teljesen kiejtettük kezünkől, sőt többet tettünk: szó nélkül engedték százados hagyományainkat, jogainkat elsorvadni.¹⁾ Miénk volt a milkovai püspökség (Bakócz Tamás érsek az erdélyihez kapcsolta)²⁾: elveszett; két zárdánkat odaadtuk; a magyar papok annál jobban fogytak, mennél jobban kértek újakat a hívők. Ma Moldovában két magyar pap van, pedig hatvannyolcz községben fizetnek a lakosok magyar kántort, csak hogy magyarul kapjanak vallási épülést, mert az idegen (olasz!) gyónást meg nem értik. És miért nincs joguk hozzá? Miért nem tudjuk ezt mi észre venni?

Pap-utazóink hosszan megírták a százados egyházi folyamodások történetét, tökéletesen bevált az a jövendölésök, hogy a katholicismus itt egyszerre fog meggyöngülni a magyarsággal. Azóta el is értük azt az eredményt, hogy a helyzet még rosszabb lett, mint valaha volt s maholnap csakugyan nem lesz már szükség arra, hogy közbelépjen a diplomatia vagy a Szentszék. Akkor már nem lesz kiért közbelépnie. Ma még csak annyit kellene kijárnia Rómában, hogy a régi zárdáink, parochiáink helyén a magyar hívők magyar papokat kapjanak — nálunk minden falu ki tudja vinni, hogy nyelven értő lelkésze legyen. A magyar nyelvű román alattvalóknak mi is csak egyenlő jogokat követelünk, mert nyelvök és vallások egyszerre vész el — sőt legeredetibb a dologban az, hogy még a románság sem sokat nyer vele. Itt van kezemben a jassyi egyházmegyének legújabb schematismusa,³⁾ a mely szerint a katholicus hívőknek (Moldovában) két magyar papjok volt, de hét lengyel, két francia, egy belga, hét német, tizennégy olasz, két osztrák és hét román. E módon gondoskodtak a — magyarokról. A helyzet pedig most

¹⁾ I. III. fejezet.

²⁾ Imets. id. u. 49. l.

³⁾ Sekantismus discensis Jassicusis sedi Apostolicæ immediate subjectæ.

már rohamosan fog ott romlani, mert 1896-ban (épen a millennium esztendejében) tíz plébániából minorita konventet csináltak s megteremtették a halaucesti semináriumot, hol csángó gyermekeket nevelnek román katolikus papokká. Így akarják becsapni az ajtót a magyar minoriták előtt, kik a XIII. század óta ültek itten. Ilyen nagy a mi politikai érettségünk és fölséges közönyünk!

Kitűztem ezzel a legfőbb teendőt, melyet Rómában s Bukarestben kell, hogy diplomatiánk magára vállaljon: a magyar nyelvű román alattvalók magyar papokat kérnek, ezt sem mi, sem a magyar klérus meg nem tagadhatja tőlök. De követeli a legszelidebb méltányosság is. Hiszen olyan kisebb tüneteket, a minőket nekünk ország-világ előtt a fejünkhöz vágnak, én már föl sem panaszkok, hallgatok arról is, hogy bizony odaát a tiszta magyar községek is mind új, hivatalos román helyneveket kaptak. Ki sejti majd meg, utaztában, hogy Faravani alatt Forrófalva, Saboana alatt Szabófalva lappang, Valeasaca Szárazpatakot, Valeamare Nagypatakot jelenti és így tovább? Főlemlítém azért, mert ezek különös ellenképek a magyar helységnevek ellen indított lármához, annál különösebbek, mert odaát azt a csángót már megidézik, a ki — Budapestre utazott.

Kint lakó véreinknek másik, újabb csoportját vándorló székelveink adják, kiknek nagy része ma még magyar állampolgár s ezért az ő védelmökbe már épen úgy belésszólhatunk, a mint Románia nálunk védi az ő állampolgárait. Míg a románok az ő magyarjaiknak még méltányosságot sem csepegtetének, addig közvéleményök a mi román alattvalóinkkal is akként szeret foglalkozni, mintha azok az ő állampolgáraik lennének s ezt természetesen, vissza kell utasítanunk. A jogok és kötelességek tekintetében tehát az állampolgárság szigorú határvonalánál maradunk. Hisz mi itt is elhanyagoltuk jogainkat és kötelességeinket kint lévő honfitársainkkal szemben. Két helyen láttuk a mulasztásokat — két helyen várjuk azoknak kipótlását: az egyházi és consuli téren.

Az egyházi téren hibánk akkora, hogy az egyik felekezetiünket (az ágostai evangélikusokat) már egy idegen állam, Poroszország szervezi ott kint. Többet ennél csakugyan nem kell szólanom arról, hogy ez a helyzet tűrhetetlen. Első orvosserem ezért is az, hogy a kivándorlási törvényünkbe az

angol törvény mintájára azt a rendelkezést kell fölvenni, hogy a hol idegen államban alattvalóink valamely évi összeget biztosítanak magyar pap eltartására, magyar templom vagy kórház építésére — ugyanoly összeget kapnak segítségül hazájok államától. Másodszer le kell másolnunk a porosz evangélikus egyháznak azon statutumát, mely a külföldi diaspora-egyházakat egyenest a központi (berlini) Oberkirchenrathnak rendeli alá segélyezésben is, fegyelmileg is. *) Ez magyarra fordítva úgy hangzanék, hogy a romániai magyar honosok közül a katolikusok egyházai egyenest a gyulafehérvári püspöknek, a reformátusoké az erdélyi egyházkerületnek rendeltetnének alája. Ez az utóbbi református szervezkedés némileg, fölületesen meg is történt, de addig nem megyünk semmire, míg mind a két egyházi központ magára nem vállalja a papok küldését s a visszatérő lelkészek méltó elhelyezését, s míg különösen a katolikus clerus ide nem juttatja javadalmazásából adományait. Ez lenne a porosz példa, s akkor nem kellene ploesti templomunknak összesen 5 forint magyar egyházi adományról számolnia.

Harmadik javaslatom nagyon kicsinyesnek látszik itthon — de csakis itthon látszik annak. Romániába magyar papnak, magyar tanítónak rendesen olyanok mennek (ha ugyan mennek), a kik többnyire elakadtak valamely pályán — nem is mindig a lelkészi vagy tanítói pályán. Nem szabad azért az ő működésüket sem megkeserítenünk, hiszen a legtöbb telepünk egyáltalában nem talál oktató mestert. Hogy ehhez a rendkívül fáradságos missiói hivatáshoz emberünk legyen, meg kell változtatni a tanítói nyugdíjtörvényt, a mely ma a külföldön végzett munkát nem számítja be a nyugdíjba és így képtelen áldozatot követel a kikivánczozótól. A porosz evangélikusok új törvénye, 1900 május 7-én még a papokra nézve is megváltoztatta ezt a visszásságot, bevonván őket a nyugdíjalapba. Ezt kívánám én is, azzal a javaslattal, hogy a kint töltött magyar missiónak évei kétszeresen számíttassanak bele nyugdíjokba.

Az egyházi képet az fogja kiegészíteni, hogy itthoni egyleteink segélyezzék azokat a külföldi jótékony társulatokat, melyek csak magyar állampolgárokra terjednek ki. Mert ismétlem, mind a két félnek szigorúan meg kell tartania az állam-

*) Meyer: *Die Diaspora der deutschen evangelischen Kirchen.*

polgárok választó határát. Arról már föntebb szoltam,*) hogy már ebből az okból is ketté kell választani a közös (osztrák-magyar) iskolákat, a melyeknek vonzó ereje egyenlő arányban van pædagogiai eredményével s mind a kettő a semminél valamivel — kevesebb.

Egyszerre átjutottunk ezzel a consuli teendők mezejére. Mindabból, a mit az előbbi fejezetekben följegyeztünk, pontosan következnek simpla követeléseink. Következik — kétség sem lehet az iránt — hogy mindazokon a consuli állomásokon, a hol óriási túlsúlyban van a magyar polgár az osztrák fölött, ne csak a magyar nyelvet törő irodatisztek, hanem oly magyar hivatalnokaink legyenek, a kiknek külön kötelességök végig járni a magyar telepeket, azokról, azok ügyes-bajos dolgairól évenként kormányunknak jelentést tenni. Senkinek sem fog ártani, ha a magyar államiság itt kidomborodik. Mert akkor minden ottani telepünknek élete új erkölcsi színvonalra jutna s egyleteink, e tekintélyes ellenőrzés alatt, megmentenék meghunyászkodó vagy veszekedő székelyeinket. Elmondjam-e még egyszer azt, hogy az üresség ma oly nagy e tekintetben, hogy egy-egy jóakarató szó csodás visszhangot ver ott kint; elmondjam-e, hogy a kézdi járásban, itthon falukra szóló álmélgodás lett abból a jelentéktelen esetből, hogy Bákó mellett, moldovai utunkban, néhány kászoni embert a consulatushoz igazítottunk. A hol egy ilyen kis szó áthallatszik a hegyeken, mekkora csönd lehet ott máskor! — Épen így következik adatainkból az is, hogy a mint a német példa nagyszerű útmutatást ad arra, hogy lehet a kül-képviselet segítségével a kisebbszámú németség egyleteit, iskoláit (a német középiskoláját és semináriumát) nagyobb erőhöz segíteni, úgy végig kell csinálnunk nekünk is ugyanezt az eljárást haladék nélkül és nem kisebb consuli segítséggel.

A consuli teendőknek egy másik csoportjába soroznám alattvalóinknak hely szerinti valóságos összeírását, hogy mennyire szükség lenne erre, azt világosan mutatja az a sok folytatásból álló lista, melyet a bukaresti magyar lap épen most szed össze 1881-es hadköteleseinkről. Szükségesnek tartanám, hogy az eddigi mulasztások kipótlására (mert e mulasztásokért nemcsak kivándorlóink részén van hiba) most elengednők egy-

*) L. III. fejezetet.

szer a büntetését, hátralékos taksáit azoknak az embereinknek, a kiket elvesztett útlevelek, vagy anyakönyvezésök hiánya kizár consulatusaink jótéteményéből. Végül az sem lenne hiba, ha jól körülnéznének consulatusaink ott is, hol leánykereskedésről van szó, de talán ott is, hol egy-egy államiságunkat sértő okvetlenkedést tapasztalnak.

Ezekben a nagy vonásokban nem minden hiányosság nélkül ugyan, de főbb vonásaiban mégis körülírtam azokat a teendőket, melyek az első lökést megadnák s bujdosóink helyzetét mindenképen megjavítanak. Még nagyobb szükség van azonban az első segélyre túl a hegyen, magán a Székelyföldön. Ezért most odasietek.

Nagyon könnyű megállapítani azt, hogy mivel nem lehet megakadályozni a kivándorlást. Nem lehet annak véget vetni a régi privilegiumok fölemlegetésével, sem az útlevelek megtagadásával, sem «közigazgatási» visszakergetésekkel, sem a vidéki sajtónak a «megcsipett kivándorlókról» szóló csúfondároskodásaival. Ilymódon épen az ellenkező hatást értük el eddig is úgy itt, valamint a Felvidéken. Azért én semmiféle útlevel-kordonnak a fölállításába bele nem mennek s a határvizsgálatot két dologra szorítanám. Először itt is ellenőrizném s gátolnám törvénnyel *) a bevándorlásnak azt a formáját, mely oda lyukad ki, hogy mi épen Romániának tegyük meg azt a szivességet, hogy az általa kivert idegen elemeket befogadjuk. Másodszor a leányok tekintetében tennem azt a megszorítást, hogy a kiskorúaknak nemcsak önálló útlevelet nem adnék (a mivel még keveset érnék el), hanem itthon is állandó világlatban tartanám őket. Nagyon szükséges volna, ha ezen fölül a leányszállítások ellen legalább Romániával léphetnének olyan megegyezésre, a minőt a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület 1899-iki congressusa Budapesten ajánlott.***) Az útlevelek megszorítását nemcsak hogy nem tartom gyógyító csodairnak, hanem külön rendszabályokat ajánlanék azon községeink tekintetében, melyek közvetlenül a határon vagy a vízválasztón túlra esnek. Teszem föl Soosmező népe (az ojtózi szorosban), Gyimes és Bodza lakossága, sőt bizonyos tekintetben a Hét-

*) L. id. munkám V. fejezetét.

**) A nyolczadik congressus iratai 3346. lapján. (Gruber Lajos. jelentése).

falunak alsó községei abban a kivételes helyzetben vannak, hogy munkát kereső kirándulásaik állandóak, s őket az a földrajzi helyzet, a melyről fentebb szoltam, Romániára utalja. Ezeknek a kiáramlását nem csak nem lehet megakasztani, hanem az útlevelek gyorsabb kiadását a helyi hatóságra kellene bízni s nem a belügyministeriumra; a határszéli járásbíróságok az ő igazi közegeik.

A székely kivándorlás vészthozó tüneteit tehát csak a kibujdosásra taszító okok begyógyításával lehet megszüntetni. Minden más módszer csak kuruzslás vagy önámítgatás. A mint a kivándorlásnak egyik részét, a határszéli népmozgalmat, épen most lecsatoltuk kocsinkról, úgy a kiözönlésnek többi részét is helyi vizsgálódásunk*) szerint kell általában megoldanunk. Épen nem szükség ezért túlságosan elapróznunk szándékainkat, vagy épen oly kicsinyességekbe esnünk, a melyek vagy nincsenek a nagy problémákkal szerves kapcsolatban, vagy pedig tisztán az eltérő részletes alkalmazásokra vonatkoznak. Hiszen a balul ütött, jóakarattal indult kísérleteknek egész gyűjteménye hever már szerteszét a székely megyékben. Ki nem venné észre, hogy mind e próbálgatások abba törtek bele, hogy csak elejök volt kigondolva, de végök nem, kapcsolatuk inkább fogódzkodás volt s hol egymásba, hol önmagokba botlottak bele, míg kiszenvedtek.

Hogy csakugyan itt van a főbaj s hogy először a tervezetek kapcsolatát és egymásbavágó munkáját kell megteremteni, azt e keserves példák egész sorozata bizonyítja. Ez volt kétségtelenül a második oka (a különféle kivándorlási hullámok összezavarása után) annak is, hogy a székely röpiratok ötleteikkel nem egyszer okoztak zavart. A kik foglalkoztak e dolgokkal, tudják, hogy a sajtkészítő szövetkezetnek sajtja volt Csikban, de fogyasztója nem s ezért a befizetett pénzt visszaadta — sajtban; a gyergyói gyermekjáték-műhely drága kézi portékáival csak úgy megszűnt, a mint a padlásokra kerültek azok a kiosztott szövőszékek, melyek az itthoni fonalat nem használhatták, csak az iskolait. Az állatdíjazásnak sem legjobb eredménye az, ha több a jutalom, mint a barom. A kisebb gyár-próbálkozások rombadölte, vagy a vetési módszer abbanhagyott reformjai mind ezt a nótát éneklük; sőt Sebes

*) L. IV. fejezetet.

Dénes a hitelszövetkezet legújabb mozgalmáról is azt kénytelen már följegyezni: «a szövetkezetek, melyeket oly nagy remények közt szerveztek országszerte, nem feleltek meg a hozzájuk fűzött várakozásoknak; a Székelyföldön 92 ilyen szövetkezet működik, de tényleg az az osztály, melynek hiteligenyeit lennének hivatta kielégíteni, éretlen még erre a formára». ¹⁾

Bizonyosan arra tanítanak e jelek minket, hogy a rendszertelen kezdeményezések helyett inkább a nagyobb segítések rendszeres kapcsolatával foglalkozzunk. Három ilyen nagy kérdést találunk; ezek: a földbirtok kérdése, a vasút s azon ügyek, melyeket vele kapcsolatba hoznak, harmadszor a hitel.

A Székelyföldnek legnagyobb betege maga a föld, mezőgazdasági s erdei gazdaságával. Tökéletesen igazat adok Nagy Imrének abban, hogy az orvosszerek ajánlgatói «állandóan összetévesztik a székely földművesosztályt a napszámososztállyal s minden orvosszer örökösen az utóbbi osztályt traktálja». ²⁾ Mindaz, a mit itthon tapasztaltunk, de még inkább azok a különös sejtések, melyeket Romániából hoztam, ³⁾ arról győzhetik meg az olvasót, hogy először is egy nagy földéhséggel van dolgunk, azután a meglévő birtokok jogi és pénzügyi kiváltságával s művelési elmaradottságával. ⁴⁾ A földrevágás már Románia földjére tette éhessé a bujdosó székelyt, és teljes lélektani magyarázatot ad azon meglepő tapasztalatainknak ez a székely vallomás: «sokszor anyagi romlásunk árán, adósságra is megvesszük a szomszéd eladóvá lett földjét, melyen addig semmi szín alatt túl nem adnánk, míg arra a végrehajtó hivatalból rá nem kényszerít». Azt nyugodtan nézi a mi falusi székelyünk, hogy az ő falujában megtelepedett volt zsandár vagy fináncz hitelre szatócsboltot nyit s néhány év alatt tökepenzes lesz belőle — de valameddig az is földbirtokot nem vásárol, addig lenézi és nagyobb úrnak tartja magát annál, még akkor is, ha adósa. ⁵⁾

Szerény véleményem szerint ezeken a bajokon kitelepítéssel segíteni nem lehet. Beksics Gusztávnak azt a prognó-

¹⁾ Sebess D.: *A székelység pusztulása.* (1902.) 73. l.

²⁾ T. Nagy Imre: *Székely kivándorlás.* (1855.) 14. lapon.

³⁾ L. I. fejezetet.

⁴⁾ L. III. fejezetet.

⁵⁾ T. Nagy Imre: *Csikvármegye közigazdasági állapotai és a székely kivándorlás.* 19. lapon.

sisa, hogy «a székely nem földet keres, hanem munkáját kínálja», az elmondottak után csak felét fejezi ki az igazságnak, a mint nem látom a segítséget abban a nagyszabású programjában, hogy «e kérdést a befelé (a Mezősége) való telepítés által meg lehet oldani».**) De elfogadom azt a tételét, hogy a ki «földet kapna a hazában, nem menne ki» — s e tétel hirdetésének Beksics a legkiválóbb képviselője. Ám ezt a földet magában a Székelyföldön kell megkapnia, mert erre a székelysége épen ott (a nyitott palaczk nyakában) van szükségünk és máshová a székely el sem megy, ha csak ki nem bujdosik. Ellene vagyok a Beksicsén túlmenő «nagy kitelepítési» tervezéseknek azért is, mert kockázatosnak és költségesnek tartom s e mellett oly merésznek, mint az orvosi tudományban például azt, a mikor a test más részéről vett alkatrészszel foltozzák az egyik helyet. De ellene vagyok azért is, mert Jancsó Benedek igen szépen megmutatta azt, hogy a székelyek áttelepítésének a terve volt az, a melylyel Maiorescu János, a Duna-fejedelemségek forradalmi kormányának teljhatalmú megbízottja, 1848. év november 16-diki memorandumában a frankfurti parlament előtt így akarta megcsinálni Dákó-Románia kalandos phantasmagoriáját.*)

Mennél erősebben térítenek el bennünket ezek a súlyos érvek a székely kitelepítések gondolatától, annál kérlelhetlenebb igazságul támad föl előttünk az, hogy a Székelyföldön kell földhöz juttatni a székelyt. Tehát először, a hol csak jogilag vagy gazdaságilag valahogy lehetséges, meg kell kezdeni a lekötött birtokok parcellázását, hogy a visszatérő vagy kimmenni akaró székely itthon kaphassa meg azt a rögöt, a melyet még Romániában is vágyva keres. Általánosítani ugyan nem lehet, de meg kell figyelni azt, hogy az öt székely megyében nem kevesebb, mint 1,318.631 katastralis hold kötött birtok van, melyből Csíkra 461,674 hold, Háromszékre 250,381 hold, Maros-Tordára 149,784 hold, Torda-Aranyosra 220,797 hold és Udvarhelynek 185,885 hold jut. Ezek közül csak Maros-Torda megye marad a kötött birtok országos átlagán

**) A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében 1900. tartott szakértekezlet jegyzőkönyve.

*) Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a Dákó-Román törekvések*. 118. és következő lapokon.

(33·54 %) alul, a többiek mind fölülhaladják azt, mert az egész területből le van kötve Csikban 55·5 % (a legelőnek 58·17 %-a), Háromszéken 37·19 % (a legelőnek 52·43 %-a), Torda-Aranyoson 36·09 % (a legelőnek 36·04 %), Udvarhelyszéken 36·95 %. De hogy nem csak erdőről van itt szó, meglátszik abból is, hogy kötött forgalmú szántóföld Torda-Aranyosban 14,254 hold, Udvarhelyben 2000 hold, a többiekben pedig mindenütt 8—9000 hold van. A parcellázás megkezdéséhez, a székelyek hazatelepítésének megindításához, a kezdet tehát ott volna az alkalmas kötött birtokok fokozatos felszabadításában. Mert míg a kivándorlás sebei égnek, addig a Székelyföldre nézve bizony nem váltak be azok a reménységek, melyeket a hivatalos statisztika a kötött birtokhoz kötött. Ez országrészen csak a kivándorlást s a földéhséget látjuk, de nem nyugodhatunk meg ezekben a kijelentésekben: «*azt azonban épen nem mondhatjuk, hogy a gazdasági cultura alacsonyabb fokán álló országrészekben volna túlnyomó uralma a korlátolt forgalmú birtokoknak*»,¹⁾ sem azt nem írhatjuk alá, hogy «*itt a közgazdasági törvények érvényesülését ellensúlyozta a történeti alakulás, mely itt a fényes és nagy családok*»²⁾ — révén épen a kötött forgalomnak kedvezett.» A Székelyföldön kötött birtok van, de alacsony a gazdasági culturát fényes nagy családok pedig nincsenek. A hol csak lehet tehát, a sürgős parcellázásra szavazok, mely kellő fölügyelet mellett a székelyeket juttassa birtokhoz s azt vélem, hogy mivel Csikvármegyének 65,000 holdnyi revindikált alapja a legnagyobb kivándorlási fészkekben van, a mi belőlök parcellázásra használható, azon kezdjük meg a munkát.³⁾

Mivel oly soká időztem ennél a tárgynál, röviden hozzá kell most már fűznöm a földbirtokkérdések többi, világos követelményeit. A parcellázással együtt mintagazdaságok s a gazdasági oktatásnak összetartott rendszere kellenek ahhoz a nagy javításhoz, a melyet csak szakadatlan erőlködéssel érhettek majd el állam és társadalom. Ám a szorgos hangyamunkának csak úgy lesz fogadata, ha új törvénynyel vágjuk

¹⁾ *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* V. kötet. Végeredmények. (1900.) 53. lapon.

²⁾ «*És a kiterjedt egyházi javadalmak révén*».

³⁾ L. alább.

ketté azt a birtokrendezési bonyodalmat, a melyet épen Csikmegyében találtunk,¹⁾ a mely vonzó költséghelyével valóságos holt pontra jutott,²⁾ s melyről a legújabb alispáni jelentés ezt a poetikus hasonlatot használja: «míg (a birtokviszonyok rendezése) bekövetkezhetnék, a fővényóra önmagát emészti meg.» Ha egyszer belátjuk azt, hogy a «százholdas» birtokrendezés oly kevéssé volt a Székelyföld viszonyaihoz szabva, mint a nagy szita az apró gabonához, ha elismerjük azt, hogy az 1892: XXIV. törvénycikk, épen nem váltotta be azt, hogy «a birtokrendező felek terhein jelentékenyen könnyít»³⁾ s utasításai nem állták ki a gyakorlat próbáját: akkor el kell határoznunk magunkat arra, hogy kivételes törvénnyel hozzuk helyre a kivételes hibát. E kivételes törvény és egyszerűbb «utasítás» azon az alapon segíthetne csak, ha rendkívül meggyorsítaná a hátralévő eljárást, a költségek tetemesebb részét az államra vetné, ezzel szemben azonban nagyobb kényszerrel is lépne föl, a tagosítás körösztülvitelében is, de az időközi ál-birtokképletek ellen is. Ezekhez a reformokhoz az erdei gazdaság visszásságainak eltüntetése s a havasi gazdálkodás betanítása járulnának.

Második nagy csoportját a teendőknél azok az ügyek adják, melyeket a «vasút» kérdésébe szoktak összefűzni. A «székely körvasút» kiépítését én is oly szükségesnek tartom, mint a falat kenyeret; úgy tudom, hogy már el is határozottatott s azért hosszan nem indokolom. Azt is elismerem, hogy a mi erdélyi vasútainkra ugyan legádázabb ellenségünk sem foghatja rá, hogy nemzetiségi politikánk meglátszanék rajtuk.⁴⁾ De a miről szólok nem ez, hanem az a csalóka kód, melylyel várvavárt vasútját a székelység — (talán épen e régi vágyakozás következtében) körülövedzi. Mindent ettől vár. Azt hiszi, hogy egyszerre a «világforgalomba kapcsolódik belé». Meg-

1) L. IV. fejezetet.

2) A gyergyó-remetei esetet l. Incze István emlékiratában.

3) *A törvényjavaslat indokolása*. Az 1892. képviselőházi nyomtatványok I. kötetének 318-ik lapján.

4) Nagyon érdekes megjegyezni azt, hogy az 1902-ben a porosz képviselőház elé terjesztett vasúti javaslat beruházásainak több mint a felét 56·4 millió márkát a lengyelség által veszélyeztetett keleti tartományok vasútépítésére irányozza elő.

hozza a pénzt s városainak föllandulását. Még Sebes Dénes is azt hirdeti, hogy «a székelyföldi iparválságot a székely vasútak kiépítése megszünteti».*) Ha így maradnak e vágyak, úgy csalódás lesz a végök. Megmondom : miért?

Először is a személy-forgalom csak igen lassan fog fejlődni, s a pálya kamatot alig hozhat. Azután a Székelyföld kiaknázására váró termékeinek (vas, márvány, fa) egy része a tengelyen való szállítást alig bírja meg, úgy hogy én e tekintetben is, de a mezőgazdaság szempontjából is fontosabbnak tartom az Oltnak és mellékfolyóinak sürgős szabályozását. Ezekhez járul az a tapasztalat, a melyet az elkészült székely vonalak adnak ; az a tapasztalat, hogy a vasúti forgalom által hozott betelepülések következtében még sürgösebbé vált a birtokrendezés kérdése s így a bajok ma még nyomasztóbbak, mint azelőtt a sikulusokra nézve. Végül, nem szabadna elfeledni, hogy iparnak és kereskedelemnek a vasút csak egyik előfeltétele, de megköveteli a többi előfeltételeket is, melyek a Székelyföldön ma majdnem mind hiányoznak. Széttétekintésünkben (IV. fejezet) olyan állapotokat látunk, melyek tökéletesen ellentmondanak annak, hogy a «Székelyföld a kisipar, nagyipar minden előfeltételével, történeti gyökereivel bír» (Sebes D.)

A vasút maga még nem fog egyebet csinálni, mint legfölebb meggyorsítja azt a «kereskedést», mely — miként a maoritörzseknél a kagylók cseréje — abból áll, hogy nyers anyagért messziről hoznak nyers anyagot vagy piperezikket. Már ezt a kereskedést is előbb nehéz munkával szervezni kell s a közeli termékek megismerését és kicserélését előmozdítani. De hol vagyunk még az ipartól! Hisz érintettem, hogy mennyi iparfejlesztési actió dőlt itt már dugába, mert vagy szaktudás nem volt, vagy a kitartás hiányzott, vagy nem akadt piac — pedig ezt az utóbbi bajt, a Székelyföld földrajzi fekvése mellett, csak nehezen lehet legyőzni. Magának a székelynek is, ha önálló iparos akar lenni, még kegyetlen retortán kell keresztül mennie, mert sem primitív földművelése, sem összetört s különben is gyöngye kisipara nem nevelték még modern föladatakra. Nem szabad itt sem áztatni magunkat, mert elég volt már a csalódásokból.

*) Id. m. 68. lapon.

Nézetem szerint könnyebb még — bár ez sem könnyű — a gyáripar bizonyos nemeinek beültetése, ha arra vállalkozó tőke akad. Két föltétele van ennek: egyik, hogy azoknak a gyári árúknak közel vásárló piacot tudjunk adni, kis részben magán a Székelyföldön, nagyobb részben a szomszéd országokban, ha lehet könnyen elérhető víziút mellett. Ezt a törekvést belé kell vinnünk mindenekelőtt Romániával való vámtárgyalásunkba, mert hiszen az 1886 óta tartó iparoskivándorlásnak az a kulcsa, hogy a hol nem tud kimenni az iparcikk (a vám miatt), ott kimegy maga — az iparos. A másik előföltétel az, hogy a gyárak csak a helyben található tömeg-anyag (először: fa- és fatermékek) földolgozására vállalkozzanak, s ne «érdekes specialitásokra», melyekben belebuknak. A milyen mértékben megvalósul ez az actió, olyan tempóban szívhatjuk vissza kivándorlóinknak azt a részét, melyet ma a román gyárakból — kiszorítanak. A fűrésztelepek tapasztalatai után hozzá kell tennem azt is, hogy erélyes iparfelügyelet vigyázzon a truck-rendszer esetleges zsarolásaira.

Az ipari kérdésnek sokkalta nehezebb része az önálló és életképes iparososztály kifejlesztése, még pedig nem a roska-dozó hagyományokon, de modern alapokon. Az egyetlen módja itt annak az a helyről-helyre tapogatózó és tömörítő szervezés, a melyet kereskedelmi kormányunk az agyagiparra nézve 1901 év végén elkezdett. Ezzel jár karöltve a háziiparnak értékesítő összefoglalása is. Ilyen munkának, — de mennyi munkának kell még megtörténnie és mily szörnyen meg kell figyelni a szaktudás fejlesztésétől kezdve a fogyasztásig az összes tényezők egyensúlyát (ezt feledtük mindig el!), hogy ne kapkodást lássunk, de regenerálását s hogy ne az mutassa a Székelyföld igazi jellegét, hogy a kereskedelmi kamara 1200 iparüző székelyt helyez el az ország — más városaiban.*)

Harmadik nagy problémáját a székely actiónak a hitel reformja adja. Épen mostanában festik le lapjaink naponként az erdélyi magyarság hitel-bajait s azért mindjárt a teendők közepébe léphetünk. Azt a panaszt, mintha a székely-

*) Máthé József: *Székely kérdés.* (1901.) 15. l.

ségnek nem lenne elég számmal pénzüintézete, rövidesen félre-tehetjük, a mikor azt látjuk, hogy¹⁾ 1900-ban az öt vármegye területén 157 hitelintézet (13 bank, 30 takarékpénztár és 114 szövetkezet) létezett. Intézet tehát volna bőven, mivel az ország egyéb részéről (Brassó, Nagyszeben, Budapest) is nyujtanak ide hitelt. De ha tekintetbe vesszük azt, hogy e székely takarékpénztárak erejüket abban keresik, hogy 12—16 és 20°, o osztalékot fizessenek, — s ha nem feledjük, hogy a szövetkezeti formára éretlennek bizonyultak a hitelkeresők:²⁾ akkor már van egy tanulságunk. Ez a tanulságunk azt mondja, hogy ilyen hitelszervezettel Angliának öt legelőhaladtabb countyjában is tönkre lehetne tenni a hitelt, — s ugyanez a tanulságunk mondja azt is, hogy a bajnak főforrása magokban a hitelkeresőkben van. Hogyan lehessen ezen segíteni?

Azt gondoltam, hogy legkönnyebben úgy tapogathatjuk ki a segítségnek józan módját, ha az ajánlott módszerek közül egyet — a legújabbban — kipróbáljuk s megügvéljük hiányait. A legújabb tetszetős eszme azt kívánja, hogy a skót bankok mintáján váltó-hitel helyett folyószámla hitelt hozzunk be a székelyek számára, a mely határidőhöz kötve nincs, hanem az adós által választott időben törleszthető, s fizetéseit két keze (cautioner) ellenőrzi. Vajon benne van-e a segítség ebben a hitelformában, melynek két nagy előnye az, hogy az adós ellenőrzi hitelezőjét s hogy a befizetés nincs határidőhöz kötve. Egyszerűen kétségbe vonom azt, hogy két kezes székely akárminő banknak a folyószámláját ellenőrizni, sőt megérteni tudná; jobban tévedhet ott, mint a váltónál.⁴⁾ Továbbá azt állítom, hogy ma sem a hitelezés szoros határideje a baj, (melyet az új módszer megszüntetne), hanem épen ellenkezőleg, az első megszüntetendő visszásság az, hogy a helyi intézetek 16°/o-os kölcsöneiket nem ultimo-s határidőre adják s

¹⁾ *Magyar statisztikai évkönyv.* 1900-ra. 277. lapon.

²⁾ Összes takarékbetétek 31.566,000 koronát, földbirtokra adott jelzálogkölcsön álladékok 17.294,318 koronát tett. 1900-ban a betétek 1.933,000 koronával emelkedtek s csak Udvarhelymegyében csökkentek 50,000 koronával.

³⁾ Sebess D. id. m. 73. l.

⁴⁾ L. Ives Guyot és A. Raffalovich: *Dictionnaire du commerce de l'industrie et de la banque.* 355. lapon a folyószámla számítás módjai.

ezért a sikulus ma sem tudja kamat-tartozását kiszámítani. Végül, miután a kisebb intézet ma váltótárcaját tovább forgathatja Budapest felé, contocorrente-hitelezését azonban nem adhatná tovább, tehát világos, hogy még drágábban adhatná a kölcsönt, mint ma, kivált, ha feleit tökéletesen szolidásra nem tudná szoktatni. Tegyük hozzá azt, hogy némely skót bank bankjegy-kibocsátásra van feljogosítva, a mit nálunk bizonynyal senki sem fog a székely intézeteknek megengedni. Ennyi épen elég a példából, mert hisz a következtetések világosak.

Következtetésünk azt mondja nekünk, hogy a gyógyszer nem a legfejlettebb hitelformák behozatalában, sőt nem is új jelszavakban van, hanem magában a helytelen és nem szolid székely hitel-életben. A bajnak egyik részén, a helytelen szervezeten — szerintem — gyorsan lehet segíteni, a második felén — a könnyelmű adósságsináláson — csak a hitelanyag lassu átalakításával. A helytelen szervezetet nem contocorrente-vel, sem warrant-tal, sem semmiféle új formával meg nem gyógyítjuk, hanem csak úgy, ha olyan hitelorrást nyitunk, a mely a kis takarékpénztárak uzsora-kölcsöneinek versenyt támaszt, a mely pénz-gyűjtő csatornáit messzire bocsátja s lehetőleg gyorsan forgathatóvá teszi saját értékeit. *) Ha igazán elszánjuk magunkat a heroikus gyógymódra — pedig életkérdés ez az elhatározás, — akkor arra kell kormányoznunk, a merre a nagy román és szász intézetek mentek. Erejük, pénzüc olcsósága és könnyű forgathatósága ezeknek abban van, hogy zálogleveleket bocsáthatnak ki s azokat széles piacokon helyezik el. Már azért sem kell sokat beszélnem erről, mert hisz ez év (1902) elején két budapesti zálogleveles-intézet próbálkozott a Székelyföldön s kezdeményezését missiónak nevezte el sajtónk.

Ezek a próbálkozások azonban nem elégíthetnek még ki minket, bár teljesen megérdemlik a dicséretet. A viszonyoknak ismerői igazat fognak nekem adni abban, hogy ha a harczot igazán, a husunkba vágó sebek komolyságával fel akarjuk venni, akkor belé kell fogni egy nagy székely jelzálog-intézet felállításába. Az én tervem ez: mivel adómentes záloglevelek kibocsátásához törvényünk három millió korona tar-

*) Mindez épen ellentéte a folyószámla rendszernek.

talék kimutatását kívánja meg, ennél fogva mintegy négy millió koronára lenne szükségünk. Ennek a pénznek a legnagyobb része már megvan, csak azt kell belátniok az illetékes köröknek, hogy az a pénz csakugyan erre a célra van meg. Csikvármegye kezelésében a nevelési kölcsönpénztárnak az ingó vagyona, a legutóbbi kimutatás szerint, 2.351,163 korona és 88 fillér. Ennek a nagyszerű vagyonnak a jövedelme apró segélyekre foszlik szét, a melyeknek a haszna bizony alig-alig látszik s a melyet szintén rendszerbe kellene szedni. De még helytelenebb e nagy vagyonnak az elhelyezése s a ki igazán akar segíteni a székelységen, az kezdje meg a segítséget itt. «Ez az összeg készpénzben, köz- és magánkötelezvényekben, tűzmentes szekrényekben őriztetik» mondja a hivatalos jelentés. Külföldön azt mondanák erre, hogy: ime, egy hitelcsuda!

Mert az! Hiszen mindezen összegek tulajdonjogát, évi jövedelmét senki sem akarja bántani, de azt méltán megkivánhatja mindenki, hogy e «kivándorlási», «ipari», «nevelési» stb. alapok első sorban is a kivándorlás nagy bajainak enyhítésére, tehát a székely hitel-élet megmentésére fordítassanak. Ma az történik e nagy vagyonnal, hogy egy része készpénzben van (az 1899 zárszámadáskor 8600 korona), vagyis időnként kamatoztatlanul őriztetik. Másik része magánkötelezvényekben van elhelyezve, (1899-ben majd egy millió koronára rúgott ez összeg), holott a vármegye mindenre való csak rendszeres kikölcsönző intézetnek nem; így minden fél nyerni fog vele, ha modern hitelintézet kamatoztatja ezt a pénzt. Végül a tőke legnagyobb részéért koronként érték-papirokat, járadék-leveleket vásárolnak. Míg Németországban az új, nagy hitel-reformnak mozgalma abból áll, hogy az erősebb testületek (állam stb.) hitelképességeket odaadják arra, hogy a szegényebb testületeknek és vidékeknek olcsóbb pénzt biztosítanak vásárlásaik és kezességek által:*) addig a Székelyföldön fejtetőre van állítva ez az elv: Csikvármegye vásárol állami és budapesti járadékokat. A szegényebb kölcsönöz az erősnek, míg a maga népe nem tud pénzhez jutni. Kell-e még józanul tovább magyaráznom azt, hogy mindezen összegeket Csikvármegye tegye belé új, székely záloglevél

*) A járadék-bank is így keletkezett járadék-birtokaival.

intézetének alapjába állami segítség és állami ellenőrzés mellett. Az a kisebb összeg, amely még hiányzik a négy millióból, hamar összegyűjthető, már csak azért is, mert ide folyrna be ugyanaz a pénz, a melyet a csiki alapok saját kötött birtokaik felparcellázható részeiből beszerezhetnek. *) A mint így egybevág az egész terv, úgy hangzik össze ebben az igazságban, hogy legalább a kivándorlási alapok ne álljanak útjába a kivándorlás megakadályozásának. Ha létesülne a székely záloglevél-intézet, az egyrésztől a budapesti piacra támaszkodva, másrészt közös és kölcsönös ellenőrzést víve be a kisebb székely intézetekbe, sőt megkeresve a kapcsolatot a szövetkezetekkel is: akkor nem csak az ottani hitelélet izmosodnék meg, nem csak a nemzetiségi intézetekkel lehetne saját telepükön fölvenni a versenyt, de az egész székely intelligentiának meg volna az a gazdasági központja, hol összerejével tovább vihetné a nagy megújulás művét.

Igy végig jártuk a reformoknak mind három terét. Az a hitem, hogy ha e három gazdasági tengelyt bátor és biztos kézzel beleállítjuk a székelység laza szervezetébe, akkor lesz talán egy kis berregés, nyikorgás is hallható, de maga a gép meg fog fordulni és vissza fogja sodorni, maga használja föl azt a drága ember-szövetet, mit eddig Romániának bocsátott prédára. Sok időnk nincs a munkára, dolgozzunk rajta mind, a míg mécesünk ki nem alszik.

Igenis azt vallom, hogy ily erős reformok és kitartó segítség nélkül a székely-actiót megindítani nem lehet. Foltogatással nem megyünk semmire. Ám ha valaki azt kérdené tőlem, hogy e sok indítvánnyal meg van-e teremtve a székelység biztos boldogulása: azt kell rá felelnem becsületesen, hogy: azt nem hiszem. Azt kell rá felelnem, hogy sem a földművelésben nem emelkedhetünk, sem iparos-osztályt nem teremthetünk, sem jó hitel-anyag nem alakulhat, ha a székelység megmarad a testi és ethikai degeneratióban. Mert abban van. Régen lehetett az, mikor a székelynek «két esze» volt s bár ma is különleges lénynek tartja magát, ez már maga is — aberratio. Falusi asszonynépe Romániából ledérséget és syphilist hozott, férfija között ott ül az alkoholizmus, hátgerince sorvad. A «nagyobb paraszt» gyerekes fur-

*) L. föntebb.

fangjában és alattomosságában (melyen talán még a török s tatár elnyomás látszik) merült el s megrozsdásodott kicsinyességében csak egy társa van — a kisiparos. A gazdasági szervezetnek középárszei közül a bérlő osztály majd teljesen hiányzik, a középbirtok — a mi még van — adósságok pilléreiren reszket. Sehol annyi közigazgatási csodabogarat nem látni, mint a Székelyföldön, mely intelligentiájának javarészét elajándékozta. Megyéinek értelmisége oly képet mutat, mint a kiszáradó tófenék.

Mind e vészes bajokon csak maga a székelység segíthet. Mindaz, a mit külső beavatkozással akartak elérni e téren, csak a függőséget, a «mindent fölülről várást» erősítette. Sőt azt is mondhatom, hogy a külső erkölcsi támaszok inkább rontottak, mert például az apró választókerületek alakítása a magyarság védelme helyett annak sülyedésére vezetett s némely mozgalom, mely nagy lármát ütött, csak ellenségeket gyűjtött. A székelységnek magának kell először elismernie saját bajait, — úgy a mint azt most a fiatal «Székely Társaságok» teszik, — s önmagában kell megtalálnia azt az erőforrást, mely nélkül megújulás nincs és nem is lehet. Ehhez a munkához szükség van minden székelyre s csakis ő rájuk; bár mindannyian tudnák ezt!

Dolgozatomnak már az elején egymás mellé tetém a felvidéki és székely kivándorlásokat; különbségeiket is meghúztam. Ezek a különbségek, ha most visszatérünk utunkra, csakugyan újból kidomborodnak élénk. De a különbségek fölé, adatainknak és következtetéseinknek összességéből, mind a két kivándorlási ágból két nagy tanulságunk sejtelve emelkedik ki. Ma még csak sejtetem, de talán megérdemlik, hogy rövid szavakkal ide letűzzük őket.

Az egyik sejtésem azon alapszik, hogy úgy a Székelyföldön, mint a Felvidék legtöbb megyéjében a kivándorlásnak egyik legfőbb forrását az adja, hogy még a jogi lehetősége sincs meg annak, hogy a paraszt ott földet szerezhessen. Ezért a kivándorlás fészkeiben fokozatosan és tervszerűen meg kellene adni a jogi lehetőségét (nem kényszert értek) annak, hogy az erre való kötött birtokok fölszabaduljanak.

Második alapvető tanulságom az, hogy állami és társadalmi berendezkedésünknek terhe azért oly nyomasztó, s azért taszítja el embereinket idegenbe a sok «ravatal és huza-

vona» (mint a székely mondja az adókról), mert egyfelől adóterhünk sem arányosan elosztva, sem rendezve nincs, másfelől pedig hyper-kulturában tetszelgő némely állami igényeinket nagy űr választja el helyes szolgáltatási képességünktől.

A kik e két nagy bajnak eltüntetésén dolgoznak, azok fogják a kivándorlást megszüntetni. Ám azoknak a férfiaknak meg kell törniök a bajok baját is: a magyar társadalomnak vétkes közönyét.

HEGEDÜS LORÁNT.

A WESTFALIAI PARASZTBIRTOK ÚJ TÖRZS- ÖRÖKLÉSI JOGA.*)

(Első közlemény.)

A földbirtokos osztályoknak a XIX. század második felében Európaszerte tapasztalt pusztulása nem megvetendő mérvben tulajdonítható annak, hogy a régi öröklési jogokat mindeütt kiszorították a római jogon alapuló úgynevezett modern öröklési jogok.

E jelenség fölismerésének tulajdonítható azután az, hogy az utóbbi évtizedekben Németországban a hol a gazdatársadalom szervezete a legerősebb egy hatalmas tudományos mozgalom indult meg a római alapokon álló öröklési jog ellen. E mozgalom következtében már eddig is létesítettek számos oly jogi intézményt, melyek összhangban vannak a földbirtok sajátos természetével, de e mozgalom mai arányaiból arra is lehet következtetni, hogy egy nagy új német specialis agrárjog születése előtt állunk.

Mivel tehát úglátszik, hogy Németországban sikerült a baj orvosszerit megtalálni, az O. M. G. E. az 1901. év nyomán megbízta e sorok íróját, hogy ez újabb német jogi alkotásokat a helyszínen tanulmányozza vajon nem lehetne-e azok közül egyiket-másikat nálunk is eredményesen alkalmazni.

Jelen cikksorozatomban tárgyát a legújabb német agráröröklési jognak az 1898. évi westfaliai *Anerbenrecht*nek ismeretése fogja tenni, mint a melyik valószínűleg alapját fogja alkotni a további specialis agrárjogi fejlődésnek.

*) A szerzőnek: *A német parasztbirtok törzsörökösödési jog* című, sajtó alatt levő munkájából, melyet a múlt év nyarán az O. M. G. E. megbízásából tett németországi tanulmányútja alapján írt.

I.

(Általános tanok.)

A német birodalmi polgári törvénykönyv öröklési joga, mint általában a legtöbb modern codex is, a római jogi *successio universalis* alapján áll; a hagyaték, mint egységes egész száll az örökösökre, kik azt ab intestato öröklés esetében fejenkénti eszmei hányadokban öröklik. Az ingatlan vagyon nem képezi külön öröklés tárgyát, s ellenkező intézkedés vagy meg egyezés híján a földbirtok is fölosztásra kerül egyenlő hányadok szerint az összes örökösök között; e fölosztást az örökösöknek joguk van követelni.

A fölosztás kétféle alakban történhetik meg: I. ha *természetben*; II. ha a birtok *értékén* osztoznak az örökösök.

I. Lássuk először is, hogy mily hatással bir az *«in natura»* osztály a westfaliai parasztbirtokokra. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a német tudományos irodalom ma már túl van azon a vitán, vajon közgazdasági és socialis szempontból a földbirtok, illetve jelen esetben a parasztbirtok oszthatatlansága, vagy fölosztása előnyösebb-e? Hosszú viták után ugyanis reá jöttek, hogy e kérdés eldöntésére általános szabályt fölláítani nem lehet.

A legjobb iránytűt még az egyes termelési ágak alaptermészete szolgáltatja: az erdőbirtok rendes kezelése nagyon nagy területek összetartását teszi kívánatossá, ennek ellentéte a kert és szőlőművelés, mely a legmesszebbmenő osztályt is megengedi.*) A tulajdonképeni mezőgazdaság természete már ismét megkövetel bizonyos normalis birtoknagyságot, mert a túlkicsiny birtokon a rendes mezőgazdaság nem hajt hasznot, túlkicsiny birtokon pusztán a földművelésből még a legszerényebb parasztcsalád sem képes megélni. E tekintetben még Lujo Brentano, az újabb német agrárjogi fejlődés e nagy

*) Még a szőlőművelés is azonban megkíván bizonyos minimalis nagyságot, ha a kultura színvonalát, s így a bor minőségét magasabb fokra akarjuk emelni, vagy azon megtartani. Így a természetben való osztálynak hódoló Franciaországban is, Bordeaux vidékén, vannak nagy szőlők, melyek több, mint 100 év óta *ugyanazon terjedelemben* tartattak fenn gazdaságtechnikai okokból.

ellenzője is a leghatározottabban kimondja, hogy: «ő mindig ellene volt a természetben való osztálynak, illetve mindig barátja volt annak, hogy a birtokot egészben *egy* örökös vegye át, ha az illető birtok gazdaságtechnikai természetére való tekintettel az in natura osztály káros hatású lenne».*) Természetes is; egy normalis nagyságu parasztbirtok, a melyet generatiókon át következetesen és osztatlanul műveltek, olyképen van gazdaságilag épületekkel, gépekkel, állatokkal felszerelve, a vetésforgás olyképen megállapítva, hogy az egy oszthatatlan egységes *gazdasági egység* képez. Szerintünk még e gazdasági oszthatatlansághoz bizonyos *társadalmi oszthatatlanság* is járul, a melynek határát valamely birtok akkora nagysága képezi, hogy belőle egy család függetlenül, társadalmi állásához mérten tisztességesen megélhessen; ezt nevezi az új westfaliai törzsöröklési törvény 2. §-a «*selbstständige Nahrungstellen*». Ép ezért általánosan elterjedt szokás Németországban, hogy a parasztság bizonyos minimalis nagyságú birtokokat öröklés esetén nem oszt föl természetben, hanem azt *egy gyermek osztatlanul örökl*.

Mindenesetre hibásan jár el az a törvényhozás, mely Buchenberger szerint bizonyos «egyenlőségi ideált» hajhászva, a természetben való osztályt kötelezővé teszi, mert: «a parasztságot oly esetben, midőn valamely öröklött birtok összetartására törekszik, nemcsak bizonyos kegyeletes érzelmek és meggyökeresedett jogszokás, hanem *jól átgondolt gazdasági elvek* is vezérlik, mert szükségesnek tartják, hogy a birtok nagysága az egyes embereknek, s így az egész községnek jólétét biztosítani tudja».**)

Mint alább látni fogjuk, Westfaliában a mezőgazdasági terület legnagyobb részét 5—100 hektárig terjedő parasztbirtokok foglalják el, a melyeken generatiók által létesített virágzó agrikulturát üznek, s a melyek tényleg beleesnek a Brentano által is helyesnek ismert gazdasági oszthatatlanság kategóriájába.

*) Lujo Brentano: *Ueber Anerbenrecht und Grundeigentum*. Berlin, 1895.

**) Buchenberger: *Agrarwesen und Agrarpolitik*. I. 447 lap. Leipzig, 1892.

A természetben való osztály e birtokokon a józan közgazdasági elvek alapján ki van zárva.

A német általános polgári törvénykönyv is számot vet azzal, hogy a természetben való osztály egy bizonyos birtokminimum alul közgazdasági és socialis képtelenség, midőn kimondja, hogy: a társörökösök közt a tulajdonközösség fölbontása csak az esetben történik természetbeni osztály által, «*ha ez értécsökkenés nélkül megeshetik*».*)

II. Ha a birtok gazdaságilag és társadalmilag oszthatatlan, akkor az *érték* szerint való osztályt kell alkalmazni.

Ez ismét kétféleképen történhetik:

1. a B. G. B. szerint ugyanis: «*ha a természetben való osztályt alkalmazni nem lehetséges, akkor a birtokot el kell adni*, s úgy osztozni az eladási áron;

2. *Egy gyermek* veszi át egészben a birtokot, s ez elégíti ki az örököstársakat készpénzben.

Ad. 1. Az első módszerről komolyan szólni sem lehet, hiszen ezt a módszert csak azok ajánlhatják, a kik a mai földbirtokos osztályt minél gyorsabban el akarják pusztítani. Komoly közzgazda ezt nem akarhatja, és csodálkozunk Lujó Brentanón, hogy ő közgazdasági szempontból még e módszert mentegetni tudja; szerinte ugyanis a «*homines novi*» ok-szerűbben gazdálkodnak és mivel a nemzetgazdaságra nézve közönbös, hogy a birtok «*Hinz-é*», vagy «*Kunz-é*»-e, tehát — az nem baj, ha a birtokok minél sűrűbben kerülnek az örökösödési osztály kedvéért eladóra.**)

Még gazdasági szempontból sem helyeselhető a birtokok ilyen sűrű cseréje, hiszen ez esetben egyetlen egy birtokos sem volna hajlandó olyan nagyobb befektetéseket létesíteni, a melyek a birtoknak csak a későbbi termő erejét és jövedelmezőségét növelnék, mert tudja, hogy azt fiai nem fogják élvezhetni, ha a birtok halála után az örökösödési osztály kedvéért eladóra kerül.

«*Agricola serit arbores, quarum fructus nunquam aspiciet*», — de csak azért, mert abban a reményben él, hogy az

*) Az új magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének 1741. §-ában, sajnos, a gazdasági oszthatatlanság ezen minimalis figyelembe vételét sem találjuk fel.

***) Lujó Brentano: *Erhrecht.* 397. lap.

általa ültetett fáknak gyümölcsét ha már ő nem is, de legalább gyermekei fogják élvezni.

Különben is ilyen rideg materialis és fiscalis szempont ma már a közgazdák legnagyobb részétől távol áll.

Jóformán mindenki érzi és tudja azt, hogy első rendű nemzeti és socialis érdek egy konsolidált erős földbirtokos osztály (ez esetben specialisan parasztosztály) föntartása.

Egy kedvező anyagi viszonyok közt élő parasztagazda társadalmilag és politikailag független; hű őrizője a nemzeti és történelmi traditióknak, politikailag hűve a mérsékelt haladásnak, de ellensége a fölforgató radikalismusnak. Apától öröklött házi tűzhelye föntartója a tiszta családi erkölcsöknek, ő maga apja egy újabb egészséges nemzedéknek, mely katonát ad az államnak és vérfölfriessitül szolgál az enervált városi népnek.

Gazdaságilag talán a legértékesebb osztály; egy életerős parasztbirtok, illetve az ezen élő *parasztcsalád a legideálisabb szervezete a közös emberi munkának*. A mi csak képzelhető fogyasztási cikkekkel elő tud állítani az agrikultura, az mind előkerül egy parasztháztartásból, a mindennapi kenyértől kezdve az eladó leány kelengyéjéig; a milyen természetű munkát csak megkíván a földmivelés ezer ága-boga, azt mind elvégzik a család tagjai, a szántóvető apától kezdve le a libapásztor gyerekekig.

Semmi érték el nem kallódik, semmiféle munkaerő paragon nem marad.

Maga a birtok legtöbbször egy *oszthatatlan gazdasági egészet képez*: az épületek nagysága, az állatállomány és gazdasági gépek száma mind a birtok nagyságához van mérve; a vetésforgás megállapítása, a termelt kapás és takarmánynövények mennyisége viszont arányban áll az állatállománnyal. Az a gazdasági tudás, a mit nemzedékeken át ugyanazon helyen és ugyanazon viszonyok között folytatott gyakorlati gazdálkodás tapasztalatai megérleltek és leszűrtek, becses örökségként száll át a birtokkal együtt apáról-fiúra; bizony szinte vakmerő állítás ezzel szemben, hogy a «homines novi» jobban gazdálkodnak. Nincs olyan ága a nemzeti termelésnek, a mely egy ilyen parasztbirtokkal társadalmi, nemzetiségi és gazdasági becsességben fölérne. Igaza van Schmollernek, midőn azt mondja, hogy:

«Fontos közgazdasági érdeke a nemzetnek, hogy minél több gazdasági vállalat legyen közvetlen folytatása az apák által megkezdett munkának, hogy a gazdasági tradíciók meg ne szakadjanak, a veszteségek, hibák, berendezések ujítása és a kezdet nehézségei és költségei lehetőleg kis térre szoríttassanak. Épen ezért felette kívánatos, hogy a családi birtokot ne idegen vegye meg, hanem az a család egy fiának kezén maradjon meg.»*)

Ad. 2. A földbirtok, illetve a normalis nagyságú parasztbirtok alaptermészetéből kiindulva eljutottunk az érték alapján végbe vitt öröklési osztály második fajához, midőn tudniillik a birtokot *egy örökös egészben veszi át és örököstársait készpénzben elégíti ki.*

Közeledünk tehát a «törzsöröklési joghoz», de még ezzel nem értünk el egészen addig. A törzsöröklési jognak ugyanis két alkotó része van:

a) hogy a birtokot *egy örökös egészben vegye át,*

β) hogy az örököstársak kielégítése csak oly összeg erejéig történjék, mely a birtok fönmaradását ne veszélyeztesse, vagyis mint Baernreither mondja: «das der Hof bei Kräften bleibe».**)

Már pedig ez a német polgári törvénykönyv alapján egyáltalában nincs biztosítva.

A törvénykönyv ugyanis, — mint föntebb láttuk, fölhatalmazza az örökösöket, hogy más megállapodás híján követelhessék az örökség fölosztása céljából a birtok eladását; a birtoknak egy örökös által egészben való átvétele tehát az örököstársak kényétől függ.

Ez a körülmény a birtok átvételi értékeül annak forgalmi értékét prædestinálja, — vagyis azon értéket, a melyet az összes örökösök a birtokért akkor kaptak volna, ha azt eladták volna.

A tényleges jogrendszer anomáliája épen ebben rejlik. Midőn azért veszi át a birtokot egy örökös, hogy azt egészben, mint családi birtokot megtartsa, olyan értékben kell azt a törvény értelmében fölbecsülni, mintha az eladatnék.

Már pedig a mai viszonyok között a birtok fönmaradása

*) Schmoeller czikke *Thiels Jahrbücher.* 1882, 622. 1.

**) Dr. Baernreither: *Stammgütersystem und Anerbenrecht in Deutschland.* 38. 1. (Wien, 1882.)

lehetetlen, ha a törzsörökös azt nem a *hozadéki érték*, hanem a *forgalmi érték* szerint veszi át.

E két érték közötti különbséggel a továbbiak megvilágítása céljából röviden foglalkoznunk kell.

A földbirtoknak a hozadéki érték szerint való becslése nem más, mint a manapság sokat vitatott *járadékkelv*, *Rentenprinzip* alkalmazása, a mely elv a modern német agrárjogok alapját teszi. A Justus Möser és Rodbertus-Jagetzow-féle elmélet szerint ugyanis «a földbirtok minden reá vonatkozó jogügyletnél annak tekintendő, a mi, tudillik *állandó járadékforrásnak*».¹⁾

Természetes is; a földbirtoknak nem az a célja, hogy minél sűrűbben cseréljen gazdát, mint az ingó vagyon, hanem ellenkezőleg az, hogy minél nagyobb stabilitás mellett művelőt eltartsa, és hogy nyersterményeket produkáljon. A földbirtok tehát reálisan csak annyit ér, mint a mennyi nyersterményt átlag megterem, illetve, a mennyi az átlagos *jövedelme*.

A földbirtoknak e realis «*jövedelmi értéke*»²⁾ a modern gazdasági és társadalmi fejlődés következtében a legtöbbször nem egyenlő annak *forgalmi értékével*.

Első tekintetre ezen megkülönböztetés közgazdasági nonsensnek látszik, hiszen valamely dolognak *ára* és *értéke* a közgazdaságtan szerint egymástól sokáig nem különbözhetik, mert a mint valamely árúnak az ára fölülmulja annak értékét, növekszik a kínálat is és a növekvő kínálat újból leszorítja az értéknek megfelelő nagyságra az árat is.

Tényleg ez a tétel áll az ingó, első sorban pedig a szaporítható dolgokra nézve, — azonban számot kell vetnünk a földbirtok specialis természetével, hogy tudniillik nem szaporítható, és hogy ingatlan természeténél fogva nem bírja magát oly könnyen kivonni a konjunkturák hatása alól, mint az ingó vagyon.

¹⁾ Rodbertus zur *Erklärung und Abhülfe der heutigen Creditnoth des Grundbesitzes* és dr. Fellner Frigyes: *A járadékirtokok rendszere*.

²⁾ Szerintem a földbirtok «Rente»-jének fordítására alkalmasabb a «jövedelem» szó, mint a magyar írók által eddig használt «hozadék» — főleg magyarosabb.

³⁾ Ne feledjük, hogy a jószágok «értékét» mindig az általa kielégített szükségletek határozzák meg.

A földbirtok sajátos közgazdasági természetének s a vele kapcsolatos számos társadalmi jelenségnek tudható be napjaink azon sajátos jelensége, hogy a földbirtok *ára* (forgalmi értéke) és *értéke* (hozadéki, illetve jövedelmi értéke) tartósan különböznek egymástól, és pedig olyképen, hogy az előbbi állandóan nagyobb az utóbbinál.

E jelenség több, részben társadalmi, részben gazdasági okra vezethető vissza:

a) a mai nagy és gyors ipari és kereskedelmi haladás mellett sok hirtelen meggazdagodott ember akar magának nagyobb *társadalmi súlyt* szerezni egy régi «Rittergut» megvétele által, mert tagadhatatlan, hogy ma is még nagyobb társadalmi súlyt ad az ingatlan vagyon, jobban mondva a mezei földbirtok, mint az ingó vagyon.*)

β) Ugyancsak társadalmi jelenség a *szülőföld szeretete*, a mely a jövedelmi értéket sokszor figyelmen kívül hagyja *practium affectionist* adva azon földért, a hol bölcsőnk ringott. Így Westfaliában van egy kis félreeső, terméketlen határú falu: Radenhorst,**) az itt született legények 10—15 évig állandóan halászkodni szoktak az északi tengeren, mikor megtakarítottak pár ezer márkát, hazamennek a falujokba, csak oda való leányt vesznek feleségül, és mind otthon akar birtokot is venni magának; ennek következtében a radenhorsti rossz földek átlag 5—6-szoros áron kelnek el.

E társadalmi okokon kívül sokkal mélyebbre hatók a közgazdaságiak, a melyek a ma uralkodó pénzgazdagság következményei:

γ) Ha a birtokokat a forgalmi értékek szerint becsüljük, úgy akkor azok értéke vajmi változó lesz, mert teljesen függni fog az általános *kamatláb*tól; ha emelkedik a kamatláb, akkor esik a föld értéke, ha esik a kamatláb, akkor növekedik.

Például 4%-os kamatláb mellett egy 4000 márkát jövedelmező birtok értéke 100,000 márka lesz, ha a kamatláb 5%-ra emelkedik, akkor a birtokforgalmi értéke le fog esni 80,000 márkára.

*) Thiel: *Anerbenrecht, Verschuldung und Entschuldung. Im Mentzels und Lengerkes Hülfskalender*. II. 1901.

**) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 220. l. Minden in Westfalen. 1896.

δ) növeli ez egészségtelen állapotot a *speculatio is*, a mely azon időben, midőn kamatlábessét vár, összevásárolja a birtokokat, egyszóval à la hausse spekulál velök, mintha értékpapirok lennének. Ipari telepek keletkezése, vasútépítések stb. alkalmával szintén emelkedőleg hat a birtokok árára a *speculatio*, — természetesen legtöbbször minden realis alap nélkül.*)

ε) Egészségtelenül emeli a birtokok árát a parasztság egy gyakori számításbeli tévedése is. A kis ember, ki a saját két kezével műveli birtokát, ha birtoka jövedelmezőségét számítja, rendesen számításon kívül szokta hagyni a maga és családja munkájáért járó *munkabért*; ő tehát hozzácsatolja a saját munkabérét is a birtok jövedelméhez, — természetesen, hogy így azt a tényleges értéknél sokkal magasabbra becsüli.

A földbirtok *jövedelmi* és forgalmi értéke között észlelhető eltérés, a mely sokszor rövid időn belül is nagyon tág határok között szokott mozogni, oka a földbirtokok rohamos eladósodásának abban az esetben, ha *egy* örökös az ősi birtokot osztatlanul meg akarja tartani, és nincs neki elég készpénze, hogy testvéreit kifizethesse, menthetetlenül el fog tehát bukni a forgalmi érték szeszélyes változásai közt.

Csak vegyük az előbbi példát. Ha az általános kamatláb 4% azon időben, midőn az a 4000 márkát jövedelmező birtok öröklési osztály alá kerül négy gyermek között, akkor a birtokot átvevő fiúnak kötelessége a három társörökös számára $3 \times 25,000 = 75,000$ márka tőkét, vagy évenként $3 \times 1000 = 3000$ márka kamatot fizetni.

Ha már most a kamatláb röviddel az osztály után csak 1%-kal is emelkedik, tehát lesz: 5%, akkor a birtokot átvevő fiú ugyancsak rosszul jár, mert a birtok értéke leesik: 80,000 márkára, míg a társörökösök kielégítési összege megmarad 75,000 márka tehernek, — neki tehát a forgalmi érték szerint nem marad többje, mint 5000 márka. Ily körülmények között tehát birtokot átvenni egyike a legmerészebb és legkönnyelműbb *speculatio*knak!

Ha tehát a birtokot egészben fönn akarjuk tartani, nem szabad azt úgy fölbecsülni, mintha az eladóra kerülne.

*) Sering ujabban már nem is beszél másról, mint «Ertragswerth»-ről és *Speculationswerth*ről.

A birtok fönmaradása *egy* örökös kezén csak úgy lehetséges, ha azt a szerint értékeljük, hogy *mennyi tiszta hasznot hoz évenként*, vagyis a *jövedelmi érték* képezi az öröklési osztály alapját, áll ez főleg Westfaliára, a hol a rohamos ipari fejlődés következtében a birtokok forgalmi értéke sokszor háromszorosát is teszi a jövedelmi értéknek.

Ha a birtokot átvevő fiút arra kényszerítené a törvény, hogy örökös társait a forgalmi érték szerint elégitse ki, igazságtalan terheket róna reá, mert ő neki, ki a birtokot nem akarja eladni, a birtok csak annyit ér, a mennyit átlag évenként hoz, nem pedig, a mennyit esetleges eladás mellett érte kapna.

A birtok jövedelmi és forgalmi értéke között tehát egy lappangó érték-különbség van, a mely *lappangó érték**) azonban csak a birtok eladása esetén lenne realizálható.

Mindezt nagyon jól tudja a westfaliai józan gyakorlati érzékű parasztság, s ennek tudható be az is, hogy e tartományban ma is általánosan bevett szokás közöttök az, *hogy a birtokot egy örökös osztattalanul veszi át oly méltányos föltételek mellett, hogy fönmaradása biztosítva legyen.*

Az 1898. évi Anerbenrecht ennek az általános jogszokásnak csak mintegy szentesítését képezi, s *viszont e jogszokás hosszú századokon át fejlődött jogi és gazdasági intézmények következménye.*

*) Földes szerint (*A társadalmi gazdaságtan elemei*. Budapest, 1898. 127. l.) «a lappangó érték többnyire a hozadék és hozadék-képesség közti különbségen alapszik». Szerintünk lappangó érték az is, ha a hozadék állandósága mellett a forgalmi érték (csereérték) bizonyos conjuncturák mellett felülmulja a jövedelmi (hozadéki) értéket, mert ez az értéktöbblet mindaddig, míg a birtok forgalomba nem kerül, tényleg *lappang*, e nélkül legfeljebb a birtok jövedelmi viszonyainak meg nem felelő túlságos kölcsönökben nyilatkozhatik meg, mit egy jól számító pénzüntézet a Földes által említett lappangó jövedelmi értékre is megad. A Földes által említett lappangó értéket tehát 1. *lappangó hozadéki értéknek*, ezt pedig 2. *lappangó forgalmi értéknek* nevezhetjük.

II.

(Jogtörténeti fejlődés.)

1. A hűbéri kor öröklési joga.

Tárgyunktól messze eltérítene, ha azt kutatnók, hogy a régi törzs-szervezetből, midőn még az ingatlan birtok nem volt egyéni, hanem *közös* birtok, a mely jövedelmét a törzs minden tagja egyenlőkép élvezte, mily okok következtében fejlődött ki a hűbériség.

Tény, hogy részben a nemzeti védelem, a hadszervezet akkori alakja, részben az ököljog, az erősebb uralma teremtették azt meg. A birtokok egyes hatalmasok kezében összpontosultak, a kik viszont a földet ismét bizonyos szolgálmányok fejében osztották ki az alsóbb néprétegek között; az is gyakori volt, hogy egészen szabad földbirtokosok valamely hatalmasabb úr védelme alá helyezték magukat s e védelem fejében szolgálmányokat ajánlottak fel.

A nemzeti fegyveres védelmet a lovagok teljesítették s hogy ők teljesen ennek élhessenek, a többi néposztályok bizonyos szolgálmányokkal biztosították azok anyagi jólétét.

A hűbéri viszony kifejlődése különben ezernyi tarka változatot tüntet fel; áll ez különösen Westfaliára nézve, a mely sok apró tartományból, herczegségből, grófságból és apátságból alakult; természetesen a történeti alakulás szerint a parasztbirtokok jogi szervezete és a tulajdonosok jogi helyzete is számos változatot tüntet fel. A főbbek a következők voltak:

1. A «*meierrecht*» alá tartozók.

Személyökre nézve szabadok, nem kell magokat elköltözés esetén megváltani, gyermekeik nem kötelezhetők cselédmunkára. Kötelesek azonban a birtokot jól művelni és évi *szolgálmányokat* adni a földesúrnak (gabona-tized, munka stb.) A majorosnak *átörökíthető* dologi használati joga van a birtokon.*)

*) *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich*

Az 1765. évi deczember 23-iki *paderborni* majoros-rendtartás szerint¹⁾ a majoros viszonya a majorhoz «dominium utile», melyről úgy életében, mint halála esetére szabadon rendelkezhetik.

A földesúrnak mindazonáltal *elővételi joga* van és beleegyezésétől függ, hogy a major szétdarabolható vagy részletenként elzálogosítható legyen. Más tartományokban e tulajdonjogi korlátok erősebbek, így az 1745-iki *Minden-Ravensbergi* edictum szerint a majort *értékének felénél* tovább *megterhelni* nem szabad, a *münsteri* és a *westfaliai hercegségi* majorokra is érvényben volt ily terhelési tilalom.

A majort csak *egy* örökös (az *Anerbe*) örökölhette.

Ezen törzsörökös személyét a szülők joga volt kijelölni, ab intestato öröklés esetén pedig vidékenként változott a *minoratus* és *majoratus*.

A törzsörökös örököstársait pénzzel elégíti ki, de ezek ennek következtében nem vesztik el a törzsöröklésre vonatkozó jogukat.

A társörökösök kielégítésének mérve «a birtok erejétől és a helyi szokástól függ».²⁾ A legtöbb helyen azonban a földesúrnak is joga van beleszólni a kielégítés mértékébe. A westfaliai hercegség 1723. rendelete így indokolja meg a földesurak ezen jogát :

«alsdenen (t. i. a földesurak előtt) eines jeden Bauers-Manns Vermögen und gelegenheit bekant, und dahero wissen können was ein jedes Hof oder Kotte an Brautschatz und wasdem anhängig *tragen kan.*»

2. A «*Hobsgüter*», a melyeknek tulajdonosai személyökre nézve szintén szabadok voltak, többedmagokkal tettek egy sajátos birtokközösséget a «*Hofding*», vagvis *Hofesgericht* alatt, a mit az «*Oberhof*» tulajdonosa gyakorolt.³⁾

Az egyes birtokok tulajdonosai elég szabadon rendel-

Preussen. Herausgegeben von Dr. M. Sering. II. Band. Von L. Graf von Spee. 43—51. l.

¹⁾ Pólya: *Az agrárpolitikai tanulmányok* 173. lapján tévesen 1655-dikinek mondja e rendeletet.

²⁾ *Rev. Entw. Provinzialrecht Minden-Ravensberg.* Motive. 17. l.

³⁾ L. Graf von Spee id. munka 29. l.

kezhetnek a birtok felől, azonban annak elidegenítését mégis be kellett jelenteni a «Hobsgerichte»-nél.

Ugyancsak ennek a forumnak joga volt megtiltani a birtok feldarabolását és megterhelését is.

E birtok után járó szolgálmányok nagyon enyhék voltak, így az Oberhofi «Hobsleute» évenként 8, a Stockumiak pedig csak 2 robot napot szolgáltak.

E birtokokra is a *törzsöröklés* volt *kötelező*, a társörökösök kielégítése szintén a birtok gazdasági erejétől függött; ennek megállapításába azonban ezeknél nem folyt be a földesúr.

3. A *régi szabadparasztok* csak évi termény-adót fizettek természetben, a földesuraknak robotot már nem szolgáltak. Birtokuk azonban majdnem mindenütt szintén *feloszthatlan* lévén, ugyancsak a *törzsöröklés alá esett*; nehogy a birtokok szétdarabolásának következtében *az adóalap elértéktelenedjék*. Érdekes, hogy kivételesen *Paderbornban* ezen birtokok *feloszthatók voltak*, s a parasztság mégis minden jogi kényszer nélkül alkalmazta a törzsöröklést, mert a már megállapodott és berendezett gazdaságokat felosztani nem akarta.*)

4. Az «*eigenbehörigen Güter*» tulajdonosai voltak az igazi «*glebae adjecti*», a földesúr beleegyezése nélkül sem ők, sem gyermekeik nem hagyhatták el a birtokot; ha házasodni akartak, ehhez is annak beleegyezése volt szükséges; a birtokot elidegeníteni, azt feldarabolni tilos volt. *Halál* esetére a hagyatéék egy tetemes része a földesurat illette, ép ezért nem volt joga az ilyen jobbágnak birtokáról végrendelkezni.

Semmiféle tulajdonjoggal nem bírtak, csak *átörökölhető haszonélvezeti joguk volt* szolgálmányaik és adóik fejében. A gyermekeknek azonban volt törvényes öröklési igényök ugyanezen szolgálmányok fejében a birtok haszonélvezetére, ezt azonban szintén csak *egy gyermek* örökölhette, a kit az örökösök közül a *földesúr választott ki*.**)

A társörökösök kielégítése a törzsörökös előnyösítéséhez képest vajmi kevés volt. Azon gyermekek, kiket a földesúr a

*) L. Graf von Spee id. munka 53. lap és Wigand Paderborn. L. 161. lap.

***) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 5. 1. Minden in Westfalen. 1896.

birtokról elbocsátott, vagy máshova házasodtak el, azok az örökségre való *igényjüket elvesztették*.

A jobbágy családjának s az összes öröklésre jogosítottaknak kihalása után a birtok visszaszállott a földesúrra. Mindezen formái a paraszt és földesúr közti jogviszonynak természetesen számos kombinációban és változatban fordultak elő.

A jobbágyok különböző fokú egyéni szabadságának egész scáláját találhatjuk fel a rabszolgasághoz sokban hasonló viszonytól kezdve fel a szabadparasztokig. Az intézmények és jogszokások mindenféle változatokat mutattak fel, csak egyetlen egy van, a mely mindenütt következetesen felfalálható, és az a: *törzsörökös rendszer*.

E rendszer czéljául a régi jobbágyi rendtartások egyhangúlag azt állítják: *hogy a birtok képes maradjon az úri szolgálmányokat megteremni*.

Az utolsó 100 esztendő alatt azonban nagyot fordult a világ; felszabadult a jobbágyság az úri hatalom alól és teljes, abszolút rendelkezési szabadságot nyert birtoka felett.

És ime, mégis mit látunk? A westfaliai parasztság legnagyobb részt ma is követi azokat az örökösödési formákat, a melyek a régi hűbéri időben hivatva voltak biztosítani a birtokok szolgáltatási képességét a földesurak érdekében.

A józan westfaliai parasztság érezte ugyanis, hogy *a régi törzsöröklési törvények, a midőn biztosították a birtokok életképességét — a földesúr érdekében, egyúttal biztosították a parasztcsaládok fennmaradását is*.

Ezt bizonyítja

2. A westfaliai örökösödési jog fejlődése a XIX. században.

a) A francia jog.

Miután 1807-ben, illetve 1810-ben a hammi főtörvény-szék alá tartozó terület részben az ujonnan alakított *westfaliai királysághoz*, részben *Franciaország*hoz csatoltatott, a győzők nemcsak a hűbériséget törölték el és nemcsak a jobbágyságot szabadították fel, hanem egy tollvonással megsemmisítették az évszázados agrárjogi fejlődést is és életbe léptették itt is Napoleon *code civiljét*, a melynek 826. §-a kimondja, hogy:

«minden örökösnek joga van részét az örökség ingó és ingatlan javaiból természetben követelni.»

Mint Napoleonnak Bonaparte Józsefhez 1806 június 5-én kelt leveléből kitűnik,*) a genialis császár czéltudatosan hozta be a földbirtokra kötelező természetben való osztályt, hogy az «ançien regime» régi közép- és nagybirtokosságát mielőbb elpusztíthassa.**)

Nem tartozik tárgyunkhoz itt azon káros következményeket fejtegetni, melyeket e törvény a francia parasztság socialis életében okozott, mert a westfaliai parasztság e törvénytől még a rövid francia uralom alatt is ridegen visszahúzódott százados öröklési jogának sánczai közé. A francziák kiűzése után pedig rövid idő múlva részben visszaállították a régi «güterrecht»-ek, részben pedig a Stein-Hardenberg-féle alapon kiadott 1814 szeptember 14-iki rendelettel tovább haladtak a francziák által létesített reformok útján. Azonban ez időben az új és a régi jogok oly chaosa állott elő, hogy szükséges volt az öröklési jogot egységesen rendezni.

Ezt tette meg az

β) 1825 április 21-diki hármás törvény

«über die den Grundbesitz betreffenden Rechtsverhältnisse und über die Realberechtigungen.»

E törvény ugyan kimondta, hogy azon birtokokat, a melyek még nem váltották meg magokat teljesen a régi földesúri szolgálmányok alól, nem szabad sem feldarabolni, sem *felosztva átörökíteni*; azonban mégis tért engedett az általános polgári törvénykönyvnek, mint subsidiarius jognak.

A földesúri terhek megváltását akarta előmozdítani az 1829 július 13-diki rendelet «wegen Ablösung der Reallasten», az 1833 november 24-diki declaratio, és az 1835 április 25-diki törvény, «wegen Erleichtung der Ablösung des Heimfallsrechts

*) *Correspondance de Napoleon I.* XII. p. 432. Paris, 1863. és Lujo Brentano: *Erbrecht.* 23. l.

***) «Léptesd életbe Nápolyban is a *Code Civilt*, s meg fogod látni, hogy mindazok, kik nem ragaszkodnak hozzád, rövid idő múlva el fognak pusztulni . . .» (Napoleon idézett levele Bonaparte József nápolyi királyhoz.)

in der Provinz Westfalen» és az 1840 június 18-diki «Ordnung wegen ablösung der Reallasten».

Nevezetes tárgyunkra vonatkozólag ezek közül az 1833-diki *declaratio*, mely a visszaháramlási jog alá eső birtokokra fentartja a törzsöröklést.

Mint látjuk azonban, már két évvel később e jog alól is mentesítik a birtokokat, tehát így a törzsöröklés fentartása ezen birtokokra is tárgytalanná vált.

A mily mértékben haladt tehát a földtehermentesítés előre, ép oly mértékben zsugorodott össze a törvényi törzsöröklés jogvidéke is.

Hogy pedig a régi rablánczokkal együtt ez általánosan kedvelt s a parasztbirtok természetének nagyon megfelelő öröklési jogot teljesen ki ne szoríthassa a polgári törvénykönyv, Frigyes Vilmos porosz király uralkodása alatt életbelépett az

γ) 1836. évi július 13-diki törvény

«über die bauerliche Erbfolge in der Provinz Westfalen.»

Nevezetes e törvény, mert nagyon sok tekintetben mintájául szolgált a legújabb porosz törzsöröklési törvényeknek; főbb rendelkezései a következők:

Az 1. §. hatálya kiterjed *ab intestato* öröklés esetére mindazon birtokokra, melyek 1806-ig a régi jog alapján a törzsöröklés alá estek.

Útasítja a törvény az igazságügyminisztert, hogy a zavarok elkerülése végett mindezen birtokokat egy külön «*Matriculába*» hivatalból vezettesse be. Ez tehát *kötelező intestat törzsöröklés*.

Ezenkívül helyt ad a törvény a *facultativ* törzsöröklésnek is, ugyanis azon birtokok tulajdonosainak, a melyek nem birnak az 1. §.-ban említett *minőséggel*, megengedi, hogy a birtokot abba a törzsöröklési-telekkönyvbe bevezethessék.

Mint majd alább látni fogjuk, az 1898-iki törvény is átvette ezen *kettős* törzsöröklési rendszert.

A 4. §. hangsúlyozza a *tulajdonos teljes rendelkezési szabadságát*, a mi természetes is, hiszen e törvény csak *ab intestato* öröklés esetén rendeli el a törzsöröklést.

Az 5. §. kimondja, hogy ellenkező intézkedés híján a birtokot *egy* fiú örökli; ezen törzsörökös a birtok tiszta értékének *felét* kapja *előnyösítésül*, a másik felén az *összes* örökösök egyenlőkép osztoznak.

Előnye a törzsörökösnek a hagyatéknak a 7. §-ban megállapított azon becslése is, a mely szerint a birtokot *nem a forgalmi érték alapján*, hanem a kataszteri tiszta jövedelem 20-szorosának megfelelő összegben kell felbecsülni.

A házastársak közti *vagyonjogi viszonyokról* többi között a 16. §. akként intézkedik, hogy ha a *vagyonközösségben* élő házastársak közül az egyik gyermekek hátrahagyásával hal meg, akkor a túlélő házastársat csak a közös vagyon hasznélvezete illeti meg, a tulajdonjog azonban azonnal átszáll a házasságukból származó törzsörökösre. E rendelkezés tehát nincs egyáltalában semmi tekintettel arra, vajon a házastársak közül ki mennyit és mit adott be ebbe a közös vagyonba?

A 19. §. kimondja, hogy a törzsörökösök örökrészüket készpénzben kapják ki, ezt azonban csak férjhezmenetelők, illetve nagykorúságuk alkalmával, vagy azon esetre követelhetik, ha a hatóság annak kiadását a törzsörökös jövője érdekében szükségesnek tartja.

A míg ez kifizetve nincs, a törzsörökös 4% kamatot köteles fizetni (22. §.); vagy a társörökösöket állásukhoz mérten a birtokon ellátni, illetve neveltetni (21. §.).

A törvény 25. §-a egy sajátzerű tilalmat tartalmaz, mely szerint a tulajdonos csak abban az esetben intézkedhetik birtoka felől szabadon, ha törvényes gyermekei vannak, ellenkező esetben az oldalrokonok, illetve örökösök beleegyezése kell hozzá.

Magára a törzsörökös személyére nézve a 9. §. intézkedik, teljesen a *célszerűség* elvei alapján. E szerint ugyanis rangban az összes örökösök után következnek azok, a kiknek már van más birtokuk, vagy ilyenén hasznélvezetők.

A fiúk megelőzik a leányokat, de a fiúk között *nem a kor dönt*, hanem az, hogy *melyik készült* (tanult) *a mezőgazdasági pályára*.

Fontos és szokatlan e szakasz d) pontjának azon intézkedése, miszerint egyenlő fokon *előnye* van a *katonaviselt* örökösnek.

E törvény — bár sok tekintetben igyekezett alkalmazkodni a nép jogi meggyőződéséhez, — mégis számos oly intézkedést tartalmaz, melyek miatt a parasztság nem birt vele megbarátkozni. Így mindjárt a törzsörökös túlságos előnyösítése (5. §.) sok helyen visszatetszést szült, ugyanezt lehet mondani a katonaviselt fiú megkülönböztetéséről is.

Még nagyobb elégedetlenséget keltett a 25. §-ban megteremtett *«quasi hitbizományi»* jelleg; a parasztság még csak ez időben lépett a felszabadulás útjára, teljes egyéni függetlenségén és a szabad föld eszméjén még az első szerelem hevével csüggött, a rendelkezési szabadság ilyen (meglehetősen következtelen) korlátozása tehát sehogysen tett szert neki.

Legnagyobb ellenzésre talált azonban a *házastársak vagyonszerzésének* a 16. §. értelmében való rendezése. E pontra vonatkozólag előre kell bocsátanunk, hogy mint Poroszország legtöbb részében, úgy Westfáliában is ma a *vagyonközösség* intézménye dominálja a házassági vagyonszerzést.

E vagyonszerzés ellenére azonban a földművelő nép körében mindig élt az *ágiság* eszméje: *«dass die Höfe beim Blute bleiben»*.*) **)

A míg a régi öröklési jogok érvényben voltak, biztosítva volt a birtoknak a családban való megmaradása; mert West-

*) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 241. l.

**) Zsögöd szerint is (*Öröklött s szerzett vagyon*. Budapest. 1879. 106. l.) a régi magyar ősiség nem volt más, mint: «a vérség dologbeli ótalma»; midőn erről 1848-ban lefejtett a közjogi rész t. i. az urbériség és adományi rendszer, megmaradt a mai napig a tiszta ági öröklés, mely szerint valamely vagyonban való öröklés «a szerzőtől való leszármazáson alapszik». (Zsögöd id. m. 177. l.) E rendszer értelmében úgy látszik, mintha Newton nehézkedési törvényét követné az örökség, a mikor az egyik ág kihaltával fölkeresi a többi életerős ágakat, hogy azok ivadékain szálljon tovább ugyanazon családban, még pedig a vagyonszerző családjában — lefelé. (L. szerző *Öröklési jog kérdései* című munkáját. Budapest. 1901. 7. l.) Zlinszky, Herczeg s több magyar író specialis magyar jognak állítják az ági öröklést; véleményünk szerint ez nem a magyar népnek, hanem általában a *földművelésnek* sajátos joga; a magyar nép is csak azért fogadta el, mert főleg agrikulturnép volt; legjobban bizonyítja ezt az angol és amerikai jog, a mely csak az *ingatlan vagyonban* ismeri az ágiság elvét, s azt jellemzően: «descent»-nek nevezi. (Schwarz G.: *Az ági öröklés kérdése*. 85. l.)

falia majdnem minden részében az ágiság elvét követte a parasztság; ugyanis a birtok mindig a *vérszerinti* rokonság (Blutsverwandten) körében szállt lefelé, az esetleg túlélő házastársat nem illette meg más, mint a *kezelési és hasznélvezeti jog*.*) Ezek az elvek mindaddig uralmon voltak, míg a földesúri viszony meg nem szűnt; hogy a parasztbirtokok felszabadultak, életbe lépett a westfaliai birtokközösség által némileg modifikált általános polgári törvénykönyv. E szerint a túlélő házastárs megkapja a közös vagyon felét mint házastárs, azonkívül jogot adott neki a törvény arra is, hogy ő lehessen a *törzsörökös is*, a mely esetben az első házasságból származó gyermekek részét is kedvezményes becslés szerint magához válthatja, tekintet *nélkül* arra, hogy azon birtokot melyik házastárs hozta magával.

Így megtörténhetett tehát az is, hogy ha az apa, a ki a birtokot egyedül hozta a házasságba, gyermekek hátrahagyásával meghalt és ha az anya törzsöröklési jogával élt és másodszor is férjhez ment, az első házasságból származó gyermekektől olcsón magához váltotta elhalt apjok birtokát, s az az anya halála után a második házasságból származó gyermekek egyikére, vagyis egyik mostoha testvérökre szállt.

A földművelő népesség traditióinál fogva és az agricultura alaptermészetének logikus folyamánként mindig figyelemmel van a *vagyon eredetére*, vagyis tiszteletben tartja az *ágiság* elvét; így Westfaliában is a nép józan jogérzete a legtöbbször útját is állta az ilyen jogtalanságoknak s rendszeren az első házasságból való gyermek lett a törzsörökös, nem pedig a túlélő házastárs; de azért voltak mégis helyek, a hol a *vagyonközösség* elvének ez a túlhajtása érvényesült.

Ezen abnormitások megakadályozását czélozza az 1836. évi törvény 16. §-a is.

Csakhogy e szakasz ismét túlzásba, ép az ellenkező túlzásba csap és pedig ismét csak azért, mert ez sem veszi következetesen figyelembe a *vagyon eredetét*.

A 16. §. szerint ugyanis megtörténhetik, hogy a túlélő házastárs házastársának halála perczében elveszti tulajdonjogát a saját családi vagyonára is, ha t. i. az már akkor beleolvadt a közös vagyonba.

*) Riehl id. munka 241. l.

Ugyanis a törvény szerint a közös vagyonban a törzsöröklésre csakis az első házasságból származó valamelyik gyermek jogosított, a túlélő házastársnak csak *haszonélvezetre* van joga; tekintet nélkül arra, vajon nem ő hozta-e talán az egész vagyont a házhoz.*)

Ez az intézkedés mindenütt nagy visszatetszést szült a parasztság körében, sőt sok helyen készek voltak inkább vadházasságban élni, mint e rendelkezéseknek magokat alávetni.**)

Az 1836-iki törvénynek ezek a *túlzásai* okozták tehát azt, hogy a parasztság elégedetlen volt vele, és hogy célját el nem érte, nem pedig mint Lujo Brentano mondja: a népek idegenkedése a kötelező törzsörökléstől.

E törvény túlzásai miatt már korán megnyilatkozott a földművelő parasztság elégedetlensége.*)

Mint az Rochow báró igazságügyminiszternek 1840. évi jelentéséből is kitűnik, főleg a *túlélő házastársnak*: a törzsörökshöz való jogviszonya miatt volt nagy az elégedetlenség, miért is a törvény hatályát 1841-ben a tartományi ülés addig *felfüggesztette*, a míg abban a közóhajnak megfelelő változtatásokat végre nem hajtják.

E reformok helyett azonban a negyvenes éveknek minden specialis jogot nivellálni akaró szelleme a törvény teljes eltörlését idézte elő az 1848 december 18-iki rendelettel.

A polgári törvénykönyv rendelkezései tehát minden vonalon érvénybe léptek. A földbirtok specialis jogának ezen teljes eltörlése azonban már nem tetszet a westfaliai parasztságnak; a tartományi gyűlés többször megnyilatkozó óhajának következtében tehát megszületett

*) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht* 31. és 241. l. Minden. 1896.

***) L. Glatzel felszólalását az 1894. évi berlini agrárgyűlésen. (*Bericht über die Verhandlungen*. 204. l.)

*) Pólya Jakab *Agrárpolitikai Tanulmányjaiban* e törvény rendelkezései s az ellene megnyilatkozó visszahatás részletesen van tárgyalva. 176. l.

δ) az 1856. évi június 4-iki törvény

«betreffend die Abschätzung von Landgütern zum Behufe der Pflichttheilberechnung in der Provinz Westfalen.»*)

E törvény teljesen szakít az 1836. törvénnyel, a menyiben a *végrendeleti* (a testato) *törzsöröklés* álláspontjára helyezkedik. Meg akarja könnyíteni a birtok fennállását de csak arra az esetre, ha az örökhagyó ily irányban *intézkedett*, a parasztbirtok különös törvényi öröklési jogát azonban (besondere Intestaterbfolge) elejti.

E törvény 1. §-a szerint:

«Ha a tulajdonos különös *intézkedésének* következtében valamely westfaliai mezei birtok (Landgut) a túlélő házastársnak, vagy a leszármazók *egyikének* jutott, és ha valamely másik érdekelt ez intézkedést a *kötelesrész megsértésének címén* megtámadja, akkor a kötelesrész megállapításánál a birtok *becslésére* nézve a következő szabályokat kell tekintetbe venni.»

Ezen intézkedési szabályokat a 3—7. §-ok tartalmazzák: a birtok értékét a *kataszteri tiszta* jövedelem 16-szorosa adja, külön számítandók a birtokhoz tartozó jogosítványok és a felszerelés. A 3. §. 5. pontja szerint azonban az örökösök kérhetik a *tényleges tiszta jövedelem* alapján is az osztályt.

Véleményeltérés esetében választott becselő-bizottság dönt, melybe egy-egy falubeli birtokost küld mindkét fél, elnöke a bizottságnak a hagyaték tárgyalására illetékes bíróság által kinevezett harmadik szakértő.

A törvény tervezői azon álláspontból indultak ki, hogy egy általánosan kötelező törvényi törzsöröklés helyett, mely nem számol az egyes öröklési esetek sajátos természetével, sokkal célravezetőbb, ha a *végrendeleti* öröklés esetére igyekeznek megkönnyíteni a birtokot átvevő örökös anyagi helyzetét.

E gondolatmenet nyomaira akadunk az új német általános polgári törvénykönyvben is, a *mely ugyanis megkönnyíti a végrendelkezés formáját*, midőn érvényesnek mondja ki a sajátkezüleg irt és aláírt végrendeletet is (testamentum holographum). Az 1856-diki törvény számított a west-

*) *Gesetz-Sammlung*. 1856. 4464.

faliai parasztság körében elterjedt «*Gutsübertragungs-Verträge*»-re, a melyek szerint a családfő már életében átadja birtokát *egy* gyermekének, nehogy pedig az ált. polg. törvénykönyvben megállapított *kötelesrész* következtében a birtokot a forgalmi értékben átvevő fiú túlságosan eladósodjék, azért hozta be e törvény a katasteri tiszta jövedelem szerint való értékelést; a mi legtöbb esetben nem más, mint a forgalmi érték alapján megállapított kötelesrész kijátszása, vagy legalább is erős leszállítása.

Körülbelül megfelel ez az *angol-amerikai* rendszernek, a mely a *korlátlan végrendelkezési jog* segítségével akarja a birtokok túlságos elaprózását megakadályozni.*)

Az 1856-diki törvény ezen intézkedése részben alkalmas is volt a szándékolt cél elérésére, azonban természetesen csak oly birtokoknál, a melyekről az örökhagyó intézkedett.

Mivel pedig az *ab intestato* öröklés esetei is gyakoriak Westfaliában, némileg ez esetekről is igyekezett gondoskodni a törvény. A 8. §. szerint ugyanis ha az *ab intestato* örökösök között gyámhatóság alá tartozók is vannak, kötelességévé teszi a gyámhatóságoknak, hogy

«hassanak oda, miszerint az örökösök között egy békeséges hagyatéki osztály létesüljön, oly irányban, hogy a birtokot *egy* örökös osztatlanul kapja meg, még pedig oly feltételek mellett, a melyek a gyámoltak érdekeinek méltányos figyelembevétele mellett lehetővé teszik azt, hogy a birtok a családban megmaradjon».**)

Azon esetben, ha az *ab intestato* örökösök közül egy sem tartozik gyámhatóság alá, a törvény a birtok összetartásáról *nem* gondoskodik; úgy látszik megbíztak a westfaliai parasztság ősi józan közgazdasági elveiben.

Kiegészíti ezt az

*) A magyar agrárpolitikusok körében is hasonló törekvések örvendettek közkedveltségnek hosszú időn át; nem szabad azonban felednünk, hogy a végrendelkezési szabadság kiterjesztésétől csak ott lehet üdvös eredményt reményleni, a hol a nép tényleg szokott rendelkezni a vagyona felől, és hogy még az ilyen helyeken sem elegendő sok esetben, az majd tárgyalásunk során kitűnik.

***) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 293. l. és Pólya J. id. munka. 179.

e) 1860. évi április 16-diki törvény

«betreffend das eheliche Güterrecht in der Pr. Westfalen etc.»

Főntebb már említettük, hogy az 1836-diki törvény is a házastársak vagyongjáról szóló 16. §. miatt keltett visszatetszést, mert nem lévén tekintettel a vagyon eredetére, a túlélő házastárs ági vagyonának tulajdonjogába is belehelyezte a házasságból származó valamelyik gyermeket, mint törzsörököst.

E törvény eltörlése után meglehetősen khaotikus állapot következett be a házassági vagyonjog terén, a mely nem kedvezett a parasztbirtokok összetartásának.

Ez állapotokon segíteni akart az 1860-diki törvény, mely logikus kiegészítője az 1856-dikinek.

E törvény visszatér a vagyonközösség azon régebbi formájához, a mely a vagyon eredetét a *gyermekes sérelmére* is figyelmen kívül hagyja. A 10. §. rendelkezésével még csak megbírnánk barátkozni; ugyanis ez a birtok összetartása érdekében, ha más közös megállapodás a házastársak között nem történt, a túlélő házastársnak megadja azon jogot, hogy a hátramaradt gyermekek közül a *törzsörököst kiszemelje, illetve kinevezze.*

Ugyancsak a birtok összetartása érdekében azonban e törvény 17. §-a fölelevenítette a túlélő házastárs azon, a gyermekekre nézve fölötte sérelmes jogát, hogy második házassága esetében (vagy más esetben is, ha a közte és a gyermekek közt fönnálló vagyonközösség fölbomlik) a közös ingó és ingatlan vagyont tekintet nélkül a vagyonrészek eredetére az 1856. törvény értelmében a kataszteri tiszta jövedelem alapján igen alacsonyra szabott értékben átvehesse, vagyis hogy ő lehessen a törzsörökös. E §. alapján tehát ismét lehetővé vált, hogy az ágiság elvének sérelmével az ősi vagyon egy idegen családba (a második házasságból származó gyermekek kezébe) csempesztessék át.

A vagyon összetartásának célját e rendelkezés tehát csak rideg gazdasági szempontból szolgálja, olyanféleképp, mintha a vagyont egészben eladnák, s úgy osztoznának meg az árán az örökösök. Megsérti azonban az agricultura egy másik sajátos kívánalmát, tudniillik a földbirtoknak *ugyanazon családban* való minél nagyobb *stabilitását.*

Hogy e rendelkezés sértette a westfaliai parasztság jog-
 érzetét is, kitűnik a

1.) br. Schorlemer-féle reformtervezet

alább tárgyalandó 4. §-ából is. Azonban tartsunk sorrendet.

Báró Schorlemer-Alst «a westfaliai paraszt-király» egyike volt a legutolsó emberöltő alatt a német közélet legérdekesebb alakjainak. Egyike volt azoknak, kik a kovász szerepét vitték a német közgazdasági politikában, a míg végre az fáradhatatlan munkájok és agitációjok következtében annyira megért, hogy képes volt megteremteni a legutóbbi évek nagy gazdasági és agrárjogi reformjait.

Schorlemer maga elé tűzte czélul, hogy a sokféle részből keletkezett Westfalia egymástól meglehetősen eltérő parasztságát közös érdekeinek védelmére egy szövetségben, a «Bauernverein»-ben egyesítse; ez neki sikerült is, mert a szövetségnek 1879-ben már 20,000 tagja volt.*)

E parasztszövetség tagjai elégedetlenek voltak az 1856-iki törvény által életbe léptetett *fakultatív* törzsörökléssel, mert ennek alapján az ab intestato öröklés esetében a birtokok szétbomlása jóformán kikerülhetetlen volt.

A «Bauernverein» az egyenlő öröklési osztály hatásának tanulmányozására tizenkilencz kerületben statistikai próbafölvételeket eszközöltetett.

E fölvételekből kiderült, hogy 1850—1879-ig:

árverés alá került	664	birtok
eladósodás miatt eladatott	755	«
végrendelkezés híján öröklési osztály végett eladatott	257	«
és természetben való öröklési osztály által életképtelen részekre bomlott	234	«

összesen: 1910 birtok

pusztult el tehát a helytelen öröklési törvények következtében.

E szomorú tapasztalatok hatása alatt a «Bauernverein» bizottságot küldött ki egy új öröklési jogi tervezet kidolgozá-

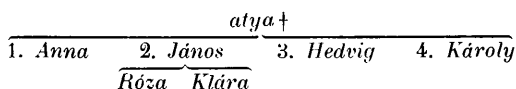
*) Midőn e sorok írója a múlt évben meglátogatta a «Bauernverein» münsteri palotáját, a tagok száma már meghaladta a 29,000-ét a tagdíj egy márka, a miért egy heti lapot is kapnak a tagok.

sára, a mely kodificationalis bizottság háromnegyed részben parasztagdákból, egynegyed részben pedig jogászokból állott. E bizottság által készített törvényjavaslatot azután 1879 november 14-én báró Schorlemer-Alst a parlament elé terjesztette. (Entwurf eines Gesetzes betreffend die Vererbung der Landgüter in der provinz Westfalen etc.)

A 19 §-ból álló tervezet szakít az 1856. törvény facultatív törzsöröklésével és visszatér az 1836. évi törvény 1. §-ának első részében követett (ab intestato) kötelező törvényi-törzsöröklési rendszerhez.

A tulajdonos szabad rendelkezési jogát nem korlátozza (3. §.) sem élők között, sem halál esetében. Azonban ab intestato *minden* mezei birtokra (1. §.) nézve, mely legalább 75 márka kataszteri tiszta jövedelmet hoz (2. §.), kötelezővé teszi a törzsöröklést.

A törzsörökös személyére nézve úgy intézkedik a tervezet, hogy az az *idősebb* fiú, illetve idősebb leány legyen. Mégis az idősebb fiú *mindekét* nembeli leszármazói megelőzik a fiatalabb fiúkat; ugyanez áll a leányok leszármazóira is. (5. §. a) pont.) Lássuk ezt egy családfán :

A törvény értelmében nem a *kor* dönt első sorban, hanem a *nem*, tehát nem az első gyermeket: Annát illeti meg a törzsöröklési jog, hanem a második gyermeket: Jánost, azért, mert ő fiú.

A férfinemnek előnyösítése a mezei birtokokban minden agricultur népnél általánosan elterjedt szokás,* ez a földmívelés természetéből logikusan következik, épen úgy, mint az ágiság.

A «nem» szerinti ezen megkülönböztetést azonban következtelenül hajtja végre a tervezet, s ezzel vaskos igazságtalanságokat is követ el.

Ha ugyanis az örökhatyó halálakor az idősebb fiú: János már nem él, akkor a fiágiság elve szerint a negyedik gyermeknek: Károlynak kellene lenni törzsörökösnek (kor szerint pe-

*) Magyarországon is a parasztságnak legalább is ³/₄ részénél.

dig Annának), nem így a törvény szerint, a mely ez esetben az örökhagyó idősebb fiának idősebb leányát: Rózát teszi meg törzsörökösnek, s így az örökhagyó *leány-unokája* megelőzi az örökhagyónak nemcsak két leány-gyermekét, hanem fiatalabb *fiát* is.

Valóban csodálatos következetlenség; ha szükség volt gazdasági és társadalmi szempontból a férfinem előnyösítésére az egyenlő fokban levő örökösök között, akkor érthetetlen, hogy miért töri át ez elvet a parentalis elv, egy távolabbi leánygeneratio kedvéért?

Mindenesetre nagyfokú igazságtalanság történik a legidősebb gyermekeken: Annán, a ki azért esik el a törzsörökléstől, mert ő csak leánya a örökhagyónak, de viszont az unokahúga: Róza már *ellenére annak*, hogy ő leány, mégis megkapja azt, azért, mert az ő apja *fiu* volt az örökhagyónak.

A birtok becslésére nézve *nem a forgalmi érték* irányadó, hanem a *kataszteri tiszta jövedelem* húszszorosa; a 17. §. megadja a jogot, hogy az örökhagyó egy sajátkezüleg irt és aláírt okmányban, mely tehát nem bir a végrendelet kellékeivel,*¹) intézkedhessék a törzsörökös személyére és a becsérték nagyságára nézve, ez azonban a kataszteri tiszta jövedelem tizenhatszorosánál kisebb nem lehet.

A törzsörökös különös *előnye*, hogy *ingyen* kapja a 8. §. értelmében:

- a) a birtokhoz tartozó jogosítványokat;
- b) épületeket és fásításokat;
- c) a fölszerelést. Az öröklött adósságok az aktivákból levonandók.

Az így megállapított hagyatéki értéken azután az összes örökösök egyformán osztoznak.

Figyelmet érdemel a tervezet azon része, mely a házassági vagyoni joggal foglalkozik; a 4. §. *b)* pontja szerint ugyanis:

„a túlélő házastársat a közös vagyonban, ha új házasságra nem lép, haláláig kezelési és hasznélvezeti jog illeti meg. Ha azonban új házasságra lép, akkor azon vagyonra nézve, mely *nem tőle származott* vagy nem közösen szerezte első élettársával — csak a törzsörökös betöltött 30 éves koráig illeti meg kezelési és hasznélvezet.»

*¹) Ekkor még nem volt elfogadva Poroszországban a testamentum holographum.

Ez az 1860-diki törvény korrekturája akar lenni az *ági-ság* elve javára, de ez elv itt sincs következetesen végrehajtva.

A *haszonélvezetre* vonatkozólag figyelembe veszi a *vagygon eredetét*, midőn a törzsörökös harminczéves korán túl megtagadja ezt a túlélő házastárstól oly vagygonban, mely az elhalálozott házastárs ági vagyona volt.

Nincs azonban tekintettel a vagygon eredetére akkor, midőn elveszi a túlélő házastárstól a törzsörökös kedvéért azon vagygon *tulajdonjogát* is, a melyet a túlélő házastárs hozott magával.

E tekintetben tehát ugyanazon hibába esik a tervezet, mint a mely az 1836-diki törvényben is annyi visszatetszést szült. Igaza van Riehlnek, midőn a törvénytervezet ez intézkedése alól a túlélő házastárs *ági* vagygonát kiveendőnek tartja.*) Schorlemer e törvénytervezetét a parlament Windhorst indítványára azzal adta ki a kormánynak, hogy a következő ülészekban — a westfaliai tartománygyűlés meghallgatása után — ily értelmű törvényjavaslatot nyújtson be.

A westfaliai tartománygyűlés a tervezetet két irányban módosította:

1. ha a birtok valódi értéke túlságosan meghaladná a kataszteri becsértéket, akkor e helyett a becslés alapjául a valódi tiszta jövedelem vétessék; mint föntebb láttuk, ezt mondja ki az 1856. évi törvény 3. §-ának 5. pontja is:

2. ha a törzsörökös a birtokot tíz éven belül elidegenítené, úgy köteles a birtok jövedelmének tizszeresét testvéreivel megosztani.**)

E tervezetre vonatkozólag a kormány meghallgatta a tartomány bíróságait, ezek kevés kivétellel mind a kötelező törvényi törzsöröklés behozatala *ellen* nyilatkoztak; részben fölöslegesnek tartották, mert a parasztság általába vég intézkedni szokott a birtok felől, részben pedig azt mondták, hogy a kötelező intestat törzsöröklés nem képes alkalmazkodni a különböző örökösödési esetek és birtokok különböző sajátosságaihoz.

Ebben az időben általában az volt a mértékadó körökben a vélemény, hogy csak azon törzs örökösödési forma felelhet

* Riehl: id. munka 246.

**) I. Pólya id. munka 187. 1.

meg a különböző igényeknek, mely nem a törvény kötelező erején, hanem a *tulajdonos egyéni iniciatíváján* alapszik.

Még ekkor a legtöbb német agrarius közigazda szeme előtt követendő példaként az 1874. évi június 2-diki *hannoveri* törvény¹⁾ lebegett (Höferecht); e törvény a törzsöröklés alkalmazását teljesen a tulajdonos akaratától, illetve attól teszi függővé, hogy a tulajdonos a birtokot bejegyeztette-e az «udvartelekkönyvbe». (Höferolle.) E *fakultatív* öröklési jog Hannoverben bevált, de sikerének oka nem annyira gazdasági vagy socialis okokban keresendő, mint inkább a *welf-pártiak politikai* agitációjában, a mely párt a welf-érezelmű konzervatív parasztságban erős támaszát lelte s így annak intact föntartását már politikai szempontból is szükségesnek tartotta. A kormány nem akart eltérni az akkor közkedveltségnek örvendő²⁾ fakultatív formától, miért is a Schorlemer-féle tervezet helyett maga a kormány nyújtott be *egy ily irányú* törvénytervezetet 1882 január 24-én. E tervezetből született meg azután:

2) *Az 1882 április 30-diki westfaliai «Landgüter-Ordnung».*³⁾

E törvény kevés eltéréssel a hannoveri «Höfegesetz» mintája után készült. A törvény 1. §-a meghatározza, hogy csak azon birtok esik a törvény értelmében veendő «Landgut», vagyis a törzsöröklést követő birtok fogalma alá, a mely a «Landgüterrolléba» bevezetetik.

E bevezetésnek háromféle föltétele van: 1. hogy a birtok Westfaliában feküdjék, 2. hogy mező- és erdőgazdasági célokra használtassék, 3. legalább 75 márkányi legyen a földadó kataszter alapját képező tiszta jövedelme.

1) Gesetz betreffend das Höferecht in der Provinz Hannover vom 2. Juni 1874. *Gesetz-Sammlung für die königlichen Preussischen Staaten.* 1874. Nr. 14.

2) A magyar agrárjogi irodalomban úttörő munkát végzett Pólya Jakab is többször idézett munkájában, mely 1886-ban jelent meg, a fakultatív törzsöröklés mellett tör lándzsát; az újabb jogi fejlődést, a kötelező intestat törzsöröklés térhódítását ő már nem érte meg; épen ezen újabb fejlődés ismertetése célja könyvünknek.

3) Landgüterordnung für die provinz Westfalen und die kreise - Rees etc. vom 30. April 1882. *Gesetz-Sammlung für die königliche Preussischen Staaten.* 1882. Nr. 17.

A törzsöröklési minőséget tehát tényleg csak a «Landgüterrolleba» való bevezetés adja meg a birtoknak.

A «Landgüterrollét» azon járásbiróság (Amtsgericht) vezeteti, melynek kerületében a birtok fekszik. Minden községnek külön könyve van és minden birtoknak külön lapja. (3. §.) A birtoktesteket azon lap- és folyószámmal kell megjegyezni, a melylyel azok a *rendes telekkönyvben* birnak.

A kétféle telekkönyv nem konkurrál egymással, mert a rendes telekkönyv a birtok *jelen* jogviszonyait, a «Landgüterrolle» pedig annak *jövendőbeli* öröklési viszonyait tünteti föl.*)

Mégis a jogbiztonság és könnyebb áttekintés kedvéért létesítettek a kettő között kapcsolatokat. (3. §.)

1. A rendes telekkönyvbe följegyzendő a «Landgüterrolle» lapszáma.

2. Tulajdonosváltás esetében ez a körülmény mind a kettőbe följegyzendő.

3. Birtoktestek telekkönyvi leírása esetén ugyanily értelemben és mértékben végre kell hajtani a «Landgüterrolle»-ban is a *törlést*. (Löschung.)

E minőség bevezetése, (illetve törlése) *nem hivatalból* történik, hanem annak a személynek egyenes óhajára, a ki jogosítva van a birtokról végintézkedni. (5. §.)

E bejegyzés az összes jogutódokra vonatkozólag is hatálylyal bír, — ha csak azok a birtok «Landgut»-minőségét nem töröltetik. (6. §.)

E törvény által tehát a mindenkori tulajdonos szabad rendelkezési joga semmiféle tekintetben sincs korlátozva.

A birtok átvételére jogosítva van elsősorban a vagyonszövetségben élt, túlélő *házastárs* (11. §.); — e törvény tehát ép úgy *megsérti az ágiság elvét*, ép úgy lehetővé teszi, hogy a családi vagyon az özvegy anya második házassága által *idegen* családba menjen át, s elvétessék a *vérszerinti* leszármazóktól és rokonoktól, mint azt az 1860-diki törvény tette.

Ha a túlélő házastárs e jogával nem él, vagy nem élhet, következnek a leszármazók. Ezek közül a törvényesek megelőzik a törvényteleneket, az édes gyermekek a fogadottakat, és valamennyien azokat, a kik tékozlás, stb. miatt gondnokság

*) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 107. l.

alá vannak helyezve¹⁾ és a kik politikai jogaik elvesztésével összekötött fogházbüntetéssel vannak sújtva.

Moralis és népnevelő szempontból mindenestre figyelmet érdemel a törvény ezen újítása; az újabb német törzsöröklési törvények különben ezt egytől egyik átvették.

Különben a sorrendre vonatkozólag ugyanúgy intézkedik a törvény, mint az 1856-diki: egyenlő fokban első sorban *nem a kor*, hanem a (férfi) *nem* jön figyelembe; egyenlő neműek között azonban az *idősebb* kor ad előnyt.

Ez alul kivételt tesz a 14. §., a mely megengedi, hogy Bielefeld, Padeborn, Tecklenburg és Ibbenbuzen területén a *minoratus* elvei szerint szálljon a birtok, ha ezt a kívánságot a tulajdonosok a Landgüterroléba bevezették.

A gyermekek leszármazói a helyettesítés elvénél fogva a szülő helyére lépnek, (13. §.) tehát e törvény is helyt ad azon következtelenségeknek és igazságtalanságoknak, mint a fentebb tárgyalt 1856-diki törvény.

Megjegyzendő, hogy ezen törzsöröklési sorrend csak akkor lép életbe, ha az örökhagyó, vagy vele együtt a túlélő házastárs (a vagyonközösségadta jognál fogva) a sorrendre nézve egyáltalában nem intézkedtek.²⁾

A birtokot átvevő törzsörökös (12. §.) különös előnye, hogy azt nem a forgalmi érték szerint kapja meg, hanem a 17. §. értelmében *a földadó kataszter által megállapított tiszta jövedelem* húszszorosában.

Ugyanígy értékeltenek azon épületek is, melyek nem tartoznak a mezőgazdasági üzemhez.

Ingyen kapja a törzsörökös az üzemhez tartozó gazdasági épületeket, cseléd- és lakóházakat; a hozzátartozó fákat, fásításokat s a birtok élő és holt felszerelését.

Külön értékeltenek a birtokhoz tartozó hasznos jogosítványok az erdőüzemhez tartozó fásítások és erdők,³⁾ s a birtokon levő ipartelepek.

A becslés tekintetében tehát e törvény sokkal *nagyobb előnyöket* nyújt a törzsörökösnek, mint a *hannoveri*, a mely a

¹⁾ Eltérés a hannoveri törvénytől.

²⁾ *Erläuterungen der Commission des westfälischen Bauernvereins zur Landgüterordnung*. Münster, 1882. 29. 1.

³⁾ Eltérés az 1856-iki törvénytől.

tényleges tisztajövedelem húszszorosát veszi alapul, s mint az 1856-diki is, a mely ugyan a kataszteri tiszta jövedelem tizenhatszorosát rendeli általános értékmérőnek, de mégis megengedi, hogy nagy differentia esetén a társörökösök a *tényleges* jövedelem alapján való becslést kérhessék.

Ezen kedvezményezett becslést kell alapul venni a *köteles rész* kiszámításánál is. (21. §.) Ab intestato öröklés esetében e becslés alapján kiszámított örökségen a *testvérek egyenlőn* osztoznak és ezen jogi igényöket telekkönyvileg is biztosíthatják. (20. §.)

Socialis szempontból fontos a 19. §. azon intézkedése, miszerint: «a társörökösök a törzsörököstől megfelelő együttmunkálkodás fejében a birtokon társadalmi állásuknak *megfelelő ellátást igényelhetnek*».

Ez igény megszűnik, ha az örököstársi kielégítés kifizettetik vagy az után kamatot fizet a törzsörökös a testvérek kívánságára. Az örökrész kikövetelésére való igény megszűnik, ha a kielégítendő a birtokon haláláig ellátásban részesült, s özvegy, vagy gyermekek hátrahagyása nélkül hal el».

Ez utóbbi rendelkezés mindenestre egy újabb *második előnyösítése* a törzsörökösnek; ez kikerülte Pólya figyelmét, mert ő azt mondja, hogy csak egy előnyösítésben részesül a törzsörökös: t. i. az enyhe becslésben.*)

Tény, hogy az 1882-diki westfaliai törvény, mint általában az 1879. évi hannoveri törvény alapján készült összes fakultatív törzsöröklési törvények nagy *elvi* haladást jelentenek egy specialis, — a mezei földbirtok sajátos természetének megfelelő *külön agrárjog felé*.

Számos oly intézkedésre találunk már e törvényben is, a melyek merőben ellenkeznek a XIX. század jogászai által vakon követett római jogi elvekkel.

Így már magában véve a törvény célja, hogy t. i. a birtokot lehetőleg *egy* örökös egészben vegye át, ellentétben áll az összes régibb codexek örökösödési osztályáival, melyek első sorban csak vagy természetben való osztályt, vagy pedig a birtok eladása után foganatosítandó értékosztályt ismertek.

*) Pólya: «A törvény az átlagörökösnek az olesó becslés kivül más előnyt nem biztosít» (id. munka. Különb. e fontos dolog Riehl figyelmét is elkerülte. 189. l.)

Ép ily fontos, hogy a forgalmi érték helyett a *jövedelmi* értéket fogadja el a becslés alapjául a törvény.

Társadalmi szempontból mély jelentőségű a törzsörökös azon kötelezettsége, hogy a társörökösöket esetleg a birtokon eltartani is köteles; erős állásfoglalása ez a törvénynek a *családi tűzhely* védelme mellett, szemben a mindig nagyobb tért hódító *individualismussal*.

E czélt szolgálja az is, hogy az így eltartott és magánosan elhalt testvér vagyona nem osztatik fel az összes többi testvérek között is egyenlő arányban, hanem bent marad a családi vagyonban, erősíteni azon fészket, a melyben az élet viharai elől az összes családtagok menhelyet találhatnak; ide kell számitanunk még azt is, hogy e törvény értelmében a köteles rész sem a forgalmi, hanem a jövedelmi érték szerint számitandó.

Mindezen fontos és számos jó tulajdonságai mellett is azonban az 1882-diki törvény — *eredménytelen maradt*.

De nemcsak a westfaliai, hanem (a hannoverai kivételével) jóformán az összes *fakultatív* törzsöröklési törvények eredménytelenek maradtak.¹⁾

A «Landgüterollékba» és «Höferollékba» bevezetett birtokok száma²⁾ volt 1894-ben:

1. Hannover	— — — —	66,344	(90 %)
2. Oldenburg ³⁾	— —	9027	(83 %)
3. Lauenburg	— — — —	519	(elenyésző %)
4. Bremen	— — — —	229	(30 %)
5. Westfalen	— — — —	2479	(5 %)
6. Brandenburg	— — —	81	(elenyésző %)
7. Rg. Bezirk Cassel	— —	144	“ “
8. Schleswig-Holstein	—	28	“ “
9. Schlesien	— — — —	47.	“ “

¹⁾ A hannoverai után még aránylag a legnagyobb eredményt az oldenburgi és brémai tudtak fölmutatni — szintén specialis okok miatt.

²⁾ Ezen összeállítást a sziléziai mezőgazdasági kamara VII. nagygyűlésének jegyzőkönyvéből vettem ki, melyből egy példányt dr. Kutzleb úr, a kamara vezérttkára, volt szíves nekem átadni.

³⁾ Mint Oldenburgban hallottam, itt a törvény kedvező eredménye annak tudható be, hogy a bíróságok, papok és közigazgatási hatóságok egyesült erővel beszélték rá a parasztságot, hogy a birtokokat bevezetessék.

Mint látjuk tehát a fakultatív törzsöröklési rendszer kudarcza majdnem általános; ez általános jelenségnek természetesen általános okainak is kell lenni.

Ezek közé tartozik: 1. a parasztság conservatív volta, a mely őt visszatartja minden újítástól; 2. bizonyos idegenkedése a népnek a bírósági eljárástól; (ügyesen mutat rá Riehl, hogy az idősebb parasztnak közül akárhány büszkén dicsekszik azzal, hogy egész életében soha semmiféle bírósággal nem volt dolga) 3. a bejegyzéssel járó (bár csekély) költségek; 4. legfőbb ok azonban az, hogy a birtoknak a Landgüterrolléba való bejegyeztetése a parasztra nézve olyan, *mintha végrendeleznek.*

Jogi természetére nézve e kettő ugyan különbözik. A bejegyzés teljesen híján van azon formalitásoknak, a melyek a végrendeletet végrendeletté teszik. S bár a bejegyzés is *lényegében nem más, mint a vagyomról való rendelkezés halál esetére*, mert más rendelkezés híján a birtok nem a rendes örökösödési törvények, hanem a törzsöröklés szerint fog tovább szállani, *mégis a később keletkezett bejegyzés sem képes megerősíteni egy ellentétes előbbi végrendeletet.*¹⁾

Jogi hatására tehát e két intézmény különbözik egymástól, de *megegyezik fáradtság, gond és főleg — morális következmények tekintetében.*

Találóan mondta a «Verein für Socialpolitik» 1894. évi, bécsi nagygyűlésén *Thiel* porosz földművelésügyi államtitkár,²⁾

«A tapasztalás azt bizonyítja, hogy éppen a parasztság kevésbé hajlandó önként, saját iniciatívájából oly kivételeket teremteni, birtokát olyannak kinyilatkoztatni, hogy az egy különös öröklési jog alá essék, s *hogy így saját pozitív cselekedetével gyermekei között különbséget tegyen.*³⁾

¹⁾ Sering szerint: «Die eintragung des Gutes in die Höferolle lässt zweifellos ein früheres gegengesetztes Testaments bestehen, weil sie lediglich das Intestaterbrecht verändert, und die letztwilligen Verfügungen des Erblassers davon Ganz unberührt bleiben.» (Seringnek a szerzőhöz Berlinből 1901 július 14-én keltezett leveléből.)

²⁾ *Verhandlungen der am 28—29. September 1894. in Wien abgehaltenen Generalversammlung des Vereins für Socialpolitik.* S. 248. Leipzig, 1895.

³⁾ Jól jegyezzük meg, hogy ezt annak a Poroszországnak a földművelésügyi államtitkára mondja, a hol a nép között nagyon gya-

Sokkal könnyebben ér czélt egy olyan czélszerű öröklési jog, a mely nem egyes magánemberek akaratnyilvánítására van alapítva, hanem mint általános törvényes formát — tehát egy államilag megállapított intestat-törzsöröklést — képez, a mely mellett még mindig fenn lehet tartani annak lehetőségét, hogy az egyes ember különös okokból kivételeket létesítsen, s hogy a tulajdonos birtokát ezen törvény hatálya alól (végre rendelkezés útján) kivonhassa, hogy örököséről más elvek alapján gondoskodjék. Bizton remélhetjük, hogy egy ilyen szabály nem fog káros hatásokkal jární, hogy a fővonásokban a mezei földbirtok a törvényi öröklési joghoz simulni fog, s hogy csak elvéteve fognak kivételeket létesíteni.

Tehát a földbirtokosoknak a különös intézkedésektől való idegenkedése hasznára lesz egy józan agráröröklési jog fejlődésének, míg az ellenkező esetben (tehát a fakultatív törzsöröklési jog mellett) épen annak kárára válik.»

A parasztnép lelki világából és gondolkozásmódjából levont e következtetések hangosan szólnak a mellett, hogy a fakultatív törzsöröklés helyett a kötelező intestat törzsöröklést kell behozni.

Tény, hogy ez ma még sok esetben felesleges, mert a józan német parasztság ma még elég nagy mértékben védi az ősi birtokot a szétbomlástól a «Gutsübertragungsverträge»-k által, a melyek legtöbbször nem mások, mint fictiv adásvételi szerződések, hogy segélyekkel a birtokot még a szülők életében egészben megkaphassa *egy* gyermek. Nem szabad azonban feledni, hogy a terjedő individualista világnézet és az általános polgári törvénykönyv ellenkező szelleme apródonkint megőröli e régi jogszokásokat, sok véletlen és korai haláleset miatt az ilyen intézkedések létre nem jöhetnek; s hogy az a gyermekek utáni öröklés esetében pedig épen ki vannak zárva.

S midőn az általános polgári törvénykönyv írott joga és a földmívelő nép jogszokása közt olyan éles ellentét van, hogy mindenféle fictiv ügyletekkel kell az elsőt az utóbbi érdekében kijátszani, okvetlenül alá kell sülyedni a népjogi érzékének és bizalmának az állami jogrenddel szemben, hiszen nemzedékről nemzedékre azon kell tanakodniok, hogy miként vessenek gátat az írott törvények érvényesülésének.

Igaza van v. *Miaskowskynak*, midőn azt mondja, hogy :

kori a gyermekek megkülönböztetése a «Gutsübertragungsverträge»-k következtében !

«ha az állam azt találja, hogy a törzsöröklési rendszer gazdaságilag és társadalmilag kedvező hatású, s hogy ehhez képest az egy gyermek előnyösítése által okozható károk elenyészők, úgy akkor a törzsöröklési jog alkalmazását nem teheti függővé egyes magánemberek akaratnyilvánításától, hanem azt minden egyes esetben alkalmaztatni fogja, melyben az örök-hagyó határozottan ellenkezőleg nem intézkedett.»

Ugyanigy nyilatkoztak az 1894. évi berlini agrár gyűlésen: *Schmoller, Conrad, Wagner, Gierke, Sering* egyetemi tanárok, v. *Levetzov*, v. *Laer* és v. *Miquel* pénzügyminiszter és *Thiel* államtitkár.*)

Az eddig felhozott általános okoknak, s a közvélemény ilyen erős megnyilatkozásának a következménye azután, hogy a legújabb porosz agrár öröklési jogfejlődés teljesen szakított a hannoveri fakultatív törzsöröklési formával («System der Höferolle») és áttért a direct intestat-törzsöröklésre.

Az első lépést ez irányban az 1896. évi június 8-diki porosz *járadék* törvény teszi,**) mely az összes *járadék-birtokokra kötelezővé tette az intestat-törzsöröklést.*

Ezt követte az 1882-diki fakultatív westfaliai törvény ily irányú reformja az 1898. évi új westfaliai törzsöröklési törvény által.

BAROSS JÁNOS.

*) Riehl, id. munka, 261. l.

***) «Betreffend das Anerbenrecht bei Renten und Ansiedelungsgütern».

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Hetedik közlemény.*)

XXIII.

Jó estét, Serédy!

Az a szép, mély rezgésű, meleg hang üdvözölte Gábort, mely megdöbbsentette első találkozásukkor, az a sokszor megcsodált szoborkéz nyúlt feléje, s a kissé merev tekintetű szemek szinte nagyobbaknak tündek föl a meglepetéstől.

Visszafordult a hangjára mindenki Lalánczyék asztalánál. Márta ajkán elakadt a szó, a mit a szomszédjának akart mondani. Minden másról megfeledkezve nézte, milyen örömmel üdvözli Gábor azt az idegen nőt, milyen meleg barátsággal szorít vele kezét, hogy mosolyog, milyen öröm csillan meg a szemében. Szinte átváltozott egy pillanat alatt az arca, a testtartása, minden rajta, élénkebb, ruganyosabb volt a mozgása. Szébb volt, délczegebb, mint a milyennek ismerte eddig s a mint élénken társalgott azzal a nővel, néha nevetett közben, csengő, jókedvű nevetéssel; sohasem hallotta így nevetni. Le nem vette a szemét róla, meg arról a nőről, a kit sohasem látott azelőtt. El se tudta képzelni, ki lehet? Már az elébb is föltűnt neki, mint mindenkinek a társaságból, de öltözékének föltűnő idegenszerű elegantiájából azt következtették, hogy valami átutazó angol nő lehet. Most hogy magyar szavát hallotta, fogalma se volt róla, minek tartsa? . . .

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301., 302., 303., 304., 305. és 306. számában.

— Márta! . . . Márta!

Dömsödy Lydia szólt hozzá több ízben is. Márta össze-rezzent.

— Márta! . . . az anyád szól hozzád.

Márta az anyja felé hajolt, ki szemben ült vele:

— Parancsol, anyám?

— «Dont look at her!» — szólt rá haragosan Lalánczyné angolul.

Ha társaságban megintette a leányát, angolul szokott szólani. De csak olyankor, ha nagyon haragudott valamiért.

Márta mélyen elpirúlt. Most már meg volt róla győződve, hogy valami énekesnő-féle az, a kit észrevennie sem illik úri leánynak. Annak tartották a többiek is. Megdöbbentek valamennyien.

Gábort épen nem olyannak ismerték, hogy egy ilyen nőhöz üljön, mikor az ő köréhez tartozó ismerősök, sőt rokonai is vannak jelen, de Mary szokatlan megjelenése, föl-tűnő szépsége, s idegenszerűsége, meg az is, hogy egyedül ült és senkisem ismerte a társaságból, még látásból sem, mégis csak gyanút kellett, hogy keltsen.

S akkor úgy érezte Márta, mintha az iránta köteles tiszteletet sértette volna meg Gábor. Fölháborodott rajta s egyszeriben idegennek tűnt föl előtte . . .

— Mikor érkezett? — kérdé ezalatt Gábor Marytól.

— Pár napja . . .

— Mit csinálnak párisi barátaink?

— Nem tudom, nem onnan jövök . . . nem is voltam Párisban tavaly nyár óta . . .

Gábor csodálkozott rajta.

— Hát hol lakott?

— Találja ki! — mondta Mary nevetve.

— Fogalmam sincs róla.

— Velenczében.

— Velenczében?! — kiáltott föl Gábor, nagyon meglepetve.

— Kérem, csak össze ne csapja a kezét és ne fordítsa égnek a szemét. Velenczében még mindig laknak emberek, vagy százezer is, talán . . . és biztosítom, egészen jól ellakhatik az ember ott is . . .

— Igen, más ember, de hogy jutott oda épen ön, a

hypermodern asszony! a középkor romantikájának megvetője!
a legmodernebb művészet bámulója!

- - Csak voltam. De vénülök. Úgy látszik visszavénültem
a középkor romantikájához, legalább is a «renaissance»-hoz.

Azzal a mosolylyal mondta ezt, a mivel bizvást beszél-
nek a nők korosodásukról, mikor még nyoma se látszik szép-
ségök hanyatlásának.

— Nincs többé mit keresnem Párisban. Szétrebbent az
én kis társaságom. Ferrières megúnta a városi életet. Egy kis
normand faluban ütötte föl a tanyáját a tengerparton s a
halászok között él. Rochebonne a szüleinél maradt Picardiá-
ban — szegény igen rosszul van . . . De megelégettem a «dé-
cadence» nehéz levegőjét is. Rájöttem, hogy az nem az utolsó
szó számomra. Megszüntem az «új»-at keresni, az «új»-tól
várni engem érdeklő kérdések megfejtését . . .

— És azt hiszi, a régi világ emlékei . . .

— A régi világ emlékei között nem megfejtések kulcsát
keresem, csak a múlt veszélytelen álmait, az ósdi környezet
megnyugtató hangulatát . . . Még mindig bámul?

- - Ezt ugyan sohasem hittem volna! Hiszen azelőtt
banálisnak, agyonbámúlnak tartotta Velenczét, a miről jó
ízlésű ember nem is beszél ma már, akár Traviata zenéjéről.

És most élvezem, ha az agyonbámúlt Velenczében
Traviata agyondalolt áriáit éneklik az ablakom alatt. Úgy-e
különös változás? Hát még, ha megtudja hol lakom! A leg-
banálisabb, legezukrosabb, leglimonádésabb romantika hajlé-
kában, a Contarini Fasan palotában . . . nem szörnyed el?
vagy nem tudja miről nevezetes az a palota?

- - Bevallom, nem.

— Szégyelje magát! Hiszen volt Velenczében, úgy-e?

- - Voltam.

Akkor illenék tudnia. Minden német aggszűz tudja.
Azt hazudják róla a gondolasok, hogy Desdemona lakott
benne. Kiadó volt benne az «appartamento senorile» . . . s
annak az erkélyén van a híres gótdiszítés. Az csábított. Bérbé
vettem és berendeztem a saját ízlésem szerint, régi, faragott
bútorokkal, genuai selyembrokáttal, flórenczi mozaikkal. A fa-
lakon pedig sötét patinás, régi képek függnek, a mikből vérték
csillámlása, régi metszésű arcok halottszíne vagy háttér
egének zöldeskékje világít, olyan égé, a milyet ma már nem

lát az ember, csak a múlt századok festői láttak . . . de elhiszem nekik, hogy az ő idejökben, úgy látták az eget . . . nemsokára magam is olyannak látom majd, ha egészen visszaregiésedem hozzájuk . . .

— És vannak ott ismerősei?

— Ó igen. Az épület másik részében egy hatvanéves nő lakik. Ha találkozunk a kapuban, elpanaszolja nekem minden betegségét. Csúzos szegény. Vagy elmondja, mindig ugyanazokkal a szavakkal, hogy egy Doge-tól származik — mint minden velencei ember. Annyit megtudtam róla, hogy régi tönkrement családból származik, s fiatal korában londoni dalszarnokokban dörzsölte az aranyhoz megkopott czimerét, csak hogy nem fogott rajta az arany . . . Azután ismerek egy siketnéma koldust, a ki sípláda mellett énekel . . .

— Siketnéma — és énekel?

Mary nevetett.

— Velenczében vannak ilyen csodalények . . . meg egy öreg urat, a kivel mindennap találkozom a Campo San Moiséen — Velenczében mindennap találkozik az ember mindenkiel . . . ugyan nem beszéltünk egymással soha . . . de ha meglát, köszön. Épen olyan gondtalanul, szórakozott áhitattal, a mint a templomajtók előtt emeli meg a kalapját . . . De . . . lássa! milyen rövid időre terjed az ember érdeklődése. Egy éve nem láttam és most a tegnap apró-cseprő érdektelen epizódjait mesélem el, a helyett, hogy megkérdézem, mit csinált ezalatt? . . . úgy belegubózza magát az ember a jelenbe! . . . Kik azok ott, annál a hosszú asztalnál? — kérdé hirtelen Lalánczyék társaságára czélozva.

— Rokonaim és társaságbeli ismerősök, — felelt Gábor.

— Nagyon érdeklődően néztek ide, különösen az a kékruhás kis leány . . .

— Az Lalánczy Márta . . . közel rokonom leánya.

Mary egy ideig nézte.

— Tetszik nekem, bár nem szép. Kedves lehet a modora és értelmesnek látszik . . . Ilyen leányt vegyen nőül . . .

Gábor megzavarodva pillantott Maryre. Azután egy zsemlyemorzsát vett föl az asztalról s az ujjai között forgatta.

Mary félig-meddig megértette a hallgatását.

— Vajon mit gondol rólam az a leány? — kérdé azután. — Hogy elszakadtam innen! Értem, hogy minden

idegenszerűnek tűnhetik föl rajtam itten. Más a ruhám szabása, más a gondolatom, a szavam, mint azoké a nőké, más, mint a mi ideillik ebbe az országba. Bizonyára idegennek néznek.

Elmerengett kissé.

— Azzá is váltam. Nem is jó visszatérnem.

— Meddig marad itt? — kérdezte Gábor.

— A mint rendbe hozom az ügyeimet, megyek, sietek, el! el! mennél hamarébb! Ostoba ügyek miatt kellett ideutaznom. Vagyoni rendelkezések miatt. Ezt nevezik az emberek «családi ügyeknek». Az anyámmal van dolgom . . .

— Reysenfels grófnéval?

Mary meglepetve kérdezte:

— Ismeri?

— Nem. Csak hirből.

Mary lesütötte a szemét.

— Azt hittem nem tudja, ki az anyám. Persze itt tudják az emberek . . . Nem érintkezünk egymással — csak ügyvédek útján.

Egyszerre elmosolyodott.

— Nem különös ez? Alig egy félórája vagyunk együtt, s máris olyan dolgokat érintettünk mind a ketten, a mi hideg víz gyanánt hat a kedélyünkre. Párisban sohasem szóltunk ilyen tárgyról . . . Inkább arról beszéljen most, mi történt önnel tavaly óta. Tudom, politikai pályára akart lépni . . .

Gábor kedvetlenül intett.

Sokat akartam, mindig csak akartam, — tört ki, — s mégsem mentem előre egy lépéssel sem. Most már nem is akarok semmit.

Elbeszélte nagyjában jelenlegi helyzetét s hogyan keletkezett az. Nyíltan beszélt. Maryvel szemben nem érezte azt a tartózkodást, a mi zárkozottá tette még az atya iránt is.

Mary baráti részvétellel hallgatta s korholta kedvetlenségeért. Biztatta, hogy szedje össze magát, igyekezzék maga elé állandó czélt tűzni s akkor ne törődjék semmi mással, menjen előre az útján tekintet nélkül másra, mint a mit elérni vágnék.

Sokáig elbeszélgettek. Észre sem vette Gábor, hogy Lálancyék már haza is mentek. Végre távozni készült Mary is. Gábor megkérdezte fölkeresheti-e másnap?

— Alig hiszem, hogy beszélhessünk egymással, —

mondta Mary — holnap idejön hozzám az anyám ügyvédje, meg az enyém és ha idején végezhetek velök, délután elutazom . . . de látogasson meg egyszer Velenczében. Kellemesen tölthetnénk pár napot. S az jót tenne önnek is.

XXIII.

Mély hatást gyakorolt Gáborra ez a viszontlátás. Megváltozott tőle lelkiállapota. Egymást előidézve rajzották körül az emlékek, rég eltemetett, megtagadott érzelmek éledtek benne ismét öntudatra. Mintha ujjászületett volna az alatt a pár óra alatt, a mit együtt töltöttek. Kedélye vissza nyerte rugalmasságát, remények csillantak meg előtte ismét. Úgy érezte mintha Mary közelében teljes erővel fakadt volna újra életkedvének, erélyének forrása. Mindinkább gyökeret vert benne az a meggyőződés, hogy, bár egészen lemondott róla, s még az emlékéből is igyekezett kitörülni, ez a nő hiányzott az életéből, mióta itthon élt s hogy ez a hiányérzés volt oka főleg annak, hogy bénult az akarata, sorvadt, fonnyadt a kedélye. Az ellen küzdött, bár be nem vallotta magának, mikor összetett kezekkel engedte át magát az otthon zsibbasztó hatásának, attól keresve menekülést, keletkezett benne vágy Mártát megszeretni, csak a miatt nem tudott komolyan akarni semmit, mert csak egyet akart, csak egyre vágyott, csak egy czélért lett volna képes lelkesülni, a mit eltagadott önmaga előtt, a mire nem akart gondolni sem. Most nyilvánvaló lett előtte: a mint gyermekkorának barátságos géniusza volt az anyja, a mint akkor az volt a világ közepe számára, most egy másik nő lépett a helyére, a ki nélkül nem is volt ember, s a ki mellett mindenre képesnek érezte magát. Mindez olyan világos volt, olyan természetes. Nem értette, hogy eddig föl nem fogta. S ha ez így van, csak egy út áll előtte, egy üdv. Azért mindent kockára kell tennie, a józan ész parancsolja. Azért szembe kell szállania minden akadálylyal, előítélettel, álszégyennel. Elhatározta hát, hogy küzdeni fog, hogy példát vesz attól az egyszerű embertől, Kovácstól, a ki nem riad vissza semmitől, ha czéljáról van szó, a ki «fülönfogja a végzetet», leigazza, jármába hajtja. Villámgyorsasággal születtek az agyában a tervek. Nem töprengett többé, mint addig, csak

fontolgotott. Számot vetett minden körülménnyel, minden lehetőséggel. Nem palástolta önmaga előtt az akadályokat. Meg kell majd küzdenie a családja ellenzésével, a közvéleménnyel, az emberek kicsinylésével, gúnyjával, sőt önmagával is. De most már nem gondolt olyan irtózáttal Mary multjára. Megvetné-e a rózsát, mert sáros a gyökere, vagy a pillangót, mert hernyóból lett? Ismerte Maryt, tudta, nem kételkedett benne többé, hogy ma nem fér hozzá gáncs, hogy tiszta a lelke, nemes a gondolkodása s ha hibás volt valamikor, megszenvedett érte, jóvá tett mindent. Nem aggasztotta többé multjának homályos volta. S a világ? A világ meghajlik azok előtt, a kiknek van bátorságuk szembeszállani vele. Tudott rá elég példát, hogy szemet huny a világ számtalan nő hibájára önkényt is, felületességből. S ha nem huny szemet, kényszeríteni fogja rá, sikra száll bárkivel is, megtorol minden becsmérő szót, megbüntet minden gonosz mosolyt. Így kell bánni a világgal, mint a vadálattal. Akkor meghúzza magát, eloson mint a megkorbácsolt oroszlán. Nőül fogja venni, s oda hozza a feleségét azok közé az emberek közé, a kik a természetes körét képezték, a kik között élne, ha bárki mást venne nőül. Positiót teremt a nejjének, tiszteletet, becslést, ha másként nem megy — erőszakkal. Belelovagolta, beléhajszolta magát ebbe az elhatározásba. Az töltötte el nemsokára az egész lényét. És csudálatoskép élvezte ezt az érzést. Élvezte a mámorát, az erejét, az elégedettséget, a mit egy vakmerő, életsorsát eldöntő elhatározás okoz.

Megirta az atyjának, mi a szándéka. Határozott szavakkal írt, de meleg szeretettel, őszinteséggel, tartózkodás nélkül, s mint szóval képtelen lett volna tudtára adni az elhatározását s annak okait. Kötelességének tartotta ezt, bár aggódva leste az atya válaszát. Nem várt tőle semmi jót.

Pár nap múlva rövid táviratot kapott.

Serédy Ferencz haza rendelte a fiát.

* * *

Ebéd időre érkezett meg Serédre. Serédy Ferencz csókra nyújtotta a kezét. Volt valami ebben a mozdulatában, a mi régi időkre emlékeztetett, mikor még korlátlan úr volt az atya a fiú fölött, a kitől «uramatyám» megszólítást várt,

s a kinek nem volt szabad leülnie, míg az atyja külön föl nem szólította rá.

Ebéd alatt hallgattak mind a ketten. Serédyné igyekezett megszakítani a kínos csendet. Párszor kérdéssel fordult Gáborhoz. Olyan hangon szólt, mintha halott volna a háznál. De Gábor csak röviden felelt. Végre fölkelt az asztaltól Serédy Ferencz s kifelé indult.

— Jer, Gábor — szólt vissza az ajtóból.

Gábor követte az atyját. Bezárult mögöttük az ajtó. Serédyné utánok nézett egy ideig, azután vállat vont.

«Bolond mind, a hány Serédy van a világon», gondolta.

Serédy Ferencz a könyvtárba vezette Gábort.

Esős tavaszi nap volt. Még alig rügyeztek a fák a parkban. A száraz ágak között, látszott a Feketehegy. Komor kékes volt a színe. Hó fehérlett még a csúcsán. Határozatlan szürke fény hatolt a terembe a magas, sok koczkás ablakokon át. A márvány-mozaikos nagy asztalon még mindig ugyanazok az agyonolvasott könyvek heverték: Horatius, Kisfaludy, Vörösmarty . . .

Serédy Ferencz kinézett az ablakon egy perczig. Szű perczegése hallatszott a csendben, s a kandallóban kiégett fa hamvának omlása.

Azután megfordult s az attillája zsebébe nyúlt. Gábor levelét vette ki onnan. Kettészakította s a kandallóba dobta. Majd szembefordult Gáborral, s csak annyit mondott:

— Ezzel vége. Többé ne legyen róla szó.

Ránczba vonódott Gábor homloka. Meghajtotta magát.

— Gyujtsad meg, kialudt a tűz . . . — parancsolta Serédy Ferencz.

Gábor meggyújtotta a levele roncsait. Vártak, míg elégett. Nézték, mint lobbannak lángra a teleirt lapok, hogy falja fel a lobogó tűz egyik sort, egyik lapot a másik után, hogy reszket, vonaglik az elszenesedett papir. Kialudt a láng, csak vékony bíbor tűzvonalak futottak végig a levél hamuvá porladó, égett lapjain. Elpattant az utolsó szikra is. Megint hallatszott a szű perczegése, hamu omlása . . . Mintha az utolsó szikrával a szeretet aludt volna ki közöttük, s mintha az a szű a családi kötelék utolsó fonálát ragná . . .

Ez volt az egész.

Más apa talán kemény szavakkal ütött volna sebet a fia

lelkén, leggyöngédebb érzelmein, indulatos szemrehányásokat zúdított volna rá, ígéreteket követelt volna.

Más fiú kérlelte volna az atyját vagy makacsul száll vele szembe. A két Serédy hallgatott. Olyan volt mind a kettő, hogy ha indulat, szenvedély kavarta föl a lelkök mélyét, csak annál csendesebb lett a szavuk, annál udvariasabb, nyugodtabb a viselkedésök.

— Szabad befogatnom? — kérdezte végre Gábor.

— Utazol?

— Igenis.

Serédy Ferencz meghúzta a régi divatú csengő fonott selyemzsinórját.

Belépett a huszár. Ijedt képpel nézett a gazdájára, a mint a cselédek szoktak, ha urukat roszt kedvben tudják.

Fogass be — rendelte Serédy Ferencz, — a fiamat kell Hársasra vinni a vasúthoz.

Hej, ha akkor este látták volna egymást a törődött öreg ember, meg bánatos arcú, délczeg, szép fia!

Az egyik ott nyelte le a kegyetlen fájdalom könnyeit a kastély halotti csendjében. Csak mereven, megtörtén bámuló szeme árulta el szenvedését.

A másik meg a vasuti kocsi ablakán át nézte az éjszakát, a miben itt-ott egy világosság surrant el, olvadásból maradt pocsolya tükre csillant meg. Véresre harapta az ajkát s egyszer-egyszer idegesen rezzent össze.

Ha akkor valamelyiköknek csak egy szava cseng is a másik fülébe, sirtak volna mind a ketten, ha meglátják egymást, oda borulnak egymás kebelére . . .

De gyorsan vitte Gábort a vonat, messzire az atyjától.

XXIV.

«Desponsamus te, mare, in signum veri perpetuique domini . . .»

Ezekkel a szavakkal vetették az Adria ölébe Velence jegygyűrűjét a nagy dogék, a biboros, karmazsin bársonnyal, drága keleti szőnyegekkel díszített aranyos királyi hajó fedélzetéről, a Bukentaurról. Nem szerény esdeklő, kérő, eljegyző szavai voltak ezek, hanem a kelet s nyugat egyesített pom-

pájába öltözött fenséges tüneményé, fodros hullámú tenger szülöttének büszke szózata, kinek jelképe, csudaszép királyné alakjában trónolva fogadja a nemtő babérkoszorúját s a «Hir» dicsőítését Velence hajdani világhatalmának oltárképén, Veronese remekművén, a hatalmas Dogék palotájában.

Régen hullott a tenger mélyébe az utolsó jegygyűrű, a dicsőség geniuszának babérkoszorúja is elhervadt, s ma már csak rég elhalt világ szép nő díszruhája Velence, csak arra jó, hogy belépti díj mellett mutogassák a szájtató tömegnek, a míg le nem pereg róla az utolsó gyöngy, le nem foszlik beléséről molyette drága kelméje.

De Runits Mary szeme nem a mai Velenczét látta maga körül. Pompára és művészi szépre vágyó lelke kifogyhatatlan táplálékra talált ezen a romjában is bűbajos helyen, melynek légköre telve a legfényesebb történelmi jelenetek, utólérhetlen művészi nagyság, vakító fényűzés emlékeivel. S ezek az emlékek foglalkoztatták elméjét, benépesítették képzeletét. Szinte megittasodott a szeme az őt körülvevő műremekektől. És úgy érezte, mintha még ma is járná a világot Velence hét hajórajja, hogy a Rialto piaczára hozza három világrész kincsét, keleti gyöngyöt, drága fűszert, indiai selymet, afrikai rabszolgát, elefántesontot, hollandi gyolcsot, éjszaki vadállatok bőrét . . . Benépesítette a képzelete a fölséges szép tereket, rejtelmes sikátorok homályát múlt századok alakjaival, a milyeneket szinte élve tartott meg a késő kor számára Carpaccio, Tintoretto, Veronese ecsetje. Annyira meglepő, mese-szerű, hihetetlen volt, a miket szemei előtt megvilágított az Adria napjának vidám, szelid verőfénye, hogy láttukra majdnem elenyészett a valóság érzése.

Mintha nem is a szeme látott volna, csak a képzelete, akárcsak álomban, századokkal zökkenve vissza az időt az álomlátás kedvéért. S a mit látott, a mit gondolt, eltöltötte az öntudatát. Szinte feledte, hogy csak haldokló város kincsesládája Szent Márk bámulatos temploma, a mi a csillogó tenger s napos ég között vibráló légkörben úgy ragyog-villog, mint ötvösművész kezéből kikerült drágaköves elefántesont s arany ereklyetartó, feledte, hogy csak múzeum már a művészálomhoz hasonló hatalmas Doge-palota, melyet könnyen emel magasra az egymáson álló oszlopok kettős sora, a világ legszebb oszlopsorai.

Elérte a célját, a miért odamenekült, a mit hiába keresett hosszú barangolásban, a norvég fjordok tragikus nagy csendjében, a svájci havasok romantikus bájában: időnként sikerült megfeledkeznie az Adrián túl nyüzsgő nagy világról a miből kevés öröm, sok szenvedés jutott neki osztályrészül. Csak arra vágyott még, bár így élhetne mindvégig, a valóságot feledve, hogy mire meg kell halnia, azt se tudná többé, hogy realis életben élt-e?

Így élt Velenczében, így akart élni, a meddig csak lehetséges. Azt remélte, hogy sokáig tarthat a jótékony varázslat. Bizott ebben, s nem is félt tőle, hogy Gábor megzavarná. Sőt megörült, mikor Gábor megérkezett. Örült, hogy megszathja vele elégedett kedélyállapotát, mint jó baráttal, a kinek magának is szüksége van enyhülésre. Ha gondolt is szerelemre, vágyait odasorozta délibábszerű velencei álmai közé. Utánok futni botorság, utánok nyúlni biztos keserű csalódás, újabb szenvedés lenne. Csak álmoknak jók, míg azok maradnak - - úgy gondolta.

* * *

A laguna galambszürke tükrén simán emelkedő hosszú ránczok futottak végig, melyeken a gyöngyragyogó halvány zománcz-színei csillantak meg. Nyugat felől rezgő bitoros fény-sávot vetett a vízre a nap, mintha ezer meg ezer virágszirmot hullatott volna, mit egymástól kapkodva mosnának odább a habok. Csupa tükrözés, csillámlás, ragyogás volt a tenger vize, a sekélyes helyeken tele tűzdelve jelző fatuskók fekete pontjaival. Köröskörül olyanoknak tűntek fel a laguna szigetei, karsú kampanilék tüivel, fák gömbölyödő körvonaláival, mint a levegő vibrálásában úszó, felül kiczifrázott barna szalagok. A nyílt tenger irányában pedig, a zöldessé sáppadó ég aljában rövid fekete vonal s füstszalag jelzett valami távolodó hajót.

Gondolán tértek vissza egy Torcelloba tett kirándulásról.

— Nézze tele a szemét ezekkel a szinekkel, szivja tele a tüdejét ezzel a fenséges levegővel, — szolt Mary lelkesedve, — ez az én orvosságom a valóság gondjai ellen. Arra szánom azt a pár napot, a mit itt tölt, hogy magát is oktassam az én új módszeremre, talán hasznát veheti maga is.

Serényen forgatta a lapátot a két piros öves, szalma-kalapos evezős. Gyorsan közeledtek Velenczéhez. Előttük ső-

téten emelkedtek a vízből a kupolák, harangtoronyok, palota-ormok árnyékalmazai s a város tömegébe világos ék gyanánt nyúlt be a Canale Grande széles torkolata.

Csillagok gyúltak ki az égen, s mintha onnan szállott volna le közülök egy-egy az öbölben állomásozó hajók árbo-czaira, a mind sűrűbben úszkáló gondolák orrára, majd itt-ott a partok sötét vonalaira, házak falára — világ gyúlt mindenfelé. Eleinte gyéren, majd sűrűbben hullott a csillageső Velenczére, két oldalt ellepve a partokat, fényárba borítva a két hatalmas tirusi oszlop mögött a Piazzét, a Doge-palota tündéri csipkés homlokzatát, a háttérben a Márkus-tért, a meseszerű templom loggiáit, sokoszlopos kapuit, a nagy kék óratáblát az Orlogio-kapu homlokzatán, melynek csúcsán megmozdult a két bronzóriás fekete alakja, kongatva a nagy harangon a nyolcz órát.

A következő napon órákhozhat bolyongtak a szűk sikátorok végtelen labirinthjében, csak úgy falálomra. Végtelen kedvesek voltak ezek a czéltalan séták.

Minduntalan valami meglepő kép szakította meg a szűk, folyosószerű utczaközök, árnyéktartó magas házsorok egyhangúságát. Olykor esatorna magas ívű keceses hidjára értek. Szemben rozzant palota emelkedett. Gót ablakai párkányán, a zárt kopott zöld ablaktáblák előtt pár csupor rózsaszínvirágos csenevész oleander állott. A víz tükréről visszapattanó napsugárkévék vibráló, kallangós fényvonalakat írtak a falára. A szomszédos kertfalak fölött dúslevelű, elvadult falombok, virágzó cserjék, hatalmas fügefafaágak buggyantak elő, mintegy félénken árulva el, hogy benn a düledező komor falak mögött börtönudvarnyi szűk helyen is megtartotta életkedvét a természet, hogy a falak, bezárt ablaktáblák nem kripta hidegét, esendjét őrzik, hanem talán pajkos nevetés hangjait, szerelmi csók csattanását fogják fel, nehogy kiszálljanak a kedélytelen, öröme méltatlan külső világba. Úgy hatottak rájuk ezek a lombesokrok, mintha serail rideg falának nyílásából mosolyogna feléjük bájos leányarcz. S a csatorna holt vize híven tükrözött ódon vörös homlokzatot, fehér márvány erkélyt, kaczer falombot, virágot és kék eget.

Majd meg váratlanul tér nyílt előttük s a tömörnek, szilárdnak látszó tiszta ég felé karesú vörös téglá «campanile» emelkedett. Vigan lóbálóztak fenn a nyílt loggiában a meg-

feketült szépszavú harangok. A Sansovino tervezte templom-homlokzat mellett gyümölcsös bolt kifeszített ponyvájára tűzött a tavaszi napsugár. Meleg, barna fény szűrődött át a durva szemcsés szöveten s árnyékában szinte viritottak a káposzták, saláták fehéren, violaszínűen erezett zöld garmadái, rikitottak a szép sorokba rakott narancsok sárga gömbjei.

Barangolásuk többnyire visszavezette őket a Márkus-tér arkádjai alá, s mindannyiszor újra meglepetten, elragadta szemüket s kedélyüket a mindig új, soha meg nem szokható pompás látvány: a tündéri szép bazilika sok fehér kupolája, csillogó tarka mozaikjai, karcsú oszlopos, levegős loggiái, miken átkandikál az ég . . . A sokszínű márvány, porfir, szerpentin, alabastrom pillérek, faragott kőlobozatok, szeszélyes, csipkés párkányok, a homlokzat erkélyén álló négy byzáncki bronzló . . . mind e pompa, gazdagság fenséges harmóniába olvadva nem komor, büntető, boszuló Isten házaként hatott rájuk, hanem mint hymnus egy teremtő, életető, jóságos Világ-atyjához, a ki azért teremtette a napot, hogy melegítsen, életet leheljen s megvilágítsa a természet színompáját, a ki tengert borított a földre, hogy tükrözze a virradat rózsás színeit, a csillagos éjszakát, a ki virágot, gyümölcsöt hintett pazar kézzel, a sok millió tarka-barka élőlény birodalmának díszére, a ki dalra tanította a madarat és ön maga teremtő művészetéből adott valamit az embernek, hogy saját céljára, kedvére használja az alkotás titkait.

Nem is egyszerű templomnak látták azt a világszép épületet, hanem áldozati oltárnak, melyre mindent reáhelyezett a művészet, a mit az istenáldott szem gyönyörködve lát a természetben. Ott csillog falain a szivárvány minden színe, kecsesen hajladoznak rajta a növények bájos vonalgörbületei, benne, rajta pompáznak az állatok faragott képmásai, az ásványvilág legnemesebbjei . . .

S magasztos egységbe olvad mind e tarkaság, mint magában a teremtésben! Eletről, örömről szól minden köve ennek az istenházának, mint maga a nagy Természet!

Azután gondolába ülve eleveztek a Canale Grande két hosszan kanyaruló palotasora között, bezárt, elhagyott, oszlopos, erkélyes lakok előtt, melyeknek ragyogó márványdíszét letördelték a századok; néma falak tövénél, melyekről lemaradták Giorgone, Tizián, Pordenone freskóit az Adria sós párái . . .

És rég kiapadt érzés fakadt újra Gábor keblében. Ismét képes volt gyönyörködni a műremekekben és a környezet keltette hangulatok szubtilis változataiban. Ismét élvezett olyan benyomásokat, melyek iránt mintha elvesztette volna fogékonyságát, mióta elvált Marytól s a mindennapi élet lélekölő apró-cseprő bajai között élt, köznapi emberek körében. Élvezte a napsugárt, élvezte a dalfoszlányokat, melyeket alkonyat után szerte hord a városban a szellő, élvezte a gondola oldalát csapkodó apró hullámok fecsegését . . . S mélyebben vert benne gyökeret az a meggyőződés, hogy csak Mary mellett élet számára az élet, hogy csak Mary oldalán egész ember. Hálával, bámulattal nézett rá, s úgy tűnt fel neki, hogy szebb, nemesebb ebben a csudás környezetben, hogy a műremekek fenségéből tükröződik vissza valami alakjában, de a gondolataiban, a lelkében is. Bájosabb volt a mozgása, melegebb a hangja, csillogóbb a tekintete . . . s kevésbbé félelmes a sejtett akadály, a mely visszatartotta tőle.

XXV.

A mint ilyen gondolatokba merült egyszer az «Academia» képei között, Mary arczán felejtette a szemét. Mary észrevette s nyugtalanzkodva lépett odébb Varotari Padovanino képe elé, mely a bibliai okos és balga szüzeket ábrázolja. Hátra szólt Gábornak:

— Nézze ezt a képet, milyen szép rajta minden egyes nőalak. Az én imádott Veronesemen kívül alig értette meg s szerette annyira festő a női szépséget, mint Padovanino.

— Bevallom, nem lelkesülök annyira sem Padovaninóért, sem a maga «imádott» Veronese-jeért — felelt Gábor — Padovanino alakjai csak szép testek, lélek nélkül. Nem volt szeme másra, mint az érzéki szépségre.

— És Veronese ellen mi kifogása van?

— Túlságosan szereti a selymet, a bársonyt, a pompát . . . Mary nevetett.

— Tudja-e, hogy tulajdonképen nem Padovaninót, meg Veroneset kritizálta most, hanem engem magamat bíralt.

— Hogy-hogy?

— Mert talán jellemző rám nézve, hogy épen ezt a két

mestert tartom olyan nagyra. A miket bennök kifogásolt, épen azokért a hibákért korholt engem nem egyszer a jó öreg Ferrières.

Gábor tudta, hogy találó Mary mondása, hogy erős akaratának, értelmének járma alatt nagy érzékiség, túlfinomult pompavágy, mérhetlen hiúság vergődik, lázong, a melyeket sokszor csak nehezen bír megfékezni.

De most nem gondolt vele. Talán mindent képes lett volna megbocsátani neki. Megdöbbsent ezen a gondolaton. Csak szórakozottan hallgatta Mary megjegyzéseit, a mit a képekre tett. Korholta érte Mary.

- - Min töri a fejét? . . . Kárba vész minden Cicerone tudományom.

Gábor ránézett s megerősödött benne az a hit, hogy mindent, mindent meg tudna bocsátani ennek a nőnek.

Ébéd után a Danieli-szálló felé mentében — a hol ő szállott meg — megállt egy perczre a Riva dei Schiavoni-n. Elmélázva nézte a partról, mint vontat az öbölben egy kis pöfékelő gőzös egy visszahajlott orrú chioggiai halászbarkát, melynek árboczain olyanok voltak a sárga sávós vörösbarna vitorlák, mint a csukott lepkeszárnyak.

A part kövei alatt gondolák állottak sorban. A gőzös mögött nyiló széles hullám-uszály szegélye odáig hömpölygött s akkor egymáshoz ütődve, csendesesen tánczoltak a gondolák. Az orrukra erősített kiczifrázott bárd érczén meg-megcsillant a késő esthajnal gyenge fénye . . .

Még mindig az a gondolat foglalkoztatta. Meg tudna bocsátani neki mindent, a szerelméért. Szerelmök új erőt adna mindkettőjöknek. Neki a küzdelmekkel szemben, Marynak saját hibái kiirtására. Hiszen a szerelem hőssé, martyrrá teheti a gyávát is, a szerelem legyőzhet minden gonosz indulatot, védangyalként háritja el a veszélyeket, átváltoztatja az emberek lelkét, csak azt fejlesztve tovább, a mi szép, jó van benne. Elhatározta, hogy most már szólni fog Marynak idejövetele céljáról, hogy végre megteszi a döntő lépést. Lehetetlennek tartotta, hogy visszautasítsa őt, a ki mindenét áldozná, minden köteléket szétszakítana érte, még azt is, melyen majdnem babonás áhítattal csüggött, a fiúi köteléket. Csakis ez az egy áldozat esett neki nehezére, végtelen nehezére. S az atyjára gondolt.

A szállóban levelezőlapot adott át neki a portás. Pierrot és Colombine voltak ráfestve, a mint kézen fogva egymást, üdvözölve hajolnak meg s alája írva: «Pierrot és Colombine jegyesek». Eszébe jutott, kiket keresztelt el így a télen, egy bálón. Eszébe jutott Dömsödy Lydia és Lalánczy Imre bájos táncza, kedves könnyelműségök. Tehát áttánczoltak a komoly életbe, együtt, kezet kézben fogva. És boldogok is lesznek bizonyosan. Elég könnyelműek hozzá — így gondolta — hogy szerencsésen áttánczoljanak az élet tövisai között is, mint rózsaaágak között kergetőző lepkék.

Leült a szálló csarnokában. Körülte kényelmes szalmaüléseken estélyöltözékes vendégek ültek tarka csoportokban is asztalok körül, melyeken fekete kávécsészék párologtak és drágaköcsillogású likőrös poharak állottak. Többnyire angolok voltak, az Egyiptomból hazatérő gazdag világ tavaszi vándorlásának utolsó csapatja. Az nap hozta őket egy pompás nagy fehér hajó, mely még ott horgonyzott szemben a vendéglővel.

Mellette könyvek heverték egy asztalon. Volt közöttük egy biblia. Gábor elővette és szórakozottan lapozgatott benne. Végre egyik lapján akadt meg a szeme:

«Szólván az én Szerelmesem nékem, monda: Kelj föl én Mátkám, én szépem és jöszte.»

«Mert imé a tél elmúlt, az eső elmúlt és elment.»

«Szép virágok láttatnak a földön, az éneklésnek ideje eljött és a gerliczének szava hallatik a mi földünkön.»

«A figefa megérlelte első gyümölcsét és a virágzó szőlők jó illatot adnak. Kelj fel én Mátkám, én szépem és jöjj hozzám!»

«Én galambom, ki lakozol im e kösziklának hasadéékiban, mutasd meg nékem a te orczádat, hadd halljam a te szódat: mert a te szód gyönyörűséges és a te tekinteted ékes! . . .»

Tehát ezredévekkel ezelőtt ily szépnek látta a világot a szerelmes szem? vagy ilyen világ nyílik-e öröktől fogva a boldog szerelmes lelkében? . . .

Az előcsarnokból széles márványlépcső vezetett föl az emeletre. Valamikor, mikor még a Dandolok palotája volt az épület, nehéz bársonyba öltözött, kápráztató ékszerekkel borított szép nők járhattak rajta, szinpadi pompájukban, szinpadiasan kimért mozdulatokkal. Most egyszerű fehérruhás karsú angol leány tűnt elő az emeleti folyosó pálmadisze közül s

gyorsan, könnyen szállott le a lépcsőkön, mintha csak egy szökéssel termett volna lenni. Kellemes, üde volt a megjelenése.

Ilyen leányt kellene szeretni — gondolta Gábor akaratlanul, a mint nesztelenül haladt el mellette a fiatal leány — szép, friss, fiatal . . . s olyan bizonyára a lelke is. Nem süti le a szemét, nem jön zavarba annyi idegen tekintet alatt, mert még nem is sejti talán, hogy az embereknek még a tekintete sem fiatal leánynak való . . . Ilyen leány megérténé, ha a szerelmese így szólna hozzá: «szép virágok láttatnak a földön, az éneklésnek ideje eljött és a gerliczének szava hallatik a mi földünkön . . .»

Megérténé, mert a szív szava. Olyan szivé, a mit nem rontott meg még a tudás, hervasztó tapasztalat . . . Nem nevetne hitetlenül a szemébe annak, ki kiejtené előtte ezt a szót: szerelem. Mert még nem csalódott benne . . . Vajon Mary is ilyen volt-e leánykorában? Talán még szebb, még ártatlanabb . . .

Elképzelte Maryt, mint fiatal leányt, egyszerű fehér ruhában, sűrű lombok, virágos cserjék között, Seréden, a mint Mártát látta egyszer, a régi szökőkút medenczekövén ülve, friss, fiatal ellentétként a bemohosodott torzarczú tritonnal, a háttérben a félig lakatlan kastélylyal, mely maga is elaggottan látszott rágódni a hajdan emlékein. Elképzelte, mint szólna hozzá szerelmes szavakkal, szerelemtől tisztult szive szavával, mint érezne áhított, alig álmodott gyönyört: az imadásig szeretni egy angyaliszta lényt, érintetlen leány-lelket, melyet soha rossz gondolat árnyéka sem homályosított el. Bizalmát megnyerve vinné át gyöngéden, gonddal az életen keresztül, hiven örködve, nehogy szemébe ötlőljék, a mi csúf van a világban, nehogy a mi gonosz, közelébe férjen. Bevezetné egy új lelki világba, a mit rejtve hordana lelke mélyén, tiszta szép világba, igaz szerelemnek virágos honába! S egész lénye végtelen vágyba olvadt a képzelt leány szerelme után, ki Mary volna lélekben és testben, de a milyen akkor lehetett, mikor még megkimélte szenvedésitől, sarától az élet. Izzó szerelem, tiszta szenvedély volna ez, a milyen az Énekek Éneke szerelmesének sóvárgása . . . S iront véve elő, irt a felnyitott lap szélére: szép, új világról, melyet lelkében varázsolna elő ez a szerelem.

«Nézd! ott lenn mily szépen zöldel völgy ölen a lankás mező! Vigan csörgedező patak ezüst szalagja gyermekszeszélylyel osztja kétfelé. Ősök ültette fák lombja közül hálásan mutat ég felé a kis kápolna karcsú tornyocskája . . . halld az orgonaszót! Szélesen ömlenek el a langy levegőben dicsénekek szép lágy hangzati. Ime a szellő kis madaraknak vig csi-csergését kapta el, elhozta hozzád meghívásúl szép virágos honukba. Nézd azt a kis szigetet! Virágcsokorrá alkotta az áldásosztó természet. Nem érheti azt vihar pusztítása. Hatalmas tölgyek védik irigy szemek elől. Nem hatol el odáig a gonoszok csúf zshivaja. Madárdal üdvözli ott a hajnal pirkadását s ha nesztelen fürdik a hold sugara morajló habok reszkető tükrében, a tücskök ábrándos kara rákezdí Diana bájos serenadeát . . .»

— Milyen gyerekség, mire való ez? — korholta magát s egy ideig idegenkedve nézte a biblia telefirkált lapjait. De önkénytelenül folytatta:

«Kelj fel én Mátkám, én szépem és jöjj velem!»

«Húnyd be szemed s álmodj nyugodtan Édenről, míg simán futó szél visz napos tavasz egén. Csak szellő már, ne félj! Óvatosan, lassan lebben a lombok alatt. Érzed-e kis virágok ezrei mint üdvözölnek édes illatukkal? Kecses szitakötők kísérik csöndes röpülésünk. Éltető lanya párát lehel felénk a föld. Im pázsiton állsz, olyan puhán, a milyen csak hullám habja lehet. Felejts el minden gondot, bánatot! Nem bánt itt senki. Karom öleli karcsú derekad. Hadd lássam ajkaidnak bűvös mosolyát! Én szép szerelmesem! Életem! Napom! Lásd, mosolyg a napsugár is, mikor csókja alatt szikra gyúl a gyönyörítas harmatcseppben. Szerelmes fül érti a virágok nyelvét, szellő suttogását, habok locsogását, szerelmes szem látja, mire int a repkény, miért mosolyg egymásra a boldog föld s az ég! Szerelemről szólnak, dicsérik varázsát . . . igaz szerelemnek virágos honában!»

. . . Boszankodva húzta keresztül irónjával az *Énekek énekét*. Szégyenkezett önmaga előtt.

XXVI.

Két napon át esett az eső. Szennyes színű fellegeket hajtott a bóra a város fölött. Áthatóan hűvös, nedves volt a levegő. Gábor egy nevezetes templomból, a Frari-ból kísérté haza Maryt. A Bellini szép Madonna-képét nézték meg.

Mary elkedvetlenedve korholta Gábort:

— Ha most már a Bellini Madonnáját is csak úgy kényseredve nézte, le kell tennem róla, hogy megtanítsam rá, mint kell elfelejtteni a gondokat.

— De mikor olyan gondja van az embernek, a mi az egész lényét eltölti, mikor csak egyetlen egy vágya van . . . mit érdeklí olyankor Bellini, Tizian, vagy akármi más a világon!

Mary megállt, a vállára eresztette kifeszített ernyője botját s komolyan nézett Gáborra.

Eddig elhitte neki, hogy csak családi kellemetlenségek okozta gondok elöl menekült Velenczébe, csak azért, hogy mint barát barátjánál keressen pár napi szórakozást a közelében. E pillanatban azonban aggodalma támadt. Sejtteni kezdte, hogy azok a gondok, az a vágy, a melyre célzott, s a mely napról-napra nyugtalanabbá teszi, reá vonatkoznak. Szótlánul ment tovább, lesütve a szemét Gábor kérdő tekintete alatt. A kapu előtt bucsúra nyujtotta a kezét. Nem hívta föl magához, mint máskor. Gábor megkérdezte, mikor láthatja ismét.

— Holnap, ebédnél — felelt.

Mióta Velenczében volt Gábor, majdnem egész napon át együtt voltak. Most bántotta, hogy nem maradhatott vele. Félt a magányosságtól is. Ha egyedül volt, olyan gondolatok rajzották körül, a melyektől nem tudott menekülni.

Másnap a Danieli egyik kis étkező-termében ebédeltek. Az asztaloknál ülő vendégek estély-öltözetei, halk beszélgetések moraja, az asztalok virágdiszei s a puha szőnyeg, mely felfogta a léptek zaját, bizonyos előkelőség látszatát keverte a nyilvános ebédlőket jellemző impersonális benyomásba.

Elűzhetlen lehangoltság nyomta mindkettőjük kedélyét. Alig szóltak egymáshoz. Mary egy narancsot hámozott. Sehoggy sem boldogult vele. Mindüntalan belévágott a narancs húsába, s vékony, gondozott ujjain gyöngyözve futott végig az

erősillatú, hideg narancslé. Boszankodva tette le a megkínzott gyümölcsöt s megtörölte az ujjait.

— Lássa, még az is lehangolhatja az embert — jegyezte meg rá Gábor, — ha egy narancsot nem sikerül meghámoznia.

Mary nem felelt, csak halványan mosolygott.

Ekkor a Canal Grande felől karének pár üteme hallatszott. Nagyon halk karének. Csak harmonikus zümmögés.

Kiderült az ég. Elült a szél. Szép estét ígérő alkonyat fénye hatolt be az étkezőterem ablakain, rózsaszínre festve a fehér damaszk abroszt, aranyszikrákat gyűjtve a füst-topáz színű falernoi borral telt poharakban.

Úgy tervezték, hogy ebéd után egyet fordúlnak gondolán, ha az idő engedi. Gábor azt javasolta, hogy az estét töltsék a serenade-nál.

Mary szórakozottan, csendes hangon felelt:

— A hogy akarja.

— Vajon mire gondol most?

Mary eszmélve vetette föl a szemét.

— Én? . . . a serenadera . . . vagy másra. Magam sem tudom.

— Megengedi, hogy visszaszolgáltassa a barát a barátnő korholását? Ugy-e, engem dorgál, ha hallgatag vagyok, pedig nemcsak egy csökönnyös narancs okozza néha a lehangoltságomat.

— Különös, a szenvedő ember milyen büszke a szenvedésére — felelt Mary. — Nem akarja elismerni, hogy más ember gondja fölér az övével.

Ekkor őszinte szavak tolultak Gábor ajkaira:

— Mondja, Mary — keresztnevén szólította, a hogy gondolatban szokta nevezni.

Mary kissé felkapta a fejét, mintha váratlanul érintette volna valaki.

— Mondja Mary, miért nem beszélhetünk őszintén egymással? Egyikünk sem azt mondja, a mit gondol, vagy legalább is elhallgatjuk gondolataink javát . . . Méltatlan ez a tartózkodás kettőnk között, s nagyon fáj nekem . . . hiszen a kerek világon nincsen senkim, a kihez egészen nyíltan szólhatnék, képtelen is volnék megnyitni a bensőmet bárki más előtt, pedig milyen jól esnék! Néha fullaszt zárkozottságom . . .

Hirtelen a szavába vágott Mary :

A legjobb barátok, sőt talán a testvérek között is sokszor van egy húr, a melyet nem szabad megpendíteniök, nehogy az összhang megzavarodjék közöttük.

— Nem tudom, helyesen értelmezte-e szavaimat — mentegette magát Gábor s vissza esett a hallgatásba.

Mary az arczára emelte a szemét. Hallgatott ő is, de beszélt a tekintete : «Nem érted, miért vágom ketté ridegen ezt a beszélgetést? Mert veszedelmet hozna rád is, rám is, ha ezen a hangon folytatnók. Pedig az én lelkem is arra vágyik, a mire a tied, megnyilni, kitárulni előtted, csakis előtted . . .»

De nyomban rá ellenkező értelmű szavakat mondott ki :

— Holnap letelik a hét nap. Ne felejtse el, csak egy hétre jött.

Gábor szemrehányóan nézett rá.

— Ha kívánja, holnap elutazom — szólt szárazon.

— Kérem.

Határozottan mondta ki ezt a szót Mary, de önkéntelenül lesütötte hozzá a szemét s ujjai szórakozottan tépdelték az asztaldisz virágait.

Egy szolgálja jelentette, hogy várja őket a megrendelt gondola.

Gábor kérdőleg nézett Maryra.

Megyünk?

— Nem. Küldje el a gondolat — felelt Mary s daczos volt az arczkifejezése.

Gábor csak annyit mondott a szolgálának, hogy elmehet.

Mary erre kiegyenesítette a derekát s a széktámlához dőlt. Hideggé vált a tekintete, hideg volt a szava is :

— Arra kértem, hogy küldje el a gondolat.

— Miért? Más terve van ma estére?

— Haza szeretnék menni. Fáradt vagyok.

Gábor alig fékezett ingerültséggel válaszolt :

— Engedje meg, hogy legalább az utolsó estét magával tölthessem.

Mary türelmetlenül mozdult.

— Olyan hangon mondja ezt, mintha az örökkévalóságra válnánk el egymástól holnap . . . hosszú az élet, reményilem, találkozunk még vagy egyszer . . .

Érezte, hogy fájt Gábornak, a mit mondott. Így is akarta,

tudja az Isten miatt. Lesütötte szemét, fejével kissé jobbra hajolt. Gúnyos, majdnem kihívó kifejezés játszott makacsul összeszorított ajkai körül s párszor megrezdültek szemhéjai.

— Tegye meg a kedvemért — kérte Gábor, de nem kéres gyanánt hangzott a szava, inkább mint követelés.

— Annyira nélkülözné a serenade czinczogását, óbégatásait?

— Máskor ön is élvezte.

Mary fáradtan sóhajtott.

— Máskor! . . . az máskor volt.

Gábor elfojtottan beszélt, de indulattól remegett a hangja:

— Jó. Legyen, a mint parancsolja.

Mary ismét sohajtott.

— Kifáraszt az akaratosságával — mondta kedvetlenül.

— Bocsanatot kérek. Nem ez volt a szándékom.

— Ha megitta a kávéját, mehetünk.

Erre látszólag megnyugodott. A kezyűjét kezdte húzni.

Gábor szeme egyet villant.

— Nem tölti velem az estét?

— Kivéve, ha ön akarja, — szölt Mary csipösen.

Gábor indulatosan mondta rá: — Akarom.

Mary összeránczolta a homlokát s büszkén szembefordult Gáborral . . . de egyszerre mélyen elpirült s leszegte a fejét, mintha a kezyű gombolása kötné le minden figyelmét.

— Vigyázzon! Néznek — szölt félhangon.

Nagyon félindútnak látszott s a szemhéjai szélén nedvesség csillogott, a mit pilláinak gyors verése sem tudott felszikkasztani.

Gábor körülnézett. A szomszéd asztalnál ülö idegen, a ki Maryt ilyen nagy zavarba hozta, elfordította tölük a szemét.

— Hátha magyar és meghallotta? — aggódott Mary. Azután bizonyos megeröltetéssel kelt föl és kifelé indúlt. Gábor követte.

Mary föltünöen magas termete, elegáns megjelenése mindenütt magára vonta az emberek figyelmét. Annyira megszokta ezt, hogy máskor észre sem vette. De akkor este vesszőfutás-ként hatott rá, mikor az étkező asztalai között, gyönyörködö, bíráló, kívánó tekintetek kereszttüze alatt haladt el. Lágýabb, harmonikusabb, talán nőiesebb volt a mozgása járás közben, mint máskor.

Egy félóra óta nő volt egészen. Szerelmi szótól félő s mégis szerelmi szóra vágyó nő, ki határozatlan, ellentétes érzelmeinek harcát fájdalmat okozó, kegyetlen szavak mögé rejti. Ilyenkor védtelennek érzi szívét a nő, s végső fegyverül a gúnyt, a daczot kísérli meg.

Gábor levette a felöltöket az előcsarnok fogasáról. Ezalatt Mary feltűnően határozatlan léptekkel ment — a gondolák lépcsőjéhez vezető üvegajtó felé. A szolgálta ajtót nyitott s előszólitotta a gondolást.

Gábor épen akkor érte utól, mikor a gondolába készült lépni. Mikor Mary elfogadta a segítségét, köszönetül gyöngéden megszorította a fehér keztyűs, hosszúujjú kezét. Mary nem viszonzta a kézzsoritást.

Kisiklott a gondola a Riva dei Schiavoni elé.

Téglavörös volt még az ég alja, de kelet felé már árnyék borult az égre.

Gábor lelkét végtelen jó, meleg érzés töltötte el, olyan, mint a hála érzése az élet iránt, mikor néha — mintha rövid időre hályog esnék le szeméről — szépségének, vidámságának egész pompájában látja meg az ember.

A Piazzettán jó szerencsét lesve állt egy rongyos ember két kosár rózsza között. Gábor a parthoz eveztetett. Oda intette a vén, totyakos virágárust és Mary lábai elé öntette a kosarak sokszínű, illatozó tartalmát. Tovább eveztek. Mary nagy kedvveléssel markolt a virágtömegbe, s a mennyt csak két kezével tudott fogni, az arcához szorította. Néhány szál rózsza az ölébe esett, egy fehér ruhája csipkefodrán akadt fenn. Gábor gyönyörködve nézte. Fehér volt rajta minden, jázminfehér, a milyenné az esthajnal visszfénye teszi a fehér szövet színét. S a sok fehérség közül bájos harmoniában váltak ki barna hajövezte arcának, az elébe tartott s ölébe esett rózsáknak friss színei.

Ifj. KORÁNYI FRIGYES.

NAGY VÁROSBAN.

Van énnekem egy jó barátom,
De mostanába' ritkán látom,
Alig találkozom vele
Szétdobott bennünket az élet,
Engem e kőfalak közé tett,
Átrobotolni napot-éjet,
Mig egyszer meghalok bele.

Vele nőttem pedig föl eddig,
Ha mi jót értem : valamennyit
Főkép neki köszönhetem !
Gyermekkori derült világom,
Merengő, jámbor ifjúságom,
S a feledést sok ebmaráson
— Szóval az egész életem ! —

Szabad szép természet te voltál,
A ki mindig csak pártul fogtál,
S megvigasztaltál engemet ;
Valahányszor csak kitagadtak,
Vagy — vak gyűlölködés ! — miattad
Az egyiptomiknak eladtak,
Testvéreim, az emberek. —

— Óh én kipróbált hű barátom,
Itt, a hol a színed se' látom,
Ha bánat ér : mi lesz velem ? !
Árván e tömkelegnek adva,
A sokaság közé dobatva,
Mit csinálók én itt magamba' —
Én Istenem, én Istenem ! !

SZABOLCSKA MIHÁLY.

A HÍRADÁS.

Ébredj lovász, nyergelj hamar,
Aztán nyeregbe szállj.
Duncan király kastélyaig
Vágtatva meg se állj.

Lopózz az istállóba be
S ha lesz ott egy kocsis,
Tudd tőle meg: ki mátka lón,
Az úrhölgy melyik is?

Ha így felel: «A barna az», —
A hirt száguldva hozd,
De ha felel: «A szőke az», —
Lovad ne ostorozd.

Kötélgvártóhoz menj előbb
És végy egy kötelet,
Léptess haza s azt add csak át,
Hogy: itt a felelet.

HEINE után, németből

KOZMA ANDOR.

FRANCZIA BEFOLYÁS A MAGYAR IRODALOMBAN.

Kont új műve, mely e nagy kérdést vizsgálja,*) kettős örömet okozott nekünk. Örömmel látjuk, hogy irodalmunk történetéről alapos, derék új munka jelent meg francia nyelven és örömmel vesszük tudomásul, hogy a buzgó szerző e műve alapján a magyar irodalom magántanára lett a párisi egyetemen, — tehát oly egyetemen, a hol eddig nem sok szó esett rólunk.

A francia irodalomban kevés alapos mű van Magyarországról. Csak nemrég jelent meg Franciaországban egy könyv rólunk, melyet a kormány támogatott és a magyar sajtó dicsérettel elhalmozott, pedig többek közt az olvasható benne, hogy Bánffy Dezső miniszterelnök Mátyás király egy rokonát vette nőül és hogy Shakespeare mint színész föllépett Tatán a hercegi színházban.

Kont igen érdekes és fontos kérdést tárgyal művében, a mely vaskos kötetet alkot: a francia irodalom befolyását a magyar irodalomra. E tárgy valóban méltó arra, hogy oly behatóan foglalkozzék valaki vele, mint Kont e könyvében, melyben az egész erre vonatkozó monographia irodalmat gondosan felhasználta és a maga kutatásaival is megtoldotta.

Nem tagadom, bizonyos szégyenérzet fog el, midőn ezt a nagy, 510 lapra terjedő, szép kötetet forgatom, mely idegen földön, idegen nyelven a magyar irodalom egy fő problémáját tárgyalja. Hány ilyen terjedelmes irodalomtörténeti monographia jelent meg két évtized óta magyar nyelven?

Bár általában és a részletekben is elismerem a szerző alaposágát, széleskörű irodalmi műveltségét, ítéletének helyességét és stílusának világosságát, mégis meg fogja engedni, hogy őszintén elmondjam kifogásaimat is. A szerző oly országban él, a hol a bírálat

*) *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie* par J. Kont, Paris 1902.

kifogásait nem tekintik szükségszerűen személyes motívumokból eredőknek, oly országban, melynek kifejlett széleskörű irodalmi életében a gyakorlat azt tanítja, hogy egy munkát dicsérni nem annyit tesz, mint a szerzőtől valami szivességet kérni, kifogásokat emelni pedig nem annyit tesz, mint rajta személyes boszút állani.

I.

Egy irodalom hatását a másokra kimutatni igen nehéz feladat. Nagyon finom és érzékeny megfigyelő eszközök szükségesek ahhoz, hogy ezeket a delejes áramokat, melyek bizonyos időben az egyik és másik nép közt keringenek, pontosan feljegyezhessek.

Általán kétféle eset fordulhat elő. Valamely irodalmi mű némileg leplezett alakban egy idegen eredetinek részben vagy egészben reproductiója. Ilyen mű pld. Apáczai Csere Encyclopædiája.

A második eset az, hogy az idegen mű csak irányával és módszerével hat. Így hatott pld. Voltaire felvilágosító bölcséleti iránya Bessenyeire, Shakespeare jellemző művészete Katona Józsefre, a francia romantikus meglepetéseket és ellentéteket kereső szinklétészet Vörösmartynak a harminczas években írt drámáira.

A mint végig tekintek Kont könyvének eredményein, melyekre ő oly sok beható utánjárással és helyes módszerrel szert tett, nem nyomhatok el még sem egy általános megjegyzést. Kont úgyhiszem szélesebb alapot adhatott volna tételeinek. Könyvében elválík a francia irodalom hatása attól az általános európai hatástól, melyet a francia szellem gyakorolt. Pedig e részben nem csupán magyar jelenség előtt állunk. E francia befolyásnak európai háttere van.

A francia szellem a két utolsó században két alkalommal volt mélyreható befolyással az európai szellemi életre. A XVIII. század második felében Párisból terjedt a felvilágosulás szelleme, melynek a porosz II. Frigyes, az orosz Katalin czárnő, vagy Pombal miniszter Portugáliában ép annyira hívei, mint II. József vagy Besenyei György Bécsben. A XIX. században a juliusi forradalom idejében ismét Franciaországból kiindulva végig áramlanak egész Európán a francia politika liberális eszméi. Az első hatás meggyújtotta a bécsi magyar testőrök szivét, a második a Kossuthét és a Petőfiét. Mintha Kont tehát könyvében megszorítana, specializálna valamit, a mi általános európai.

Annak az írónak, ki a Kont választotta témát francia közönség előtt tárgyalja, két nehézséggel kell küzdenie. Az első nehézség, melyet nehéz kikerülni, mert a föladat mintegy magával hozza, az, hogy akarva-nemakarva, egyoldalú világításban mutatkozik a tárgy. Ha ily nagy munkában, minő Konté, tárgyalom a francia irodalom hatását a magyarra, akkor olvasóm szemében könnyen eliminálódik a magyar irodalom önálló alkotó része és elapad előtte az angol és német irodalom hatása. A francia irodalom hatása ellenben tulságosan kidomborodik. Különösen az irodalmunkat nem ismerő francia olvasó aránytalan nagynak fogja a francia befolyást hinni: azt találja gondolni, hogy minden impulsus Franciaországból jött hozzánk.

A második nehézség a szerzőre nézve abban rejlett, hogy ezt a magyar irodalomtörténeti monographiát oly közönségnek írta, mely egyáltalán nem ismeri az egészet, melynek ez a kérdés egy része. Kont tehát arra volt kényszerítve, hogy nemcsak a maga themájáról beszéljen, hanem sok másról is, a mi a francia olvasóra nézve tájékoztató, de a mi nem tartozik a fölvetett kérdés keretébe, mert nem francia-magyar vonatkozás.

Mind a két említettem körülmény hátrányos hatása meglátszik a Kont könyvén. Először is: a francia befolyás nagyon is előtérbe lép tárgyalásában. Másodsor: könyvében elég sok nem a themához tartozó anyag van fölhalmozva. Mintha egy más, általánosabb irányú mű *beaux restes*-jeit értékesítette volna Kont e szűkebb körü monographiában. Szól a Corvina-könyvtárról, Anyos Pál elegiáiról, Kisfaludy Károly és Katona drámáiról, elmondja bőven Jósika *Abafi*-jának és Jókai *Új földesúr*-ának tartalmát, — tehát oly dolgokról is, melyeknek vajmi kevés közük a francia irodalomhoz.

II.

A francia irodalom befolyása — melyet Kont oly találó ítéllettel és nagy olvasottsággal taglal — még nagyobbnak tűnik ki, mint a minő valóban volt először az által, hogy Kont nem méltányolja kellően az angol és német hatást.

A magyar regényirodalomban a francia befolyást véli uralkodónak: erre nézve nagyon is föltétlen fogalmazással így nyilatkozik:

Midőn a XIX. század regényíróit jellemeztem és legjelentékenyebb műveiket elemeztem, ki akartam mutatni, hogy a magyar regény, mely Szigligeti színműveiből egy időben a (francia) romantikus mozgalomból származott, az előadás módjára és a jellemzésre egyaránt a nagy francia regényírókat követte.

Könnyen kimutathattuk a francia munkát, melyet utánzott és melyet úgyszólván magyar színekkel akart díszíteni.

Igaz, hogy Kont tárgya a francia befolyás : mást nem kell ez uttal tanulmányoznia. Ha azonban az idézett sorokat elolvassuk, az a balvélemény támadhat bennünk, hogy a magyar regényben a francia befolyás annyira erős, hogy a többi irodalom hatása nem nyom semmit a latba. Pedig mily döntő befolyással volt a történeti regényünk apjára : Jósikára Walter Scott befolyása ! Mennyit tanultak Jókai és humoros elbeszélőink általában Dickenstől és újabban az amerikai regényíróktól !

De Kont azonkívül a francia irodalom befolyásának látszatát még azzal is növeli, hogy nem méltatja eléggé a német befolyást. Francia hatást lát ott, a hol német forog fenn.

Helyesen emeli ki Schiller prózai műveinek befolyását Kölcsey bírálataira. De az, hogy Kazinczyt több ízben magyar Ronsardnak nevezi, már félreértésre adhat alkalmat. Kisfaludy Sándor Kont szerint semmit sem vett át a németektől (258 lap). Holott tudjuk, különösen Angyal Dávid elemzése után, hogy Kisfaludy Sándor *Regéiben* részben Veit Weber nyomán járt.

Fanny hagyományait — így nyilatkozik Kont — Rousseau regénye ihlette és egy kissé (un peu) Goethe Wertherje. A mit Kont itt Rousseau tulnyomó befolyásáról állít, ezt még be kellene bizonyítani, ép úgy, mint Kont azon nézetét, hogy Madách *Ember tragédiáján* inkább Victor Hugó *Századok mondái* érzik meg, semmint Goethe *Faust-jának* hatása.*)

Petőfi koráról szólva, Kont azt írja, hogy akkortájt minden német dolog száműzve volt. Érthető hogy a forradalom évtizedében nagy ellenszenv uralkodott Ausztriával szemben : de azért csatlakozik az, ki azt hiszi, hogy Petőfire nem hatottak német írók. Zsengeiben Mathisson, leírásaiban Lenau, úti leveleiben Heine, szabadságszerető pathoszában Schiller hatása vehető észre. Kont tehát —

*) Mellesleg megjegyzem, hogy a francia *légende* szó magyarul monda (nemcsak legenda).

a mint láttuk — bizonyos egyoldalú világításban mutatja be a tárgyat az által, hogy az angol és német hatásokat kicsinyli.

III.

De ezenkívül némely tekintetben meg a francia befolyást — ott, a hol az tényleg kimutatható — határozottan tulbecsüli.

Nézzünk néhány példát, a hol Kont a francia befolyást túlozza.

A magyarok — írja Kont egyik összefoglaló áttekintésében — a francia irodalomnak köszönhetik, hogy irodalmat tudtak magoknak teremteni.*) Igaz, Bessenyeit a francziák ébresztették föl Bécsben: de néhány évvel később a szellemek Magyarországon is kezdtek ébredezni más hatások alatt.

Különösen két írónk van, kiknél a francia befolyást meg kell különböztetni tehetségök finom eredeti szálaiktól. E két író Mikes Kelemen és Kisfaludy Sándor. Mindakettő tipikus és zamatos magyar kisnemes: bizonyos tekintetben azonban mindegyikük francia szellemet is szívott magába. Csakhogy ezt a francia hatást meg kell jelölni és nem szabad túlbecsülni, mint Kont.

Mikes Kelemen így jellemzi Kont: ő Madame de Sevigné levelező művészetét kombinálta a magyar emlékiratok módszerével. Ily módon kikerülte ez emlékiratok szárazságát. Mintája Madame de Sevigné volt.

Ez az utóbbi állítás nem új, egyik könyvből átmegy a másikba, így tanítják és tanulják: de be van-e bizonyítva? Vagy csak valószínűvé van-e téve? Mi az, a mit Mikes épen Sevigné-né leveleiből vett? Ép Konttól elvárhattuk volna, hogy irodalmi sajtáságaik elemzésével megvilágítja e kérdést. Mert azért, hogy ez az adat több könyvben olvasható, még nem kell kritika nélkül elfogadni. Különben úgy tetszik előttem, e feltevésnek egy nagy időrendi nehézsége van. Madame de Sevigné levelei először 1726-ban jelentek meg nyomtatásban, Mikes első levele 1717-ben kelt.**)

*) Nous avons pu constater, que grâce à la littérature française, les Magyars . . . ont créé une littérature qui possède des écrivains autres que des traducteurs ou des adaptateurs. (273.)

***) Irodalmunk egy jeles ismerője, ki nagyon szereti Mikest és sokat forgatta Madame de Sevigné leveleit, arról biztosít engem, hogy

Kisfaludy Sándort így magyarázza Kont francia olvasóinak: Kisfaludy egy verses Rousseau (c'est du Rousseau en vers). Igenis a Himfy verseiben van egy darab Rousseau-ból: de több van bennök Petrarcaból és még több Kisfaludy Sándorból.

A mit Csokonairól mond, az is élére van állítva. «Csokonai vegyüléke Rousseau-nak és Piron-nak.» (Un mélange de Rousseau et de Piron). Ha Csokonait már vegyüléknek mondjuk, akkor több elem vegyüléke. Ne felejtjük például az angol Popet, a kit különben később Kont is említ. Mért beszél hát ily kizárólagosan?

Túlzásnak kell mondanom továbbá, hogy Kont Mikszáthot Guy de Maupassant hatáskörébe akarja belevonni, valamint hogy Erdélyi Jánoson és Imre Sándoron francia bélyeget lát.

Dóczy *Csók*-ját Banville drámaival kapcsolja össze, pedig e művön inkább Shakespeare (*Szeget szeggel*), Halm és a spanyolok hatása látszik.

Túlzás, hogy Petőfi életében e két korszakot különbözteti meg: az elsőt, a hol semmiféle idegen hatás sem mutatkozik nála és a másodikat, a hol egészen francia hatása alatt költ.

Böven fejtegeti Kont bizonyos szempontok szerint a francia romantikus dráma hatását a magyar drámára (1830—1850). A szempontok kiszemelésében részben Cserhalmi Hecht Irén könyvére támaszkodik. Francia befolyást lát Kont a Vörösmarty-korabeli magyar drámairók női jellemeiben.

Azelőtt — mondja Kont — a női szerepek jelentéktelenek voltak. Még Katona Melindája sem tud egyebet tenni, mint jajgatni: gondolatai elég ostobák. (Ses reflexions sont plutôt sottes).

De hát jelentéktelen női alak Gertrudis? Hisz ehhez fogható egy későbbi magyar drámairó sem tudott alkotni! Pedig *Bánk Bán* a francia romantikus dráma hatása előtt keletkezett. És valóban olyan ostoba Melinda?

Az elnyomottaknak rajzát, melyet Kont szintén a francia romantikus dráma befolyásának tulajdonít, szintén megtalálhatta volna *Bánk Bán*-ban.

Úgyhiszem, hogy a francia romantikus dráma hatása a

ő nem talált semmi átvételt vagy föltünő hasonlóságot. — Brunetière Sevigné né leveleit például hozza föl arra, hogy egy író nem akkor hat, midőn él. A női levelek divatja szerinte 1726, illetőleg 1734 körül támad és odafűződik Madame de Sevigné leveleihez, melyek csak ekkor jelentek meg. Brunetière, Mann L. Előszó.

mi romantikus drámánkra leginkább a következő négy irányban jelentkeznek.

Először az ellentétek és váratlan meglepő fordulatok keresésében (Pld. Jókai egy drámájában azt várjuk, hogy az egyik szereplőt a vérpadra viszik, pedig meglepetésére menyasszonyához esküvőre vezetik).

Másodszer a szenvedélyek cultusában. A drámák személyei majdnem mind exaltáltak, rikító példák erre Petőfi drámai személyei.

Harmadszor a társadalmi rend bírálatában.

Negyedszer regényes motívumok, melodramatikus hatások keresésében. (Vörösmarty Marót bánja saját temetését nézi végig stb.)

Azok a sajátságok, melyeket Kont francia kölcsönzésnek tart, megvannak nagyobbbrészt már *Bánk bán*-ban, tehát a romantikus dráma előtt.

Sardou *Rabagas*-ja Kont szerint befolyt Tóth Kálmán vígjátékaira. Ezt a feltevést már a művek keletkezésének ideje is kizárja: *Rabagas* (mely Gambetta ellen van irányítva) 1872-ből való, Tóth Kálmán drámája: *Nők az alkotmányban* 1871-ből, — tehát régebbi Sardou művénél.

Gyulai Pálban Kont a jó francia iskola eredményeit látja. Gyulai szerinte kiválóan francia szellem, előadásának világossága és áttekinthetősége, a művészi forma szeretete és a jelentéktelen dolog mellőzése folytán. Kont ez itéletét szóvá teszem e helyütt, mert elvi kérdés mérlegelésére ad alkalmat. Azok a sajátságok, melyeket Kont itt felsorol, csak francia sajátságok? Kont elfelejti, hogy a magyar irodalom nem csak a francia szellem termékeiből, hanem a latin irodalomból is táplálkozott: a rend, a világosság a művészi elhelyezés, a lényeges kiemelése — ezek éppen latin kvalitások, melyekért — ha nem találtuk volna önmagunkban — nem volt ép szükségünk Párisba mennünk. Kont úgy hiszem közelebb jár az igazsághoz, ha itt e kifejezés helyett; «kiválóan francia» *éminement français*, azt írja *éminement hongrois*.

A Budapesti Szemle alapítói előtt Kont szerint a *Revue de deux mondes* lebegett. Pedig már az első 1840-ben megjelent füzet borítóka és nyomása igen határozottan az angol mintára vall.

Feltűnő, hogy Kont Aranyról csak néhány sort ír. Ez a körülmény, hogy Kont a legnagyobb magyar költőt nem tudja tárgyalása menetébe belefogni, elegendőkép mutatja a francia befolyás hatá-

rát. A francia hatás kétségtelenül nagy volt, de nem volt feltétlenül hódító.

Aranynál ugyan sokkal nagyobb az angol befolyás (Shakespeare, a balladák, Byron, W. Scott), mint a francia, de azért Kont mégis találhatott volna Arany műveiben francia nyomokat. A refrain alkalmazása Aranynál alkalmasint Béranger-re vihető vissza: *Érzékeny bucsú és Örök zsidó* című költeményei határozottan Béranger mintájára vallanak.*)

IV.

Talán szabad még néhány részletet fölhoznom, a melyekre nézve Kont téved. Nem ép nagyfontosságúak művének általános menetére, de némi nyomatékuk és jelentőségük mégis van.

Épességgel nem lehet bebizonyítani, hogy a régi magyarok elmékedő és abstraháló képessége kazar befolyásra vezethető vissza. Ilyen pontos ismereteink nincsenek a kazar-magyar érintkezésről.

Az ősmagyarok írása némelyek szerint — így olvassuk Kontnál — akad írás volt, mások szerint glagolit írás. Ezek az állítások is tarthatatlanok: az akad és glagolit írás használatának kora közt különben évezredek vannak.

Villard de Honnecourt-nak köszönjük Kont szerint a kassai dómot és az esztergomi székesegyházat. Ez túlzás! Villard de Honnecourt rajzaiból csak annyi világlik ki, hogy nálunk járt és valószínűleg Kassán is működött a XIII. században.

Kupezky Jánosról, a nagy arczképfestőről azt írja Kont, II. Rákóczy Ferencz édes atyja számára dolgozott. Ezt az adatot különben magyar kézikönyvekben is olvashatni; könyvből könyvbe átvándorol (és a jövőben is fog még vándorolni) holott lehetlenségen alapul. II. Rákóczy Ferencz édes atyja: I. Rákóczy Ferencz 1676-ban halt meg, állítólagos udvari festője: Kupezky pedig 1667-ben született, tehát 9 éves volt I. Rákóczy Ferencz halálakor.

Greguss Ágost meséiről azt állítja Kont, hogy nem Lafontaine volt mintájuk, Pedig Greguss épen Lafontainet követte: nem csak a tanulásra helyez súlyt, nemcsak a következtetés felé siet,

*) Ellenben nem találom Aranynál semmiféle de Vigny-hatást, a melyet Kont föltesz. (461. lap.)

hanem költő és az állatvilágot jellemző képet akar meséiben elének állítani. *)

Voltaire hatását abban is látja Kont, hogy Bessenyei elfogadta az akarat szabadságának tanát. Pedig Voltaire ellenkezőleg tagadta az akarat szabadságát.

A magyar írók maguktartásáról a napoleoni háborúk alatt olyan megjegyzést tesz, mely úgy hiszem téves világításba helyezi a mi politikai viszonyainkat.

«Érdekes megfigyelni, írja Kont, mennyire tartózkodók a magyar írók az osztrák-francia háborúk idején. Közöttük nem akad sem Arndt, sem Schenkendorf, sem Körner».

De hát hogy is akadt volna? A Napoleon elleni háború nekünk nem szabadságháborúnk, mint a németeknek. Napoleon nem hódította meg Magyarországot, mint Németország egy részét. Tehát Magyarország és Németország közt e részben nincs analogia, a magyar írók passzivitása pedig ép oly természetes, mint a németek izgatottsága.

Túlásznak kell végül jeleznem Kont következő két állítását: hogy Magyarországon a török hódítás után csak 700,000 magyar lett volna és hogy a Bach-korszakban a censura nem engedte meg, hogy történeti darabot előadjanak.

A francia irodalmi tárgyú magyar könyvek közül Kont ketőt nem említ, ép a legkiválóbbak közül: Haraszi Gyula *André Chenier* és Alexander Bernát *Diderot*-könyvét. Az első különösen az irodalmi befolyások tanulmányozásában jeles, a második az író lélektani elemzésében.

Abból, hogy behatóan, helylyel-közzel talán aprólékosan is vizsgálattuk könyvét, a szerző láthatja, hogy bennünket ismertető külföldi irodalmi működésére súlyt helyezünk. Kétségtelen, hogy új munkájával is kiérdemelte tetszésünket és köszönetünket.

RIEDL FRIGYES.

*) Egész mellékesen egy conjectura! Kont a 346-dik lapon idéz néhány sort Hugo Károly egy francia drámájából. Egy kifejezést mint érthetelent kérdőjellel lát el. Un saule sans verdure . . . son écot (?) demeure un mort vivant. Valószínű, hogy *ecorce*-t (fakéreg) kell olvasni.

ÉRTESÍTŐ.

Lampérth Géza: Pacsirtaszó. — Újabb költemények. Budapest, Singer és Wolfner. 1902.

A hírlapok azt dicsérik Lampérthben, hogy versei őszinte, romlatlan, magyaros s kiválóan költői kedélyre mutatnak. Az őszinteséget, romlatlanságot, magyarosságot szívesen elhiszszük, a mi azonban a kiváló költőiséget illeti, e pontra vonatkozólag némi kétségeink vannak.

Nyissuk ki a könyvet s idézzünk találomra néhány sort, pl. a *Külváros* című költeményből, mely nem jobb s nem rosszabb, mint a többi :

Ha bánt itt benn a hivalgó fény,
Az oktalan gőg és hiúság,
A külvárosba menekülök
Hol gond lakik és szomorúság.
Hol gond lakik és szomorúság
És a munka (sic!), a verejtékes,
Imádság fakad ott szivemből
A szegények Istenéhez stb. stb.

A költő elmondja ezek után, hogy lelke a hit fehér szárnyán felszáll a magasba s szeme könyfátylán mosolygó szivárvány csillog föl, mely azzal biztatja, hogy van egy szebb, örök élet.

Nem az épületes, bár eléggé zavarosan kifejtett alapeszmét, hanem tisztán csak bizonyos formai sajátságokat, a kötést, a szavak egymásba illesztését fogjuk néhány megjegyzéssel kísélni.

Azt hiszszük, hogy minden olvasónak feltűnhetett a fent idézett nyolcz sor prózai lapossága. Mintha Lampérth ezt a dalt — s még annyi más — csupán azért írta volna, hogy bemutassa, miszerint ő a rimektől és a mértéktől nem fél, megkerüli őket s tud a megvont határok közt is prózában írni. Vajon ez a csengő jószág a sor végén nem figyelmeztette arra, hogy verset ír? Csengők-

nek a rímeket különben is csak megszokásból mondjuk ; mert e kötetben bizony oly kevéssé hallani az összhangzást, hogy gyakran azt hittük : nyomdahiba okozza a zavart ; fokozta e zavarunkat egy-egy költemény versszakainak egyenetlen megalkotása. (Így például *Tavaszi ének.*)

Azonban nem is a rímek gyarlóságáról akartunk szólni. Belsőbb formai sajátosság hiányát érezzük !

Arany egyik levelében egy ismeretlen költő verseit bírálva, nem tartja fölöslegesnek megjegyezni, hogy egész kötetben két hely ragadta meg figyelmét és pedig : midőn a költő azt mondja, hogy *örömeiben holtig szívesen sír* s másutt ez a kifejezés, hogy *«sír a sarkantyú»*, a többi csak szóhalmaz, üres beszéd. Arany ez odavetett megjegyzése kitarja a költészet egész titkát. A tulajdonképeni költészet valóban akkor nyilatkozik, midőn a mély érzés és erős phantasia eredeti festői kifejezésekben tör ki, melyek a hangsúly titkos törvényei szerint forrnak egybe. Az igazi költő úgy feszíti, hajlítja mondatát, mint a vadász az íjat s nyílkép röppenti ki a nyomatékos szót. Minden egyéb szellemesség, eszmék gazdagsága, sőt mély érzés is kárba vész, illetve ép úgy érvényesülhet prózában ; s a verset a prózától ép a költői szólam és kötés e sajátosságai különböztetik meg. Arany — kit nem lehet eléggé idézni — erre vonatkozólag így nyilatkozik : «Az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek ; ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzéseit a «szép» formáiban s oly hatályosan tudja kifejezni, hogy az olvasóban is hasonlókat gerjeszthet. A mennyiben ez sikerül, annyiban költő. E szerint valamely költeménynél nem azt vizsgálom, minő érzelmei lehettek írójoknak, hanem azt, miképen bírta azokat kifejezni». Így például Lampérth őszinteségében nem kételkedünk, ez az azonban csak azt jelenti, hogy elhiszszük azt a kis élményt, mely rímbe szorított morális közhelyre vezette. Hiába töltik el Lampérth lelkét a legnemesebb érzések, hit, gyermeki szeretet, hazafiság, nem ragad magával, mert bár szavai őszinték és egyszerűek, egyszersmind azonban erőtlenek s nem eredetiek.

A *«Pacsirtaszó»* szerzője, ha nem énekel is olyanról, a mit nem érzett vagy nem élt át valóban, legritkább esetben ír ihlete sugallatára, azért alig két-három dala mondható annyiban a mennyiben sikerültnek. Nem is lehet másképp ! Lampérth néhány év óta harmadik kötetét bocsátja közre. Ha ez így megy tovább s ezentúl is elég érdekesnek fogja magát tartani, nemsokára egész életét fogjuk nyomon követhetni. Azonban nem benső életét, mely, a meny-

nyire bepillantathatunk, feltűnően szegény érzelmi eseményekben, hanem külső élete folyását, melynek majdnem kalendáriumszerű képét nyújtja. Ime: miután megénekelte a karácsonyvárást, karácsony este újra dalol, majd Sylvester-est s Ujév kapnak verset; néhány szép márcziusi nap ismét lantot ad kezébe, nem kevésbé márczius 15-ike, márczius idusa, mint naivul mondja. Zeng tavasszal, aratáskor, szeptember 10-én, október 6-án. Most ismét jó a karácsony, mely gyermekes lelkét, úgy látszik, igen foglalkoztatja. El-elparentál közbe-közbe egy-egy elhalt nagyságot, «cipruslombokat» tesz a királyné sírjára s magát is megsiratja több dalban, ha megbetegszik. Már-már aggódunk egészségéért, midőn örömünkre tudtunkra adja, hogy meggyógyult, különben ő is szokott az ország háza előtt vagy valamely kórház előtt s a köruton is sétálgatni; fürdőhelyre is elutazik, majd faluhelyre hazalátogat: ezeket az érdekes adatokat verseiből tudjuk meg. Néhány szertefoszló dalban valami határozatlan szerelmi ideált emleget, kit azonban még «szemmel nem látott», mint őszintén bevallja.

Azonban mindez nem volna szemrehányás! Hisz a lángész is csak oly körülmények közt él, mint a magunkfajta ember s az őszinteség szép dolog; azonban a benyomásokra nem szabad vadászni s ép a kis érzelmeknek kell nagy lélekben forniok, hogy megolvadjanak dallá.

A bevezető vers mindjárt igen jellemző. A maga «madarához», a pacsirtához intézi, melyet «aranyugárba» küld fürödni s mely nem dalol, mint a többi madarak, «cifra, henye embereknek», kik édességekkel kínálgatják; az ő pacsirtája a mennyégbe lengve énekel. Mint egykor Arany, úgy most Lampérth, illetve a pacsirta, sohse kérdi, «kinek, miért», csak énekel, mert öröme telik benne, mert szive tele dallal s mert a munka verejtékét édesíti.

A vers ernyedt, mert a szavak egybefűzése puha s a rímek ismertek vagy gyöngék; a pacsirta-álarczon minduntalan áttör a költő képe, a hasonlat sehogysem szövődik át a döcögős versszakokon. Feltűnt ez a két sor:

Daloljon másé (tudniillik más madara) annak dalokat,
Ki néki czukrot, mitmást adogat.

Ez a hihetetlen *mitmást* sért, fáj! Persze, tíz szótagra volt szükség a rím talán már készen s így jobb hijján belekerült ez a szerencsétlen kifejezés. Ily toldás-foldás érzik Lampérth legtöbb költeményén, a mi elkedvetleníti az olvasót.

Az *Ének aratásra* című dal a következőket mondja el :

A jó Isten számba vette verejtékünk elhullott «gyöngyét» s «dús» kalászszal ékesítette a mezők «fekete» göröngyét s az «áldással teli» mezőségben jóságának hymnusa hallszik a pacsirta dalában, a kaszacsendülésben. «Milliók hó fohásza» kéri az Urat, ki annyi harcban védte a magyar népet, «létfentartó nagy küzdelmében» hogy ma se hagyja el s koronázza meg «arany kalászszal» vérrel öntözött ősi földjét. Gyógyítsa meg a béke «olajága» «sajgó sebünket», hogy «sudárba szökkenjen» (itt az ügyetlenül ellesett Arany reminiscencia) a sokszor «letiport» szabadság.

Tessék egymásután végignézni a jelzőket ; egyetlen egy se eredeti, még jó, ha nem henye, ha *csak* conventionális. Azért programbeszédszerű ; benne van minden, mit vidéki lapok vezérczikkei rég elkoptattak. S ilyenek hazafias versei majdnem mind !

Az *Éjjel* című verset, úgy látszik címéhez illő homályosságáért, pályadíjjal koronázta a Petőfi-Társaság. Hadd közlünk belőle izelítőtül kis mutatványt :

«Az ifjuság szép tavaszában
Az én kertemben tüske nőtt csak,
Közepébe (?) a nap gondja tűnván,
Virágokat méla derűjén (?)
Az álomhintő éj ha szőtt csak.»

stb. stb. így nyikorog tovább is.

Tizenegy oldalt kell átolvasnunk, míg végre egy hangulatos kis versikét kapunk : *Álmodik a szív . . .* címűt s ekkor húsz oldalas sivatag után jön az akadémia pályadíjával koszorúzott mű. Gúnyvers a modern ízlés ellen ; eleven rhythmusa mindvégig kitart s ha a satira nem is mély, legalább vígan perg le a vers s nem zökken ki az alaphangból.

A *Levél* s a *Tetemnézőben* inkább balladai keretbe illesztett bús esetek, mint tragikai magból, természetszerűleg balladai alakba fejlett költemények ; mindazonáltal jobbak a gyűjtemény átlagánál. *Csekő Annáról* ezt el nem mondhatni ; nem más, mint fölhangított Szőke Panni. Az *Ő és új év* s a *Betegágyon* című dalok érdemelnek méltánylást a lyrai költemények között.

Legeredetibb alapeszméjű az *Uti képek* második dala s egyzersmind igazolja azt, a mit fennebb kifejtettünk, hogy a legjobb eszme is elvész költőietlen kidolgozásban s hogy nem annyira a tárgy conceptiójában, mint feldolgozásában mutatkozik a művész.

A vonat domboldalon fekvő kis falu előtt halad el; a költő, ki a városból jó, ép odaszólna a «lázás, fáradt» utasoknak, hogy siessenek elő, nézzenek ki, mert im itt fenn ez egyszerű házak közt van a «boldogság szigetje»; szava azonban elakad, midőn ép ekkor a váróteremből hat férfi lép ki. «Szánalmas, gondtépte» alakok, kik «némán, csendesen» felszállanak s kik után családjuk könnyek közt tekint, midőn «elszáguld» a vonat.

«Nézem a mint a bús csapat
Vissza a falunak halad
És egyre az jár a szivembe:
Milyen a boldogság szigetje,
Ha ez belőle egy darab.»

Ismételjük, hogy ez a vers is inkább mellékes körülmény miatt, epigrammszerű élével hat s nem emelkedik dramatikus vagy plastikus rajzzá. Az utolsó sorban, az utolsó szó «darab» ront valamit még a pointéből is.

Mindent összevéve, Lampérthnek van némi költői erecskéje s ha nem fecsérленé, s irodalmunkat valamivel gazdagítva, s önmagának folytonos nemes gyönyört okozva, szép életet tölthetne. Talán a «maga» dalát is elzenghetné valaha, mely fentartja nevét, most azonban jobb darabjai csak azt bizonyítják, hogy figyelemre méltóbbat alkothatott volna, ha nem iparkodik minden áron verset írni, elnyűtt költői phrasisokat összeróva. S ha már meg is ír mindent, költői jegyzőkönyvét kár volt a nyilvánosság elé bocsátania, gyomot a virággal egy csokorba kötve.

H—y. L—s.

The Jewish Encyclopedia. I. kötet, New-York and London, (Funk and Wagnalls Company) 1901.

A XIX. század végső tizedében a legtöbb tudományszakban az a törekvés mutatkozott, hogy az egyes tudományok jelen állása nagy összefoglaló munkákban, encyclopædiákban, szemléltetővé tétessék. Az utolsó évtizedekben a szellem- és a természettudományok majd csaknem minden csoportjában a régibb nézeteket fölforgató fölfedezések olyannyira megváltoztatták az ismeretek képét, közben meg mindig újból s újból föltolakodó hypothesisek oly nyugtalan helyzetbe juttatták a tények megismerését, hogy minden téren

komoly szüksége merült föl annak, hogy a korszakos fölfedezések nyomán haladott fejlődés mai állását, úgy a művelt nagyközönség, mint a tudomány művelőinek érdekében biztos alakban bemutassák.

Ha csak a philologiai tudományokra tekintünk, bátran elmondhatjuk, hogy a görög földön, Babyloniában, Egyiptomban, Indiában eszközölt ásatások eredményei, a papyrusok fölfedezése és tanulmányozása által teljességgel elavulttá vált néhány fejezet abból, a mit a század közepén az ókori történelem- és irodalomtörténetről tanultunk. Üdvös vállalkozás tehát, hogy a nagy monographiák mellett, terjedelmes körök egész tartalmát felölelő összefoglalásokat írnak.

Az ily vállalatoknak kétféle alakja lehetséges: vagy rendszeres, mintegy tankönyvszerű alakban mutatják be a tudomány nagy fejezeteit; vagy pedig az illető tudomány egyes részletei betürendes sorban vonulnak föl. Az első módnak legtökéletesebb mintái — csak a philologiai tudományokról szólva — a Trübner strassburgi könyvkiadócégnél megjelenő, az iráni és ind philologia egész körét kimerítő *Grundrissek*.

A betürendes encyclopædiák közül — a milyent a most nálunk folyamatban levő *Ókori Lexikon* is bemutat — philologiai téren; mindenesetre a legnevezetesebb a Pauly-Wissowa-féle *Real-Encyclopädie* új kiadása. Úgyszintén a bibliai tudomány körében mely eddig is, mindenféle nyelven nagyon jól volt ellátva ily segéd munkákkal, újabb encyclopædiai összefoglalás van készülöben betürendes alakban. A ki előtt nem ismeretlen, hogy az utolsó három évtizedben a kritikai belátás haladása mily fölforgató hatással járt azon nézetekre, a melyeket egészen a hetvenes évekig a biblia compositiójának kérdéseiről ápoltunk; vagy a ki tekintetbe veszi azon tényt, hogy a babylon-assyriai földön napfényre jutott ásatási eredmények mennyire módosították a bibliai történet és ethnographia képét; meg a vallásfejlődés történetében érvényre jutott nagy szempontok mennyire megváltoztatták ismereteinket a régi héber vallásról: teljességgel méltatni fogja, hogy az ismeretek e gyökeres átváltozása, midőn, legalább a nagy kérdések tekintetében, évtizedes lázas mozgalom után látszólag valamelyes nyugvópontra elérkezett, újabb codificatiót igényel. Ilyent Angolországban a most Cheyne és Black szerkesztésében folyamatban levő *Encyclopaedia Biblica* (London, Adam and Charles Blacknál, 1899 óta; eddig A—K betűk 2 kötetben) tűzött ki célul. Ez is betürendes encyclopædia, a mely azon előnnyel jár, hogy minden egyes részletes kérdés földolgo-

zása külön-külön a legilletékesebb földolgozók kezébe kerül, sok esetben épen azokéba, kiknek személyes tanulmányai az illető ponton a tudomány legújabb álláspontjának valódi tényezői is voltak.

A bibliai korszak után következő zsidó irodalom és történet tágas mezején a huszas évek óta méhszorgalommal folyt a tudósok kutatása, mely a modern tudományban mindenképen számottevő, nagyon tekintélyes irodalmat teremtett meg. Ez ismereteknek nemcsak a zsidók történetének szempontjából van nagy fontossága; hanem azon benső érintkezésnél fogva is, melyben a történelem és irodalom egyéb köreihez állanak, a historiai ismeret számos fejezete alig lehet el nélkülök. Hogy csak egy példát említsünk: nincsen keresztyén theologus, a ki kételkednék abban, hogy mily fontosak a talmudi irodalom kutatásának részletei és eredményei az Ujtestamentomi kortörténetre, a keresztyénség keletkezésének tudományos ismeretére nézve; nem is szólva azon rengeteg tanulságról, melyet az ókori történet, az archæologia, az általános művelődéstörténet, a középkori philosophia története stb. a zsidó irodalomból merít.

Könnnyen érthető, hogy a tudomány e részébe is mély barázdákat szántottak azon meglepő fölfedezések, melyek a legutolsó időben távol keleten napfényre kerültek. Ott van a *Sirákh könyve* héber eredetije egy jó részének fölfedezése; ott vannak az Ó-Kairo egyik régi zsinagógájának rejtekéből Európába került fontosnál fontosabb arab és zsidó okiratok, melyek az irodalom számos hézagát kitöltik és melyeknek kibetűzése néhány század zsidó irodalomtörténetét új alapra helyezi.

A tudományos ismeret ez újabb fordulata egy merészen vállalkozó amerikai kiadó-társulatban hosszú előkészülés után, — melynek lelke és mozgató ereje Singer Izidor, Amerikában megtelepedett bécsi író — azt a tervet érlelte meg, hogy a tudományos kritika és a műveltség minden igényének megfelelő zsidó tudományos encyclopædiát teremt meg, még pedig oly terjedelemben, mely a legtökéletesebb e fajta munkákkal vetélkedhetik. Előzője alig volt e téren; mert a Hamburger-től kiadott *Real-Encyclopädie für Bibel und Talmud* (a pótfüzetekkel együtt 3 kötet) vajmi kezdetleges és a tudomány mai állásáról tekintve kielégítőnek nem nevezhető kísérlet volt.

A *Jewish Encyclopedia* 12 kötetre van tervezve; a néhány hónappal ezelőtt megjelent első kötet, mely *Aach — Apocalyptic Literature* cikkeket 685 sűrűn nyomtatott kéthasábos lapon fog-

lalja magában, megbízható mutatványul szolgálhat a munka értékéről és szelleméről, azon körről, melyre terjeszkedik. Azt látjuk, hogy a bibliai irodalomtól kezdve egészen a zsidóság legújabb korszakáig minden philologiai, történelmi, irodalom-, egyház- és művelődéstörténeti, jogtudományi, statisztikai, életrajzi, stb. részletre kiterjed, mely a zsidósággal akár szoros, vagy akár csak laza kapcsolatban van.

Nagy figyelemmel műveli az archæologiai és műtörténeti ismereteket; e cikkek nagyon gondos szöveggépekkel és műmellékletekkel vannak megvilágítva. A zsidósággal és ennek tudományával az ókortól kezdve egészen a legújabb korig személyes vagy tárgyi tekintetben kapcsolatos minden írónak ismerteti működését és e körben nem szorítkozik csupán csak a felekezetből való írókra. A zsidóság történeteit és állapotait minden országban és minden nevezetesebb helységben kimerítő módon adja elő. A lehető leg tárgyilagosabb és a kritika minden igényeinek eleget tevő módon számos cikkben szól a zsidók egyházi és családi intézményeiről és azok fejlődéséről; vallásos hagyományairól, mondáiról, folklore-járól. Az egyházi dolgok körében a legérdekesebb cikkek közé tartoznak azok, melyekben a nevezetesebb zsinagógai imák dallamai kóták kíséretében vannak bemutatva. Nem helyezhetünk elég súlyt a munka irodalomtörténeti részeire. Itt legelőször van kimerítő cikkekben összefoglalva a bibliától kezdve a zsidó irodalomtörténet minden egyes kérdése. Nagyon fontosak e körben az *apokryph* és a hellenistikus irodalomra vonatkozó értekezések. E tárgyakra nézve a legújabb fölfedezések sok tekintetben egészen új eredményekre vezettek, melyek e munkában legelőször vannak rendszeres alakban földolgozva. Valódi mintául szolgálhat az e fajta földolgozásra nézve az előttünk fekvő kötet utolsó cikke, mely (a 669—685. lapokra terjedő) lezáró átnézetet ad az apokalyptikus irodalom sok tekintetben ágas-bogas kérdéseiről. E cikke valóságos monographia-számba megy. Az apróbb cikkek mellett bővében van a munka egyébként is a kimerítő monographiáknak; e tekintetben elég az *Africa* vagy az *Angelology* cikkeket kiemelnem.

A zsidó encyclopædia tárgya ugyan felekezeti vonatkozással bír; de azért még sem mondható felekezeti könyvnek. Tárgyát nem apologetikus, hanem történelmi szempontból nyújtja elének. Munkatársai közt sem csupán zsidó tudósok, (kik között ott találjuk hazánk jeles szakembereit is), hanem a cikkek természete szerint a legilletékesebb szakférfiak bármely felekezetből; nagy szám-

mal látjuk közöttük Európa és Amerika kiváló keresztyén theologusait és egyháztörténetirőit.

Még nagy, az óriási méretekben tervezett munka költségei szempontjából, talán göröngyös útat kell monumentalís vállalat főszerkesztőjének és kiadóinak bejárniok, míg e eszméjoket az utolsó betüig valóvá teszík. Még 11 fényes kiállítású, képes mellékletekben bővelkedő kötet kiadása háruł reájok. Mindenképen kívánatos, hogy e sok tekintetben hézagpótló és kíségitő encyclopædia fönnakadás nélkül tegye meg nehéz, de jutalmazó útját. zv.

Gabriel de Mun: Deux Ambassadeurs à Constantinople. 1604—1610. Paris. Librairie Plon. 1902.

De Mun oda írhatta volna még könyve címéhez e magyarázatot: Adalék az európai diplomatia történetéhez és Adalék némely újabbkori francia pártok angolgyűlöletének ismeretéhez.

A történet, melyet a szerző elbeszél, magában véve elég érdekes, csak hogy De Mun a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonít neki és a mi még nagyobb hiba, nem is a kellő tárgyilagossággal adja elő. A könyv tárgya röviden a következő: Glover Tamás és Jean de Gontant-Biron, baron de Salignac Anglia és Franciaország követei I. Jakab és IV. Henrik korában nem jó egyetértésben éltek a török fővárosban. Erzsébet királyné az angol tengeri kereskedelemre nézve igen kedvező szerződést kötött a portával még 1579-ben, a mi a francia kormányt nagyon bosszantotta. Salignac szerette volna a francia lobogó számára kivívni az elsőséget a török kikötőkben. Glover ellenben az angol becsületet és az angol érdeket védelmezte. A tárgyi ellentétet személyes surlódások is fokozták.

A harcznak egyezmény lett a vége. Ebben Salignac elismerte, hogy Glovernek joga van az angol védelemhez folyamodó hajóktól 2% illetéket szedni, épen csak a flamandok hajói után járó díjban kell osztozkodnia a francia követtel.

Mind a két követ szívósan küzdött a nemzeti becsületért s a százalékokért. Úgy látszik, hogy Glover többet vesztegetett, Salignac pedig erélylyel és méltósággal harczolt. De Mun nagyon el van ragadtatva Salignactól, IV. Henrik barátjától. Nem győzi eléggé kiemelni a nemes báró nagylelkűségét s királya iránt érzett igaz hűségét. Ellenben Glover-t igen kedvezőtlen színben tünteti föl. Pénzsovár, gyáva, ravasz s hazájához is hűtlen embernek rajzolja.

Mi azt sejtjük, hogy De Mun igen nagyít a dícséretben és a kárhoztatásban. Salignac csak középszerű eredményeket ért el; bár elismerjük, hogy viselete lovagiasabb s megnyerőbb, mint a Gloveré. Úgy látszik, hogy Glover ideges ember volt, a ki alighanem üldözési mániában szenvedett. Más hibái is lehettek, de egyet biztosan tudunk róla s ez az, hogy igen nagy buzgalmat fejtett ki urának szolgálatában. Ezt az erdélyi történetből is tudjuk. Mert Glover Báthory Gáborral együtt azon volt, hogy Bogdán Istvánt, I. Jakab kedveltjét segítse a moldovai trónra. Miért sürgette I. Jakab oly annyira Istvánnak kineveztetését, azt nagyon szerettük volna De Mun könyvéből megtudni. De szerzőnk ezt a kérdést csak mellékesen érinti. Általában úgy látszik, hogy De Mun, bár sokat kutatót és olvasott, nem vizsgálta át elég gondnal a tárgyára vonatkozó anyagot.

Előszavában azt mondja, hogy Sir Thomas Glover volt Angliának első igazi követe a szultán udvarában. Előzői csak homályban maradt megbizottak voltak, Harbornenak, ki 1579-ben az első angol kereskedelmi szerződést köti a szultánnal, nincs nyoma az angol levéltárakban.

Ezek merőben téves állítások. Glovernek három elődje volt: Harborne, Barton és Lello. Lehet, hogy ők nem kaptak oly formális megbízó leveleket, mint utódjuk, de bizonyos, hogy hatáskörük nem volt csekélyebb. Homályban maradt megbizottaknak épen nem nevezhetők, sőt Bartonnak szerepe nagyon jelentékeny és eléggé ismeretes az európai kelet történetében. Harborne működése sem maradt nyom nélkül az angol kézirati gyűjteményekben. A *Lansdowne Manuscripto* című gyűjteményben láttuk egy jelentését (M. 57. N. 23.) és ha nem csalódunk, a *Tanner Manuscript* című gyűjteményben is van nyoma szereplésének.

Mindent összevéve, a Glover-Salignac harc érdekes episod, de nem a legjellemzőbb a konstantinápolyi angol-francia küzdelmek történetében.

E küzdelem jelentőségét De Mun inkább rhetori pathossal, semmint történeti tárgyilagossággal fejtegeti.

Vandalra hivatkozik, a ki azt mondja, hogy XIV. Lajosnak a diadalmas pyrenæi béke után kevesebb tekintélye volt Konstantinápolyban, mint I. Ferencznek a paviai szerencsétlenség után. Ennek okát Vandal abban leli, hogy XIV. Lajos nem akarta «turbanisálni» Franciaországot. Ez a magyarázat tetszik De Munnek, de hozzá teszi, hogy az angol politika konstantinápolyi ügyvivőinek szereplését is számításba kell vennünk. Ez a körülmény, úgy

mond, még komolyabb és következményekben gazdagabb. Kezdődik pedig ez az aknamunka Glover viselkedésével.

Mindez ellenkezik a történeti igazsággal.

Az angol követek és ügyvivők Erzsébet királynő korában inkább a spanyol-német, semmint a francia politikai érdekek ellen küzdöttek. A kereskedelmi érdekek ellentéte sok ízetlenséget okozott, de a portán még sem volt döntő a francia király tekintélyének elismerése kérdésében. Erzsébet majdnem nyílt szövetséges volt a szultánnak; természetes, hogy neki volt a portán a legnagyobb tekintélye az európai uralkodók közt. A harmincz éves háborúban a francia és angol keleti politika egy irányban haladt. Ekkor sem beszélhetünk tehát az angol aknamunkáról. Az igazi politikai harcot a francia politika ellen az angol diplomácia III. Vilmos korában kezdi, a mikor pedig a grand roi már annyira «turbanisálva» van, hogy Orániai Vilmos nem igen ronthatja le portai tekintélyét. Különben is a francia követek néha főnhéjázásukkal sértették a portát, a miért az angolokat bajos volna felelősségre vonni.

Hanem De Mun, úgy látja, hogy még sokáig fönmaradtak a Glover-Salignac harc hagyományai. Szerinte hiában küldik a francia Salignacokat Konstantinápolyba, a rossz Gloverek kétértelmű és ravasz politikájjal meghiúsították a legnemesebb törekvéseket. «Glover politikája győzött» — így végzi szerző resignatióval — «de a századok becsülése és csodálata Salignac nevéhez fűződik».

Ezt a pathost nem a történeti fejlődés áttekintése, hanem De Mun elvtársainak angol gyűlölete teszi érthetővé. A francziák keleti befolyásának készlete nem a Gloverek és Salignacok egyéniségén fordul meg, hanem bonyodalmas politikai körülmények döntik el azt és mellékesen még a követek ügyessége is. De a diplomácia útjai, kivált a Keleten, nem mindig egyenesek. Midőn például Bethlen korában, a konstantinápolyi francia követ harcra buzdította a fejedelmet ígérekkel, de a fizetést angol és hollandiai collegúra hagyta, nem mondhatni, hogy nyiltabban és egyenesebben járt el, mint a sokat szidalmazott Glover. Örülünk, hogy De Mun ki fogja adni Glover jelentéseit. Ezek bizonyára igen tanulságosak lesznek s lehetővé teszik majd a pörnek pártatlanabb elintézését. d.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Orvosok. Elbeszélések. 2 kötet. (Athenæum olvasótára. X. évf. 16., 17.) Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 169, 149 l.). Egy kötet 1 kor.

Ábrányiné-Katona Clementin. Elbeszélések. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 196 l.) 3 kor.

Árkövy Richárd. Az agrárpolitika alapvonalai. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. VIII, 343 l.) 6 kor.

Balogh Pál. A népfajok Magyarországon. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi Miniszterium. Budapest. 1902. (Nagy 8-r. VIII, 1113 l. és A—F. függelék.)

Barang. Husvét. Regény két kötetben. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 155, 156 l.) 5 kor.

Beck Blanka versei. Az előszót Bródy Sándor írta. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 112 l.) 3 kor.

Békefi Ödön. Mi hárman. Elbeszélések. Kassa, 1902. Vitéz A. (8-r. 110 l.) 1 kor. 60 fill.

Bochkor Károly. Államgazdasági számtartástan. (Államszámviteltan). Tekintettel a törvényhatóságok és községek háztartására. Ötödik egészen átdolgozott kiadás. Budapest. 1902. Ifj. Nagel Ottó. (8-r. XI, 583 l.) 12 kor.

Bossuet beszédei. Fordította Acsay Ferencz. II. köt. Bossuet dicsőítő- és gyászbeszédei. Esztergom, 1902. (8-rét XCVI, 652 lap) (Kókai L. biz.) 9 kor.

Bözinger Rezső. Egyházi törvénykezés a katolikus papság fegyelmi és bűnügyeiben. Az egyházmegyei hatóság jóváhagyásával. Veszprém, 1902. (Esztergom, Buzárovits G. biz.) (8-r. 206, XX l.) 4 korona.

Bozóky Endre dr. Fizikai zsebkönyv. A physika alapfogalmainak, törvényeinek, legkiválóbb kísérleteinek és kísérleti eredményeinek rövid áttekintése. (Tudományos zsebkönyvtár 110. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 84 l. 60 fill.

Bródy Sándor. Két szőke asszony. 4. kiadás. (Egyetemes regénytár. XX. évf. 3. köt.) Budapest, (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 1 kor.

— Erzsébet dajka és más cselédek. 4. kiadás. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 2 kor.

Családi regénytár. Budapest, 1902. Szt. István Társ. (8-r.) Egy kötet 1 korona.

18. kötet. *Csapodi Istvánné*. A kék ruhás asszony. (Egy fiatal leány életéből). — *Tinseau Léonde*. Psyche lámpája. Elbeszélés. Ford. A. V. (181 l.)

19. kötet. *Franko Iván dr.* Hriez és az úrfi. Elbeszélés az 1846—1848. zivataros évekből. Ford. Zsátkovics Kálmán. (137 l.)

Csatány Lajos dr. Vegyes művek. Budapest, 1902. Dobrovsky és Franke. (8-r. VIII, 255 l.) 6 kor.

D'Annunzio Gabriele. Az ártatlan. Regény. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 182 l.) 1 kor.

Eötvös József báró összes művei. VI—X. köt. Budapest, 1902. Révai testv. (8 r.) 20 kor.

Faragó Rezső dr. Napszámban. Versek. Arad, 1902. Révész N. (16-r. 96 l.) 2 kor.

Festőművészet remekei, A—. A régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye színes másolatokban. Az előszót írta Térey Gábor dr. I. rész 1—20 tábla. II. rész 21—40 tábla. Budapest, 1902. Lampel R. (4-r.) 80 kor.

Gál Lajos. A római jog definitióinak betűsoros jegyzéke. Budapest, 1902. Politzer. (8-r. 281 l.) 3 kor.

Halász Ferencz dr. Állami népoktatás. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 331 l.) 4 kor.

Herzfelder A. Dezső. Szikes talajok javításáról. Tanulmány 24 ábrával. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 59 l.) 1 kor.

Herczegh Mihály dr. Magyar jogtörténet. Kapcsolatban az európai jogtörténettel. I. Budapest, 1902. Politzer. (8-r. VII, 287 lapig.) A teljes mű ára 8 kor.

Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez. IV. kötet. Kötelmi jog. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 625 l.) 3 kor. — U. a. V. kötet. Öröklési jog. Budapest, 1902. U. o. (8-rét 464 l.) 3 kor.

Jablonowsky József. A gyümölcsfák és a szőlő kártevő rovarai. Budapest, 1902. Ifj. Nagel Ottó. (8-r. 92 l.) 60 fill.

Kabos Ede. Két halott regénye. Elbeszéli az egyik. (Színes könyvek XVI.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 167 l.) 1 kor. 50 fill.

Lakatos Andor és Vértes József. Illésiász. Humoros éposz. Budapest, é. n. (1902.) Singer és Wolfner. (8-r. 95 l.) 1 kor. 20 fill.

Lőrinczy György. Megtépett fészkek. Elbeszélések. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 165 l.) 2 kor. 40 fill.

Lósy József. Anthropologia. (Embertan.) (Tudományos zsebkönyvtár 108. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 81 l.) 60 fill.

Margalits Ede dr. Horvát történelmi repertorium. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. II. kötet. Budapest, 1902. Akademia. (8-r. 41, 867 l.) 15 kor.

Navratil Imre dr. Gége-légesőmetszések. 1858-1902. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 61 l.) 2 kor.

Queux William Le. A rejtélyes feleség. Regény. I. köt. (Legjobb könyvek. V. évf. 13 köt.) Budapest, 1902. Légrády testvérek. (8-r. 181 l.) 1 kor.

Raffay Ferencz dr. A magyar házassági jog. 1894. évi XXXI. törvényczikk. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. IV, 294 l.) 6 kor.

Shakspere összes színművei. Először kiadta a Kisfaludy-Társaság. Fordították: Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévy József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály. Javított kiadás. Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta dr. Voinovich Géza. Hat kötet. Budapest, 1902. Franklin-Társ. 30 kor.

Schmidt Márton dr. Lélektan. (Tudományos zsebkönyvtár. 109. sz.) Pozsony, 1902. Stampfel K. (8-r. 68 l.) 60 fill.

Szterényi József. Iparfejlesztés. Budapest, 1902. Franklin-Társulat. (8-r. 111 l.) 3 kor.

Tattárszky Gyula. Fekete molnárné. Regény. Kassa, 1902. Vitéz A. (8-r. 287 l.) 2 kor.

Vásárhelyi Zoltán dr. A hegyközségek közigazgatása. (Közigazgatási könyvtár, IV. évf. 1. sz.) Budapest, 1902. Orsz. közp. közs. ny. (8-r. 79 l.) 1 kor. 20 f.

Weszely Ödön dr. Az írásbeli dolgozatok psychológiája. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 36 l.) 80 fill.

Wiener Moszko. A magyar cukoripar fejlődése. Adalék a mezőgazdasági ipar multja, jelene és jövőjéhez. I. köt. A magyar cukoripar története 1888-ig. II. köt. A magyar cukoripar jelene és jövője. Budapest, 1902. Politzer biz. (8-r. XXIV, 588., 589—1375 l.) 30 kor.

Zlinszky Imre. A magyar magánjog mai érvényében. Különös tekintettel a gyakorlat igényeire. VIII. kiadás. Reiner János dr. által újra átdolgozott munkának harmadik kiadása. Budapest, 1902. Franklin-Társ. (8-r. XII, 1200 l.) 20 kor.

Zsedényi Aladár. A Csicsa-báeszkai históriák. III. köt. Budapest, 1902. Athenæum. (8 r. 136 l.) 2 kor.

ROSEBERY I. NAPOLEON UTOLSÓ ÉVEIRŐL. *)

I. Napoleon egyéniségének varázsereje egyre növekvőben van. A császár alakja ma is eleven életet él ezrek lelkében. Államférfiak, tudósok, költők, művészek szünet nélkül foglalkoznak vele. Óriás áradata van irodalmának. Nevét mindenütt és mindennap halljuk, képét mindenütt látjuk.

Ámde mindennél hangosabb bizonyítéka egyénisége bűbájának az a fordulat, mely vele szemben az angol közvéleményben beállott. Egykor legádázabb ellensége volt a szigetország: az a sziklafal, a melyen a világbíró Nagy Sándor újkori vetélytársának minden ostroma megtört. De nemcsak a makacs védelemben aratott ellene sikert, a támadásban is diadalmaskodott rajta. Ravaszul áthúzta legmerészebb számításait, hidegen széttépte ábrándos képzelete szövedékét. Parlamentjében és sajtójában a szó és toll, a pathos, gúny és torzkép minden nyilával épen úgy megsértette érzékeny helyein, mint a hogy életére tört a szárazföldi és tengeri haderejével, a népnymor közepett is kifogyhatatlan pénzeszközeivel s mindenüvé elható cselvetéseivel. Titkon és nyíltan egyaránt üzőbe vette a fejedelmi vadat, s a mikor mellé szegődött szövetségeivel, a többi hajtóvadászszal együtt egészen szükre vonta körülötte az üldözés gyűrűjét s végre halálra sebezte és törbe ejtette: vállalkozott ketrecze őrizetére is. A ketreczet azután — mily méltatlan látvány — a hős gúnyolódók és szitkozódók tömege állja körül, s a tömeggel együtt kaczagja és bántalmazza az ártalmatlanná tett, de mindvégig méltóságos oroszánt az angol nemzet nem egy büszkesége, mint például Walter Scott.

*) Lord Rosebery: *Napoleon The Last Phase.* (Francia fordítása Filontól, németje Marschall von Biebersteintől.)

Telt az idő, változtak a viszonyok; az egykorú nemzedék nyomába új lépett, a mely idegenül nézte a mérkőzésben résztvett apái és nagyapái égő gyűlöletét s olthatatlan boszúszomját, ámbár tudta, hogy tulajdonképen a szabadság és a hazaszeretete szította azt. Sőt az utódok mérni kezdték a század elejének alakjait, s szentségtörő mérővesszőjökkel neveltségesen kicsiknek találták a Napoleon-kor angoljait, a kik Pitt örökébe léptek: egy Liverpoolt, Eldont, Bathurstot, Castlereagh-t, s' hozzájuk mérhetetlennek, herosnak a porba tiport francia császárt.

Nemcsak a túlzókról mondhatjuk ezt — Angliában elég ritka ez a faj — hanem a leghiggadtabbokról is. Amazokhoz tartozik lord Dudley e szavaival: «Napoleon kétségessé tette a múlt minden dicsőségét, s lehetetlenné, hogy névre tegyünk szert a jövőben»; ezeket képviseli Bodley-n kívül* sok más kitünőség, s köztök az, a kiről bővebben akarunk szólni: a kiváló szabadelvű államférfiú és litterary gentleman: lord Rosebery.

Tizenhat éves, Eton növendéke volt Rosebery, a mikor Rómából hazamenet tanárjával mély megilletődéssel állott Napoleon sirjánál. Egész életében megszállva tartotta lelkét Napoleon — úgy vallja — s évtizedek multán, sikerrel és kudarczokkal vegyes harcokban, derék munka és zajos élvezetek közt eltöltött férfikor delelőjén, kényszerű politikai nyugalmat arra használta föl, hogy lelke phantomjától szabaduljon egy munkában, a mely azt a czéhbeli tudós egész komolyságával s a művész ihletével megtestesítse. Nem írt költeményt, apotheosist Napoleonról, — mert kiméletlenül föltárja kis gyöngéit s szertelen hibáit is, — de a való, vagy legalább neki valónak tetsző tényekből, apró vonásokból oly művet alkotott, a mely szépségekben, hangulatban sok költeménnyel vetekszik, s mégis a megtörtént igazság benyomását teszi. Napoleonhoz, s a legjobb angol hagyományokhoz méltó, lovas engesztelő áldozatot mutat be honfitársai nevében, a mikor a szent-ilonai drámát, vagyis inkább Napoleon élte tragédiájának utolsó jeleneteit megszerkeszti egy La Rochefoucauld, Hamilton, Saint-Simon tollával.

*) John Edward Courtenay Bodley: *Franciaország*. Fordította dr. Darvai Móricz. Az Akadémia kiadása. I. k. 115—135.

Lássuk egy kicsit közelebbről a művet.

Napoleon igazi életrajzát még senki sem írta meg. Talán azért, mert eddig nagyon közel állottunk történelmi befolyásának sphærájához, vagy, mert a pártszenvédelek, a melyek parázsát a második császárság ismét lángra lobbantotta, még mindig gátolják a tisztánlátást, vagy talán, mert a források oly nagyon zavarosak és ellentmondók. Forrásokban ugyan nincs hiány, sőt számtalan áll rendelkezésünkre. Legnagyobb részök azonban megbizhatatlan compilatio, pamphlet, vagy kétséges és elégtelen adatokon hevenyészve épített értéktelen életrajz. Az utóbbi időben javulás mutatkozik. Ma oly kormánya van Franciaországnak, a mely levéltárait mindenkinek megnyitja. A *Correspondance impériale* hivatalos kiadói pótolták az elődeiktől hagyott hiányokat, s kiadták Napoleon elhallgatott leveleit. Néhány becses emlékirattal is szaporodott a Napoleon-irodalom, (Ségur, Pasquier, Chaptal, Marbot, Thiébault stb.) s emberileg közelebb hozták a császárt hozzánk Arthur Lévi és Frederic Masson, a családi életéről és szerelmeiről összegyűjtött adatokkal.

Legfőbb oka azonban annak, hogy valódi életrajzát még a jövőtől kell várunk: a föladat óriás volta. Épen, mert a forrásokat csak a legnagyobb vigyázattal lehet használni, minden tételök éles elméjű kritikát, folytonos egybevetést kíván. Azután Napoleon életrajzát csak olyas valaki irhatná meg méltó módon, a ki nagy államférfiú, törvényhozó, mestere a közigazgatási s hadi tudománynak, s ezenkívül elfogulatlan psychologus és művész, a ki Napoleont, az embert, nemcsak elemezni, hanem lelkét bámulatos egészében fölfogni és megrajzolni tudná. Mert Napoleon egyénisége végtelenül egyszerű fanatikus bámulóinak s esküdt ellenségeinek, de végtelenül bonyolult, ha sem ezekhez, sem amazokhoz nem tartozunk.

Rosebery épen Napoleon psychológiájához akart egy kis részletrajzot szolgáltatni. Ebből a czélból nagyon tanulságosnak találta Napoleon utolsó korszakát, azt a hat évet, a melyet Szent-Ilonán töltött. E sziklaszigeten az elbukott világhódító nemcsak elbeszélte és magyarázta életét, hanem önmagáról kapcsolatos, világos képet adott.

Maga mondá: «Most, hála balsorsomnak, meztelenül ítélhetnek meg engem». Memoirejai tehát primordialis források, de elhanyagolták; jobb szerettek meríteni más, kétes ere-

detüekből. Többre becsülték annak az idegennek futó benyomásairól szóló elbeszéléseit, a ki, mondjuk, egy pár percze érintkezett a száműzöttel. Bourienne, Napoleon csalfa titkára, Remusat grófnő, Josephine palotahölgye, Constant, a komornyik nagyobb hitelre találtak, mint maga Napoleon. Pedig emlékiratai nagyban és egészen az egyenes, közvetlen és megdöntött önbírálat benyomását teszik.

Hogy nem eléggé ragaszkodott ezekben a szabadsághoz és igazsághoz? Abban a korban, a régi diplomacia idejében, senki sem követelte az európai államférfiaktól, hogy az igazat mondják, sőt még, egy fél századdal később Bismarck sem találta jobb módját annak, hogy környezetét megtéveszsze, mint az őszinteséget. Napoleon Szent-Ilonán saját apológiáját írta meg, természetesen tehát, hogy a legkedvezőbb világitásba akarta magát helyezni. Akárcsak a *Moniteur* bulletinjeiben. Bár akkor, a mikor hadi tudósításait kiadta, közvetlenebb érdeke volt, hogy csaljon egy kicsit. Szent-Ilonán már a maga jövőjéről lemondott, legfeljebb fia és dynastiája érdekeit akarta szolgálni, de ha ezek nem forognak kérdésben, teljesen szavahihető. Mindenesetre érdekesebb a hitelre, mint Metternich és Talleyrand.*

A Szent-Ilonáról szóló tudósítások árja egyre dagad. Most nyolczvanöt éve jelentek meg Warden levelei; az első, részletes, bár nagyon stilizált könyv a fogságról. Ennek öt kiadását kapkodta el a közönség öt hét alatt. 1822-ben a nyomorult jellemű O' Meara, a császár orvosa és Hudson Lowe kémje *Voix de Sainte-Hélène*jéért ostromolta meg a könyves boltokat, majd egy évre rá Las Cases *Mémorial de Sainte-Hélène*je ejtette lázba, meg az ugyanennek tulajdonított *Lettres du Cap*, a melyet pedig nagyrészt Napoleon mondhatott tollba, hogy Wardennel szemben az európai hangulatot be-

*) Stendhal, a ki különben nagy bámulója volt Napoleonnak, túloz érdekes szavaival: «Csaknem őszöntszerű az a hitem, hogy minden hatalmas ember hazudik, a mikor beszél és annál inkább, a mikor ír. — Napoleon uralkodói minőségében sokat hazudott. Néha a nagy ember szíve lehántotta császári kérgét, de mindig megbánta, a mikor igazat írt, vagy időről-időre mondott. Szent Ilonán fiának trónját akarta előkészíteni, vagy egy második visszatérését, hasonló az elbaihoz. Óvakodtam, nehogy lépre menjek neki.» (A *Vie de Napoléon* előszavában.)

folyásolja. Másik két társa a száműzetésben: Montholon és Gourgaud együttes *Mémoires*-ját 1822-ben adja könyvpiacra, Montholon *Récits de la captivité de l'empereur Napoleon* című munkáját 1846-ban teszi közzé, míg Gourgaud tábornoknak nagybecsű külön műve csak 1898-ban lát napvilágot.*)

Közbeesnek még angol részről: Forsyth, Seaton, Maitland, Glover, Cockburn, lady Malcolm, Mrs. Abell (Miss Betsy) és Barne könyvei, s Beatson tábornoknak, a sziget egykori kormányzójának nagy földrajzi diszmunkája, a mely Szent-Ilonát valóságos paradicsomnak akarja föltüntetni; Antommarchi, Napoleon orvosa, s a Napoleon szemmeltartására kiküldött három európai biztos: a francia Montchénu, az orosz Balmain és az osztrák Sturmer. Nem volt Napoleon környezetének tagja, a hű Bertrandot és nejét kivéve, a ki ne vezetett volna naplót. A császár jól tudta ezt, de nem bánta, sőt buzdította őket, hogy csak aknázzák ki helyzetüket.

Teljes bizalmat, föltétlen hitelt talán egy sem érdemel, de Rosebery föllállít megítélésökre nézve egy tetszetősnek látszó alapelvet. Mentől közelebb esik a forrás megjelenése Napoleon korához, annál gyanusabb, mert vagy teljesen a Napoleon varázsa vagy az ellene táplált gyűlölet hamisítja meg, vagy nyilvánvaló célja, hogy a Szent-Ilonán lejátszott jelek drámai erejével lázba hozza Európát, s talán elérje ezzel a bálvány kiszabadítását, vagy legalább azt, hogy nimbusa fényben öregbedjék.

Napoleon bizalmasai közül leghamarabb valódi Boswellje, Las Cases adta ki nagy művét, nyolcz kötetben. Ragyogó ékes-szólás, Napoleon idolatriája szól ebből, de sajnos, épen ezért hemzseg az apokryph adatoktól. Rosebery öt nagy levél becsempészésével vádolja. Legjellemzőbb e részt, melyet állítólag a szerencsétlen Enghien hercegtől közöl. A herceg ebben fogságából kegyelmet kér Napoleontól, s megígéri, hogy kegyelem esetére fölfedi Napoleon ellenségeinek eselvetéseit. De a levelet Talleyrand, ez a «minden bünre képes briccone» csak a kivégeztetés után két nappal szolgáltatatta át Napoleonnak, a ki talán, ha az előzményeket tudja, megkegyelmezett volna

*) *Sainte-Hélène*. Journal inédit de 1815 à 1818 du Général baron Gourgaud, avec préface et notes par MM. le vicomte de Grouchy et Antoine Guillois. Paris 1898 Flammarion.

áldozatának. Ámde Las Cases itt nyilván költ, s költ Montholon is, a mikor azt írja, hogy Enghien herceg vallomási jegyzőkönyvében kihallgatást kért Napoleontól, a mit Talleyrand eltitkolt előtte. Bár O' Meara is megerősíti ezt a mesét, ma már bizonyos, hogy a herceg nemcsak, hogy nem ajánlotta föl szolgálatait Napoleonnak, hanem vesztére megvallotta, hogy az angol seregbe akart belépni. Talleyrand-t pedig maga a császár mentette föl e csíny gyanuja alól, a mikor ráírta Fleury de Chaboulon műve lapszélére, hogy Talleyrand ebben az ügyben úgy viselte magát, mint hű miniszter kötelessége, s ő e részt sohasem hányt semmit sem szemére. «Elfogattam és elítéltettem Enghien herceget — úgy mond végrendeletében, — mert szükséges volt a francia nép közbiztonsága és becsülete érdekében, a mikor Artois grófja saját bevallása szerint hatvan gyilkost tartott Párisban. Hasonló körülmények közt ugyanígy cselekednék.» A kivégeztetést tehát egészen Napoleon számlájára kell írni, a Talleyrandén amúgy is marad még elég. Különben valószínű, hogy Las Cases szépítgetései Napoleon tudtával történtek, mert a naplókát nemcsak fölolvastatta többször magának, hanem sok részöket maga diktálta is.

Montholon is sokat simított a valón, részint Napoleon iránt való szeretetből, részint unokaöccse jövője érdekében. Kár, hogy épen akkor válik érdektelenné, a mikor a többi krónikás: Las Cases, O' Meara, s Gourgaud távoznak.

Ekkor úgy szólván egyedüli forrás Antommarchi, de hogy mily megbízható, mindjárt látjuk. Ez a fiatal korzikai orvos tizennyolcz hóval Napoleon halála előtt kerül Szent-Ilonára. Könnyelmű, kóborló ifjú volt. Könnyen vette, sőt biztos, hogy félreismerte Napoleon betegségét, vagy talán azt hitte, hogy a császár teteti magát. Teljes kegyvesztéssel bűnhődött; Napoleon kiutasította. S íme ő maga egy szóval sem említi, hogy a császár mily féktelenül dühös volt rá, sőt arcátlanul dicsekedik, hogy a beteg mennyire szerette, s hálálkodott neki. Hazug művénél érdemesebb tette, hogy levette Napoleon halotti maszkját, s a melyet most Angliában őriznek s a melyen a császár egész fiatalkori szépsége rajta van.

Mindezeknél kiválóbb, sőt Rosebery szerint a legkitűnőbb kútfő Gourgaud emlékirata. Ennek a derék, szókimondó katonának durva realismusa legközelebb jár az őszinte igazsághoz. Bár hiú ember, nem szépítgeti megférhetetlen termé

szetét s bár tűzbe menne Napoleonért — egykor életét mentette meg Briennenél — szembe gorombáskodik vele. «Úgy szeretett — mondja róla a császár — mint a kedvesét szereti az ember; kiállhatatlan volt.» Féltékeny mindenkire, — Montholont párbajra hívta — s a tétlen életmód majd megöli. Únta az életet Szent-Ilonán, únta a fogságot, a magányt, legényi állapotát, únta, hogy udvari életet kell játszania a puszta-ságban, a palota minden szolgálatával s a palota legkisebb fénye nélkül, únta a semmivétést s únta önmagát. Ime izleltető naplójából: «Kedd, 25. — e: Unalom, unalom!» «Szerda 26. — a: Ugyanaz —» «Csütörtök: 27. — e: Ugyanaz.» — «Péntek 28. — a: Ugyanaz» — «Szombat 29. — e: Ugyanaz» — «Vasárnap 30. — a: Nagy unalom.»

De a féltékenység, düh és unalom vad kitörésein keresztül kidomborodik önmagának s különösen Napoleonnak érdekesen jellemzett alakja. Napoleon erkölcsi jellemét új világításban látjuk. Kívüle csak Rapp és Drouot szárnysegédek emeltek ki ily domborúan, hogy Napoleon mily türelmes, kedves, gyöngéd tudott lenni.

Rosebery ebből a forrásból merit Napoleon saját iratain kívül legbővebben, de ebből se kritikátlanul. Megrostálja az összes adatokat, de tapintatosan megkiméli az olvasót, hogy e kellemetlen rostálást szemeláttára végezze. Legtöbbször tisztázza a tényállást s csak néha kiált föl lemondólag, a mikor nem tudja az ellenmondó adatok hálóját kibogozni: «Hol találjuk az igazságot Szent-Ilonán?»

A források áttekintése után hozzáfog a dráma megrajzolásához, s első jelenetén a deportatió kezd.

* * *

Ha Szent-Ilona gyászos emlékezetű a francziáknak, emlékének felidezése még sokkal kegyetlenebb sebeket ejt az angolokon. Fájlniok kell, hogy elvállalták a bukott császár őrizetét, s még jobban fájlniok, hogy ezt az őrizetet oly ügyetlenül és megvetésre méltó módon teljesítették. Nyolczszáz millió livrejökbe került, hogy Elbába küldhessék, még többbe, hogy teljesen megfékezhessék, elszigeteljék a világtörténetnek ezt a veszélyes alakját. Roppant keményen bántak vele, de hát nem bánt-e ő ép oly keményen Európával — így okoskodtak.

Napoleon maga adta meg magát Angliának. A szövetség-

gesek ezt siettek felhasználni, s óhajtották, hogy Anglia legyen felelős személyéért. Ám az angol kormány is érezte a feladat nehézségét, s a miniszterelnök, lord Liverpool egész nyíltan írja lord Castlereaghnak, a külügyi államtitkárnak: «Szeretnők, ha a francia király lövetné föbe, vagy akasztatná föl Bonapartet, ez lenne az ügy legjobb megoldása.» Ugyanő állítja fel ezt az elmés dilemmát, Eldonhoz, a lordkancellárhoz írt levelében: «Egyet e kettőből. Napoleonnak vagy vissza kell vennie eredeti francia alattvalói minőségét, vagy nem. Ha igen, akkor francia lázadó, ha nem, akkor expedíciót úgy vezetett, mint egy «out-law» (rabló), mint proscibált, társadalmon és törvényen kívül álló egyén, hostis humani generis. Tehát vagy bánják el vele XVIII. Lajos mint lázadóval, vagy az emberiség, mint kártékony vadálattal.»*

Anglia mégis megkímélte magát a kiadás szégyenétől, s Napoleont a Ney sorsától, bár mégis kissé másként bánt el vele, mint ez gondolta. A császár eltökélte, hogy Arcolenél érte elesett barátja, Muiron ezredes neve alatt falusi nemesként fog élni Angliában; legrosszabb esetben internálják Dumarton kastélyba, vagy a Towerbe.

Az angol kormány azonban tovább gondolt. Minthogy politikája sarkköve ez időtájt a Bourbonok biztonsága volt, fölfogta, hogy csak akkor lesz békeség, ha a fölforgatás szeleme húszezer mérföldre lesz az oceán egy magányos szigetén, a honnan kérése s panasza s a hova európai híveinek sóhaja el nem hat. Angliában máris mutatkoztak a tory-kormányának igen kellemetlen jelenségek. A kik csak érintkeztek a császárral, majdnem mind rokonszenveztek vele, csodálták. Megbabonázta Maitlandot, a ki a *Bellérophonon* Angliába vitte, ép úgy, mint személyzetét, akár csak egykor Ussher, a ki az *Undaunted*en Elbába vitte. Maitland legénysége vallo-másai alapján így nyilatkozik: «Mondhattok rosszat erről az emberről, a mennyit csak kedvetek tartja, de ha az angol nép is úgy ismerné, mint mi, hajaszálát sem görbítené.» Keith lord pedig: «Vigye el a manó ezt az embert, ha találkája lett volna a régens herczeg ő fenségével, fél óra alatt a világ legjobb barátai lettek volna.» Bizonyos, az angol kormány félt,

*) A poroszok, különösen Lücher, szintén a mellett voltak, hogy egyszerűen lőjék föbe.

hogy az elégületlenek, a kik közül a sussexi herceg és lord Holland nyíltan pártolták, vezérökül fogadják. Az Egyesült-Államokban sem helyezhették el. Itt a hatalmak ellenőrzésén kívül esett volna, s maga mondta, hogy biz ő nem érte volna be az építéssel, ültetéssel, mint fivére Joseph, hanem igyekezett volna ott is államot alakítani.* Így esett a választás Poroszország indítványára Szent-Ilonára, a melynek paradicsomi állapotát Wellington is dicsérte. Persze, neki nem kellett oda mennie; innen kétes altruismusa.

A választás kitünő volt. A világ végén feküdt a sziget. Egyetlen szük kikötője volt, a melyről végtelen távolságba megfigyelhették, jelezhették a hajókat. Ezek közül még a semlegeseket sem eresztették közel.

Napoleont hallatlanul lesujtotta új otthonának hire; kijelentette, hogy nem megy oda elevenen. Majd visszanyerte önuralmát, s átesett a Savarytól és L'allemendtől való válás keserűségén is. A *Northumberlandon* azután már csak mint Bonaparte tábornokkal bántak el vele, ugyanazzal a respectussal, a mi egy szolgálaton kívüli angol tábornokot (general not in employ) megillet. A zsúfolt, nedves hajón egy tizenkét láb hosszú, kilencz láb széles kabin volt a lakosztálya, s a mikor a szomszéd kabint dolgozószobájának kérte, azt a feleletet kapta, hogy az már közös. Ha a fődélzetten fődetlen fővel jelent meg, az angolok nyugodtan föntartották kalapjokat. Ő, a ki az udvari ebédekkel is húsz percz alatt végzett, kénytelen volt a végnélküli angol eszem-izomot végigszenvedni. Cockburn tengernagy észrevette, hogy izeg-mozog, s megjegyzé, hogy valószínűleg nem olvasta Chesterfieldet, mert finomság hiján van. Napoleon az oroszlánszelidítést eleinte zokon tűrte: «Lánczoljanak le, ha akarnak, de bánjanak velem a köteles tisztelettel.» Szerencsétlensége még a durva tengerészekre is mély benyomást tett; a portsmouthi kikötőben csak a fenyegető haderő láttára vonták fel a horgonyt, s Cockburn szitkaira. «Nevelni Napoleont, s megfékezni a legénységet» — monda kitünő iróniával Rosebery —, «láthatjuk, sir Georg Cockburnenek elég kitöltött életfeladata volt.»

Megadásától számítva három hó múlva érnek Szent-

*) Ha Montholonnak hihetünk, Szent Ilonán fel is ajánlották neki Mexikót.

lonába, de Cockburn 1816 aprilisig marad mellette, míg a sziget új kormányzója sir Hudson Lowe megérkezik.

Sir Hudson Lowera nagyon szerencsétlenül esett a választás. Szűk látkörű, izgékony, tapintatlan és nagyon ellen-szenves ember volt, még legjobb barátainak nyilatkozatai szerint is. «Szeme, ha rám nézett» — mondá Napoleon az első látogatás után — «olyan volt, mint a csapdában fogott hyenae.» Fokozta Napoleon gyűlöletét az a tudat, hogy ez az ember a Corsican Rongers (korzikai vadászok) ezredét vezette valamikor ellene. Az ezred csupa megszökött és kivándorolt francziák-ból állott.

Védelmezői Henry katonaoorvos, Forsyth történetíró és az *Edward Lascelles* című regény névtelen szerzője, bár kitünő kötelességtudását kiemelik, hangsúlyozzák, hogy rideg jelleme, bárdolatlansága hamar kifortyant belőle. Walter Scott, a szélső tory szerint is bajos elhinni, hogy ő volt az a ritka ember, az a higgadt ítélőképességű nemes jellem, a kire ezt a fontos feladatot bízni kellett volna.

Wellington így nyilatkozik: «Sir Hudson Lowe kárhözatos választás volt. Nevelése ép oly kevés, mint ítélőképessége. Együgyű ember volt, a ki semmit sem ismert a világból, s mint mindenki, a ki járatlan a világban, gyanakodó és félős volt.» Ez a nyilatkozat annál nyomósabb, mert Wellingtonra ugyan nem lehet ráfogni, hogy valami nagyon szánta Napoleont. Malcolm tengernagy szerint a kormányzó nem volt gentleman.

A hatalmak kiküldöttei is csekély véleménynyel voltak róla. Montchenu így ír: «Nem csodálnám, ha nem sokára hal-lanám, hogy fejecskéje megszakadt annak roppant súlya alatt, hogy védenie kell egy megközelíthetetlen sziklát, a melyet szárazföldi és tengeri hadsereg őriz.» Sturmer, az osztrák, kiemeli idegességét: «Gyűlöletessé teszi magát. Az angolok félnek tőle s kerülnek; a francziák kigúnyolják; a biztosok panaszkodnak miatta s mindnyájan megegyeznek abban, hogy ijedős lélek.» Az orosz Balmain mindennapos vendége volt, elvette sógornőjét s mégis folyton mulat esztelensége rovására, a melylyel mindenütt csak árulókat s árulást lát.

A társas érintkezésben is kiállhatatlankodott. Montchenuvel, a ki betűt sem tudott angolul, folyton angolul akart levelezni, noha ő maga nagyon könnyen írt francziául. Végre

is azt javasolja, érintkezzenek latinul, mert ez volt a diplomacia nyelve a XVI. században.

Gyanakvó rögeszméi az örüléssel határosak. Montholon fehér és zöld babot küld Montchenunek, hogy ültesse el konyhakertjében. Ez elég közönséges dolog; a kormányzó azonban jegyzéket vált a gyarmatügyi miniszterrel, hogy Montholon nem akart-e a fehér babbal a Bourbonok fehér zászlójára, a zölddel egyenruhájára czélozni? Máskor Napoleon fiatal korzikai papja unalmában kilovagol zöld ruhában: Hudson Lowe rögtön azt hiszi, hogy a császárt akarja utánozni s meg akarja tévesztetni a hasonlatossággal a szolgálattévő tiszt éberségét. Megjegyezzük, hogy ez a pap fiatal, szikár ember, Napoleon pedig már akkor törődött s elhízott volt. Bertrand kis gyermekei egyszer XVIII. Lajos képe előtt azt mondják, hogy ez nagy kópé, s elfordúlnak a fehér kokárdától: a kormányzó rögtön jelentést tesz erről Angliába.

Nyomorúlt módon csavargott Longwood, a császár szállása körül, mert Napoleon nem akarta beeresztetni. Az első három hónapban hatszor fogadta, de öre mindannyiszor annyira kihozta őt sodrából, hogy nem kívánja többé látni, mert mindig megbánja, hogy méltóságáról meg kell feledkeznie. A további öt éven át nem is látják egymást többé, miután 1816 augusztus 18-án borzasztó összevezéssel váltak meg egymástól.

Napoleon maradt viszonyukban a győztes, a megközelíthetetlen, a helyzet ura. Bármikép örködött is a kormányzó, még azt sem tudta megakadályozni, hogy házi titkait megörizze. Akármit tettek, beszéltek házában, Longwoodban azonnal megtudták.

S roppant megerőltető porkoláb-szolgálatának mi lett a jutalma? Mindössze parancsnoka lett a ceyloni csapatoknak, s a mikor Londonba visszatérve busásabb állást kért, pártfogói egymás után elfordultak tőle. Semmi sem sikerült neki. A mikor O' Meara műve megjelent, becsületsértési pört akart ellene indítani, de addig gyűjtötte a czáfoló adatokat, míg a bíróság elévülés czímén megtagadta az eljárás megindítását.

A fiatal Las Cases, a ki három év múlva orgyilkosságnak esett áldozatul, Paddington-Greenben nyilvánosan megkorbácsolta.

Még holta után is úgy szólván abban maradt becsületének védelme. Forsyth vállalkozott rá három óriás kötetben, de oly olvashatatlan, hogy apológiáját a por fődte el, s a kormányzó alakja megmaradt a régi gyűlöletes árnyékban.

Ilyen örrel Napoleon többi panaszait sem lehetett rendezni. Ezek legfontosabbja a czimkérdésre vonatkozott. A czimkérdés azért lényeges, mert ebből ered a fogság bajainak s keserveinek legalább háromnegyed része, s mert ez akadályozta meg főkép, hogy a vitás pontokat személyes érintkezés útján simán nem oldják meg.

A czimezéssel való sértegetést Cockburn, Napoleon első öre kezdte meg. Meghívót küldött «Bonaparte tábornok»-nak, Napoleon ekkor így szólt Bertrandhoz, főudvarmesteréhez: «El kell küldeni ezt Bonaparte tábornoknak; utoljára, úgy hiszem, a pyramisoknál és a Tábor hegyén vívott csata alkalmával hallottam róla beszélni.»

Napoleon épen azért ragaszkodott császári cziméhez, mert kétségbe vonták. De mi alapon? Európa minden hatalmassága elismerte őt császárnak, s ha Anglia ezt kifejezetten sohasem tette, miért küldte hozzá 1806-ban lord Jarmouthot és Lauderdale-t tárgyalni oly teljhatalommal, a mint csak souverainekkel szokás? Castlereagh és Caulincourt megbízó levelei a chatilloni congressuson egyenlők voltak. Az 1814 április 27-én fölvetett jegyzőkönyv elismeri Elba szigetét független souverainitásnak, de hát ki volt souverainje, ha nem Napoleon? S sir Neil Cambell, az elbai teljhatalmú követ minek irt alá okmányokat, a melyek Napoleon császár ő felségéről szóltak?

A mi csak e czim viselésére igényt ad, megtörtént. A pápa kente fel; kétszer ünnepélyesen megkoronáztatott mint császár és mint király. Adományozott czimeit, általa nemesített maréchaljait, hercegeit, lovagjait mind elismerték, nem ismerték-e el ezzel felségi voltát is? Wellington még Józsefet, Napoleon egyszerű kreaturáját is királynak czimezte. Tehát csak hitvány csipkedés volt az angoloktól, hogy lefokozták a czimezését, s ugyanez a nemes szellem tölti el azt a parlamenti aktát, a mely fogvatartását rendeli el, s a mely folyton Napoleon Bonaparteről szól, hogy letagadja még francia voltát is.

Cockburn kijelenti, hogy nem ismer császárt, a ki a pa-

rancsnoksága alatt álló szigeten laknék, ismer egy Bonaparte tábornokot, «valószínű, hogy a «császár» név alatt Bertrand úr ezt az egyént értette».

Lowe folytatja a gyermekeskedést. Kötelességének ismeri elkobozni Hobhouse művét a száz nap történetéről, mert a szerző ezzel az ajánlással látta el: *Imperatorii Napoleoni*, a mit szórúl szóra úgy is lehet érteni, hogy «Napoleon hadvezérnek». Annyit megtett, hogy kézbesíttette Napoleonnak rokonai és egykori szolgálói leveleit, ha a császárra voltak is ezímezve, de visszatartotta egy Élphinstone nevű chinai utazó ajándékát, egy sakkjátékot, a melynek skatulyáján koronás N-betű volt. Pedig az utazó csak háláját akarta leróni, hogy Napoleon ápoltatta Waterloonál megsebesült fivérét. «Kísértetbe esünk kérdezni» — mondja Rosebery — «vajon Napoleon fehéreneműje, úgy a hogy volt, megjelölve a proscribált jellel, részesült volna abban a szerencsében, hogy Szent-Ilonán kimosás alá bocsáttassék?»

Halála előtt három hóval a fogoly a 20. angol ezrednek Coxe *Marlborough élete* című művét küldi. Lowe azzal a megjegyzéssel menesztí Angliába, hogy nem lehet elfogadni, mert első lapján rajta van a császári címér. Ámde az ezredparancsnok mást felel: «Ily ajándék, a melyet Napoleon egy angol ezrednek ajánl fel, ennek csak nagy örömet okozhat.»

Napoleont még halóporában is üldözi az angolok kicsinyessége. Hívei koporsójjára ezt az egyszerű nevet akarták ráírni «Napoleon», születése és halála helyével és évével. Lowe beleegyezik, ha a «Bonaparte»-t hozzá teszik. A hívek ragaszkodnak Napoleon intencióihoz, s inkább semmi nevet nem irnak a koporsóra.

Vagy talán azért nem adták meg neki a címet, mert mint császárt nem tarthatták volna fogva? Hát Napoleon nem tartotta-e fogva a pápát? Vagy azért, mert akkor XVIII. Lajossal egyszerre két uralkodója lett volna Franciaországnak? De Napoleon bizonyos területre való vonatkozással nem is igényelte a címet, csak ilykép: «Napoleon császár.»

S miért hogy épen Anglia haragudott a címbitorlásért? Hisz III. György több mint negyven évig ezímezte magát XV. és XVI. Lajos egyidejű uralkodása alatt Franciaország királyának, s csak a consulates alatt, Irland beolvasztása után tette le a régi címet, s formulázta azt ujra.

Napoleon azért ragaszkodott a souverainitás külsőségeihez, mint lényegesekhez, mert ő maga emberfölötti erőlködéssel érte el azokat; vakító pályájának delelő pontjait jelölték s nem akarta letenni egy idegen s ellenséges hatalom parancs-zavára. De úgy is gondolkozott, a mint a Montholonnak diktált tiltakozásból kitűnik, hogy Franciaországot sértik meg, azt a jogát tagadják meg, hogy fejét szabadon választhatta; ki akarják tépni történelméből tiz nagyszerű éve lapjait.

Napoleon eleinte kétszer javasolta, hogy fölveszi Miuron ezredes vagy báró Duroc nevét. Ezt az incognitót is megtagadták tőle, mert incognitót csak uralkodók szoktak használni. Uralkodók és utazók, meg büntetettek is, teszi hozzá éles sarcasmussal Rosebery.

A czímkérdéssel szorosan kapcsolatos az eltartási költségek kérdése, a mely megint sok bosszúságot okozhatott Szent-Ilonán. Hogy Napoleont nem tekintették monarchának, abba talán ez a kérdés is befolyt: így kevesebbe került őrizőinek. Szent-Ilona költségvetésében Hudson Lowe tizenkétezer livre fizetése a főtétel; ez több, mint a mibe Napoleon és egész udvara, ötvenegy ember tartása került, mert erre a kormány csak nyolcezer livre-t engedélyezett. Már pedig a szigeten méreg drága volt minden, s bár Napoleonnak szerény igényei voltak, a kormányzó maga is belátta, hogy a fukaron előírányzott összegből lehetetlen a foglyokat eltartani, s előterjesztést tett Bathurstnak, hogy emeljék föl az összeget tizenkétezer livre-re. Még így is valósággal a gyomrába nézett a foglyoknak: Montholonnal folyton levelez az elfogyasztott hús, bor stb. mennyiségéről. Bertrand kétszeres adagok szállítását kívánja, de Napoleon megtiltja ezt neki: «Minek avassuk be az angolokat háztartásunk belső titkaiba? Európa ránk irányozza minden szemüvegét; a kormányzó megtudja; a francia nemzet mindenkép becstelenné teszi magát.» Elhivatja konyhamesterét, átvizsgálja a számadásokat s leszállítja a kiadásokat. Látja, hogy szolgálsemélyzete éhezik, megparancsolja, hogy ezüstneműit törjék darabokra és adják el. Montholon egy nap közönséges cserépedényvel tálaltat, s Napoleont ez annyira leveri, hogy alig tud enni. Annál nagyobb az öröme másnap, a mikor Montholon bevallja, hogy a legbecsesebb ezüst tárgyakat megtartotta. Lowe nagyon elszégyelte magát, s nem okozott többé ily botrányt.

Pedig Rosebery szerint mindez csak ügyesen rendezett komédia volt, mert Napoleonnak volt elég készpénze, a miről végrendelete is tanuskodik. Ámde számított arra, hogy híre megy nélkülözésének, fölhevíti Európa képzelődését, s felháborítja a közvéleményt.* Ugyanilyen színi hatásra számított, a mikor ágya darabjaival akart befűtetni.

Mint éles emberismerő s mint minden rendkívüli képzelődésű ember jól tudta, hogy a közönség mennyire rabja a színi hatásoknak s ennél fogva egész életében barátjok volt. Így győzelmi jelentéseit a legyőzött uralkodó palotájából szokta keltezni. Ruháit úgy megválogatta, mint a színházi rendező. Szemlék alkalmával veteránokat állíttatott meghatározott helyekre, megtanulta előre beszerzett életrajzi adataikat s mily nagy volt elragadtatásuk, a mikor látták, mennyire számon tartja érdemeiket. Sokszor mesterségesen keringésbe hozatott híreket vereségeiről, s a mikor mindenki le volt verve, ágyúörgés tudatta fényes győzelmét. A moszkvai katastropha alkalmával, a mikor tűz, éhség, fagy tizedelte a grande armé-t, részletes tervezetet küld Párisba a Théâtre Français újjászervezéséről. Későbbi borzasztó vereségeiről szóló jelentését így végzi: «A császár egészsége sohasem volt jobb.» Mintha bizony ezrek és ezrek veszte ezzel szemben számba se jönne, s bármily veszedelem se zavarhatná meg a császári igazgatás rendes menetét.

Szent-Ilonán is értett még e fogásokhoz, mint láttuk. Ha az angol minisztereknek eszök van, — így nyilatkozott Napoleon — erre a háztartásra fehér lapot adnak. Így elhallgattatták volna az összes panaszokat; Európa nem beszélt volna róla s embereiről és ez alig került volna többjökbe, mint évi tizenhat-tizenhétezer livre-be.

Így azonban a csipkedések nem szűnnek. Csak egy példát még. Napoleon könyveket kér emlékirataihoz. Megadják neki, de a számlával együtt. Halála után Lowe elkótyavetyéli e könyveket néhány száz livre-ért, s így újabb szégyent hoz

*) L. a Montholonnak mondott tiltakozást: «Az önök miniszterei nem tudják, hogy egy fogságban lévő s szerencsétlen nagy ember látványa, minden más látványnál fenségesebb. Nem tudják-e, hogy Napoleon Szent-Ilonán, mindennemű nélkülözés közt, a melyekkel csak nyugalomát állítja szembe, sokkal nagyobb, sokkal szentebb, sokkal tiszteletreméltóbb, mintha a világ első trónján ülne.»

nemzetére, hogy nem őrizte meg az emlékeket, a melyeket Napoleon számos sajátkezű jegyzete tett még becsesebbekké.

A panaszok utolsó csoportja az őrizetre vonatkozik. Az amúgy is hozzáférhetetlen szigetet nevetséges módon megerősítették, telerakták őrszemekkel, csapatokkal, űtegekkel. A 480 méter magas longwoodi majorságot, a melyen Napoleon szállása volt, a sziget többi részétől három oldalról borzasztó mélység választotta el, összeköttetésül csak egy húsz láb széles földnyelv szolgált, de ez oly meredek volt, hogy Montchenu szerint, ha a többi rész őrizetére tizezer ember kell, ezt ötven is elzárja Longwoodtól. S mégis egy teljes ezred s egy század őrzi minden falát s ajtaját. Hátrább újabb katonai gyűrűk veszik körül, a melyek este összéb vonódnak. Minden halmon és hegyen táviró van, a mely a császár legkisebb mozdulatáról azonnal hírt ad Lowenak.

A tengeren hatvan mérföldnyire látják a hajók közeledését, s két ágyúaszád folyton czirkál a sziget körül, míg egy fregatt örködik a két ponton, a melyen egyáltalában ki lehet kötni.

Így hát a kormányzó szabadjára ereszhette volna Napoleont legalább a sziget belsejében. E helyett láttuk katonai kordonjait, s tegyük hozzá, hogy parancsörtisztekkel leseti a császárt éjjel-nappal a kuleslyukon át s még fürdőjében is. Napoleon megúnta a dolgot, s végre annyira elbujt szobáiban s kertjében, hogy a sziget lakói nem is látták, s csak az európai újságokból tudakolták, mi hírt hallani róla.

Történtek-e komoly kísérletek Napoleon kiszabadítására? kérdi Rosebery. Nimmel felel. Mesebeszéd, hogy Mexikóból kétezer pernambucoi száműzött francia tenger alatt járó hajót akart érte küldeni, s ily mese több van. Montholon szerint egy hajóskapitány kétszer ajánkozott, hogy egy millióért Amerikába szökteti, de a császár elutasította. Las Cases is kidolgozott egy szökési tervet. Napoleon érdeklődés nélkül hallgatta, s elfordulva a *Dictionnaire historique*ban kezdett lapozni.

Hova is szökött volna? Az egyedüli lehetséges helytől. Észak-Amerikától irtózott. Rendületlen fatalismussal mondá: «Mindig engedelmeskednünk kell sorsunknak. Minden meg van írva oda fent. Csak vértanuságom adhatja vissza a koronát dynastiámnak. Amerikában csak gyilkosságot vagy feledést látok. Jobb szeretem Szent-Ilonát.»

Szerzőnk nagyon találóan fejtegeti azokat a körülményeket, élet- és lélektani okokat, a melyek annyira valószínűtlennek teszik, hogy Napoleon meg akart volna szökni. Képtelenség, hogy egy megviselt, elhízott s ellustult testű ember megkísérelje a szökést egy magányos szikláról, a melyet számos sereg őriz, hogy hosszú és veszélyes óceáni út után oly vidékre vetődjék, a hol rá a Bourbonok bérgyilkosai várnak.

A döntő ok azonban : Napoleon már el volt kopva, pedig ő maga legjobban tudta, mit jelent ez. Austerlitznél így beszélt egyik tábornokáról : «Ordener el van használva. Az embernek csak egy ideje van a háborúra. Én jó leszek még arra hat évig ; azután magamnak is vissza kell vonulnom.» Csudálatos, hogy ez a határidő épen az orosz hadjárat korára esik, a melynek folyamán a császár oly szokatlan levertséget s erélytelenséget tanusított.

1809-től hizni kezd, s ezzel elkezdődik decadentiája. Eszméiben sokszor hiányzik a logikai láncolat, beszélgetései a phantasia kapcsolat nélkülöző csapongásaira mutatnak. Seregeinek száma felől mindig vérmes és hazug illúziókban ringatja magát. Lóra ülni fáradt ; ebéd után elnyomja az álom. Igaz, hogy mikor a végsőig hajszojják, a kétségbeesés erejével verekszik, s 1814-ben még csodás védelmi harczot folytat. De ez hadvezéri lángeszének utolsó föllobbanása. Továbbra is nagy hadvezér maradt, de csak a szobában, a térképen, s nem többé a csatamezőn. Az Elbáról hazatérőt testvérei s környezete puffadtak, gyomor- vagy vesebajosnak találják.

Hanyatlásának másik jele, hogy roppant szószátyár lett. Még Waterloo előtt is órákat veszteget el Gerard és Grouchy tábornokokkal ; fecseg nekik Páris politikájáról, a kamaráról és a jakobinusokról. Különösen föltűnik erélytelensége Fouchéval szemben. Ez «a száz nap» alatt folyton csalja, elárulja, s végre is kiszolgáltatja az angoloknak. Napoleon ezt jól tudja, s mégis csak Szent-Ilonán sopánkodik, hogy bizony jó lett volna Fouchét fölköttetni.

A csatamezőn sem nyeri vissza többé emberfölötti erejét. Nem szerez többé pontos híreket az ellenség mozdulatairól, s ő, a ki egykor leginkább annak köszönhetette diadalait, hogy villámgyorsan cselekedett, mintha elvesztette volna érzékét az idő értéke iránt. A waterlooi katastrophát mély egykedvűséggel fogadja, megjegyzi : «Úgy látszik, összekavarodtak.» Ezzel

megfordítja lovát s lépésben távozik. Visszatér Párisba, a hova június 21-én reggel hat órakor érkezik meg. Caulaincourt karjain megy az Elyséebe, Lavalettet borzasztó epileptikus kacajjal fogadja, s égnek fordult szemekkel szaggatottan beszél a végromlásról. Majd a képviselőházzal tudakozódik, de a helyett, hogy azon porosan, sárosan, eszímában a kamarába ment volna magnetikus személyiségével feltüzelni a honatyákat s ha ellenszegülnek, szétverni őket Cromwell módjára : hosszú minisztertanácsot tart, jobbján Fouchéval, a ki egyre meneszteti küldönczeit az ellenzékhez, hogy ellentállásra buzdítsa. Mindenki kéri a császárt, lépjen föl erélyesen, de ő mintegy megkövülten, mozdulatlan marad. Kocsija előáll, hogy a kamarába vigye : elküldi. Az ellenzék árulása láttára passiv marad s végre a második minisztertanácsban gépiesen aláírja lemondását. Mindennek vége ; a palota kiürül. Majd a katonaság, a lelkesedő néptömeg zajongja körül palotáját, hogy álljon élökre, de ő szökik előlük idegen kocsin, mintha ellenség elől kellene menekülnie. A Malmaisonba vonul, s ott regényeket olvas. Fölajánlja szolgálatait az ideiglenes forradalmi kormánynak, a mely válaszul felszólítja, hagyja el Franciaországot. Negyed óra múlva már Rochefort felé tart. József és mások biztatásaira, hogy szökjék velök Amerikába, nem felel. Végre rálép a *Bellérophon* hajóra, megadja magát Maitlandnak, s elszenderedik a hajóhídon *Ossiannal* kezében. A mikor felébred, akkor is alvónak látszik. Érdeklődni csak akkor kezd a dolgok iránt, a mikor Franciaország partjait Ouessantnál utoljára látja. Teljes öt óráig nézi távcsövén.

Hogy Szent-Ilonára viszik, még fásultabb ; szinte elnémul a csodálkozástól, hogy sorsa mint fordult, szerencse csillaga mily szédítően hanyatlott le. A szigeten későn, néha csak délután kelt föl, óra hosszat öltözködött, soká időzött a fürdőben. Ő, a ki egykor a napot tulságosan rövidnek találta a cselekvésre, most jól érezte magát a párnákon való henyéülésben.

Mindebből látjuk, hogy nem is akarhatott már szökni s újra küzdeni. A remény délibábjában azonban, hogy kiszabadul, még föl-föltűnt előtte. Remélt arra az esetre, ha bámulói : Charlotte hercegnő a trónra s lord Holland, az ellenzék vezére a miniszterelnöki székbe kerül. Hiába remélt, s hiába tartogatta a reménységet híveinek kis körében.

Kik voltak ezek a hivek? Első sorban kell emlitenünk a Bertrand házaspárt. A férj kitünő mérnökkari tiszt volt s most a főudvarnagyszerepét töltötte be. Loyalis csendben hallgat Szent-Ilonáról, míg társai telebeszélnek a világot, miközben saját személyöket is előtérbe tolják. Nagyon ragaszkodott a császárhoz, de ez rossz néven vette, hogy épen úgy ragaszkodott feleségéhez. Bertrandné angol creol eredetű s anyai részről Josephine császárné rokona volt. Királynői alak, rendkívül bájos teremtés, de a mellett nagyon szenvedélyes. A mikor meghallja, hogy Napoleont Szent-Ilonára viszik, a tengerbe akarja magát fojtani. Imádta a fényűzést s a nagyvilági szereplést. A császár után ő mondott le a legtöbbről, egészen a császárnak, férjének s gyönyörű gyermekeinek szentelte életét. Ezek egyikét Szent-Ilonán szülte s mosolyogva mutatta be Napoleonnak, hogy «ez az első francia, a ki Longwoodra lord Bathurst engedélye nélkül érkezett».

Gróf Montholon, a császár másik bizalmasa, állítólag ír főnemesi családból származott. Napoleon tíz éves kora óta ismeri; Corsicában, mint kapitány matematikai leczkéket adott neki. A középiskolát együtt járta Bonaparte Luciennel, Jeromossal és Beauharnais Eugennel. Nővérét elveszi Napoleon kedvence, a nemes Macdonald. Ismerte tehát a császárt homályos kezdetei idején, hozzáfűződött fénykorában, követte a számkivetésbe, s örökdió mellett egy szerető fiú gyöngédségével. Sőt még később is hive marad a Napoleon családnak. Résztvesz a boulognei regényes kalandban, fogoly III. Napoleonnal együtt hat évig, a mint fogoly volt hat évig I. Napoleonnal. Ez iránt vak megadással viseltetett, jólelkű feleségével együtt, a ki zongorajátékával sokszor fölvidította Napoleont.

Las Cases marquis volt a legtökéletesebb világhi a longwoodi udvarban. Kalandos pályát futott meg, királpárti nemes tengerésztiszt, a forradalom idején emigrans, Londonban éhező földrajztanító, majd Brumaire 18. után visszatérve Bernadotte katonája s államtanácsos lett, s Napoleont bukása után követte Szent-Ilonára. A császár nagyon vonzódott hozzá, mert ő is végtelenül vonzódott a császárhoz. «Ő az istenem» — szokta mondogatni. De a császár azért is szerette, mert született főnemes volt, s a Faubourg Saint Germain iránt Napoleon kissé neveltséges vonzalmat érzett s mert Las Cases-

nak olyan tapasztalatai voltak, minőket Napoleon személyesen nem gyűjthetett, de a melyek iránt érdeklődött. Társai rendkívül féltékenyek voltak rá, csak jezsuitának hívták, s nagyon örültek, a mikor Hudson Lowe javaslatára az angol kormány eltávolította a Fokföldre.

Gourgaud tábornok legkiválóbb jellemvonását: a leghevesebb féltékenységgig menő szeretetét Napoleon iránt, már említettük, s jeleztük azt is, mily kiállhatatlan volt a tétlen életmód következtében. Sturmer így jellemzi: «Nagyon vitéz és kiváló tiszt, de cseppet sem udvaronc.» Valóban, minden inkább volt, mint az. Napoleon egyszer kérdi: «Hány óra van» — «Tíz, Sir» — «Oh, mily hosszúak az éjszakák!» — «Hát még a napok, Felség.» — Bizony csöppet sem volt alkalmas arra, hogy Napoleont szomorú helyzetében vigasztalja, napjait megédesítse.

Sőt kínozta és kellemetlenkedett neki. Nemcsak ingerlékenységével. A mód, a melylyel anyja számára évdíjat kér Napoleontól, a tolakodással határos. Ha az egész környezet haza írt leveleiben kétségbeejtőnek tüntetik föl helyzetüket, Gourgaud rokonainak rózsás színben festi azt. Bár hazugságait az a jámbor óhajtság adta ajkára, hogy megnyugtassa övéit, ez épen császársja politikája ellen irányult.

Napoleon jobb napjaiban sokat ingerkedett vele. Gourgaud azonban nem értette a tréfát, rögtön dühre fakadt, sírt, toporzékolt, hogy gyermekként bánnak vele, bár harmincz-négy éves, tizenhatsz évét szolgál, a szent Lajos-rend lovagja, tizenhárom hadjáratban vett részt, három sebe van, s megmentette a császárt!

Végre is tűrhetetlenné válik otléte. Szép szerével eltávolítják azzal a titkos megbizással, hogy Sándor czárnak adja át Napoleon levelét, a melyben közbenjárását kéri. Európában első dolga összekapni Walter Scottal, császársja védelmére kelvén, majd Ségurral, az orosz hadjárat kitünő történetirójával.

Sokat olvashattuk, hogy Napoleont a sziget angol hölgyei is becézgették, s hogy kalandjai is voltak velők. Ilyenek a Balcombe nővérek, Mis Wilks, Gourgaud ideálja, Miss Robinson, «a nympa», s Miss Kneipps, «a rózsabimbó». Rosebery úgy találja, hogy a császár nem érintkezett velők nagyon sokat. Legjobban szerette a 15 éves pajkos és szokimondó

Betsy Balcombeot, első gazdája, egy szállító leányát, a ki mérséren inceselkedett vele, míg ez meg nem unta a dolgot.

Napoleon udvarához tartozott azután egy szerzet, mely ugyancsak megkeserítette életét: az egerek és patkányok óriási és veszedelmes hada. Harapnak, marnak, s valóságos vadászatot kell ellenök rendezni. S az angol élczlapok kiváló gyöngédséggel minduntalan ábrázolják ezt a helyzetet. Napoleon fogadtatása Szent-Ilonán népe: a patkányhad által; Napoleon rátukmálja alkotmányát a patkányokra; az alvó Napoleon mellett őrt áll egy kémkedő egér — ezek s mások a nemes torzképek tárgyai.

A biztosok, a kiket Francia-, Oroszország és Ausztria kiküldött, hogy személyesen győződjenek meg Napoleon őrzéséről: Montchenu, Balmain és Sturmer voltak. Főfeladatukat azonban, hogy a császárt színről színre szemmeltartsák, nem sikerült teljesíteniök, bármiként erőltették is szemeiket a távcsővel. Csak egyikök, Montchenu látta a császárt — s ez is csak halálos ágyán. Így hát egyéb dolog hiján azzal töltöték idejüket, hogy fecsegték, szidták egymást és Hudson Lowet, czivakodtak, vetélkedtek egymással és a kormányzóval.

Montchenu vette legkomolyabban hivatását, s ezért a legnevetségesebb. Különb ostoba, öreg szoknyavadász volt. «Azok közé az emberek közé tartozik» — mondja Napoleon — «a kik elhitették a világgal, hogy minden francia született bohóc.» Napoleon egyszer szép zavarba hozta: meghívta ebédre. A biztos ugyan nagyon szerette volna látni a császárt, de mégis azt felelte: «Azért vagyok itt, hogy a császárt őrizzem, nem pedig hogy vele ebédeljek.»

Kellemes ellentéte a tapintatban az orosz Balmain, de ennek utasítása is különb volt hazulról: «Bonaparteval való viszonyában figyeljen a kiméltre és mértékre, a melyet az ilyen kényszerhelyzet követel, s az a személyes tekintet, a melylyel neki tartozunk.» Ez utóbbi mondatot Sándor czár maga húzta alá.

Különb egyetértettek a Lowe ellen érzett keserű megvetésben, fizetésök keveselésében, s az éghajlat okozta ideggyöngeségben. Az ifjú osztrák Sturmer valóságos hysteriát kap az égaljtól, s már 1818-ban távozik. Nem hagyott űrt maga után.

Longwood akkoriban csak istállószerű barakokból állott. Szél söpörte, nedvesség és forró nap járta át ezeket. A sziget

egyedüli lakályos házát a kormányzó foglalta el: Napoleonnak meg kellett elégednie két szobával, a melyek szélessége és hosszúsága körülbelől 12—14 láb volt. Itt minden elfért: a császár, minden hódításának, dicsőségének összezsugorodott emlékeivel együtt. Ablakai az angol őrseregnyújtottak ki látást. A barna festésű szoba szögletében állott zöldselyem függönyű, kis tábori ágya, a mely Marengonál és Austerlitznél is vele volt. Egy spanyolfal, s a kályha közt volt pamlagja, a melyen könyvhalommal körülvéve a nap legnagyobb részét töltötte. Az egykori fény és boldogság hajótöréséből megmarad még ezüst mosdója, a Mária Lujza képe Isabeytől, a melynek eredetije nemsokára éli idylljét Parmaban Neipergje karjaiban; a báránynak lovagoló római király képe Thibaulttól, s egy szobrocskája, Josephine miniatur-képe, Nagy Frigyes ébresztő órája, az első consul olaszországi órája, láncza: Mária Lujza hajfonata stb.

A másik szobában könyvespolcz, s egy másik ágy, a melyre akkor dől, ha — a mint gyakran megesett, — éjtszaka vándorol szobáiban.

A nap legnagyobb részét fehér pongyolában töltötte, nyitott inggel, fején vörös, koczkásselyem sipkával, lába alatt könyvek garmadájával. Vagy zöld, kopott vadászruhájába öltözött, a melynek gombjai leszakadtak. Híres kis kalapjáról a waterlooi csata második évfordulóján lefejtette a kokárdát, s hű komornyikjának adta emlékebe. Rendesen 11 óraker egyedül reggelizett, 2 óraker öltözött föl, s 7 óraker ebédelt. Olvasott, beszélgetett s halálra únta magát.

Csak a lázas munkában érezte jól magát, s Európa hatalmasai, a mikor e szigethez lánczolták, a gyilkosság oly módját választották, a melyről azt is mondhatták, hogy öngyilkosság. Napoleont tulajdonkép agyának és idegeinek többé nem a kellő módon foglalkoztatott ereje paralysálta és ölte meg.

Ha kiment a házból, — a mi mind ritkábban esett meg — a külső díszre sokat adott. Hat lovas zárt hintóba ült; mindkét oldalról csatlósok lovagoltak ablaka mellett teljes díszben. Oly sebesen hajtattott, hogy a rossz utakon minduntalan fenyegette a fölborulás veszélye.

Az etikettere otthon is nagyon ügyelt. Embereinek állva kellett vele beszélgetniök, míg majd kidőltek. Csak

hívására léphettek be ; fontosabb dologban kihallgatást kellett kérniök.

Ebédjét arany- és ezüst edényvel szolgálták föl a diszruhás szolgálók. Huszonöt perc alatt végzett, s a desszertnél fölolvastott egy-egy francia szomorújátékot.

Néhányszor, eleinte, ki is lovagolt, később oly kevésé használta lovát, hogy maga élcelődött: «Lovam olyan kánok, mint annak a rendje ; jól táplált és semmit sem csinál.» Jobb szeretett kertészkedni, vörös papucsban, nagy szalmakalappal. Ásott, kapált, ültetett, hogy valami árnyas helyre tegyen szert. Nagy boszuságára Lowenak, a kinek kémkedését az ültetvények megnehezítették.

Nem irt, — vonásai mindinkább olvashatatlanok és kúszáltak lettek — de tollba mondott, néha egész éjjel, míg emberei elalélta. Sokszor kártyázott és csalt, hogy megnevetesse társait. Pénzöket sohasem vette el. Sakkozott is, de itt rossz stratégiának bizonyult, udvaronczaiknak nagyon kellett ügyelniök, hogy meg ne verjék.

Szeretett felhangon olvasni, de nem tudott jól szavalni. Hallgatói néha el is szunnyadtak e közben. «A francia tragédia nagyon meleg éghajlat alatt megteszi ezt a hatást» — jegyzi meg a gúnyos Rosebery.

Corneillet kedvelte leginkább, mint a fenséges, tiszta tragédia mesterét. Darabjaiban «a nagy emberek sokkal igazabbak, mint a történelemben ; csak válságos pillanatokban látjuk őket, a melyek kifejlesztik lelköket, a végső elhatározások perczeiben, s nem terhel bennünket ama részletek és hozzávetések előkészítő munkája, a melyeket a történetírók gyakran hamisan adnak elénk. Ez megannyi nyereséget jelent a dicsőségre nézve, mert bizony sok nyomorúság van az ember életében, hullámszó, kétség : mindennek el kell tűnnie a hőben. Ez a monumentalis szobor, a melyen a hús gyengesége és borzongása nem látszik meg.» Corneille után szerette Racinet, Beaumarchaist, az *Ezeregy éjet*, a bibliát, Homért, Virgilt, Euripidest, Miltont, Hume-ot, Le Sage-t, de mindenek fölött Ossiant és Voltaire *Zaireját*.

Bossuetről hallgat a krónika, pedig Napoleon életére határozó befolyása volt. A *Discours sur l'histoire universelle*, s abban Cæsar, Nagy Sándor példája ragadta meg egykor képzeletét, a mint Lodi fölköltötte nagyravágását.

Egész életében nagy könyvbarát volt, akár csak Goethe. Már Brienneben kétségbeejtette a könyvtárnokot mohóságával, táborába egész könyvtárt vitt magával, s postakocsija ablakán dobálta ki a már elolvasott köteteket. Waterloonál is 800 kötetje volt vele; az egész 70 kötet Voltaire is.

Most magányában minden czél nélkül összeolvas történelmet, költeményes, bölcsészeti, hadtudományi műveket, s nagyon sok emlékiratot. Mindezeket teleirkálja, vagy teleiratja jegyzeteivel. Beszélgetéseiben nem fakad ki annyira, mint várnók. Okosan, lendülettel, hibáit megvallva, a legtöbbször nyíltan és brutálisan nyilatkozik, s nyilatkozatait valószínűleg Gourgaud adja vissza legjobban.

Sokat beszélget a vallásról. Bár szent Pált szerette olvasni, a keresztyénséget kicsinyelte. Kárhoztatta, hogy nem elég vén; nem kezdődött a világ kezdetével, s azt tartotta, hogy a kereszt és töviskorona nélkül nem is hatott volna annyira. Különben ő azért sem fogadhatja el ezt a vallásformát, mert gyehegnára juttatja Platót, Sokratest s az összes angolokat.

Krisztus istenségét tagadta, s csak emberi létezését fogadta el. «Bizonyosan fölakasztották, mint annyi fanatikust, a ki a prófétát, a Messiást akarta játszani. Akkoriban minden évben megesett ilyen dolog.» Inkább hajolt a mohamedanizmushoz. Ez tíz év alatt hóditotta meg a világot, míg a keresztyénség 300 év alatt rendezkedett be. A katolikus ritust bámulta, de csak a népre gyakorolt nagy hatásáért; nem szerette a hieráchiát. A protestantizmusban csak a papok nősülhetését tartotta jónak. A pápaság elvi ellensége, mert szerinte az államfőnek egyszersmind az egyház fejének is kell lennie.

A philosophiában materialista volt. Furcsa elméletei voltak az ember keletkezéséről. Azt mondta, hogy az atmosphæra bizonyos hőmérséke vagy napsugár és villamos fluidumok költötték világra agyagból, mint már Herodotos mondja az egerekről, hogy a Nilus iszapjából erednek. «Mondhattok, a mit akartok, nincs egyéb, mint több-kevesbbé szerves anyag. A vadászaton megnyitattam a szarvasokat, s láttuk, hogy belsejök ugyanolyan volt, mint az emberé. Ez csupán tökéletesebb lény talán, mint az ebek és fák, s jobban él. A növény az első szeme a láncznak, melynek utolsó szeme az ember.» — «Kedves Gourgaud, ha meghaltunk, egészen meghaltunk. Mi is a lélek? Ha az ember alszik, vagy örült, hol van a lélek?» —

«Ha vallást kellene fogadnom, imádnám a napot, mert ez termékenyít meg mindent; ez a föld igazi istene.» Nem hihet a büntető és jutalmazó Istenben, mert «a becsületes emberek mindig szerencsétlenek, a gazok mindig szerencsések. Meglásásatok, hogy Talleyrand ágyban hal meg.»

Mindez nagyon természetes. A forradalom gyermeke volt, a mely megtagadta a vallást és Istent. A tábori élet viszállyai az egyházzal mindinkább eltávolították tőlök. S még is restaurálta a francia egyházat, megkötötte a concordatumot és kényszerítette tisztjeit, hogy misére menjenek vele, bárhogy vigyorogtak is hitetlenségökben az isteni tiszteleten. Mindezt államraisonból tehetta.

Bár annyi bizonyos, hogy néha legalább is kételkedett. Följegyezték róla, hogy Egyiptomban egykor az Isten nem létét vitató tudósaitól a csillagos égre mutatva kérdezte:

«Nagyon szellemes mindez. Uraim, de hát ki csinálta mindezt?» * Szent-Ilonán meg így nyilatkozott: «Csak bolond állíthatja, hogy hitvallás nélkül fog meghalni. Annyi dolog van, a mit nem tudunk, s a mit nem tudunk megmagyarázni.»

Egyéb nyilatkozatai mintegy politikai programmok, a melyeket a nyilvános közzétételre szánt, s így nem tekinthetők benső gondolatai kifejezéseinek. Életírói már annyira kiaknázták ezeket, hogy szerzőnk nem is foglalkozik bővebben velők.

Annál jobban érdekli az, a mit Angliáról beszélt a császár. Nekünk elég tudnunk, hogy az angol nemzet jellemét nagyra tartotta: «Nincs más nemzet, mint a francia és az angol. A többi nem számít.»

Nemzete történelme legnagyobb alakjának XIV. Lajost tartotta, mert ez árulta el a legnagyobb lángészt óriás tömegek parancsnoklásában.

Családjáról is nyers őszinteséggel nyilatkozik. Származásánál fogva inkább tartja magát olasznak, mint corsicainak, mert családja Toscanából vándorolt be, de viszont francia voltát sem lehet kétségbevonni — úgy mond — mert ő 1769-ben született, Corsicának Franciaországhoz történt

*) Ezt az adatot Carlyle és Emerson Bourienneből merítik és sokat adnak rá, mint Napoleon *sincerity*-jének bizonyítékára. Rosebery erősen kétségbe vonja valóságát.

csatolása után. Azután csak kilencz éves koráig élt ott, s csak 1786-ban tért haza három évre, továbbá Egyiptomból visszaérkezvén s Elbára hajózáván látja egy-egy perczre. Nyiltan beszélt atyjáról, a ki mindig pazarló világfi módjára élt, de a mikor 35 éves korában Montpellierben haldokolt, keveselte a kapucinusokat, a kik körülvették, úgy hogy a nép azt hitte, hogy szent.

Anyját és dajkáját mindenenk fölött szerette. Megindító részlet, hogy anyja agg és vak létére is útra akart kelni hozzá Szent-Ilonára, s így irt neki: «Túlságosan öreg vagyok, hogy kétezer lieu-nyi utat tegyek meg. Talán meghalnék útközben, de se baj, közel hozzád halnék meg.» A császár dajkáját is nagyon szívébe zárta, s a pápa Párisban oly figyelmes volt iránta, hogy Napoleon anyja is irigykedett reá.

Szeretett-e még nőt kívülök Napoleon? Talán Josephinet. «Majd mindig hazudott, de mindig szellemesen, hacsak nem kora forgott szóban. E részt úgy összegabalyodott, hogy ha állításait össze kellett volna egyeztetni, azt kellett volna fölvenni, hogy Eugén tizenkét éves volt, a mikor megszületett.» Kár, hogy mindig féltékenykedett, de csodálatosképen Mária Lujzára nem volt irigy.

«Mária Lujza maga volt az ártatlanság, szeretett engem, s ha nincs mellette a gaz Montebello és Corvisart, eljött volna velem.» Kis félénk asszony volt, a ki mindig rettegett annak láttára, hogy a francziák közt van, a kik nagynénjét meggyilkolták. Sohasem hazudott, s jó arczczal fogadta azokat is, a kiket utált. Sokkal okosabb volt, mint atyja, a kit családjából egyedül szeretett; sohasem szenvedhette anyósát. Valódi titkár volt, a kinek mindent meg lehetett mondani. Bájos gyermek, jó feleség, élete megmentője volt — így végzi — de ám-bár szerette, azt hiszi, hogy mégis jobban szerette Josephint. «Ez valódi asszony vala. Én választottam, vele emelkedtem. Sohasem hagytam volna el, ha gyermeket szült volna nekem.»

Fiára haragszik, bár mindig rá gondol. Gourgaud születése napján virágesokort nyujt át neki azzal, hogy a római király küldi. «Bah» — feleli durván Napoleon — «a római király nem gondol többet rám, mint te rád.»

Testvéreiről kis véleménye volt; dolyfös, tehetségökön fölül nagyravágyó, kéj- és pénzszomjas lényeknek tartotta. Pauline nővéréről azt mondta, hogy kapzsisága nem ismert

határt s egyszer halálos ágyon fekvő nagybátyja párnája alól lopta ki az erszényt.

Szeretőiről is szabad szájjal beszélt: Walewska, Grasiné, Duchatel, Gallieno, Pellaprat, Fourès asszonyokról és Georges kisasszonyról. Ha politikájának bukásáról eleget sópáncodott, rendesen erre a themára tért át. «Ezek a beszélgetések rossz kedvre hangoltak. Menjünk a salonba és beszéljünk ifjúkori szerelmeinkről.»

A legszívesebben háborúira emlékezett vissza. Hatvan csatában vett részt, s az a tapasztalata, hogy először ép úgy verekszik az ember, mint utoljára. Legbüszkébb volt a borodinoi, austerlitz-i és eckmühli ütközeteire. A forradalmi tábornokok közül Desaix-t, Hoche-t és Dumouriez-t becsülte a legtöbbre. A legnagyobb francia hadvezérnek azonban Turenne-t tartotta.

Minket különösen az érdekel, hogy szerinte az ellenséges vezérek közül Alvinczy volt a legjobb. Olaszországi bulletinjeiben azért nem emlegette ezt, hogy csak tartsák Bécsben ügyetlennek, s hívják vissza, míg agyondicsérte Beaulieut, Wurmsert, Károly főherceget, a kiktől nem félt. Ebben a taktikájában nem is csalódott: Alvinczyt visszahívták Arcole után, s nálunk is inkább csak a «Kend az az Alvinczy?» — adoma őrizi emlékét.

Pénzügyi kérdésekkel is szívesen foglalkozott a császár s szerette megcsinálni különböző jövedelmű emberek költségvetését. Képzeteiben kifestette, hogy élne Párisban napi tizenkét francból, vagy még kevesebből.

Három pont volt, a melyre mindig vissza-visszatért panaszaiban: hogy nem halt meg pályájának valamely kimagasló pillanatában, hogy elhagyta Egyiptomot és lemondott keleti terveiről, s hogy elvesztette a waterlooi csatát.

«A történelem kedvéért Moszkvában, Dresdában, vagy Waterloonál kellett volna meghalnom. Ha a Kreml ágyúgolyója ölt volna meg, oly nagy lettem volna, mint ők (Nagy Sándor és Cæsar), mert intézményeim, dynastiám fönmaradtak volna Franciaországban, míg most majdnem semmi vagyok, annál semmibb, mert fiam nem jut vissza trónomra.» Legbüszkébb pillanata 1812-iki drezdai időzése volt, a mikor Európa összes souverainjei, a szultánt, a czárt és az angol királyt kivéve, lábainál heverték.

Ha Egyiptomban folytatja a háborút, pályája — úgy tartotta — vetekedik vala a Nagy Sándoréval, a ki igazi hőse volt, nem annyira háborúi, hanem nagyszerű politikája miatt.

A kelet pusztasága nagyon vonzotta képzeletét, s francia-arab csapatok segítségével Kelet császárságának megalapításáról álmodozott. «A Kelet csak emberét várja». Két csatornát tervezett: a Vörös-tengert akarta összekötni egyrészt a Nilussal, másrészt a Földközi tengerrel. 60—70,000 benzülöttel s 30,000 francziával az Euphratesig szeretett volna vonulni, Egyiptomból benyomulni Indiába, hogy az angolokat elkergesse. Éles szemmel látja már az oroszok előrenyomulását. Már Persiában vannak s a legbiztosabb léptekkel haladnak előre, az egyetemes uralom felé.

India volt legmerészebb álma. Orosz hadjáratát is azért kezdte: azt állította, — hogy Oroszországon, Erivanon, Tiflisen át férjen hozzá az angolokhoz Ázsiában.

Waterlooi katastrófáján nem tudott megnyugodni: «Oh, ha újra el lehetne kezdeni» — sóhajtotta. Nem bírta fölfogni, mi okozta vesztét. Talán a június 17-iki eső, talán hogy Grouchy helyett serege élére nem állította Suchet-t, a tábornok élére Soult helyett Andréossy-t; a gárda élén egy Lannes —, Bessières — vagy Lobaunak; a lovasság élén Muratnak kellett volna állania. Hátha Cousel vagy Lamerque lett volna hadügyminiszter? Hátha nem támad, hanem várja a támadást? Az ellenség nem mert volna kikezdeni, hisz proclamatiói mind Waterloo után kelteződnek. Ily kérdésekkel tépelődik, s arra az eredményre jut, hogy az angol fegyelem és kitartás döntötte el a csatát.

Mit kellett volna Waterloo után tennie? E részt csak egygyel jött tisztába: fölköttetni Fouchét. «Már össze állítottam a haditörvényszéket; az Enghien herczegét, mind olyanokból, a kik mertek.» S ezzel ő felsége kifejező jelt ad nyakendőjével.

Lanjuinaist, Lafayettet s egy tuczat, nem, száz más le kellett volna fejeztetnie. A Tuillériákban összegyűjteni az államtanácsot, föltüzelni hatezer testőrt, a nemzetőrséget, szétkergetni a permanens kamarát. Ezzel tizenöt napot nyer; ez alatt százezer embert gyűjthet Párisba, megerősítheti a várost s szerencsét próbálhat.

Így csapong képzelete, de a valónak szemébe néző esze

mindig kiábrándítja. Végzete volt a bukás; nem lehetett elhárítani. A nép elejtette, minthogy ő is elejtette a népet.

Mert Napoleon nem volt az a democratá, a minőnek a közhiedelemben szerepel, Ifjúkorában ugyan barátja a Robespierreknek, de mint császár meglátja a szakadást maga és a nép közt, s visszaborzad minden forradalomtól, népmozgalomtól és rendetlenségtől jobban, mint a veszett csatáktól. Az éhes népet foglalkoztatja; kelmékbe, butorokba, más iparba milliókat öl, hogy csak elfojtsa a nép forrongását.

A forradalom ütötte lelkére a bélyegét. Képvisele és megtestesítette azt, de szünet nélkül, hallgatagon küzdött ellene. «Igaz, hogy a forradalom fia volt» — mondja találóan Rosebery — «de oly fia, a kinek egyetlen gondolata az volt, hogy édes anyját megfojtja.»

A népre lövetni félt. Egész életében sajnálta, hogy a vendemiairei lázadás elfojtásában szerepet játszott. Nem akart semmi érintkezést a forradalommal, még azon az áron sem, hogy megmentse magát és trónját. Keserű megvetéssel mondta, hogy látta XVI. Lajost, a mikor a Tuillieriák erkélyéről vörös sapkával fején üdvözölte a tömeget. Ő egy perczre se tette volna föl a vörös sapkát, hogy meneküljön. Waterloo után a külváros népe ellepte palotáját s könyörgött, álljon elére, akadályozza meg a hűbériség visszatérését, a nemzeti javak visszavételét, az idegen uralmat, de ő irtózott fölkelteni a népszenvedélyt, a melynek borzalmait megismerte. Egész lénye föllázadt ellene, hogy a canaille királya legyen.

Pedig úgy Sándor czár, mint Talleyrand megegyeznek abban, hogy úgy még megmenekülhetett volna a végromlástól. Lavalette szerint XVIII. Lajos uralmának tizennyolcz hava, a mely alatt Napoleon Elbán volt, Franciaországot visszavezették 1792-re. A nép kevésbé óhajtotta a császár visszatérését, mint a Bourbonok pusztulását. Visszatérvén nemcsak, hogy nem fordul a néphez, hanem még a népképvisellel is megvetően bán el, úgy hogy ez örülni látszik Waterloonak.

Hogy lehet mégis, hogy harmincz éven át a continens összes democratáinak és liberálisainak az ő neve lett az egyesítő jelszava, holott a liberálisok iránt ép oly kevés rokonszenvet érzett, mint a democraták iránt? A liberális törekvéseket azokra hagyta, a kiket megvetőleg idéologoknak hívott. A rend, az igazság, az erő voltak uralkodásának s köz-

igazgatásának eszményei, nem pedig a szabadság, vagy épen egyenlőség. A liberális legenda, a mely nevéhez fűződik, csak úgy magyarázható, hogy a forradalomnak ez a fia alázta földig és csonkította meg az ősi európai absolut dynastiákat, nem törődve korukkal, hagyományaikkal, jogczimeikkel, fojtotta meg végleg az ancien régime-t gyűlöletes kiváltságaival s hűbéri jogaival. Ő nyitott tért a tehetségeknek, ha kunyhóból támadtak is. A népnek a forradalmat képviselte, a mint a seregnek a gloire-t.* Senkiséem emlékezett vissza arra, vagy is inkább senki sem törődött azzal, hogy kemény zsarnok volt, hogy tékozolta Franciaország vérét és pénzét, hogy inkább lemondott trónjáról s megadta magát ellenségeinek, sem hogy a fölkelt nép élére állott volna. S bukása után szentilonai szenvedései, fogsága csak érzelmes módon erősítették az emberekben a részvétet, a szeretetet iránta, a ki a szent szövetség reactionarius fejait egykor jármába hajtotta.

A szabadság hőse lett, pedig nem volt a szabadság barátja, csak a szabadság egyéb ellenségeinek ellensége.

1815 október 15-től 1821 május 5-ig volt Napoleon Szent-Ilonán. Ekkor következett be halála a nélkül, hogy sokkal előbb sejtették volna. Arnott orvos, a ki az elbocsátott Antommarchi utóda volt, csak nyolcz nappal a katastrophá előtt ismerte föl, hogy Napoleon halálosan beteg.** E napokban a császár már folytonos deliriumban volt. Szakadozott kiáltásokat hallatott: «Franciaország! A sereg! A sereg éle!» Félelmetes erélye utoljára még egyszer föllobbant május 5-én reggel. Kiugrott az ágyból, birkózott Montholonnal, s magával rántotta a padlóra. Azután este hat óráig csöndes maradt, s ekkor kilehelte lelkét. A szigeten halála órájában borzasztó orkán dühöngött, földöntötte az angol örök sátrait s gyökerestől kitepte a szomorú füzet, a melyet ő ültetett. A derék Marchand letakarta a holtesttet a marengói köpönyeggel; hívei zokogva állották körül. Halálának hírére a künn várakozó Lowe néhány férfias szót ejtett, a mely a helyzethez

*) Tudvalévő, hogy Emerson és Carlyle is hasonlóan fejtegetik ezt a kérdést.

***) Rosebery hosszabb fejtegetés után arra az eredményre jut, hogy Napoleont nem az éghajlat okozta májbjaj, hanem gyomorrák ölte meg, mint atyját is.

méltó volt, de azután tüstént méltatlan czivódás tört ki. Rög-tön látni akarta a halottat; nem akarták bebocsátani. A koporsó fölirata — a melyről már megemlékeztünk — volt a veszekedés másik tárgya. A harmadik, hogy nem volt szabad az elhunytat Franciaországba szállítani.

Másnap ünnepélyesen ravatalra tették, s Montchenu végre megláthatta azt, a kire mint előre hiába leselkedett. Négy nap mulva volt az egyszerű temetés. A koporsót, a melyre marengói köpenyét és kardját tették, angol katonák emelték a négy császári lótól vont kocsira. Sirját két szomorú fűz alá, egy sebesen zuhogó patak mellé ásták, a melynek forrásából került a víz asztalára. Diszlövések búcsúztatták a nagy halottat.

S tizenkilencz év mulva egy francia királyi fregatt, a *Belle Poule*, Lajos Fülöp, a polgárkirály egyik fiának, Joinville hercegnek parancsnoksága alatt, fedélzetén a hű Bertranddal s fiával, Gourgaudval, a fiatal Las Cases-zal, Marchanddal s Napoleon egy pár más szolgálójával kötött ki Szent-Ilonán, a császárt, kivánságához képest, nemzetének haza viendő.*) Megérkezésének 25. évfordulóján ásták ki tíz órai munka után; megnézték testét, s teljesen érintetlennek találták még megbékélt vonásait. Egy decemberi fagyos reggelen érnek tete-mével Párisba. Útjuk valóságos triumphus. A *Dôme des invalides*ban várakoznak a király, a hercegek, miniszterek, az ország fejei beláthatatlan, szorongó tömeg közepett. Most hirtelen egy kamarás lép a küszöbre s visszhangzó ércszóval jelenti: «A császár!» Mintha élő császár jönne. Bevonúl zokogó népe közé, követve az egykori száműzöttek kis csapatától. Bertrandnak kiváltsága, hogy új nyughelyére rátegye a császár kardját.

Rosebery könyve utolsó ötven lapján megpróbálja Napoleon problémáját összefoglalóan jellemezni, s varázserejének nyitját megtalálni. Abban találja ezt, hogy az emberek mindenkor szeretnek foglalkozni oly egyénnel, a kik határtalanul kiterjesztik az emberi tehetségekről és hatalomról alkotott eszméjüket, az által, hogy erőiket a legteljesebb mértékben megfeszítik, s az emberi tevékenység körét vég-

*) 1821. április 15-én kelt végrendeletének 2. pontja: «Je désire que mes cendres reposent sur les bords de la Seine, au milieu de ce peuple français que j'ai tant aimé.»

telenül kibővítik s bár magok e közben a legtöbbször tönkremennek, példájokkal mások erélyét is végtelenül öregbitik.*)

A mi Napoleon problémáját illeti, az nagyon szövevényes, épen azért, mert Napoleonban úgy szólván sok ember egyesült. Igen egyszerű azt mondani, hogy Napoleon az isteni gondviseléstől mint valami elemi, természetfölötti erő küldetett, hogy végigsöpörjön vénhedt, enyészetnek szánt emberek és intézmények közt. Nincs kétség, hogy ebben is van igazság. Első, negatív föladata csakugyan az volt, hogy söpörjön, tisztítson. A francia forradalom tűzhányója kialudt magától, de Napoleon hivatása volt eltakarítani a megfagyott lávát, a romokat, a hamut, s a dudvát, a mely alóla fölburjándzott. A tiszta talajon azután épített egy csodálatos kormányzati és közigazgatási gyárat, — Taine bölcsészeti kaszárnyának gúnyolja, — a mely a kellő átalakításokkal ma is megfelelően működik.

Ostora is volt Európának. Megostorozza, megalázza az ősi monarchiakat, s kényszeríti, hogy szakítsanak az abszolút uralommal, s támaszkodjanak a népre. Igaz, hogy bukása után visszatérnek régi bűneikhez, de tartósan többé nem tehetik, mert a népek közt el volt vetve az öntudat, s a reform és forradalom szellemének csirája.

Katonai lángesze, szertelen haditettei, a hadtörténelem legnagyobb alakjai: egy Nagy Sándor és Julius Cæsar mellé emelik. Kormányzati és közigazgatási tehetsége épen oly bámulatos. Maga volt önmagának hadügyi, külügyi, tengerészeti s belügyminisztere, mindenféle minisztere. A mint nem tűrt maga mellett hadvezért, mint vetélytársat, csak ideig-óráig tűrte maga mellett Talleyrandot és Fouchét, a két nagyon kiváló diplomatai és közigazgatási tehetséget. Joggal mondhatta, hogy agya olyan, mint a fiókokra osztott szekrény. Ha valami szakdologgal foglalkozott, kihúzta a megfelelő fiókot, s becsukta a többit; ha aludni akart, becsukott mindent. Emlékező tehetsége káprázatos, minden emberre, minden ügy rész-

*) Körülbelől ez az eszme az alapproblémája Nietzsche philosophiájának is. («Ich liebe Den, der über sich selbst hinausschaffen will, und so zu Grunde geht.») Különben érdekes volna bővebben kimutatni, milyen nagy befolyása volt Napoleon egyéniségének e philosophia kifejlődésére.

letére emlékszik. A polgári közigazgatás apró csínját-binját, a miről kezdetben mint katonának fogalma sem volt, villámgyorsan kitanulja, s ezentúl nem kell neki tanácsadó.

Nagy törvényhozó volt. Törvényei talán legmaradandóbb emlékei.

Hogy mindezt végbevihesse, rendkívüli testi szervezettel is kellett birnia, a mely teljesen engedelmeskedett akaratának. Valóban e részt is esodákat művelt javakorában. Roppant sokat evett, nagyon mohón, minden időrendi beosztás nélkül. A hideget, meleget, éhséget, szomjuságot, fáradsalmakat szinte érzéketlenül tűrte. Alvinczyvel egyszer egymás után öt nap s öt éjjel harczolt, ez alatt folyton nyeregben ült, s nem hunyta be szemét. A mikor aztán megverte, harminczhat órát aludt egy folytában. Két esata közt ráért vaskos kötetekeket tanulmányozni a török birodalomról, Egyiptomról, az alkotmányról stb. Az orosz katastropha után Wilnából Párisba egy folytában utazott, rögtön összehívta a minisztertanácsot s holtra fárasztotta embereit, míg maga friss volt, mintha akkor kelt volna fel ágyából.

Hát lelke és erkölcei is egészségesek voltak-e? veti föl a kérdést Rosebery, s nagyon érdekesen vázolja azt a kort, a melyig igenlőleg lehet felelni. Szerinte a császárság jelzi egyensúlya megbomlásának fordulópontját. Consul korában majdnem teljesen megvalósította az igaz államfő eszményét: határozott, bölcs, előrelátó, tanulékony, igazságos ember volt.

Utóbb, a mikor tapasztalta, hogy mennyivel különb egykori mestereinél, mikor látta, hogy ő a nemzeti dicsőség letéteményese, hogy minden sikerül akaratának és semmi sem akadályozza legmerészebb terveit sem, határozott nagyzási hóbort vett rajta erőt, elvesztette az eszélyes számítás képességét, s szilárd alap nélkül, hevenyészve kezdett építeni; szeretlen méretekben, nem kimélve a pénzt és vérvakolatot. S végzetes tévedése volt, hogy az anyag, a melyet a legnagyobb erőszakkal szerzett meg magának, teljesen homogén s teljesen kényére-kedvére bizta magát. Azt hitte, hogy leigázni valamely népet már annyit jelent, mint a nemzettestbe beolvasztani s nem vette észre, hogy a beoltott anyag halált okozó méreggá vált. Seregeibe beosztotta a spanyol katonákat, a mikor a spanyolok otthon torkát metszették minden francziának, a ki a kezök ügyébe került; beosztotta a poroszokat, a

kik halálosan gyűlölték megaláztatásuk miatt. A népek jellemével, érzelmeivel, hagyományaival nem törődött abstraktiókba szorúlt souverain agyveleje. Az országokat, mintha csak a térképen léteznének, így nyirbálta, határaikat geometrikus módon változtatgatta máról holnapra.

Féktelen akarata lázasan dolgozott. Lelke látta, hogy rövid az élet a nagy tettekre; ez hajtotta szünet nélkül. Meg a harcok szenvedélyes szeretete. Ha a közönséges emberek szeretik megkísérteni szerencséjüket a lutrin, kártyán, a versenypályán vagy a tőzsdén, ő a harczmezőn tette ezt. Kihívni a sors ellenséges hatalmait, megízlelni a győzelem isteni kelyhét s a vereség ürmöpoharát, megremegni a kéjtől a veszély, a zürzavar, a tömegek ő rjögése, az élet, boldogság s nagyon megvetése, a pokoli ágyúdörgés, halálhörgés közepett: ez neki oly izgalom, oly élvezet volt, a mely az emberek fölé látzott emelni.

Ám a lélek, az idegek ily szünetlen és könyörtelen igénybevétele nem marad boszultatlan, — ez az útszéli igazság ötlük szükségszerűleg szemünkbe az ő üstökös pályájának látára is. Agyának egyensúlya megbomlott, idegei elernyedtek, lelke gyeplőjét elvesztette s ezzel együtt elvesztette másokon való uralmának gyeplőjét is.

Mint minden angol, Rosebery is fölteszi a kérdést, hogy jó volt-e Napoleon, de tudatában van annak, hogy ez a kérdés tulajdonkép a nevetséges küszöbét érinti. Szabad-e átlag mértékkel mérni; egy hegyet czirkalommal? De ha már így mérünk, azt kell felelnünk, hogy nem volt jó a közönséges értelemben, mert hibáiban ép oly szertelen volt, mint erényeiben. Semmiben sem hasonlított egy szent Ferenczhez, de még Antoninushoz és Washingtonhoz sem. Az erkölcs törvényeit ismerte, prédikálta is, de teljes kifejlése idején eszeágába sem jutott, hogy azok reá nézve is érvényesek. Egy ideig szive nemesebb érzelmeket is ismert, de utóbb esze egyedüli zsarnokává lett s senkire és semmire sem volt tekintettel, mikor a tetőpontra jutott, csak magára és a maga hatalmára. Innen van, hogy régebbi gyöngéd kötelékeit, a melyek más emberekhez fűzték, szétépte, viszont emberei elég hálátlanul elhagyták, s végül úgy szolván egyedül maradt, mint a lomb- és ágvesztette fa. Szent-Ilonán, a mikor az örült hajsza után visszanyerte eszméletét, s tisztába akart jönni élete regényé-

vel, mintha szíve ismét megnyílt volna egy kissé, ha másnak nem az édesbús resignationának.

Nagy ember volt-e? Ezzel a kérdéssel végzi művét Rosebery. Ha a «nagy» szó alatt a legmagasabb erkölcsi és értelmi tulajdonságok összességét értjük, akkor bizonyára nem volt nagy. Ámde nagy volt abban az értelemben, hogy az emberek fölé kimagasló, rendkívüli lény volt. Nagy volt, ha a nagyság természetes hatalomban, az uralkodás tehetségében s valami olyan emberi tulajdonságban keresendő, a mely túlszárnyalja az átlagos emberi természetet. Ha nem is beszélünk arról a minden meghatározást gúnyoló szikráról, a melyet geniének nevezünk, az értelem erejének és az akarat erélyének oly amalgamját képviselő, a melynek párja talán még soha sem volt, vagy a melyet legalább senki sem szárnyalt túl. Az emberi hatalmat minden ismeretünkön túl növelte. Nagy Sándor távoli csoda, Caesarhoz is alig férközhetünk közelébb, s Homeroszt és Shaksperet, ezeket a majdnem személytelen neveket ne említsük, ha *a tett* embereivel akarjuk összehasonlítani. Mondhatjuk, hogy a történelem eddigi nagy alakjait alig ismerjük eléggé: Napoleon ellenben a modern megfigyelés mikroszkopja alatt élt. Az egyetemes érdeklődés világította és világítja meg őt és pályáját.

Mielőtt föltűnt, senki sem hihette, hogy előfordulhat a katonai lángésznek s a polgári lángésznek ily csodás vegyülete, egy oly agy, a mely a legegyetemesebb összefoglalásra épen úgy képes, mint a legaprólékosabb részletekbe való behatolásra, egy oly egyén, a kiből a test és szellem egyaránt bámulatos erélye és gyorsasága él.

Neve a legteljesebb és legszembeeszkőbb módon képviseli a vastörekvést, az uralmat, a fényt és a bukást, az élet legmagasabb tragikumát. «Fölemelkedett azzal, hogy emberfölötti tehetségei voltak, elbukott a miatt, hogy visszaélt velök. Önön lángeszének túlsága volt az, a mely megrontotta. Csak azok az erők, a melyek fölemelték, bírták bukását előidézni.»

WILDNER ÖDÖN.

A WESTFALIAI PARASZTBIRTOK ÚJ TÖRZS- ÖRÖKLÉSI JOGA.

(Második és befejező közlemény.*)

III.

Az 1898. évi westfaliai törvény.

1. A törzsöröklés rendszere.

A *törzsöröklés rendszerét* tekintve visszatér az új törvény az 1836-diki állásponthoz, t. i. *kétféle* törzsöröklést ismer el: kötelező intestat (unmittelbares) és fakultatív törzsöröklést (mittelbares). A míg azonban az 1836-diki törvény az *egyes birtokok* régi jogállása szerint alkalmazta egyik vagy másik formát, addig az új törvény az egyes *vidékeken* elterjedt jogszokást vette alapul. Tehát a jogegység elvét a *territorialismussal* törték át. Ez *territorialismusnak* különben még több másféle alakjával is találkozunk e törvényben. Mint alább látni fogjuk a *birtok nagysága* is irányadó arra a kérdésre nézve, hogy a törzsöröklés melyik formája alkalmaztassék.

Az 1. §. meghatározza, hogy mi a «törzsöröklés alá eső birtok», az *Anerbengut* ?

«minden olyan — Westfaliában stb. fekvő — mezei birtok (Landgut), melynek *törzsöröklési minőségét* följegyezik a telekkönyvbe, az az ezen törvény értelmében veendő törzsöröklési birtokká (Anerbengut) válik.»

Az *Anerbengutnak* tehát két jellemző sajátssággal kell birni: 1. hogy Landgut legyen, 2. hogy a törzsöröklési joga telekkönyvezve legyen.

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 308. számában.

A *Landgut* definitiójával a 2. §. szolgál:

«*Landgut*» (vagyis *mezei birtok*) minden olyan földbirtok, melynek főczélja az, hogy mező- vagy erdőgazdasági üzemre használtassék, mely továbbá alkalmas önállóan is eltartani egy családot,* s a mely végre egy (habár tőle külön is álló) lakóházzal bir.

A «mezei birtok» a tulajdonosnak *egy gazdasági egészet képező* birtokrészeiből áll.»

A sajátos jogi fogalmat képező *mezei birtok*-ban e §. szerint tehát öt karakteristikont találunk: 1. rendeltetését, 2. hogy elbirjon tartani egy családot, 3. hogy lakhelyet adjon a családnak,**) 4. hogy gazdasági egészet képezzen, 5. hogy *egy* tulajdonosé legyen. A hatodik qualitást, t. i. a birtok *minimalis* nagyságát, illetve jövedelmét a törvény alább tárgyalandó 8. §-a állapítja meg.

A 24. §. sorolja föl még azon jószágokat, a melyek *a birtok tartozékát* képezhetik:

- a) a törzsbirtokhoz vagy részeihez fűzött jogosítványok;
- b) a birtokon levő épületek, építkezések, fásítások és fák;
- c) a birtok fölszerelése, mely állhat: az üzemhez szükséges állatállományból, gazdasági és házi szerszámokból, ideértve a fehérműt, a trágyát és az üzemviteléhez a következő aratásig szükséges gabona és egyéb terménykészleteket.»

Mint láttuk tehát az 1. §-ból, valamely «*Landgut*»-ot «*Anerbengut*»-tá a törzsöröklési minőségnek a *telekkönyvbe* való bejegyzése tesz. Tehát már az 1. §. is eltér a hannoveri rendszertől; *nincs külön Landgüterrolle*, hanem a rendes telekjegyzőkönyvbe jegyeztetik fel a birtok e *minősége*, — még pedig *a címlepra* (3. §.).

Az 1882. évi törvény értelmében a birtok jogviszonyai-ban beállott minden egyes változás felette nehézkes, kétfelé is végrehajtandó bejegyzésekkel járt; az új törvény tehát nagy egyszerűsítést jelent a kezelésben és nagy világosságot a használatban.

A 3. §-ban van kifejezve a törvény legfontosabb reformja;

*) A törvény szószerint azt mondja: «zur *selbstständigen Nahrungsstelle geeignete Besetzung*».

***) Ki nem venné észre az ovakodást ezen intézkedésben az «Absentismus» ellen.

e szerint ugyanis ezen bejegyzés nem függ a tulajdonos személyes iniciatívájától, szeszélyétől, hanem az az illetékes «Specialkommissar» megkeresésére, tehát hivatalból fogatosítottatik.

A porosz telekkönyvi rendtartás 30. §-a szerint a telekkönyvi hatóságok csak «megkeresésre» (Antrag) járnak el.

A facultativ törzsöröklési törvényeknél a telekkönyvi hatóságot a tulajdonos keresi meg; hogy a jelen törvény ezt a megkeresést kiveszi a tulajdonos jogköréből s egy államhivatalnoknak teszi köteletségévé, — ezen körülmény teszi az 1898-diki törvényt *unmittelbares Anerbenrecht*-é, vagyis *kötelező intestat-törzsöröklési joggá*.

Mint látjuk a két rendszer által egyaránt megkövetelt bejegyzések közt mély jogi különbség létezik. A *régebbi* (mint pl. a fentebb tárgyalt 1836. évi westfaliai s a ma is érvényben lévő 1777. évi Schlezwicholsteini, az érvényben levő Schaumburg-lippeai és Braunschweigi) *kötelező intestat törzsöröklési törvények a birtok törzsöröklési minőségének ezen nyilvánkönyvi bejegyzését nem ismerték*; csak általános szabályként állították fel, hogy bizonyos kategoriák alá eső birtokok végrendelet híján a törzsörökösség alá esnek.

Sokan épen ezért abban a tévhitben vannak, hogy a facultativ és a kötelező intestat Anerbenrecht között a birtokok *bevezetése* teszi a különbséget. Ez a mint látjuk nem áll. Facultativ törzsöröklés alá tényleg csak bevezetett birtok esik, kötelező alá azonban minden, *a törvény* értelmében bizonyos kvalitásokkal bíró birtok. A régibb kötelező intestat-Anerbenrechtnek értelmében egyáltalában nem kellett bevezetni a birtokokat, az újabbak szerint azonban be kell, még pedig — *hivatalból*. Ismételjük tehát, hogy a facultativ és a kötelező törzsöröklés közt nem a bejegyzés képezi a különbséget hanem az, hogy a tulajdonos saját iniciatívájának következtében, vagy a törvénynek alapján állott-e be a törzsöröklés?

Az új westfaliai törvény azon intézkedése, hogy tudniillik az Anerbenrecht alá eső birtokoknak ezen minősége *hivatalból* telekkönyveztetik, nagy haladást jelent a *jogbiztonság* szempontjából; magára a tulajdonosra nézve is megnyugtató dolog, ha hivatalból állapítják meg, hogy birtoka bir-e a törzsörökléshez szükséges kvalitásokkal s hogy esetleg szükséges-e magának végrendelkezni vagy sem? Az örökö-

sődési pereket pedig a minimalisra fogja redukálni ez a hivatalos bejegyzés.

A törvény különben e tekintetben is utánczata az 1896. évi június 6-iki porosz törvénynek, a mely a járadék birtokokra rendeli el a törzsöröklést. Csak annyiban tér el tőle, hogy az 1896-iki törvény szerint a feljegyzést a telekkönyv II. részében kell végrehajtani, lévén ebben a törvényben a törzsöröklési minőség a tulajdonos *rendelkezési szabadságának* erős korlátaival tényleg kapcsolatban, míg az 1898-diki törvény (mint alább is látni fogjuk) a tulajdonos rendelkezési jogát semmiben sem korlátozza, tehát a bejegyzés sem volt máshol foganatosítható, mint a czímlapon.*)

Ugyanezen intézkedések vonatkoznak a törzsöröklési jelleg törlésére nézve.

A 8. §. 1. bekezdése hangsúlyozza, hogy a «Specialkommissar»-nak *kötelessége* a bejegyzések, illetve törlések tárgyában a telekkönyvi hatósághoz megkeresést beadni. Ez a «Specialkommissar»-i állás különben a birtokok tagosítása céljából szerveztetett az 1872. évi április 2-iki törvény (über die Wirtschaftliche Zusammenlegung der Grundstücke) alapján. Az eljárás úgy történik, hogy a Specialkommissar kiszáll egy-egy faluban s a magával hozott telekkönyvi kivonatokból a tulajdonosok meghallgatásával megállapítja, hogy a telekkönyvek megfelelnek-e a tényleges állapotnak?

Ezután a 60 márka tiszta jövedelemnél nagyobb birtokokra vonatkozólag hivatalból megbírálja, hogy azok birnak-e a törvényes kellékekkel (2. §.) s ha igen, úgy a tulajdonos meghallgatása után (9. §.) megkeresi a telekkönyvi hatóságot, hogy a birtok telekkönyvének czímlapjára a törzsöröklési *minőséget* bevezesse. Ha a Specialkommissar és a tulajdonos között nézeteltérések merülnek fel, akkor egy *Anerbenkommission* dönt, a mely két szakértő birtokosból és a Specialkommissárból, mint elnökből áll. Ezen szakértőket a kerületi gyűlés (kreistag) választja oly egyének közül, a kik a kerületben a 2. §-nak megfelelő birtokkal birnak.

E bizottság döntésétől számított két hétig mindkét fél-

*) Kieseckamp: *Justitiar des Westfälischen Bauernvereins* ki-tűnő kommentárjai a törvényhez. Münster. Verlag des Bauernvereins. 40. l.

nek (tehát a Specialkommissarnak is) joga van felelbezní egy, a miniszteri generalkommissió kebeléből külön e czélra alakított bizottsághoz, a mely végérvényesen dönt a felett, hogy a birtok telekkönyvébe feljegyeztessék-e a törzsöröklési minőség vagy sem? S ha e bizottság kimondja, hogy a birtok a törzsöröklési birtokok kellékeivel bir, akkor az még a tulajdonos akarata ellenére is bejegyeztetik.

Ismételjük azonban, hogy ezen *kényszerbejegyzés* semmi egyéb, mint hatósági megállapítása annak, hogy a birtok *bir-e bizonyos kvalitásokkal*. Jogkövetkezményekkel ezen bejegyzés csak akkor jár, vagyis a birtok tényleg csak akkor esik a törzsöröklés alá, ha a tulajdonos másként nem intézkedik.

E bejegyzés nemcsak hogy nem korlátozza a tulajdonos rendelkezési jogát, hanem még inkább *figyelmezteti*, hogy ha neki nem tetszik a törvény által előírt törzsöröklés, úgy el ne mulasztja másként végrendelkezni vagyónáról.

A tulajdonos szabad rendelkezési jogát a törvény 12. §-a kétféleképen is biztosítja :

1. kimondja, hogy: «a tulajdonosnak szabad rendelkezési jogát sem élők, közti jogügylet tekintetében sem halála esetére e törvény egyáltalán nem érinti.

2. Felhatalmazza azon tulajdonost, a kinek joga van a birtokról végrendelkezni, *hogy a törzsörökösödés beálltát a saját halála esetére (tehát egy esetre) közokiratban kizárhassa.*

E nyilatkozat a felek kívánságára a telekkönyvi iratokhoz csatolandó.

E nyilatkozatnak *jogi következménye* az lesz, hogy a birtok — egyéb intézkedések híján, — az általános polgári törvénykönyv intestat öröklési szabályai alá fog esni, de csak ebben az *egy* esetben.

E nyilatkozat jogi természetére nézve eltérők a vélemények, sokan végrendeletnek tartják, sokan pedig a tulajdonos élők közti jogügyletének.

Kiesekamp *) szerint lényegében végrendelkezés, habár nem bir a testamentum jogi formáival. Tény, hogy ez a törvényi törzsöröklés kizárásának olyan új módja, a melyet a

*) Kiesekamp id. munka. 61. l.

polgári törvénykönyv még eddig nem ismert, tehát egy: *novum*.

Ha párhuzamba vonjuk a tulajdonos e nyilatkozatát a «Höfegesetze»-k alapján a «Höferollékba» történő bejegyzésekkel, kitűnik, hogy e kettő jogi természete ugyanaz. Mindegyik lényegében halálesetére való intézkedés; csak hogy az egyik: pozitív, mert kivételt statuál az általános törvényi öröklési jog alól, a másik negatív, mert visszaállítja (egy esetre) az általános jogot. Formailag szerintünk egyik sem végrendelet; s a mint a Höferolléba való bejegyzés nem képes lerontani egy *előbbi* ellentétes végrendeletet,*) úgy ez sem. Viszont ellenben egy *későbbi* végrendelettel mindkettőt hatályon kívül lehet helyezni.

A telekkönyvi hatóságoknak az általuk foganatosított bejegyzésekről úgy a tulajdonost, mint a Specialkommissárt hivatalból kell értesíteniök. (7. §.) Ez utóbbinak értesítése azért szükséges, mert a törvény 10. §-a kötelességévé teszi neki, hogy legalább is minden 10 évben *ellenőrizze* a telekkönyveket, vajon a megváltozott viszonyok következtében nem szükséges-e egyik-másik birtoknál a törzsöröklési minőség törlése vagy bejegyzése iránt intézkedni.

Hogy a törzsöröklés valamely birtokra nézve életbe lépjen-e, illetve, hogy ezen minősége a telekkönyvbe bejegyeztesék-e, vagy sem, a 8. §. egy *törvényes minimumot* (a földadókivetés alapjául szolgáló 60 márkányi évi tiszta jövedelmet) *állapít meg*.

Bizonyos minimum megállapítása okvetlenül szükséges, mert a túlságosan kicsiny birtokok nem bírhatják el a társörökösök kielégítésével járó terheket.

Schaumburg-Lippében e sorok írója személyesen tapasztalta, hogy az ottani régi kötelező intestat törzsöröklési joggal a vagyonosabb parasztság nagyon meg van elégedve, az egészen kis gazdák azonban nem szeretik, mert az ő kis birtokuk már nem bírja el ezt az apparatust.**)

*) L. Seringnek a szerzőhöz intézett és fent idézett levelét.

**) A törvény parlamenti tárgyalásánál hangok hallatszottak, hogy a törzsöröklés alkalmazására ne csak *minimumot*, hanem *maximumot* is állapítson meg a törvény; magának a főrendi háznak is egyrésze a mellett volt, hogy a földadó alá eső 7500 márka jövede-

Mint láttuk az új westfaliai törvény olyan birtokokra, melyek 60 márkán *felül* jövedelmeznek, *hivatalból* rendeli el a törzsöröklési minőséget. A 60 márkán *alul* jövedelmező birtokokra nézve sem tiltja el a törvény a törzsöröklést, csak hogy ezeknél a bejegyzést, illetve azon körülménynek a vizsgálatát, hogy a birtok bir-e a 2. §-ban felsorolt *többi* tulajdonságokkal, a *tulajdonos megkeresésétől teszi függővé. Tulajdonkép tehát úgy áll a dolog, hogy a facultativ és a kötelező törzsöröklés között a törvény értelmében a 60 márka jövedelem képezi a határvonalat, azon alul az előbbi, azon felül pedig az utóbbi alkalmaztatik.*

Nem változtat ezen állításunkon az sem, hogy a törvény szerint, ha a minimumnál kisebb birtokra nézve a tulajdonos kezdeményezésére megejtett vizsgálat kiderítette a szükséges kvalitásokat, akkor annak bejegyzése iránt is a Specialkommissárnak hivatalból kell intézkedni, mert a mint azt már fentebb is láttuk kétféle törzsöröklési rendszer között az képezi a főkülönbséget, hogy a *tulajdonos iniciatívája* következtében kapja-e meg a birtok a törzsöröklési jelleget vagy sem?

Már pedig ez esetben a tulajdonos iniciatívája nyilvánvaló, tehát a *60 márkánál kevesebbet jövedelmező birtokok tényleg csak a facultativ törzsöröklés alá esnek.*)*

A *facultativ formát* ezenkívül kifejezetten is elrendeli a törvény 11. §-a, némely tartományi, illetve kerületi bíróságok területére.

E szakasz ugyanis a tartomány azon *taxative felsorolt* részeire nézve, a hol az *ipari termelés* már túlnyomó a földműveléssel szemben (például Essen, Duisburg), vagy a hol

lem képezze ezen maximális határt. Érdekes a nemzeti *liberalisok* álláspontja is, kik a törzsöröklési jogot csak a *«parasztbirtokokra»* akarták kiterjeszteni. Mindkét tervezet azonban megtörött a kormány ellenállásán; különben egy maximum megállapításának Westfaliában nem nagy jelentősége lett volna, mert a nagybirtokok legnagyobb része hitbizomány, vagy pedig a régi *Ritterrecht* alá esik. Ha a nemzeti *liberalisok* terve megvalósult volna, ez mindenesetre érdekes átöröse lett volna a *jogegység* elvének, kimondottan csak *egy társadalmi osztálynak*: a parasztságnak érdekében. (Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik.* 378. l.)

*) Különben megjegyezzük, hogy a 8. §. a törvénynek jogilag leggyengébben megkonstruált része.

frank törzsek lakván, sohasem volt szokásban a törzsöröklés (például Berleburg, Burbach, Siegen, Brillon, Medelon stb.), a törzsöröklési minőség bejegyzésére a Specialkommissar helyett azon tulajdonost jogosítja föl, a kinek joga van a birtokról végrendelkezni. E területekre tehát a kötelező intestat törzsöröklés helyett az 1882-ben behozott *System der Landgüterrolle*, vagyis a facultativ forma érvényben marad.

Érdekes az új német jogban a *territorialismus* nagymérvű térfoglalása; míg mi nálunk ma is még az *egységes jogrendszerre* esküsznek jogászaink, s egyforma kaptafára eröltetvén mindent, sehol annyiszor be nem igazoltatik a régi mondás: «Summum jus summa iniuria», mint hazánkban; addig a nyugati (főleg német) jogfejlődés mindinkább igyekszik *símulni* a különböző vidékek különböző gazdasági és társadalmi viszonyaihoz. A hegyvidék és a sík föld; a szemtermelés, a rétgazdálkodás és kertművelés; az előrehaladt ipari fejlődés szemben túlnyomó agriculturával és a népszokások számos változata mind figyelembevételt igényelnek a törvényhozás részéről. S tényleg a legújabb német jogfejlődés a lehetőségig figyelembe is veszi e különbözőségeket, míg magyar jogászaink szinte passzívoval fektetnek mindenféle ellentétes életviszonyokat együgyüan azon Procrustes-ágyba.

Magáról a törzsöröklésről a 13. §. intézkedik:

«Ha valamely hagyatékhoz egy törzsöröklési birtok tartozik, és az örökhagyó után több személy örököl, akkor — tekintet nélkül az örökhagyó utolsó lakhelyére — az örökhagyónak egyéb ellentétes rendelkezése híján a törzsöröklési birtok, mint az örökség egy része a törvény erejénél fogva egy örökösre (a törzsörökösre) száll.»

E pont jelenti az óriási eltérést a törzsörökösödési jog két formájának jogi természeté között. Az 1882. évi facultativ törvény *csak följogosítja* a törzsöröklést, hogy a birtokot a hagyatéki osztály alkalmával átvehesse; ez tehát neki *személyes igénye*. A birtok — a római jog szellemének megfelelőleg — az összes örökösöknek közös tulajdonává válik és csak miután ezek tulajdon joga alól az öröklési osztály által föl szabadult, akkor megy csak át a törzsörökös tulajdonába.

Az 1898-iki törvény szerint ellenben (épen úgy mint a sokat emlegetett 1896-iki járadéktörvény szerint is) a törzsörökösödési jognak azon hatálya van, hogy a törzsöröklési

birtok, mint az örökség egyik része már a törvény erejénél fogva száll a törzsörökösre.

Hogy a törzsöröklési jog hatályba lépjen, három föltételt tüz ki a törvény:

1. Hogy a hagyatékhöz tartozó birtok tényleg «törzsöröklési birtok» legyen (lásd ennek meghatározását fentebb), nem elég tehát a törzsöröklési minőség bejegyzésére vonatkozó megkeresés, hanem annak már *tényleg* be is kell jegyezve lenni.

2. Hogy az örökhagyó után örökölő több örökös között legalább *egy* olyan legyen, a ki jogosítva van a törzsöröklésre. Erre jogosítva csak a vagyonközösségben élt házastárs, a leszármazók, testvérek és ezek leszármazói vannak. (13. §. 3. bekezdés és 20. §.)

3. Hogy az örökhagyó ellenkezőleg nem végintézkedett volt. Maga azon körülmény tehát, hogy az örökhagyó után végrendelet maradt még nem zárja ki a törzsöröklést, ezt csak az *ellentétes* végrendelet zárja ki.*)

2. A meghívatus sorrendje.

A törzsöröklésre való meghívatus sorrendjét a 14. és 16. §§-ok állapítják meg:

Édes gyermekek megelőzik a fogadottakat, törvényesek a törvényteleneket (14. §.), azon gyermekek, a kik az örökhagyó halálakor ki voltak tagadva, vagy polgári jogaik elvesztése mellett jogerősen fogházbüntetésre ítélve, csak az *összes többi örökösök után következnek*.

Gyermekek között elsőbbsége van az *idősebb fiúnak* vagy fiúk hiján az idősebb leánynak. Egy-egy elhalt vagy az örökségről lemondott gyermek helyére ennek leszármazói lépnek a fenti sorrendben; a *gyermekek leszármazói azonban csak az örökhagyó összes többi gyermekei után hivatnak meg a törzsöröklésre*.

Lássuk az öröklési sorrendet egy családfán:

atya +				
1. Mária	2. József +	3. János (elzárva)	4. Vilmos	5. Anna
<i>Hedvig, Lajos, Pál</i>		<i>Emma, Károly.</i>		

*) L. bővebben Kiesekamp idézett munka, 61—64. l.

A meghívatus sorrendje lesz: 1. Vilmos (a negyedik gyermek), 2. Mária (az idősebb leány), 3. Anna, 4. Lajos (az elhalt legidősebb fiúnak második gyermeke), 5. Pál, 6. Hedvig, 7. Károly, 8. Emma, 9. János (a fogházra ítelt).

Mint látjuk tehát a *férfinem előnyösítése* nincs következetesen megtartva, mert az örökhagyó férfitódai közül csak az *egyenlő gradusban* levők előzik meg a női leszármazókat, a távolabbi fiúleszármazók azonban már nem előzik meg az örökhagyóhoz közelebb álló női utódokat. Dönt tehát az örökhagyóhoz való vérokonság fokának közelsége. De a mint látjuk a második és további gradusokban már egyenlő fokon is (pld. unokák közt) áttöri a nem szerint való megkülönböztetést a parentális rendszer.

Egy előnye e rendszernek azonban mégis van, útját állja ugyanis azon anomáliának, a mit az 1882-dik törvényben, de még az 1896-diki járadéktörvényben is föltalálunk, hogy tudniillik a *helyettesítés* elvének merev követése miatt az örökhagyó elhalt fiától származó leányunoka megelőzi az örökhagyó leányát.

A 15. §. ismét a *territorialismust* szolgálja, midőn kimondja, hogy a taxative fölsorolt vidékeken nem a legidősebb, hanem a *legfiatalabb* fiúk, illetve leányok hivatnak meg első sorban a törzsöröklésre. (*Minoratus.*)

A házassági vagyonyjog körébe vág a törvény 21. §-a. Ugyanis ha egy föloszlott vagyonközösségbe egy törzsöröklési birtok tartozott, akkor a *túlélő házastárs* — a menyiben az általános jog szerint ennek átvételére egyáltalában jogosítva van — a *birtokot mint törzsörökös veszi át.*

A porosz polgári törvénykönyv 1515. §. alapján joga van a túlélő házastársnak arra, hogy a közte és gyermekei közt létesült vagyonközösség fölbontása esetén az egész birtokot, vagy annak egyes részeit az érték megtérítése után magához váltsa, *tekintet nélkül azon birtok eredetére.*

A 20. §. erre az esetre is vonatkozván, lehetővé teszi, hogy egy régi családi birtok a túlélő házastárs második házassága következtében elvonassék a vérszerinti rokonoktól; a törvény e rendelkezése tehát épen úgy ellentétben áll *az ágiság elvével*, mint az 1856-diki és 1860-diki fent tárgyalt westfaliai törvények.

Azonban mégis találunk két intézkedésre e szakaszban,

a melyek némileg alkalmasak útját állni, illetve enyhíteni az özvegynek e törzsöröklési jogát. Ugyanis:

1. Nincs joga a törzsöröklésre a túlélő házastársnak, ha a birtok törzsöröklési minőségét a vagyonszövetség ideje alatt az ő megkeresésére vezették be a telekkönyvbe; önként következik, hogy ez csak a 11. §-ban felsorolt vidékekre vonatkozik, a hol tudniillik a törzsöröklés facultativ formája tartatott fenn.

2. Ha a túlélő házastárs lesz a törzsörökös, akkor nem üttetik le részére az örökség egyharmad része *előnyösítésként* (*Voraus*) (27. §.), a mi pedig, mint alább látni fogjuk, minden más törzsörököst megillet.

3. A törzsörökös előnye.

Hogy a birtokátvevő törzsörökös képes legyen a családi birtokot föntartani, hogy képes legyen azon terhekkel, melyeket első sorban a társörökösök kielégítése ró reá, megbirkózni, *e törvény is* — az 1896-diki járadéktörvény után indulva — számos előnyben részesíti a törzsörököst:

1. Az első előnyösítés a birtoknak a *járadékélev alapján való enyhe becslése*.

Szószerint az 1896-diki járadéktörvény 17. §-át követi törvényünk 25. §-a, midőn kimondja, hogy:

«a törzsöröklési birtok azon *átlagos tényleges évi tiszta-jövedelem* alapján becsülendő fel, a melyet az rendes művelés mellett mint «gazdasági egész» az eddigi állapot mellett hozott.»

Mint látjuk tehát, eltér e törvény az 1882-diktől, a mely nem a tényleges, hanem a kataszteri tiszta jövedelmet vette becslési alapul.

Az évi jövedelemből a törzsbirtokon nyugvó *állandó* terhek és közszolgálmányok évi hozamuknak megfelelőleg levonandók. (A jelzálogi és a járadékterhek nem a jövedelemből vonatnak le.) Az így fönmaradó tiszta jövedelem a 25-szörösével, tehát 4 %-kal, tőkésítve adja a *birtok tőkeértékét*. (Kapitalwert.) Ebből a tőkeértékből vonandók le az átmeneti terhek (például az «Altenteile», haszonélvezetek stb.), valószínű tartamuknak megfelelő tőkében; ennek az értéknek a kiszámításánál a haszonélvező életkora a döntő. (A táblázatos számi-

tás megvan az 1893. évi július 14-diki «Ergänzungssteuergesetz»-ben.)

Levonandók továbbá a földtehermentességi törvények alapján kirótt terhek, de csak oly összegben, a mennyit még tényleg le kell törleszteni.

Az így keletkező összeg adja azután a törzsöröklési birtok *becsértékét*. (Anrechnungswert.)

A *territorialismus* még a birtokok becslésénél is érvényesül. A 25. §. utolsó bekezdése ugyanis kimondja, hogy a *duisburgi* törvényszék területén, a hol a legelőgazdálkodás és állattenyésztés a tulajdonképeni szemtermelésnél sokkal nagyobb, a törzsöröklési birtokok tiszta jövedelmének megállapításánál a fölszerelés, főleg az állatállomány külön becslés tárgyát képezze, az általa nyújtott évi jövedelem 25-szörös összege alapján.

Különben ugyanily elbánás alá esnek az *egész* tartományban mindazon épületek is, a melyek nem szorosán vett gazdasági épületek és cselédházak vagy nem képezik a tulajdonos lakóházát.

A jövedelmi érték helyett azonban a *forgalmi érték szerint* becsülendők föl azon birtokok

a) melyeknél a belsőségi épületek értéke nagyobb a birtok többi részének értékénél ;

b) melyek egy hatóságilag megállapított építkezési tervbe beleesnek ;

c) melyeknek forgalmi értéke *négyszer* akkora, mint a jövedelmi érték ;

d) melyek ásványokat tartalmaznak.

A birtok a föntiek alapján megállapított ezen becsértékben szerepel a hagyatéki tömegben. Az *osztály* alkalmazásával a hagyatéki terhek, továbbá a törzsöröklési birtokon levő összes jelzálogi és járadékterhek első sorban a törzsbirtokon kívül jelenlevő vagyomból vonandók le ; ez utóbbiak szintén a jövedelem 25-szörös összegével tőkésítendők.

Ha e terheket a hagyatéki többi activái födözik, akkor *a törzsörökös a törzsbirtok teljes becsértékének egyharmad részét kapja előnyösítésként*. (Voraus.) Ha ellenben így nem födözhetők a terhek, akkor a födözetet nem talált rész a törzsbirtok becsértékéből levonandó, s az így megmaradt érték egyharmad részét kapja csak előnyül a törzsörökös.

2. Ez a *Voraus* képezi az enyhe birtokbecslés után a törzsörökös *második* kedvezményét.

Ez különösen oly törzsöröklési birtok átvételénél szükséges, melyet már az örökhagyó erősen megterhelt, vagy a mikor sok örököstárral kell a törzsörökösnek osztozkodnia; ily esetekben a «*Voraus*» nélkül képtelen lenne a birtokot fentartani.

E szakaszban is megtaláljuk különben a *territorialismust*, tehát a törvényben már negyedszer. Ugyanis *Duisburgban* a «*Voraus*» nem egyharmad rész, hanem egyötöd-rész. A tartomány e részében tudniillik a *nép jogszokása* nem ismeri a törzsörökösnek olyan nagy mérvű előnyösítését, mint a tartomány többi kerületeiben; s mivel e törvény sokszor hangoztatott alapelve az, hogy lehetőleg a nép jogi szokásaihoz akar alkalmazkodni, hű marad ez alapelvehez még a minutiosus részletekben is.

3. Szokatlanul nagy kedvezményben részesíti a törvény 38. §-a a törzsörököst, midőn kimondja, hogy :

«azon örökösök *kötelesrészének* kiszámításánál, a kik nem törzsörökösök, az ezen törvény alapján megállapított örök-részük az irányadó. (T. i. a polg. törvénykönyv 239. §-a értelmében az örök-rész fele); mégis a kiszámításnál a törzsörökösnek jutott előny (*Voraus*) nem veendő figyelembe.»

Vissza kell emlékeznünk a törvény fentebb tárgyalt 13. §-ára, a mely szerint az intestat-törzsöröklést nem minden végrendelet zárja ki, hanem csak az *ellentétes* (entgegenstehendes) végrendelet.

Ha tehát az apa úgy végrendelezik, hogy a birtoka a törzsöröklési törvény értelmében szálljon egyik fiára, a többi gyermekei pedig csak a köteles részre szoríttassanak — ez a végrendelet érvényes.

Igaza van tehát Lujo Brentanonak, midőn azt mondja, hogy ezen rendelkezés következtében az 1898-diki törvény az általános német polgári törvénykönyvnek nemcsak törvényi, hanem a *végrendeleti* öröklési jogát is erősen megváltoztatja, még pedig a társörökösök kárára.*)

Eltéktve attól, hogy a köteles rész kiszámításának alapjául szolgáló örök-részük is már nem a forgalmi, hanem a

*) Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik*. 383. l.

jövedelmi érték szerint állapítottatott meg, felette megcsökken az örököstársak köteles része az által, hogy ennek kiszámításával a törzsörökösnek jutott «Voraus» figyelmen kívül hagyatik.

Ilyen kiszámítását a köteles résznek a polgári törvénykönyv végrendeleti öröklési joga nem ismeri. De nem ismeri az 1896. évi járadéktörvény sem, mert ennek 34. §-a sem tud semmit sem arról, hogy a köteles rész kiszámításánál a törzsörökös «előnye» nem veendő számításba.*)

Érdekes táblázatos kimutatást közöl Lujo Brentano**) arról, hogy a kétféle számítási mód szerint mint alakul a köteles részre szorított örökösök öröksége, illetve ennek arányszáma a különböző gyermekszámokhoz képest:**)

		a köteles rész	
		a polg. törvénykönyv szerint	az új westfaliai törvény szerint
a) két gyermeknél — —	törzsörökös	$\frac{3}{4}$	$\frac{5}{6}$
	társörökös	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{6}$
b) három gyermeknél ...	törzsörökös	$\frac{4}{6}$	$\frac{7}{9}$
	minden gyermek	$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{9}$
c) öt gyermeknél — —	törzsörökös	$\frac{6}{10}$	$\frac{11}{15}$
	minden gyermek	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{15}$

Konkrét példában így különbözik egymástól az új westfaliai törvény s az 1896-diki járadéktörvény, mely utóbbi e kérdésben még a polgári törvénykönyv alapján áll:

tegyük fel, hogy valamely örökségből az összes hagyatéki terhek levonása után nem marad más a négy örökös részére, mint egy 18,000 márka értékű törzsbirtok; s tegyük fel, hogy az örökagyó a három társörököst köteles részre szorította.

Az új westfaliai törvény szerint a hagyatéki osztály a következő lesz: 18,000 márkából $\frac{1}{3}$ rész, vagyis 6000 márka «Voraus»-t kap a törzsörökös; a fönmaradó 12,000 márkán az összes örökösök az általános jog szerint osztoznak; jutna tehát mind a négyre egyenként 3000—3000 márka. De mivel a három társörökös köteles részre van szorítva, ezek

* «Für die Berechnung der Höhe des Pflichttheiles denjenigen Miterben, welche nicht Anerben werden, ist der Betrag ihres nach §. 18. zu ermittelnden Erbtheiles massgebend.»

**) Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik*. 383. l.

csak a «Voraus» leütése után fenmaradó összegből nekik jutó örök-rész *felét* kapják, vagyis 1500—1500 márkát. Az 1898. évi törvény szerint tehát az osztály ez lesz :

A) társörökös	kap köteles rész fejében	1500 márkát
B) " "	" " " " "	1500 "
C) " "	" " " " "	1500 "
D) a törzsörökös	" " " " "	13,500 márkát.

Míg az 1898-diki westfaliai törvény a köteles rész kiszámításánál nem veszi figyelembe a Voraust, addig az 1896-diki járadéktörvény a köteles részt az egész örökséghez viszonyítva állapítja meg: $18,000 : 4 = 4500$ márka lenne (az előnyösítést nem számítva) egy-egy örökös öröksége; ebből a köteles rész *2250—2250 márka*, vagyis ez alapon az osztály ez lesz :

A) társörökös	kap köteles rész fejében	2250 márkát
B) " "	" " " " "	2250 "
C) " "	" " " " "	2250 "
D) törzsörökös	" " " " "	11,250 "

Összesen : 18,000 márka.

Ez mindenesetre méltányosabb eljárás, mint az új westfaliai törvényé, a mely e tekintetben túlságos előnyben részesíti a törzsörököst.

4. A törzsörökös *negyedik kedvezménye* foglaltatik a 29. §. azon rendelkezésében, hogy :

«a társörökösök kielégítésüket — ha az telekkönyvileg biztosítva van — *nem tőkében*, hanem csak *évi pénzáradékban* követelhetik, a mely pénzáradék a kielégítési tőke $\frac{1}{25}$ részét képezi (4%). A mennyiben azonban az egyes társörökösök örökrésze 100 márkát meg nem halad, követelhetik tőkében való kielégítésüket.

Ezen kielégítési járadék a hagyatéki osztálytól kezdve minden felév elején utólag esedékes.»

«a törzsörökös és a birtok tulajdonosa jogosítva vannak ezen járadékot hat havi felmondási határidő mellett a kielégítési tőke kifizetésével egy összegben beváltani. Ép így joga van a járadékra jogosítottak is hat havi felmondás mellett a járadék beváltását követelni, a kifizetésnek ez esetben más megállapodás híján egy összegben készpénzben kell megtörténni.»

A «*járadék-elméletből*» tehát már a második kedvezmény származik a törzsörökösre nézve. Az első volt a bir-

tok becslése a forgalmi érték helyett a jövedelem alapján, a másik pedig a társörökösök kielégítése tőke helyett — évi járadékkal.

A törvény ezen utóbbi intézkedése azonban csak *félrendszabály*, mert az által, hogy megengedte, hogy a járadék felmondható legyen, már elvesztette becsét a járadékélv a törzsörökösre nézve. Viszont azt sem lehet követelni, hogy a társörökös ne kérje ki a vagyonát, ha neki erre szüksége van.

Az eredeti kormánytervezetben benne volt, hogy a kielégítési tőke $1\frac{1}{2}\%$ -os évi amortisatióval 33 év (tehát egy átlagos emberöltő) alatt törlesztessék; a képviselőház bizottsága azonban ezt az egész törlesztési tervet törölte azon indoklással, hogy ilyen huzamos törlesztési idő alatt *az egész tőke el fog kallódni*, mert a társörökösök között nem fog talán egy sem akadni, a ki ezt az $1\frac{1}{2}\%$ -ot 33 éven át mindig félretakja és tőkésítse.

Ez az aggodalom véleményünk szerint is indokolt volt.

Sokkal alaposabban akarta megoldani a kérdést a westfaliai parasztszövetség, midőn 1898-diki nagygyűlésén azon reményének adott kifejezést,*¹) hogy 1900. évi január 1-én egy olyan *pénzüntézet fog állami segélylyel* létesíttetni, a mely képes lesz ezeket a kielégítési járadékokat beváltani, vagyis a járadékokra jogosítottakat egy összegben kielégíteni s a törzsörököstől azt 33 év alatt évi $1\frac{1}{2}\%$ -os amortisatióval behajtani.

A «Bauernverein», mint látjuk, tehát következetesen ragaszkodott az 1896. évi porosz járadéktörvényhez s a kielégítési járadékok beváltása céljából annak mintájára egy *állami járadékbank* létesítését tartotta szükségesnek.

A kérdést e nélkül megoldani tényleg nem is lehet; törzsörökösödési törvényt hozni a járadékélv alapján, járadékbankot azonban nem létesíteni, ez nem más, mint megállása a megkezdett út felén. *Ugyanerre az álláspontra helyezkedett a képviselőház bizottsága is*. A kormány azonban s vele együtt a parlament többsége elvetette a bizottság propositióját, azzal az indoklással, hogy a telepítési birtokoknál volt értelme annak, hogy az állam *anyagi* támogatását az örökösödési osztályrészek konverziójára is igénybe vették, mert már

*¹) Kieseckamp id. munka, 105. l.

magával az állami telepítés tényével is elismerték azt, hogy az új telepítési birtokok létesítése, tehát következésképp fenntartása is fontos közérdeket képez.

Véleményünk szerint a kormány ez érvelése ellen föl lehetett volna hozni, hogy *legalább is olyan fontos a már meglevő régi birtokok fennmaradását elősegíteni, mint újakat teremteni.*

Alaposabb ellenérv azonban már az, hogy ezzel az intézkedéssel egész váratlanul és előkészületlenül beleugrott volna a kormány *a járadékelmélet alapján való új földterhementesítés* nagy és nehéz kérdésébe.

Ha az előjelek nem csalnak, ennek a kérdésnek a megoldása is nemsokára be fog következni, hiszen a törvény 31. §-a is utal már erre; addig is azonban fel lehetett tételezni, hogy a Westfaliában uralgó kitünő hitelviszonyok mellett a törzsörökös a legtöbb esetben fog találni pénzintézetet, a mely a társörökösök kielégítési járadékának beváltását, illetve konverzióját elég olcsón fogja magára vállalni.

Erre az eshetőségre biztosítja a 31. §-a konvertáló bank jelzálogi követelése részére azon helyet és sorrendet, a melyvel a társörökös kielégítési járadéka a telekkönyvben birt.

Tényleg sikerült is azóta a társörökösök örökrészének conversióját a már 1877 óta főnálló westfaliai *Landschaft* című földhitelintézettel elvállaltatni.

A «Landschaft» szervezete körülbelül megfelel a «Magyar földhitelintézet» szervezetének; célja, hogy tagjainak olcsó *jelzálogi* kölcsönt nyújtson. Az 1901. évi «Revidirtes Statut der Landschaft der Provinz Westfalen» 75—86. §-ai gondoskodnak egy külön *Anerbenbank* létesítéséről a «Landschaft» kebelében.

Ez az «Anerbenbank» a «Landschafttal» csak annyiban függ össze, hogy a szervezete hasonló, vezetősége s az állami ellenőrzés ugyanaz; különben egymástól teljesen független két intézet. Az Anerbenbank «*zwecks Ablösung von Erbpfändungen*» külön zálogleveleket bocsát ki (formular Pfandbrief Littera A.), melyekben külön ki van téve, hogy: «für kapital und zinsen (des Pfandbriefes) haften in gemässheit des Statuts die auf die *Anerbengüter* eingetragenen Hypothekenforderungen des Creditsystems A. und das sonstige Vermögen des letzteren, sowie die zu diesem Systeme verbun-

denen *Anerben-gutsbesitzer, nicht aber das Vermögen der Landschaft*».

A bank tagjainak kölcsönt ad e külön záloglevelekben az örököstársak kielégítése céljából, még pedig a statutum 77. §. értelmében: «a törzsöröklési birtokok értékek azon részére, a melyre a 36. §. alapján a «Landschaft» zálogleveleivel már nem lehet rendes kölcsönt fölvenni. E határ pedig nem más, mint a birtok azon értékének $\frac{2}{3}$ -ad része, a mely «*durch den 33-fachen Betrag des bei der Grundsteuer-Einschätzung ermittelten Katastral.-Reinertrages*» van megállapítva.

Az Anerbenbank tehát ez érték utolsó $\frac{1}{3}$ részére ad kölcsönt, még pedig e hátralevő érték $\frac{9}{12}$ -részeig. Kimondja azonban a 77. §., hogy a törzsörökös összes magán viszonyait is szabadon mérlegelheti az igazgatóság.

A kibocsátható jelzáloglevelek a következők (18. §. 31. §. 76. §.): 3% vagy 4%-os jelzáloglevelek 100, 200, 500, 1000, 2000 és 5000 márka névértékben azonkívül $3\frac{1}{2}\%$ vagy $4\frac{1}{2}\%$ -os jelzáloglevelek 100, 200, 400, 800, 2000 és 4000 márka névértékben.

A felsorolt évi kamaton kívül fizetendő még $\frac{1}{2}\%$ rendes törlesztés, 1% rendkívüli törlesztés, melyet a 83. §. ír elő külön az Anerbenbank jelzálogleveleire és $\frac{1}{4}\%$ külön a kezelésre (31. §.).

Fizetendő tehát a négyféle záloglevél után évenként:

	kamat	rendes törlesztés	rendkívüli törlesztés	kezelés	összesen
I.	3 %	$\frac{1}{2}\%$	1 %	$\frac{1}{4}\%$	$4\frac{3}{4}\%$
II.	$3\frac{1}{2}\%$	«	«	«	$5\frac{1}{4}$
III.	4 %	«	«	«	$5\frac{3}{4}$
IV.	$4\frac{1}{2}\%$	«	«	«	$6\frac{1}{4}$

A jelzáloglevélben megállapított és fentebb már idézett biztosítékon kívül, tekintettel arra, hogy e kölcsönök a birtokokon hitelképességének jóformán legvégső határáig elmennek, külön *biztosítási* alap is járul, a mely az állam, a tartomány és az «Bauernverein» 250,000 márkás hozzájárulása útján keletkezett.

Az *állami felügyeletet* a 11. §. alapján az igazgatóságba kinevezett *Königlicher Kommissar* képviseli, úgy a «Land-

schaft», mint az *Anerbenbank* ügymenetére nézve. Mint látjuk tehát Westfaliában elég olcsó anyagi eszközökkel sikerült megoldani a társörökösök kielégítési járadékainak conversióját.

Lássuk ezek alapján az örökösödési osztály egy példáját: *)

Egy atya után, kinek 16,000 márka készpénze és 3000 márkát jövedelmező törzsöröklési birtoka van, ab intestato három fia örököl. A 3000 márka évi jövedelemből először is levonandók a tartós terhek:

1. évi közterhek	--- --- --- --- --- --- ---	200	márka
2. fajzásért	--- --- --- --- --- --- ---	25	«
		összesen: 225 márka,	

marad tehát évi tiszta haszon: 2775 márka.

Ennek 25-szöröse, vagyis 69,375 márka adja a birtok *tőkeértékét*.

Ebből levonandók az átmeneti terhek:

1. a másik szülő haszonélvezete tőkésítve	6000	márka
2. az iskoladíjváltság tőkésítve	--- --- 100	«
	összesen: 6100 márka.	

Ezt levonva a tőkeértékből, megkapjuk a birtok *becsértékét*, 69,375 — 6100 = 63,275 márka.

A minden örököst egyaránt terhelő hagyatéki terhek a következők:

1. egy 500 márkás régebbi örökös-kielégítési évi járulék 25-szörösével tőkésítve	--- --- --- --- --- --- ---	12,500	márka
2. jelzálogi teher	--- --- --- --- ---	40,000	«
3. járadékteher	--- --- --- --- --- ---	4,000	«
4. apróbb adósságok	--- --- --- --- ---	4,000	«
		összesen: 60,500 márka	

hagyatéki teher.

Ezen hagyatéki terhek elsősorban a hagyatékban levő 16,000 márka tőkéből fedezendő; marad azonban még fedezetlenül: 60,500 — 16,000 = 44,500 márka.

*) A *Regierungsvorlage*ban fölhozott példa. Kiesekamp idézett munka, 94. l.

Ezt a birtok 63,275 márkányi becsértékéből kell fedezni, marad tehát *tiszta hagyatéki aktívaként* :

$$63,275 - 44,500 = 18,785 \text{ márka.}$$

Ebből kap a törzsörökös $\frac{1}{3}$ részt, vagyis 6258 márkát «Voraus»-ként, a fenmaradó 12,516·67 márkán pedig mind a három testvér (tehát a törzsörökös is) *egyenlően* megosztottnak; jut belőle egynek-egynek : 4,172·22 márka.

Kap tehát:

a törzsörökös (6258 + 4172 22 =) ...	10,430·55 márkát
a második testvér --- --- --- ---	4,172·22 "
a harmadik " --- --- --- ---	4,172·22 "
összesen :	18,775 márká.

4. A társörökösök jogai.

A törzsörökös különös kedvezményeivel szemben azonban a *társörökösöknek is több különös jogosítványt nyújt a törvény*. — Így:

1. Már fentebb a törzsbirtok becsléséről szólva felsoroltuk azon *kivételes* eseteket, a mikor a társörökösöknek joguk van követelni, hogy a törzsbirtok ne a jövedelmi, hanem a *forgalmi érték* szerint becsültessék fel.

2. Bár a társörökösök a «Voraus» leütése után fenmaradó tiszta hagyatékból az általános polgári törvénykönyv alapján — tehát ellenkező végintézkedés híján — *egyenlően* osztozkodnak, mégis a hagyatéki *terhekért első sorban a törzsörökös szavatol*, még pedig a hagyatékból kapott *teljes* vagyonával.

3. Szigorúan védi a törvény 28. §-a a társörökösök érdekeit a *betulás (collatio)* útján. Ugyanis ha a törzsörökös, már az örökhatározó életében többet kapott, mint a mennyi őt az osztálynál a «Vorauson» kívül megilletné, ugyanennyivel kisebb «Voraus»-t fog kapni.

Ha pedig ez összeg nagyobb lenne még mint a «Voraus» és a törzsörökös vonakodnék ezen többletet a társörökösöknek kifizetni, úgy e vonakodás a törzsöröklési jog visszautasításának tekintendő.

4. Még nagyobb védelmet nyújt a társörökösöknek a 32. §., a mely szerint ugyanis:

«Ha a törzsöröklési birtok 15 évvel *) az után, hogy annak tulajdonjoga a törzsörökösre szállott, *elidegenítettik*, akkor köteles a törzsörökös a *Vorausnak megfelelő összeget a hagyatéki tömegbe beszolgáltatni*.

Ha a törzsörökös ezen időn belül a törzsöröklési birtoknak oly *részeit* idegeníti el, a melyek összes vételára nagyobb, mint a birtok becsértékének *huszadrésze*, akkor köteles a «Voraus» azon részét, mely az eladott részekre eső becsértéknek megfelel, a hagyatéki tömegbe beszolgáltatni; — kivéve, ha időközben egyenlő értékű birtoktestek nem irattak hozzá a törzsöröklési birtokhoz.

E határozmányok nem nyerne alkalmazást, ha a törzsörökös a törzsbirtokot oly rokonának idegeníti el, a ki hozzá törzsöröklésre jogosító viszonyban áll.

A birtok megszerzője azonban mégis köteles az előnyösítést az 1. és 2. bekezdés értelmében részben vagy egészben beszolgáltatni, ha ő a törzsöröklési birtokot, vagy annak egyes részeit a fenti idő alatt[†] olyannak idegeníti el, a ki nem áll hozzá törzsöröklésre jogosító rokonsági viszonyban.»

A törvény ezen intézkedése felette méltányos és igazságos dolog; a törzsörökös az előnyt *azért* kapta, hogy a birtokot képes legyen megtartani; *a mint azonban eladja azt, megszűnik azon jogcím*, a mely az előnyösítés alapját képezte, következésképp igazság szerint az előnyösítést is vissza kell szolgáltatnia.

A törvény parlamenti tárgyalása alatt az 1898 május 13-diki ülésben *Jürgensen* képviselő egy konkrét példában rámutatott arra, hogy még ezen 32. szakasz sem védi meg teljesen a társörökösök érdekeit az esetre, ha a törzsbirtokot a törzsörökös a helyett, hogy megtartaná, — eladja.**)

A *Jürgensen* által fölhozott példa a következő:

Az örökhagyó két fiára hagy egy birtokot, a melynek jövedelmi értéke 60,000 márka, forgalmi értéke azonban — a Westfaliában nagyon gyakori arány szerint, — 120,000 márka.

Az osztályban a 60,000 márka jövedelmi értékből kap a törzsörökös 20,000 márka előnyösítést és 20,000 márka rendes örökrészt; tehát összesen 40,000 márkát, a másik testvér pedig 20,000 márkát.

*) Az 1896. évi járadéktörvény 26. §-a az örökhagyó halálától számított 20 évet köt ki.

***) *Verhandlungen des Abgeordnetenhauses*. 2594. l. (Lujó Brenzano is felhasználja, *Erbrechtspolitik* 391. l.)

Ha már most a birtokot a törzsörökös 15 éven belül eladja 120,000 márkáért, akkor a 20,000 márkányi «Voraus»-t be kell szolgáltatni a hagyatéki tömegbe, vagyis a jelen esetben azt meg kell feleznie a társörökössel. Még így is azonban igazságtalan marad az osztály, mert a társörökös csak $20,000 + 10,000 = 30,000$ márkát kap a birtok eladási árából, míg a törzsörökös, bár nem tartotta meg a családi birtokot, mégis 90,000 márkát kap. Igaza van Jürgensennek és Lujo Brentanónak, hogy ez igazságtalanság; a törzsörökös nem tartja meg a birtokot s mégis háromszor annyit kap örökségül, mint a testvére.

Ez az igazságtalan előnyösítés azonban már nem a «Voraus»-nak a következménye, hanem annak, hogy a birtokot a törzsörökös a forgalmi érték helyett jövedelmi értékben vette át; tehát ez egy egészen más természetű második kedvezmény következménye. Csodálatos, hogy erre a distinctióra sem Jürgensen, sem Brentano rá nem jöttek.

Pedig érdekes következtetéseket vonhatunk le belőle.

Ha ugyanis a birtok eladása esetén a 32. §. értelmében megköveteli a jogosság azt, hogy a törzsörökös beszolgáltatassa azon értékfelet, a melyet a «Voraus»-ban a birtok fentartása érdekében kapott, ép úgy méltányos lenne, hogy azon értékfelet is beszolgáltatassa, a mi a birtok enyhe, a jövedelem alapján való felbecslése következtében neki jutott.

Emlékezzünk csak vissza, hogy fentebb azért tartottuk méltányosnak a birtoknak a jövedelmi és nem forgalmi érték szerint való felbecslését, mert feltételeztük, hogy az nem fogja a forgalom tárgyát képezni, hanem megőrzi stabilitását.

A mint azonban ezen feltétel nem állt be, elveszett a jogczím is arra, hogy a birtok ne a forgalmi, hanem a jövedelmi érték szerint becsültessék fel.

Véleményünk szerint tehát a 32. §. kiegészítendő lenne még azzal is, hogy a törzsörökös a birtok eladása esetén köteles legyen a hagyatéki tömegbe azon összeget is beszolgáltatni,*) a mennyivel a birtok eladási ára (tehát forgalmi értéke) meghaladja annak, a hagyatéki osztályban alapul vett jövedelmi értékét.

Így azután lehetlenné válnék a törzsörökösre nézve

*) A német jog ismeri a «hereditas iacens».

bármiféle jogosulatlan és meg nem érdemlett kedvezmény megtartása.

Különben sokkal egyszerűbben is kifejezhetnők ezt a «*restitutio in integrum*»-ot, csak ki kellene mondani a törvénynek, hogy ha a birtok 15 éven belül a fenti értelemben elidegenítették, akkor új hagyatéki osztálynak van helye, még pedig az *általános öröklési jog alapján*.

5. A birtoknak a családban való megmaradását akarja biztosítani a társörökösöknek a törzs birtokra vonatkozó *elővételi* joga, mely őket az első 15 év végeig illeti meg azon esetben, ha azt a törzsörökös ez időn belül oly egyénnek idegenítene el, a ki nem áll hozzá törzsöröklésre jogosító rokoni viszonyban. Ez az elővételi jog a *kényszerárverés* esetén is fennáll.

Mindenesetre nagy jelentőségű dolog azoknak a *kegyeletes érzelmeknek* törvényes elővételi joggal való megerősítése, melyek a család minden egyes gyermekét az *ősi házhoz* és birtokhoz fűzik. És nincs igaza *Lujó Brentanónak*, midőn azt mondja,*) hogy ezen elővételi jognak nincs semmi gyakorlati értéke a társörökösökre nézve, mert ezek csekély örökreszökből képtelenek az ősi birtokot megvenni.

Mint tárgyalásunk során ki fog tűnni, a társörökösök a legtöbb esetben más, tisztességes kenyérkereső pályára lépnek, általában elég kedvező anyagi helyzetben vannak, s a legtöbb esetben képesek lennének az elővételi jog segítségével a családi birtokot a törzsörökös vagyoni bukása esetén a család számára megmenteni.

6. Ugyancsak a *családiasság* eszméjét szolgálja a 35. §., midőn kimondja, hogy :

«a törzsörökös testvérei a törzsbirtokon erejöknek megfelelő együttműködés fejében nagykorúságukig társadalmi állásuknak megfelelő *ellátást* igényelhetnek.

Ezen joguk megszűnik, ha kívánságukra a kielégítési tőke már kifizettetett, vagy annak kamatai és törlesztése rendszeresen fizettetik.»

Ez az úgynevezett «*Asylrecht*»; *Lujó Brentano* szerint**) ez is csak arra való, hogy a törzsörökös testvéreinek olesó munkaerejét kihasználja, s őket a jövőjük érdekében

*) *Lujó Brentano: Erbrechtspolitik.* 392. l.

**) *L. Brentano id. munka,* 393. l.

szükséges nevelésben ne részesítse, az *Asylrecht* következtében a társörökösök még hamarább sülyednek a proletariatusba.

Mint lejjebb látni fogjuk, ép Westfaliában nem panaszkodhatnak a társörökösök a kellő nevelés ellen, hiszen jóformán minden vagyonosabb parasztesaládban akad egy-két diplomás ember; másrészt a mai könnyű közlekedés és a nép mozgékonyasága mellett szinte elképzelhetetlenek azok a rémképek, melyeket a törvény ellenzői a társörökösök elnyomott helyzetéről festettek.

Végre is a társörökösöknek nem kötelességük, hanem csak joguk az, hogy megmaradjanak a birtokon.*)

Teljesen szabadságukban áll, hogy a maguk lábára álljanak és kilépjenek az élet küzdelmei közé; az «*Asylrecht*» eszméje csak arra való, hogy a kiskorúak a családfő halála után se nélkülözzék a családi élet üdvös nevelő hatását és melegét, és hogy ha egyik vagy másik közülök hajótörést szenvedne az életben, biztos menedéket találjon a családi ház közös tűzhelyénél. Az alapgondolata ez intézménynek félreismerhetlen rokonságban van a *régi házközösséggel*; mondhatnók, hogy annak modernisált, facultativ alakja. Nem-hogy előmozditaná ezen intézmény a proletariatus, hanem ellenkezőleg annak egy fontos, biztos ellenszerévé válhatik. Az «*Asylrecht*»-nek mély socialis jelentőségét csak elismeréssel méltányolhatjuk a mai időkben, midőn a létért való harcz az *individualismus túltengésének* következtében oly rideg és kegyetlen, a milyen még talán egy korszakban sem volt; és csak sajnálni lehet, hogy a porosz kormány, engedve a parlamenti ellenzék támadásainak, eltért eredeti tervétől, az «*Asylrecht*»-nek életfogytig való kiterjeszhetésétől, s azt csak a társörökösök nagykorúságáig engedte meg. Mindenesetre az is sokat ér, ha a kiskorú árváknak, a mig felnőnek, biztosítja a törvény a régi fészek éltető melegét, de teljes socialis hatása ez intézménynek csak akkor lehetne, ha azt életfogytig megadná a törvény.**)

Hasonló szempontok vezették a porosz törvényhozást, midőn a 36. §-ban a *magyar özvegyi joghoz hasonló* intézményt létesített:

*) Riehl: *Westfälisches Bauernrecht*. 135. l.

***) Kieseckamp id. munka, 112. l.

«Ha egy olyan házastárs, a ki nem élt vagyonszösségben, házastársának halála után a hagyatékkal szemben fennálló összes igényeiről lemond, életfogytig tartó ellátást követhet a birtokon.»

Ha azonban újból házasságra lép, ezen tartás igénye megszűnik; joga van azonban ez esetben azon összeget, a melyről annakidején lemondott, a törzsörököstől készpénzben követelni.

7. Joguk van különben a társörökösöknek a 37. §. értelmében még arra is, hogy az eddig felsorolt összes jogaikat, vagyis a kiegészítési járadékot (29. §.), a «Voraus»-t (32. §.), az eltartási (35. és 36. §.), valamint az elővételi jogot is (33. §.) *telekkönyvi feljegyzés* útján biztosíthassák.

Mindezen jogositványok közül rangban mindig elsők a kielégítési járadékok (Erbabfindungsrenten).

8. Ugyancsak a társörökösök különös jogaihoz kell végül számítanunk a 43. §. azon intézkedését, hogy azon esetben, ha a birtok elvesztette azon *qualitásokat*, melyek a 2. §. értelmében a törzsörökléshez megkívántattak, és ha ezen minőség-változást a «Specialkommistar» nem vette észre, akkor a társörökösök bármelyikének joga van *panaszszal* (Klage) *élni*, hogy a birtok ne essék a törzsörökösödés alá.

5. A törvény végrehajtása.

A törvénynek az eljárásra, illetve végrehajtásra vonatkozó intézkedései közül bennünket csak a 40. §. érdekel, mely a birtok *becsértékének* megállapításáról következőleg intézkedik:

«a hagyatéki bíróságnak arra kell törekednie, hogy a hagyatéki osztályban jelen törvény értelmében békés megegyezés jöjjön létre.

A hagyatéki osztályban első sorban a *becsértéket* kell megállapítani. Ennek megállapítása *két szakértő* által történik, kik közül egyet a törzsörökös, egyet pedig a többi érdekeltek választanak.

Ha a törzsörökös vagy az érdekeltek nem választanak szakértőt, vagy ez utóbbiak között nem jön létre megegyezés a szakértő személyére nézve, akkor a szakértőt a hagyatéki bíróság nevezi ki.

Ha a birtok becsértékét a szakértők különbözőképp állapítják meg, akkor a hagyatéki bíróság a *Kreisvermittelungsbehörde* *) tagjai közül egy elnököt nevez ki.»

*) A «Kreisvermittelungsbehörde» az 1834. évi június 30-diki

Az új német agrár-jogfejlődést különösen a birtokoknak fent tárgyalt és a tiszta jövedelem alapján történő specialis becslése teszi jellegzetessé, — ezen becslést ugyanazon társadalmi osztályból való egyének végzik, kik helyes érzékkel bírnak a társörökösök méltányos igényei iránt, viszont jól tudják, hogy mily terheket képes elbírní a törzsöröklési birtok, s valószínű, hogy e két döntő momentum között ezeknek a helybeli szakértőknek fog leginkább sikerülni eltalálni a helyes arányt.

A törvény különben a 48. §. értelmében *1900 január 1-én lépett életbe, épen egyidőben tehát az új általános polgári törvénykönyvvel.*

Mégis az 1—9. és a 11. §.-ok azonnal a törvény szentesítése után, tehát előbb léptek életbe, hogy a «Specialkommisárek» 1900 január 1-ig elkészülhessenek munkájukkal, vagyis hogy valamennyi törzsöröklési birtok telekkönyvébe be legyen jegyezve a törzsöröklési qualitás.

A törvény életbelépését megelőzőleg a nemzeti szabadelvűek erős agitatótíót fejtettek ki politikai okokból oly irányban, hogy a parasztság éljen a 12. §-ban megadott azon joggal, miszerint birtokát közokirat segélyével az első örökösödés esetére kivonja a törvény hatálya alól.

Mint azonban a westfaliai paraszt-szövetség ügyészétől, Wendtrup úrtól 1901 nyarán e sorok írója hallotta, ezen politikai ellenagitatio aránylag nem sok eredménnyel járt, mert nem igen sikerült az értelmes westfaliai parasztsággal elhitetni azt a mesét, hogy e törvény «a régi jobbágyságot akarja visszaállítani, s a szabad rendelkezési jogot el akarja a paraszttól venni».

Az O. M. G. E. utján a legutóbbi időben ismét fölvilágosítást kértünk a westfaliai Bauernvereintől arra nézve, hogy él-e gyakran a parasztság a törvény 12. §-ában megadott joggal? A Bauernvereinnek az O. M. G. E.-hez 1902 február 12-én 293. sz. alatt intézett átiratában erre nézve következő fölvilágosítások foglaltatnak:

«Ob von dem im § 12 des Anerbenrechtes verliehenen

törvény értelmében a kerületi gyűlés (Kreistag) által kiválasztott 2—6 megbízható kerületbeli gazdából áll; hivatásuk *szakértői becsléseket* végezni. (Kiesekamp, id. munka, 121. l.)

Rechte Gebrauch gemacht wird, lässt sich zur Zeit noch nicht feststellen; eine Statistik hierüber ist bishin noch nicht erhoben, umsoweniger, als das Gesetz erst seit zwei Jahren in Kraft ist. Doch sind einzelne Fälle schon zu unserer Kenntnis gekommen. Der Grund der Ausschliessung des Anerbenrechtes für den einzelnen Erbfall ist ein verschiedner. Teilweise wird das Gut *nicht als landwirtschaftliches Gut bewirtschaftet*, ist vielmehr ein altes Stammgut einer *städtischen Familie*, teilweise ist ein *infolge der Industrianlagen erhöhter Bodenwert* die Ursache, sodass in doch ein Verkauf des Gutes bevorsteht. Vielfach werden auch *testamentarisch andere Bestimmungen getroffen*. Hiervon wird derselb häufig Gebrauch gemacht, weil die Bestimmungen des Anerbengesetzes nur für die Allgemeinheit gegeben sind, im einzelnen Falle jedoch nicht als den Lasten des Gutes entsprechend anzusehen sind.»

IV.

A törzsöröklés gazdasági és socialis hatásai.

Daczára, hogy az új westfaliai törzsöröklési törvény még csak alig van két éve érvényben, mégis megkíséreljük ismertetni, hogy e tartományban milyen hatással bír a törzsörökösödési jog?

Mint tudjuk, az új törvény *csak új írott* jogot teremtett, a nép azonban századok óta eddig is hasonló jogszokásokkal élt, mint a milyen öröklési jogot 1898-ban törvénybe ígtattak. Azt is tudjuk, hogy az öröklési jognak mily döntő befolyása van a gazdasági és társadalmi viszonyokra; tehát a Westfaliában ma föltalálható tényleges állapotokat úgy kell tekintenünk, mint a melyek első sorban is a törzsöröklési rendszernek következményei, tehát fölötte alkalmasak arra, hogy rajtuk tanulmányozzuk a törzsöröklési jog gazdasági és socialis hatásait. Az 1898-diki törvény hatálya tulajdonképen a *Hammi* fötörvényészék kerületére terjed ki, a mely Westfalia tartományon kívül magában foglalja a rajnai tartomány hat kerületét is (Rees, Duisburg, Essen Stadt und Land, Ruhrort und Mülheim a. d. Ruhr).

Mindezek összes területe az 1895. évi fölvétel szerint:

21.398 klm,² s a lakosság száma 3.347.415 lélek. Westfalia területének 42·4%-a van tulajdonképeni mezőgazdasági művelés alatt*), s viszont e területnek 66·1%-án divik a szemtermelés. Tehát az összes német tartományok között szemtermelés tekintetében Westfalia mindjárt Oldenburg (68%) és Schaumburg-Lippe (74%) után, a harmadik helyen következik.

Azon körülmény, hogy Westfalia mezőgazdaságában a főszűly a szemtermelésre esik — döntő befolyással volt a törzsöröklési jog kifejlődésére, és fönmaradására, mert épen e termelési ág követeli meg első sorban a földbirtok bizonyos normalis nagyságát, különben köztudomású dolog, hogy a fönemléltet másik két szemtermelő tartományban is ősrégi törzsöröklési jog van érvényben a mai napig.

A népesség a tartomány három közigazgatási kerületében a termelési ágak közt a következőleg oszlott meg a legutolsó két népszámlálás alkalmával:

E v	Münster			Minden			Arnsberg		
	mező- gazda- ság	ipar	keres- kede- lem	mező- gazda- ság	ipar	keres- kede- lem	mező- gazda- ság	ipar	keres- kede- lem
1882	57.07	36.56	6.37	57.43	35.30	7.27	23.67	67.07	9.26
1895	46.08	45.63	8.29	47.61	43.36	9.01	17.60	70.65	11.75

A népességnek a termelési ágak közt való megoszlása tehát az utolsó években az *ipari foglalkozás erős térhódítására* mutat, a min nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy Németország vastermelésének góczpontja itt van.

Épen ezért természetesen kétszeresen szükséges a mezőgazdasággal foglalkozó néposztályok stabilitását lehetőleg előmozdítani.

Westfalia mai tényleges gazdasági és socialis viszonyai különben a legalaposabb czáfolatát képezik azon támadásoknak, melyet Lujo Brentano és iskolája a régi Anerbenrecht fölélesztése ellen fáradságtalanul intéznek, — rész-

*) Nagyon nagy terület esik tehát az erdő- és legelőgazdaságokra és az ipari termelésre.

ben socialpolitikai, részben közgazdasági káros következményekkel vádolván azt.

Vegyük sorra egyenként e *válpontokat*, s nézzük, hogy a westfaliai viszonyok mennyiben igazolják, vagy czáfolják azokat.

I. Lujo Brentano szerint, mint azt már fentebb is tárgyaltuk, a régi mezőgazdasági osztályok konsolidálása nem képez nemzeti érdeket, mert ezek *rosszabbul gazdálkodnak*, mint a «homines novi». Szerinte: «wie sie lediglich Kraft Herkommens Besitzer geworden sind, so halten sie zäh am Schlendrian fest, weil er eben das Herkommen ist». Ez állítás merev haszonelvi alapon sem igazolható; legkevésbé áll ez a westfaliai parasztra, mely rend, intelligentia, s apától eltanult jó földművelés, és üzleti szellem tekintetében is a német nép egyik legértékesebb elemét teszi.

De különben is ilyen rideg haszonelvi fölfogás modern közgazda és socialpolitikus részéről megboesáthatatlan tévedés; ma már be kell látni mindenkinek, hogy valamely ország földbirtokainak első sorban nem az a céljuk, hogy minél több *hasznot* hajtsanak, hanem hogy a rajtok élő népnek *biztos* existenciát és *fönmaradást* legyenek képesek nyújtani.

Lujo Brentano azon állításával szemben,*) hogy a törzsörökösöknek kifizetendő örökreszek miatt nem marad a törzsörökösnek elég pénze a *melioratiókra*, — hivatkozunk a körülményre, miszerint ha a birtokos nem remélné azt, hogy az általa létesített melioratiók és befektetések gyümölcseit nem ivadékai, nem valamely *családja* fogja élvezni, egyáltalában tartózkodnék minden oly befektetéstől, mely csak későbbi időben fizeti ki magát.

II. Sokkal megfontolandóbb kifogás az, hogy a törzsöröklési jog előmozdítja a birtokok *eladósodását*.

Annyi bizonyos, hogy ha a birtokot *egy gyermek* veszi át, és a testvéreit pénzben elégíti ki, a legtöbb esetben adósságot kell fölvennie, hogy ezt megtehesse; míg ha a birtokot *természetben osztják* föl az örökösök, akkor nem kell a hagyatéki osztály alkalmával egyeseknek adósságot csinálni. Lujo Brentano szerint azon *bajor* kerületekben, a hol törzsöröklés divik, a birtokok értéköknek átlag 25-80%-ig vannak megter-

*) Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik*. 396—397. 1.

helve, míg azon helyeken, a hol természetben való osztály szokásos, csak 14·96%-ig.*)

Ezzel szemben azonban az is áll, hogy a tulhajtott birtokföldarabolás még jobban előmozdítja a birtokok eladósodását, mint a törzsöröklés. Természetes is: ha egy birtokos nem bír megélni a birtokán, mert az oly kicsiny, hogy egy családot eltartani képtelen, a logika kérlelhetetlen törvényei szerint be kell következnie a fokozatos eladósodásnak; enni csak kell, adót fizetni kell, s mivel mindez a birtok jövedelméből nem tellik ki, a tőkét kell kikezdeni, vagyis a birtokra adósságot kell fölvenni. Ezt csak meg kell kezdeni, — azután már növekedik az adósság, mint a lavina, míg csak a birtokost el nem nyeli.

Az igazság a két véglet között van; azt már említettük föntebb, hogy *egy bizonyos minimumon felül* a földbirtokra a legkedvezőbb a természetben való osztály, *de ezen minimumon alul az már non sens*, s a helyét el kell foglalni a törzsöröklési rendszernek. De azt is mondtuk, hogy e rendszer *nemcsak* abból áll, hogy a birtokot egy gyermek osztatlanul átvegye, hanem szükséges még ahhoz a törzsörököst oly *mérvben előnyösíteni*, hogy az képes legyen fönmaradni, vagyis hogy el ne adósodjék.

Lujo Brentano fönti megjegyzése tehát a legnagyobb igazolása a törzsörökös előnyösítésének. Igazolja ez állításunkat Westfalia különböző vidékeinek helyzete, így Paderbornra nézve, a hol tudniillik tulnyomólag a természetben való osztály van divatban, Schwerz***) a következőket mondja: «nem minden ok nélkül mondják némelyek, hogy a paderborni birtokokat terhelő hihetetlen nagy adósságok legnagyobbbrészt a törpe birtokrendszernek tudhatók be.

Sok törpe birtokú paraszt bérbeadja birtokát egy másik kisgazdának, mert maga nem találja meg a hasznát, a bérbevevő azonban már két birtokon (tehát *nagyobb területen*) gazdálkodik, ezért jobban boldogul.

Számos példa van erre, s ezek azt bizonyítják, hogy

*) Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik*. 491. l.

**) Schwerz: *Beschreibung der Landwirtschaft in Westfalen und Rheinpreussen*. Stuttgart, 1836. Seite 41. (Gróf Spee id. munka, 183. lap.)

maga a parasztság is belátja, miszerint a túl kicsiny birtokok önmagukat emésztik föl, míg ellenben a nagyobbak már képesek gazdájokat eltartani.»

Érdekes azon statisztikai próbafölvételek eredménye, melyet a porosz kormány a földbirtok eladósodására nézve 1883-ban 52. törvényszék kerületén végrehajtatott. Jellemző, hogy *legkisebb eladósodás azon három tartományban mutatkozik, a hol a törzsöröklési rendszer a legjobban el van terjedve*; ezek Hannover (24%), Westfalia (24%), Schlezvigholstein (26%). Még jellemzőbb, ha a próbafölvételek alapját képező *hat westfaliai bírósági kerületet* egyenkint szemügyre vesszük.

Bírósági kerület	eladósodás aránya
Beckum — — — — —	13·50 %
Ahaus — — — — —	17·45 %
Petershagen — — — — —	13·70 %
Brakel — — — — —	16·09 %
Erwitte — — — — —	14·10 %
Meinerzhagen — — — — —	41·89 %

Az első öt agrikulturn kerület túlnyomólag törzsöröklési joggal, a legutolsó ipari kerület egyenlő öröklési osztálylyal és elaprózott birtokokkal.*)

E számok önmaguk beszélnek.

III. Lujo Brentano szerint a törzsöröklési rendszer *kedvezőtlenül befolyásolja a birtokok elosztását, első sorban előmozdítja a latifundiumok alakulását* és szerinte végeredményében a parasztság teljes tönkrementésére vezet.

E csodálatos állítását azzal indokolja, hogy e rendszer mellett a kismértékű kínálat következtében a földárak oly magasra szöknek, hogy a parasztság ez árakat képtelen lesz megadni, helyettök azután a gazdag városi és iparos elemek fogják összevenni a birtokokat. Állítása igazolására például Angliát hozza föl, a hol az *egy* örökös öröklése megvan, a parasztság pedig elpusztult.**)

*) *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im königreich Preussen.* Herausgegeben von Pr. Sering. V. Oberlandsgerichtsbezirk Hamm, bearbeitet von Ludwig Graf von Spee. Berlin, Paul Parey, 1898. 193. l.

***) Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik.* 396. l.

Ez állítással szinte kár is foglalkoznunk, hiszen ma már az angolok is belátják, hogy a földbirtokos osztályok pusztulását a védvámok eltörlése után a tengerentúli nyers-termények versenye okozta. Az individualis successio nem okozta e pusztulást, legföljebb csak gyenge volt annak meggátolására.

«Kétségtelen — mondja a sokszor idézett hivatalos kiadványban gróf Spee,* — hogy a törzsöröklési jog sokkal nagyobb védelmet nyújt az ellen, hogy a parasztbirtokokat a nagytökések és nagybirtokosok összevásárolják — mint a természetben való osztály. Ez utóbbi ugyanis a birtokok nagy részét évenként *piaczra hozza*, s ezáltal a tökéseknek és nagybirtokosoknak alkalmat nyújt a birtokszerzesre. Westfaliában ez a vásárló hajlandóság épen úgy megvan, mint a rajnai tartományban (Rheinland), csakhogy az alkalom kevesebb, mert a birtokok változatlanul szállnak át egyik nemzedékről a másikra, s a parasztek nagy szívóssággal *ragaszkodnak* az atyai örökséghez».

Teljesen megegyezik ezzel Wygodzinski jelentése** a rajnai tartományról, a hol tudniillik *egyenlő öröklési osztály dívik még a francia uralom óta*.

«A földbirtokosoknak a (francia) öröklési jog által előidézett gazdasági elerőtlenedése, és a földbirtok mobilisatiója oly jelenséget idéztek elő, melynek szomorú következményei ma még teljesen beláthatatlanok: *ez a nagybirtokok folytonos növekedése, a földtulajdonok a kapitalisták kezébe való jutása*».

A rajnai tartománybeli latifundiumok sajátsága ugyanis az, hogy nem nagybirtokosoknak, hanem nagykereskedőknek és nagyiparosoknak a kezében vannak s hogy azok legnagyobbrészt nem is képeznek egy gazdasági egészet (wirtschaftliche Einheit), hanem szétszórt darabokból állanak (Streubesitz), a mint azok több kisebb birtokból vásároltak össze.

Ezzel szemben daczára, hogy Westfaliában az ipari fej-

*) Gróf Spee, id. munka, 191. l.

***) Dr. W. Wygodzinski. Oberlandesgerichtsbezirke Köln. *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im königreich Preussen*. I. Heft. 125. l. — Berlin, Paul Parey, 1899.

lődés talán még rohamosabb volt, mint a rajnai tartományban, a birtokviszonyok annyira konsolidáltak, hogy például a *Minden* kerületben *van sok olyan paraszteszalád, a melyik már Wittekind idejétől (Kr. u. VIII. század) ugyanazon birtokon lakik!**

Hasonló konsolidált viszonyokra találunk, különben a törzsöröklési jognak hódoló Schlezwig-Holsteinban, Braunschweigban és főleg *Hannoverban is*, a hol e sorok írójának egy olyan parasztbirtokot mutattak, a melyen a XIV. század óta ugyanazon család gazdálkodik.

Igy például a Horst faluban (Neustadt mellett) él a Wedekent nevű paraszteszalád** okmányilag igazolhatólag 1375 óta ugyanazon birtokon. Mint tudjuk, mindezen tartományokban általánosan *elterjedt ősi szokás a törzsöröklési jog*. Különben hasonló konsolidált viszonyokra vall a westfaliai statisztika is. *A mezőgazdasággal foglalkozók száma* Westfaliában ugyanis volt:

	1882-ben	1895-ben
Münster _ _ _	95,142 lélek	94,376 lélek
Minden _ _ _	92,891 "	93,682 "
Arnsberg _ _ _	81,940 "	81,888 "
összesen:	269,973 lélek	269,946 lélek.

A mezőgazdasággal foglalkozó népesség száma tehát az *absolut stagnatio* képét mutatja, szemben az ipari népesség gyors szaporodásával.

Ha azonban a mezőgazdasági népesség körében vizsgálat tárgyává tesszük, hogy az *önálló birtokosok* s az alkalmazottak, illetve a mezőgazdasági munkások számaránya egymáshoz viszonyítva miként alakult, kitűnik, hogy volt:

*) Winkelmann czikke *in den Schriften d. Ver. für Social-Politik*. Bd. 23. Seite 13. (Graf Spee 108.)

***) A neustadti téli gazdasági iskola igazgatója Brandt úr volt szives a figyelmemet e családra felhívni.

		1882 év		1895 év	
		lélek	%	lélek	%
Önálló gazdálkodók	Münster	33046	34.37	36240	38.40
	Minden	36690	39.50	40084	42.79
	Arnsberg	29982	32.03	28947	35.35
Ezek családtagjai a gazdaságban foglalkoztatva	Münster	28968	30.45	29381	31.13
	Minden	23048	24.31	26380	28.16
	Arnsberg	18844	23.00	19049	23.26
Gazdatisztek	Münster	173	0.18	544	0.58
	Minden	240	0.26	605	0.65
	Arnsberg	193	0.23	601	0.73
Cselédek	Münster	19180	20.16	20183	21.38
	Minden	13088	14.09	15094	16.11
	Arnsberg	18427	22.49	20585	25.14
Munkások	Münster	13775	14.48	8028	8.51
	Minden	19825	21.34	11519	12.29
	Arnsberg	17494	21.35	12706	15.52

E táblázatból első tekintetre föltűnik, hogy a *mezőgazdasági munkások száma 18,841-gyel csökkent*; e jelenséggel egész Németországban találkozunk, mely a mesterségesen elősegített óriási ipari fejlődésnek egyenes következménye.

Érdekes, hogy a mezőgazdák a veszedelmesen terjedő *munkáshiány* ellen miként védekeztek, a legprimitívabb, de legrégibb és legegészségesebb gazdasági és socialis szervezetek: a *családnak* segélyével.

A törzsöröklési jog egyik fontos intézménye, mint azt még tárgyalásunk során ismételten fogjuk látni, hogy a törzsörökösöknek joguk van az egy kézben megtartott *családi birtokon* a gazdaságban való közreműködés mellett megfelelő el látást és lakást követelni.

A táblázat szerint *1882-től 1895-ig a mezei birtokokon a gazdálkodásban közreműködők száma 3945-tel szaporodott.*

A mit tehát a törzsöröklési jog hívei e rendszer egyik legnagyobb előnyének állítanak, hogy tudniillik előmozdítja a *családi összetartozandóság érzetét*, az úgy látszik nem pusztá phrasis. *Hogy pedig a törzsöröklés nemhogy előmozdítaná a latifundiumok alakulását, hanem inkább elősegíti az önálló gazdasági egyedek szaporodását*, azt mutatja a fönti

táblázat, a mely szerint ezeknek száma 8555-tel növekedett. Az agricultura belterjesebb művelése hozta magával azután, hogy a *gazdatisztek* száma 1144-gyel növekedett.

Föltűnő nagy a gazdasági *cselédek* szaporodása: 5167 lélekkel; ennek magyarázata részben szintén a belterjes művelés terjedésében, részben pedig az ipari telepek munkafőlszívó képességében leli magyarázatát; a földbirtokosok ugyanis éves cselédek szegődtetésével is igyekeznek magoknak a kellő munkaerőt biztosítani. A mezőgazdasági proletariatus terjedése helyett tehát mint látjuk, a mezőgazdasági népesség körében socialis szempontból egészségesebb osztályok erősödtek meg, s hogy ez így történt, az nem kis érdeme a törzsörökös rendszernek.*)

E rendszer kedvező hatása még világosabban tűnik ki a *birtokeloszlás* statisztikájából, különösen ha a westfaliai birtokeloszlást az egész porosz királyság birtokviszonyaival hasonlítjuk össze.

1882-ben ugyanis volt:

Birtok nagyság	Westfaliában			Az egész porosz királyságban		
	a birtokok száma	összes terület		a birtokok száma	összes terület	
		ha.	%		ha.	%
—2 ha-ig	211.753	144.660	9.05	1.842.332	1.207.861	4.49
2—5 ha	45.102	213.756	13.37	495.199	1.973.375	7.33
5—20 "	35.911	566.098	35.43	490.822	6.207.356	23.05
20—100 "	11.945	567.758	35.83	191.197	8.729.393	32.41
100—200 "	219	42.375	2.65	8.744	1.517.767	5.84
200—500 "	75	57.954	3.83	8.281	3.531.091	13.11
500-tól feljebb	4	5.484	0.34	3.611	3.764.135	13.98
Összesen —	305.009	1.598.085	100. %	3.040.196	26.930.978	100. %

*) Azon állítással szemben, hogy a törzsöröklés mellett proletarizálódik a nép, mert lehetetlenné van téve a munkásoknak földet szerezni, az 1895. évi statisztikai fölvétel kimutatta, hogy 32,353 mezői munkás közül 15,828 maga is gazdálkodott részben tulajdon birtokán, részben bérleten.

A westfaliai földbirtok eloszlása, mint látjuk, tehát valóban szinte *ideális*.

Mint tudjuk, az önálló, életképes parasztbirtokok: 5—100 hektárig terjedő birtokok; és ime e határok között oszlik meg a westfaliai földterület 71%-a (a porosz országos átlag csak 55·46 %), vagyis *Westfalia földjének háromnegyed része önálló, független és konsolidált parasztság kezében van.*

Köztudomású az is, hogy a házi kezelés (ritka és kevés kivétellel) általában többet ér a bérleti rendszernél. Nem tekintve a socialis előnyöket, már csak azért is, mert egészen más befektetéseket eszközöl az, a ki a maga földjén gazdálkodik, mint a ki hosszabb vagy rövidebb ideig mint bérlő egy idegen birtokon.

A gazdasági és társadalmi szempontokból előnyösebb *házi kezelést* is főleg az 5—100 hektárig terjedő parasztbirtokokon találjuk föl leginkább, a többi birtokkategóriákban már sokkal gyakrabban találkozunk a bérleti rendszerrel.

A különböző nagyságú westfaliai birtokokból *bérben* volt 1882-ben :

birtoknagyság	%
—2 hektárig	41·34
2—5 "	17·66
5—20 "	8·78
20—100 "	7·06
100—200 "	20·07
200—500 "	19·55
500— feljebb	13·22

Parasztbirtokon (vagyis a fentiek szerint az egész terület 71%-án) tehát bérleti rendszer jóformán alig fordul elő; *a házi kezelés e kedvező arányszámát mindenestre nagyban előmozdítja a törzsörökös rendszer, a mely conserválja teljes nagyságában a családi birtokot és a leghosszabb ideig (sokszor élethossziglan) teszi lehetővé azt, hogy a családnak minél több tagja találjon munkaalkalmat a birtokon.*)*

*) Hogy a két ha.-on alul levő birtokoknál oly nagy a bérleti arányszám, az azon már fentebb említett örvendetes tényben leli magyarázatát, hogy a mezőgazdasági munkások majdnem fele bir egy kis földet tulajdonul vagy — bérben.

Ez állapotokkal majdnem teljesen megegyeznek azon kerületek viszonyai, melyek a rajnai tartományból vannak a hammi főtörvénszék kerületéhez csatolva.

IV. Lássuk már most azon állítást, hogy a törzsöröklési rendszer *előmozdítja a népesség proletarizálódását*, hogy az apai birtokból kiüzött társörökösök elzülленek. Tényleg a legelső kérdés, a mi az embernek az eszébe jut, az, hogy *mi lesz a társörökösökből*, ha az egész birtok osztatlanul *egy* örökösnek jut? A porosz kormány, hogy meggyőződjék arról, vajon a törzsöröklési jog ellenzőinek ez aggodalma mennyiben alapos, statisztikai próbafölvételeket eszközöltetett a *társörökösök helyzetéről és sorsáról*.

Westfalia különböző kerületeiben 1204 birtokon 4561 társörökös helyzetét vizsgálták meg (ezek között volt 172 törpebirtok 407 társörökössel). Az összes társörökösök közül 540-en *maradtak meg az ősi birtokban* a törzsörökös mellett segítő társnak, ez a kisbirtokon a társörökösöknek 6·39 %-át, nagyobb birtokokon pedig 12·37 %-át teszi.

Mint föntebb láttuk, ez a processus folyton erősödik, a nagy ipari fejlődésokozta mezőgazdasági munkáshiány hatása alatt.

Lássuk ezután, hogy a még fönmaradt 1766 férfi és 2255 női társörökösökből mi lett?

Vegyük előbb a férfiak sorsát vizsgálat alá:

1. 46%-ból, *vagyis 811-ből ismét önálló gazda lett.*

Érdekes, hogy ezek közül 574 házasság útján jutott birtokhoz; általában mindenütt azt hallotta e sorok írója is, hogy a társörökös fiúk közt elterjedt szokás olyan családokba beházasodni, a hol nincs fiú gyermek, a hol tehát a birtok a legidősebb (esetleg a legfiatalabb) leányra, az «*Anerbin*»-re száll. Kettő közülök *oldalági rokonoktól örökölt* birtokot, 177 *vett* magának birtokot, 28 pedig az osztály alkalmával természetben kapott földet (ezek kivétel nélkül nagyobb birtokú család gyermekei).

2. 398 (22 %) *önálló vállalkozó lett*, — ipari és kereskedelmi téren. És pedig 171 iparosmester, (pék, mészáros, molnár, kovács, legnagyobbbrészt mindegyik a *saját szülőföldjén*) 183 kereskedő és kocsmáros; ezek a *parasztfiúkból származó falusi kiskereskedők szorítják vissza fokról fokra a falun garázkodó idegen uzsorás elemeket*. A többi 44 közül

28 alkalmazott, 4 gyáros, 4 tőkepénzes, 1 építőmester és 1 kőbányatulajdonos került ki.

3. 283 (16 %) a *szellemi pályára lépett*. Csak tanító 63 került ki közülök; 1 gymnasiumi igazgató, 7 gymnasiumi tanár, 1 kerületi főigazgató, 46 pap, 23 orvos, 11 jogvégzett, 9 mérnök és bányász, 2 bölcsészeti tanár, 3 állatorvos, 2 gyógyszerész és 15 még tanuló volt a fölvétel idején.

Érdekes 3 parasztesalád akadt a fölvettek között; lett ugyanis a társörökösök közül az *elsőben*: 1 orvos, 1 ügyész, 1 főerdész, 1 birodalmi jogügyi tanácsos, a *másodikban*: 1 járásbíró, 1 ülnök, 1 orvos, a *harmadikban*: 2 orvos, 2 bányahivatalnok, 1 zenetanár s 1 még tanuló.

4. 175 (10 %) *társörökös függő helyzetben van*; és pedig: 9 munkafelügyelő, 87 mezőgazdasági munkás, 79 gyári munkás.

5. 66 (4 %) *kivándorolt*.

6. 33 (2 %) *beteg és ismeretlen foglalkozású*.

Ha már most a *birtok nagysága* szerint nézzük, hogy mi lett a társörökösökből, kitűnik, hogy

életpálya	kisbirtokon	nagybirtokon
1. önálló gazda	39%	47%
2. önálló vállalkozó	26%	22%
3. szellemi pályák	7%	17%
4. függő helyzet	mezőgazdaságban	10%
	ipar- és kereskedelemben	15%
5. kivándorló	2%	4%
6. ismeretlen foglalkozású és beteg	1%	2%
	100%	100%

Mint látjuk tehát, *minél kevésbé vannak elaprózva a családi birtokok, annál jobb és biztosabb existenciát tudnak találni a társörökösök*.

Eszünkbe jut ezen összeállítás láttára, hogy sokan azért nem tartják törvényesen meghonosíthatónak Magyarországon a törzsöröklési jogot, mert nálunk nem oly fejlett az ipar és kereskedelem, mint Németországban, tehát nincs más életpálya, a hol a társörökösök megélhetést találhatnának.

Lám, a nagy, iparos Németországban is a társörökösöknek csak alig $\frac{1}{3}$ része megy az ipari és kereskedelmi pályára s a társörökösöknek *fele* megmarad az agricultura mellett.

B) *Érdekes a női társörökösök sorsát is figyelemmel kísérni*:

1. Férjhezment a 2255 közül 2116, vagyis 93 %.

Oka e szép arányszámnak nagyrészt abban keresendő, hogy a törzsöröklés következtében a parasztesaládok legnagyobb része *vagyonos*, és így a leányok tisztességes hozományt vagy appanaget kapnak.

A férjes nők közül férjhez ment:

a) önálló gazdához	1526 (72 %)
b) iparosmesterhez	213 (11 %)
c) kereskedőhöz	160 (7 %)
d) szellemi foglalkozásúhoz	135 (6 %) *
e) munkáshoz, segédhez (ezek közül 33 kisbirtokos lánya)	82 (4 %)

A pártában maradt 128 leány vagyis 1 % közül:

a) tanítónő	8
b) apáca és ápolónő	43
c) gazdasszony	35
d) cseléd	19
e) varrónő	7
f) foglalkozás nélkül	16

összesen: 128

A mint tehát e statisztikai próbafelvételek **) bizonyítják, a társörökösök elzüllése — legalább Westfaliában — a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, különben ugyanilyen információt kaptam Hannoverban és Schlezwigholsteinban is.

Érdekes *lélektani és socialis* magyarázatát adja ennek a *bürreni* kerületi tanácsos, a porosz földművelésügyi miniszterium által kiadott fentidézett hivatalos munkában. (V. 215 l.)

«Az itteni tapasztalatok szerint a társörökösök épen nem szaporítják a proletariatumot, hanem kivétel nélkül hasznos tagjai lesznek a társadalomnak. S ez a dolog természetéből következik. *A kielégített társörökösök, főleg a férfiak (már fiatal koruktól fogva) tisztában vannak azzal, hogy jövőjüket*

*) Ezek közül hivatalnokhoz ment 64, tanítóhoz 18, orvoshoz 11, ref. paphoz 4, gyógyszerészhez, mérnökhöz, tőkepénzeshez 2—2, író-, szerkesztő, főerdész-, jogvégtett emberhez 1—1.

**) *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen.* Herausgegeben von Prof. Sering. V. Oberlandsgerichtsbezirks Hamm, bearbeitet von Ludwig Graf von Spee. Berlin, 1898. 214. l. Innét vettük át az egész statisztikai anyagot.

saját munkájokkal kell megalapítaniok s annál nagyobb buzgalommal feküsznek neki megkezdett foglalkozásuknak; viszont a kedvezőtlen időkre jó tartalékkal szolgál az atyai örökségből járó tőke (vagy járadék). . . . A birtok osztatlan átszállása mellett nemcsak megfelelő ellátás és menedékhely van számukra biztosítva, hanem *magasabb kiképzetésük költségei is*», mint a fenti táblázatokból láttuk, minél elaprózottabbak a birtokok, annál kevésbé van biztosítva a társörökösök megfelelő fölneveltetése és annál valószínűbb azok proletarizálódása.

Mindezen nagy előnyök elesnek a *természetben való osztálynál*, a mely mellett az egész családi vagyon 1—2 nemzedék alatt *szétporlik*, elpusztul. A hivatalos jelentésekből különben még az is kitünik, hogy a *kielégített társörökösök általában jobb sorsban vannak, mint maga a törzsörökös*.

V. Ezen tények egyúttal czáfolatát teszik azon vádnak is, hogy az Anerbenrecht *igazságtalan* és hogy a *jogegyenlőség elvébe s a szülői szeretetbe* ütközik.

Ha a törzsörökös megtartja a birtokot, akkor jogosan élvezi azon előnyöket, a melyek nélkül a családi birtok fenntartására képtelen lenne, ha pedig eladja, arra az esetre gondoskodni lehet, (sőt mint fentebb láttuk, a törvény részben gondoskodik is) hogy a neki jutott előnyöket köteles legyen örököstársaival megosztani.

Végre azt sem szabad felejtenuk, hogy a *társörökösök minden munka nélkül élvezik örökrészüket*, szabadon tölthetnek be más életpályát, míg a törzsörökös a birtokhoz van kötve s úgy a maga, mint örököstársai örökrészét verejtékes munkájával egyedül ő kamatoztatja.

Nem is kell tehát azon, talán kissé rideg álláspontra sem helyezkednünk, melyet Thiel a német socialpolitikai egyesület 1894. évi bécsi ülésén Montesquieu nyomán hangoztatott, hogy tudniillik: «a gyermekeknek igényök van nevelésre, kiképzésre és mindaddig ellátásra, a míg magok meg bírják keresni kenyeröket; ezzel azután azonban ki van annak meritve a szülök kötelezettségei».*)

Nem szükséges ilyen keményszivü álláspontra helyez-

*) *Schriften des Vereins für Socialpolitik*. Leipzig. Bd. LXI. Seite 246.

kednünk, hogy a törzsöröklési rendszert igazságtalanság vádjával szemben megvédjük; nem pedig azért, mert szerintünk a matematikai, tehát *mechanikus és formai egyenlőség a legtöbbször épen — egyenlőtlenség*; s az igazi egyenlő és igazságos, az egyes gyermekek életviszonyaival és körülményeivel számot vető öröklési rend: az Anerbenrecht.

VI. Társadalmi és főleg nemzeti szempontból fontos azon ellenvetés, hogy *a törzsöröklési jog hátráltatja a népszaporodást*, illetve hogy *a mezőgazdasági vidékek elnéptelenedésére vezet*.

A statisztika a népesség apadását Westfaliának egyetlenegy kerületében sem képes kimutatni, mert az 1870—1895-ig *kivételesen mindenütt szaporodott*.

Természetesen az igaz, hogy a túlnyomóan mezőgazdasági kerületekben a szaporodás kisebb volt, mint az ipari kerületekben, mert az ipar szinte minimalis területen nagyon sok embert tud foglalkoztatni, míg a földművelés csak korlátozott számú embernek tud adni kenyeret. A születési arányszám azonban lehetőleg kedvező a mezőgazdasági vidékeken is. E sorok írójának a westfaliai Bauernverein jogtanácsosától, Wendtrup úrtól nyert információi szerint *egy-egy törzsöröklési birtokon átlag 5–6 gyermeket lehet találni, de nem ritka 10–12 gyermek sem*.

Tény azonban, hogy a természetes népszaporodásnak átlag felét felemésztí *az elköltözködés*.

Ezt azonban a törzsöröklési rendnek rovására írni nem lehet: hiszen a *rajnai tartománynak azon részeiből, hol a természetbeni osztály divik, ép ily nagy, sőt sok helyen nagyobb mérvű a kivándorlás, illetve az elköltözködés, mint Westfaliában*.

De sőt Wygodzinski azt állítja, hogy: «a kivándorlási kedv sokkal nagyobb azon kerületekben, a hol természetbeni osztály van, mint a törzsöröklési vidékeken.*) Így némely rajnai kerületben (például Eifel, Hunsrück, Westerwald) *fogyott* is a lakosság.

Nem akarjuk ezzel azt bizonyítani, hogy a természetbeni

*) *Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im kön. Preussen. Oberlandesgerichtsbezirke Köln, bearbeitet von Dr. W. Wygodzinski, I. 137. l.*

osztály jobban előmozdítaná a kivándorlást, mint a törzsörök-
lés; hanem csak azt, hogy a tisztán agrikultur vidékek akár-
milyen örökési jogrendszer mellett is, *csak egy bizonyos*
menyiségű embert képesek foglalkoztatni, illetve *eltartani*.

Igaza van gróf *Speenek*, midőn azt mondja, hogy a kiván-
dorlási mozgalmat: «az örökési rend formája nem igen be-
folyásolja, a hol a természetbeni osztály a röghöz való gör-
csös ragaszkodásra (Schollenkleberei) vezetett, ez mindig *a*
népélet és az agrikultura niveaujának rovására történt s a
mennyiben az utódok többségének még így is el kellett köl-
töznie,*) a természetbeni osztálynak ezen sokat hangoztatott
közgazdasági jogosultsága is elvész.

A természetbeni osztály teljesen céltalan módon töri
szét a birtokokat; súlyos közgazdasági bajokat von maga
után, a nélkül, hogy valamiféle socialis haszonnal járna.

A törzsörökös rendszer a népesedési politika szempont-
jából nem más, mint elismerése *azon igazságnak*, hogy a sík-
föld, ha már teljesen be van telepítve, egy erősen szaporodó
egészséges népesség sarjadékait nagyrészt képtelen befogadni,
illetve eltartani.

Ép ezért a nép szokásjoga rendszerint *csak egy örökös-*
nek adja a birtokot, még pedig azon kötelezettséggel, hogy
testvéreit egy más életpályára neveltesse és készítse elő.

Ha a normalisan betelepített földterületen a népsűrűség
elért egy bizonyos fokot *és a szaporodás meg nem akad*,
akkor a születési feleslegnek okvetetlenül el kell vándorolnia
oly vidékekre, a hol több a kereseti alkalom.»

Ez ellen a kérlelhetetlen törvény ellen meg nem véd a
természetbeni osztály, legfeljebb a *kétgyermekrendszer* —
általában a gyermeknemzés megszorítása — a melynek mo-
ralis, nemzeti és politikai szempontból oly szomorú követke-
ményeiért a *francziák* újabban épen a Code civil római jogi
örökési rendszerét teszik felelőssé.**)

*) Ezen állapot bekövetkezése csak idő kérdése, egy-két gene-
raczió alatt a természetbeni osztály mellett is beáll a kivándorlás,
mert nem bír megélni a nép az apró birtokon; mint ezt a *magyar*
felvidéki kivándorlás is bizonyítja.

***) I. a Le Play-féle iskola műveit, s újabban németben D. von
Brandt Európaszerte feltűnést keltett *Erbrecht und ländliche Erb-*
sitten in Frankreich című értekezését a porosz *Landwirtschaftliche*

VII. Azon állítással szemben, hogy a törzsöröklési jog előmozdítja a törvénytelen gyermekek számát, azt hisszük, elég a hivatalos porosz statisztikára hivatkozni (Bd. 138. d. preuss. Statistik S. XXIV.), a mely szerint Westfaliában 1887—90. időközben 1000 születésre 28 törvénytelen esett; az országos átlag ezzel szemben: 80, a természetbeni osztály elvét követő rajnai tartományban 37, Hessen-Nassauban 60.

Tény, hogy az egész porosz birodalomban Westfaliában van a legkevesebb törvénytelen gyermek.*)

VIII. Egy más irányú demoralizáló hatást is tulajdonítanak a törzsöröklési rendnek, hogy tudniillik a törzsörökös, a ki gyermeksége óta tudja, hogy ő lesz a vagyon főörököse, ellustul, elbutul, egyszóval erkölcsileg alább száll, mert lelkét nem acélozzák meg az élet küzdelmei.

Ezt a kifogást sokszor halljuk a majoratusi intézmény ellen felhozni s talán egyik-másik dúsgazdag majorescóra rá is illik, de egy német paraszt törzsörökösre csak az foghatja rá, a ki még soha német faluban nem volt. De különben is az apának mindig joga van megváltoztatni a törzsöröklési sorrendet, tehát a törzsörökös ép ellenkezőleg igyekezni fogja magát megbecsülni, hogy apja be ne vágja az ő törzsöröklésének az útját.

De hát a törzsörökös helyzete éppen nem is engedi meg a henyelést, hiszen a társörökösök kielégítése a legtöbbször oly nagy terhet ró a birtokra, hogy azt csak a legszorgalmasabb munkával lehet letörleszteni.**)

Szomorú dolog lenne, ha valaki azért, mert existenciája tisztességesen biztosítva van, tunyává lenne; sőt éppen azt látjuk, hogy a jómódú parasztgazdák büszkeségüket lelik földjük jó megmivelésében, szép állatok nevelésében és belsőségük rendben tartásában. Viszont a napról napra való

Jahrbücher 1900. évi XXIX. kötetében (Heft 1—2); (franceziára Blondel fordította le).

A dunántúli kálvinista magyaroknál az erdélyi szász és szentesi magyar lutheranusoknál divó két gyermek-rendszer indító oka is ebben rejlik.

*) L. gróf Spee munkája 149. l.

**) Thiel: «Anerbenrecht. Verschuldung und entschuldung» című cikke, 67. l. In Menzel und v. Lengerke's *Landwirtschaftlicher Kalender*. II. Th.

tengődés egy törpe birtokon, a lelketölő küzdelem a mindennapi kenyérért fásulttá teszi az embert és képtelenné minden haladásra és előretörekvésre.

Ha tehát van öröklési rendnek demoralisáló és közigazdaságellenes hatása valamely öröklési jognak, úgy ez csak a törpebirtokot teremtő természetben való egyenlő osztály lehet.

Igaza van Thielnek,¹⁾ midőn azt mondja, hogy: «minden olyan társadalmi és jogrend, a melynek következménye az, hogy az egyes birtokost a terhek és jelzálogi adósságok agyonnyomják s hogy magát törnie kell azért, hogy a tőkés számára a kamatot előteremtse, csak arra alkalmas, hogy a tulajdonos a birtokát *csak tehernek* s az egész jogrendet igazságtalannak tekintse, s hogy ennek következtében az ő lelkében, mindenféle fölforgató törekvés termékeny talajra talál.²⁾

IX. Lujo Brentano *politikai* szempontból is veszedelmesnek tartja a törzsöröklési jogot, mert az szerinte egy pár kedvezményezett örökös mellett a kitagadott örökösök nagy proletariatusát teremti meg, a kik természetesen mindent el fognak követni, hogy azon társadalmi és jogrendet, mely ilyen igazságtalanságokat megenged, — megdöntsék.

Szerinte tehát az Anerbenrecht a socialdemokraták malmára hajtja a vizet, a kik tudniillik teljesen törülni akarják az öröklési jogot.³⁾

Hogy a westfaliai törzsöröklési jog tényleg nem igazságtalan, az tárgyalásunk során már kiderült, s hogy a «kitagadott» törzsörökösökből nem lesznek fölforgató socialdemokraták, hanem hasznos és legtöbbször művelt tagjai a társadalomnak, azt is kimutattuk.

¹⁾ Id. munka 65. l.

²⁾ 1901 nyarán Brémában magyarországi kivándorlókkal találkozott e sorok írója; majdnem kivétel nélkül eladósodott felvidéki kis- és törpebirtokosok voltak. Kérdezősködésekre többi között Vojtka András, csicseri (Ungmegye) eladósodott kis parasztgazda a következőket mondta: «Nálunk, uram, az, a kinek nincs földje, boldogabb ember, mint a kinek van; a napszámos keres annyit, hogy megéljen, nem nyomja őt sem adó, sem adósság, de mi, uram, már nem bírjuk a sok fizetni valót . . .» (Szerzőnek: «A brémai kikötőben» című cikke a *Magyarország* 1901 június 6. számában.) Szomorú ellentét volt a mi tönkrement kisbirtokos kivándorlónk rongyos csapata után a rendezett és konszolidált német viszonyokat látni.

³⁾ Lujo Brentano: *Erbrechtspolitik*. 400. l.

Sőt épen az ipari társadalmi osztályok alsó rétegeiben terjedő fölforgató tanok ellensúlyozására kétszeresen szükséges manapság *egy életerős, hazafias és foglalkozásánál fogva józanul conservatív parasztsztyály főmmaradását a törzsöröklési rend segítségével előmozdítani.*

Érdekes különben, hogy a kik e sorok írójának 1901. évi németországi tanulmányútja alkalmából a törzsöröklési jogra vonatkozó legérdekesebb szives fölvilágosításokat adták, így Hannoverben a neustadti téli gazdasági iskola igazgatója: Brandt úr, Westfaliában pedig épen a Bauernverein ügyésze Wendtrup úr, s a kik majdnem szószerint egyformán figyelemzették e sorok íróját a törzsöröklési rendszer e socialpolitikai fontosságára és hasznosságára, *mindketten — parasztsaládból származnak,* mint fiatalabb fiúk, tehát szintén a Lujo Brentano-féle «kitagadott proletárok» közül valók.

X. Sokan, főleg a jogászvilágból ellene vannak a törzsöröklési jognak azért, mert *sérti a jogegységet,* nem illik bele a modern általános polgári codexek rendszerébe. Ez tényleg így is van; a szellem, a kiindulási pont, a jogi constructio mind különbözik.

De épen az volt a törzsöröklési törvények barátainak a czélja, hogy olyan különös öröklési jogot alkossanak a földbirtok számára, mely az általános jogtól *különbözik.* A mai modern codexek alapja a régi római császárság joga, a midőn azonban ez a római jog kifejlődött, már Róma megszűnt agrikultur állam lenni, parasztságát tönkretette az egyiptomi gabonabehozatallal, a kis és középbirtokok fölszívattak a capitalisták latifundiumaiba, melyeken vagy teljesen megszűnt a szemtermelés, vagy pedig azt olesó rabszolgaerővel üzték.

Külkereskedelmi politikája a régi Rómának ugyanaz volt, mint a mai Angliának, a mely teljesen föladja az anyaország földmivelését a gyarmatokkal üzött világkereskedelem kedveért.

A római jog tehát természetyszerűleg teljesen érzéketlen a földmivelés sajátos természetével és követelményeivel szemben.

Ha tehát az agricultura igényeit a jogélet terén ki akarjuk elégíteni, okvetlenül összeütközésbe kell jönni a római jogi alapokon fölépített modern polgári codexékkal.

Végre is a jogi élet egyformásított volta nem lehet

előbbre való, mint a földbirtok sajátos természeté, s a földművelő osztályok vitális érdekei.

* * *

A törzsöröklési jog hasznos és szükséges volta mellett a legerősebb bizonyítékot szolgáltatja a német parasztság józan ítélőképessége, mely azt jogszokásaiban hiven megőrizte az írott jog támadásaival és ellentétes szellemével szemben is.

Sőt Westfaliában a legújabb időben *hódlított* is a törzsöröklési jog.

Igy az Olpei igazságszolgáltatási kerületben Schwerz idejében (60 - 70 évvel ezelőtt) még általános volt e természetben való osztály, — ma már majdnem teljesen áttért a parasztság a törzsöröklésre.

Ugyanez tapasztalható Paderbornban, a warburgi és a driburgi kerületben.*)

A jogszokás e kedvező átalakulása részben a westfaliai Bauernverein fáradhatatlan izgatásának, részben pedig annak tulajdonítható, hogy a józan ítélőképességgel bíró westfaliai parasztság belátta, hogy a törzsöröklési vidékek viruló agriculturája, s a természetben való osztályt követő vidékeken a földbirtokosok szomorú helyzete nagyrészt a különböző öröklési jognak tulajdonítható. Általában valószínűnek tartják, hogy Poroszország *összes tartományaiban be fogják hozni a kötelező intestat törzsöröklést.*

Igy a *sziléziai* mezőgazdasági kamarának 1901. évi márczius hó 6-án megtartott VII. nagygyűlése elfogadta Bárá Riechthofen azon indítványát, hogy a be nem vált 1884. évi április 24-iki «Landgüterordnung», vagyis facultativ törzsöröklési jog helyett az intestat törzsöröklés honosítsák meg:

«a mezőgazdasági kamara kinyilatkoztatja, hogy az (in-testat) törzsöröklés meghonosítását Sziléziában kívánatosnak tartja, ép ezért kéri a kormányt, hogy az 1898 július 2-diki westfaliai törvény mintájára törvényjavaslatot terjesztszen elő...»

E sorok írójának von Lüttke, a hannoveri tartományi bíróság elnöke azt mondta, hogy még e tartományban is, a

*) Gróf Spee id. munka 182. 1.

mely pedig kiinduló pontja volt a fakultatív törzsöröklési rendszernek, s a mely jóformán az egyetlen, a hol bevált e rendszer — szintén mozgalom indult meg a gazdák körében az *Intestatanerbenrecht* behozatalára.

Az első magot *v. Miquel* vetette el az 1896-diki járadék-törvénnyel; azóta kikelt már belőle a most tárgyalt 1898-diki westfaliai intestat törzsöröklési törvény, s a mint a porosz képviselőház 1902. évi január havi tárgyalásai, s az ország legkülönbözőbb vidékeiről fölhangzó kívánalmak mutatják, a legközelebbi jövőben ez alapon meg fog születni az új nagy és általános német agrár öröklési-jog.

BAROSS JÁNOS.

MŰVELTSÉGÜNK EGY ELHANYAGOLT FORRÁSA. *)

Szellemi életünk idegen forrásairól akarok beszélni, melyeknek most mégis más jelentőségek van, mint annak előtte. Két pont tesz nagy különbséget. Az egyik az, hogy az eleven érintkezés a nemzetek közt, a személyes közlekedés és az irodalom útján, most sokkalta bensőbb, mint bármikor azelőtt. Szellemi érintkezés és kölcsönhatás a népek közt mindig volt; de sokkal szűkebb határok közt és kevés közvetítő révén áradt szét; ma a világ műveltjeinek nagy része legalább is kétnyelvű, és mennél kisebb valamely nemzet, annál nagyobb a két-három nyelvűek száma; ezek közül sokan a hely színén tanulmányozzák az idegen kulturákat és nagy részök eredetiben olvassa az idegen műveket. A másik körülmény ezzel kapcsolatos és ennek oka gyanánt tekinthető. Mi magunk előkészítjük, szabályozzuk, irányítjuk ennek a hatásnak az útját. A világ összes középiskoláiban tanítanak az ókori nyelvek mellett élő idegen nyelveket, olvastatnak eredetiben idegen remekírókat; ezzel, ha még oly fogyatékos is tanításunknak ez az ága, mégis medret ásunk, mely mindinkább mélyedvén a nemzeti szellem finomabb gyökérszállaihoz is elvezeti az idegen forrásokat. Sok érdekes kérdés fűződik ehhez a tényhez. Nem kell-e főleg a kisebb nemzeteknek félniök, hogy ezek az idegen hatások kiforgatják műveltségét sajátos nemzeti jellegéből? Igaz volna, hogy nemcsak politikai és gazdasági, de kulturai tekintetben is csak a nagy nemzeteknek van jövőjük? Kifürkészhetjük-e ennek a szellemi ráhatásnak a törvényeit? Van-e köztök jótékony és káros? És ha az iskola útján szabá-

*) Az Országos Középiskolai Tanáregyesület szabadkai közgyűlésén, július 3-án tartott előadás.

lyozhatjuk, hogyan járjunk el? Mindezekkel a kérdésekkel vajmi keveset törődtek eddig az emberek; tudományos tárgyalások oly tudományok körébe tartozik, melyek még jóformán nem is léteznek, a néplélektanba és társadalmi pædagiába. Az iskolában pedig a hagyomány útján járunk; tanítjuk középiskoláinkban a németet, mert kell és a francziát, mert illik, mindkettőt, fájdalom, igen csekély eredménnyel. Én a következőkben azt a kérdést akartam fölvetni, *miért nem tanítjuk, miért ne tanítsuk középiskoláinkban az angol nyelvet?* Igen nagy bajnak tartom, hogy ezt a világnyelvet jóformán teljesen kiszorítottuk műveltségünk forrásai sorából. Szeretném előkészíteni az útját, hogy azok közt helyet foglaljon. Tudom, hogy a középiskolai törvény egyenkint felsorolva a köteles tárgyakat, hosszú időre lehetetlenné tett minden lényeges változást, de a dolgot különben is becsületesen elő kell készíteni, az eszmét megkedveltetni, kivitelét lehetéssé tenni és a középiskolai törvény revisiója különben sem készték már soká. Csak az eszme megpendítésére, egy-két szempont megjelölésére szorítokozom, hogy ezzel átadjam a gondolatot a középiskolai tanárságnak, melynek tárgyalásai az egyes köröket és testületeket bizonyára dülőre fogják juttatni és tisztázni a kérdést.

I.

Mióta a nemzetek öntudatra ébredtek, küzdelem folyik mindegyiknél az idegen hatások ellen, melyek a nemzetek érintkezéséből származtak. Ennek a küzdelemnek sem történetét, sem jelenségeit nem akarom tárgyalni, csak jelzem, hogy napjainkban sem csökkent és hogy jogosultsága kétségbe nem vonható. Hogy ez a küzdelem némelykor kis dolgokra is kiterjed, a németeknél például a meggyökeresedett idegen szók teljes kiirtására, az étlap germanizálására, nálunk az idegen szók magyaros írására, a miben sokan kelletén túl fönnakadnak, nem von le semmit a küzdelem komolyságából és erejéből. A legnagyobb eszméknek és csekélynek látszó symbolumokra van szükségök, melyek lépten-nyomon szemünkbe ötlenek, melyeket mindenki megért, melyek folyton a jelzett gondolatra emlékeztetnek bennünket. Az esztelenségek, elfajulások is, melyek ily küzdelem alkalmával észlelhetők és magának a küzdelemnek hitelét rontják, mégis annak az alapérzés-

nek erejét bizonyítják, mely e küzdelmet szüli. Nem esztelen-ség-e, hogy a nemzeties irány képviselői közül sokan a nemzetit összetévesztik a fajjal, a fajtisztaságban keresik a nemzetinek bélyegét, holott a művelt népek közt tiszta fajok egyáltalában nincsenek, a fajilag tiszta népek pedig egyáltalában nem szolgálhatnak csábító példaul? És nem rémséges el-fajulása-e a jelzett küzdelemnek, hogy a nemzeti sajátosság érzése az idegenek gyűlöletévé aljasul, a mi épen azt az eszmét veszélyezteti, mely a nemzeti iránynak jogosultságot ad? A nemzeti irányban a néplelek önföntartó törekvése nyilvánul, ugyanaz a törekvés, melynél fogva minden élő az akar lenni és maradni a mi, érvényesíteni akarja magát. Az egységesebb nép erősebb és ha a küzdelem napjaiban sokan rossz helyen keresik is ezt az egységet, némelykor fölcserélik az egyforma-sággal, maga az egység szükségletének érzése helyes ösztön-ből fakad. Ez az ösztön sokkal egységesebb, mint némely gondolkodók kozmopolitizmusa, mely a végcélzt összetéveszti a czélt szolgáló eszközökkel. Arról a hitről nem mondunk le, hogy az emberi nem solidaritása a főszme, mely bennünket vezérel, hogy az egyes nemzetek csak szervei annak a nagy szervezetnek, melylyé az emberiség hivatva van átalakulni. De valamint az egyén szervezetében az egyes szervek különbözők és épen e különbözőségükben szolgálhatják egységesen az egész-et, azonképen az emberiség eszméjét is csak magasra fejlett különböző nemzeti szellemek valósíthatják meg. A cél és eszköz sajátos viszonya minden fejlődés jellemző vonása. A mi a maga körében cél gyanánt szolgál, egy tágabb körben eszközzé válik magasabb cél szolgálatában. A család célja az egyénnek, de maga a család eszköz a nép életének föntartá-sára. A nép célja önmagának, de eszköz az egész emberiség háztartásában. Mennél inkább fejlesztjük a nemzet szellemét a maga sajátosságában, annál jobban szolgáljuk az emberiség ügyét. És ha most a nationalismus lángja erősebben föllobog, az talán onnét van, mert minden nemzet érzi, hogy a nemzet-közi érintkezés óriási fokozása a nemzetek sajátosságát fenye-geti, a nivellálás veszedelmét idézi föl és ezzel a nemzetek erejét támadja meg. Egy szóval sem mentjük a küzdelem túlságait és eltévelyedéseit, de ha forrását megtaláltuk, akkor a kinövésék ellen is hatályosabban küzdhetünk és fölvilágosít-ván a küzdöket, a maga medrébe terelhetjük a küzdelmet.

II.

A nemzeti szellem sajátosságának becsességéből távolról sem következik, hogy kerülnünk kell az idegennel való érintkezést. Épen az ellenkező igaz. Számos tapasztalat bizonyítja, hogy itt is fennáll az egyéniséggel való analogia és sem az egyének, sem a népek nincsenek magányosságra és elszigetelésre teremtve. Az anthropologia tanítja, hogy sok esetben a faji keveredés hasznos a népek testi fejlődésére, a minnek okát nem ismerjük. De hogy a népek szellemi érintkezése termékenyítőnek bizonyult, a történetből tudjuk és a lélektanból megértjük. Ezmék, melyek bizonyos szűk körben mozognak, csak hamar elkopnak, kiürülnek, elernyednek. A megszokás a szellemi érintkezés ébresztő erejét zsibbasztja és magát a szellemi életet bágyasztja. Az elzárkózás ellenkezik is a népek természetével és a hol beállott, csak mesterséges úton, politikai okokból történhetett és kivétel nélkül kárukra vált az illető népeknek. Természetes az, hogy minden, a mi valamely népnek másoknál újnak tetszik, kíváncsiságát, esetleg utánzó hajlamát kelti föl, összehasonlító tevékenységét ösztönzi, szellemi életét és ezzel magaezését éleszti és fokozza. Azelőtt, midőn a népek érintkezése többnyire harcziás volt, ez a hatása nem fejlődhetett ki teljesen, ámbar így sem maradt el, a mint ezt a rómaiaknak a görögökkel, a germánoknak a rómaiakkal való érintkezése mutatja. A hol igen magasra fejlett nép igen alacsony műveltségűvel találkozik, más körülmények gátolják az érintkezés jótékony hatását, a mint Európa gyarmatosító tevékenysége idegen világrészekben gyászosan illusztrálja. A néplélektannak ezt a fejezetét általában igen kevésbé ismerjük. De így is számtalan példa mutatja, hogy a népek szellemi érintkezése nagyot lendített fejlődésökön. Nagyon érdekes például, hogy a görög philosophiai gondolkodás nem Görögország centrumában, hanem periferiáján, a kisázsiai gyarmatokban, Délolaszországban indult meg, hogy azután Athénben fejlődése legmagasabb fokára emelkedjék. A görög szellemi élet utolsó fölvirágzása is Alexandriában történik, a hol különböző népek találkoznak és hatnak egymásra. Az egész ókori cultura halálos tespedésben van, midőn a sémi érzés és gondolkodás hatalmas erjesztő anyag gyanánt új életre kelti és

megindul a keresztyén szellem kialakulása. Kevés jele van annak, hogy a germán lélek a maga erejéből fejlődhetett volna tovább, ha nem találkozik előbb a római, majd a keresztyén culturával, mely egész Európát átalakítja és tanító mestere lesz az összes európai népeknek. Saját nemzetünk története is mutatja, hogy ily érintkezésre szüksége volt, hogy egész egyéni története csak néppé tömörítette, melynek gazdagabb fejlődése csak a nyugati culturával való érintkezése után indulhatott meg. Igaz, hogy majdnem mind ezekben az esetekben az egyik nép a magasabban fejlett volt, mely tanító mestere lett az alantabb állónak. A görög oktatta a rómaid, a római a barbárt, a keresztyének oktatták az összes népeket, a fejlettebb műveltségű átadta, a mit műveltségéből átadhatott a fejletlennek, a mely annyit fogadott be, a mennyire fogékony-sága volt. De ez minden érintkezésnél így van, valamiben az egyik mindig előbbre van, mint a másik, rendesen kölcsönösen hatnak egymásra, a civilisáló is átvesz sokat a civilisálandótól, habár ő az, a ki többet ad, mint kap. Csak azt az egyet külön kell kiemelni, hogy e tekintetben is a keresztyén szellem föllépése a legnagyobb esemény a világtörténetben. Mert most először történt, hogy a fejlettebb szellem békés szándékkal keresi föl a fejletleneket, hogy tanítsa őket és terjeszsze a szellemi élet malasztját. A görög elzárkózott és lenézte a barbárokat; a római meghódította őket és civilisáló működése csak eszköz volt a hatalmi czélok érdekében; a keresztyén békét hirdetett és a lelkek nemesedését akarta, hogy Isten birodalmát megalapítsa a földön.

III.

Ne higyük azonban, hogy ezek a nagy világtörténeti hatások kiforgatták az egyes népeket mivoltokból. Az európai népeknek igen hosszú időn át azonagy mesterök volt, a keresztyénség és a görög-római cultura és habár ez sokban közelítette őket egymáshoz, így mindegyik külön fejlődött és a fejlődés eredménye ma mégis a népek erős nemzeti öntudata és nemzeti szellemökhöz erős ragaszkodása. Ugyanezt tapasztaljuk az újabb korban, a tudományok kifejlődése korszakában, melyek ma mint nagy nemzetközi hatalmak consti-

tuálták magokat, a nemzetek különbözősége mellett is együttesen fejlődtek, a nélkül, hogy ez a nemzetek önérzését csökkentené. A tudományos föladatokat közöseknek érezzük, a tudományos igazságok elismerésében egyek vagyunk, de eszünkbe sem jut e miatt nemzetiségünkről lemondanunk. A világ műveltjeinek ma kettős életök van, közös és külön, mindegyiket becsesnek érezzük, egyiktől sem akarnánk elállani. Odáig is eljutottunk, hogy mások külön életének sajátos szépségét, becsét élvezni, értékelni tudjuk, a nélkül, hogy a magunkét kevesebbre becsülnök vagy kevésbé ragaszkodnánk hozzá. Sőt ma is úgy van, hogy mások külön életének fölismerése, egyes eltérő eseteket nem számítva, saját öntudatunkat megszokta erősíteni. Az idegen, mint ilyen, engem ellentállásra bír, saját egyéniségem érzését fokozza, jobban magára eszmélteti, küzdelemre szólítja. Tanulóink, kik külföldre mennek, csodálkozásunkra némelykor még jobb hazafiakként térnek haza, mint a minökként elindultak. Ne felejtsük el, hogy Bessenyeinket, mint bécsi testőrt, az idegen műveltséggel való megismerkedés érlelte magyar íróvá és Széchenyi István is külföldi utazásaiból tért haza, hogy elmaradt nemzetének regeneratora legyen. Az ily tevékenység rendszeren mint utánzás indul meg, hogy lassan-lassan nemzeti jelleget öltvén, a mikor azután hatékonnyá válik. Az irodalomtörténet egyébiránt számtalan példát szolgáltat idegen erőknek ily magára eszméltető hatására, sőt a világirodalom történetét ily szempontból kellene megírni, hogy ne könyveknek lajstroma, hanem a szellemi élet története legyen. Az egész renaissance irodalom nem egyéb, mint a görög-római irodalomnak a modern népek szellemével való ily sajátosan ható érintkezése, a melynél azután a működő erők sajátos módon bonyolódnak. A francia szellemet, úgy lát-szik, a görög-római-keresztény műveltség spanyol közvetítésen át kelti intensívebb életre, az angol szellemre az olasznak van nagyobb hatása. A XVIII. század nagy francia irodalma első sorban angol forrásokból táplálkozik. Diderot, Voltaire, Montesquieu az angolok tanítványai és mégis törzsökös francziák maradnak. Milyen lett volna a francia irodalom az angol iskola nélkül, elképzelni sem tudjuk. A németek a XVIII. század első felében a francziák utánzóí, de irodalmuk fénykorában Shakespearenek és a görögöknek van döntő befolyásuk, midazonáltal ez az irodalom a legnémetebb Luther óta. A mi

irodalmunkban a német és francia iskolának egészben csekélyebb hatása volt, de a deáknak hatása a mai napig sem szűnt meg, Berzsenyit még ma is tudjuk élvezni és Vörösmarty, Petőfi, Arany külföldi irányokkal érintkezve érvényesítették a magyar néplélek költői sajátosságát és erejét. Autochthon cultura nem létezik és úgy látszik nem is létezett soha. A mi a cultura nevét érdemli, más népek szellemi érintkezéséből származott és csak ily érintkezés fönnakadása következtében fejlődött tovább. Az érintkezésnek pedig életre való, erős népeknél mindig kettős hatása van. Ezmék kerülnek csereforgalomba és mindegyik érintkező nép szellemi sajátossága erősebben érvényesül. A mit az egyik nép a másiktól kap, azt a maga módja szerint átalakítja, földolgozza és ebben nyilvánítja erejét, melyet ily átvétel ösztönöz, tovább fejleszt. Mihelyt az egyik nép a fejlődés magasabb fokára emelkedik, a többi népek kíváncsian fölkeresik, hogy ellessék jelességeit és versenyezzenek vele. A renaissance idejében Olaszország hemzseg az idegenektől, a XVIII. században Franciaországba tódulnak a tanulni vágyók. Azért a népek el nem olaszosodnak és el nem francziásodnak. Az olaszosok seregéből kiemelkedik Shakespeare törzsökös angol alakja, a francziásokéból a legnémetebb német, a nagy Lessing. Goethe *Iphigeniája* is tőzsgyökeres német, Berzsenyi horatiusi ódáiban tiszta magyar érzés lüktet. Nem kell a világot féltetni az egyformaság ellaposodásától. Még a rokon törzsű és angolul beszélő és író amerikai nép szellemi élete is más, mint az európai angoloké és a németek szomszédságában lakó, velök rokon skandináv népek is megőrizték szellemi sajátosságukat és függetlenségüket.

IV.

Egyébiránt, ha valaki ezeknek az igazságát kétségbe is vonná, ha teszem a fokozott modern szellemi érintkezéstől féltené nemzetét sajátosságát, akkor is el kellene ismernie, hogy ettől az érintkezéstől meg nem óvhatjuk magunkat. Ma egy nép sem zárkozhatik el a világtól, legkevésbé oly kisebb nemzet, mint a magyar. Minden nagy szellemi terméknek ma nemzetközi a tendenciája. A tudományokról ezt nem kell bizonyítanunk, de az irodalomról, művészetről, kulturai intézmé-

nyekről sem. Ibsen darabjait a világ összes színpadjain játszószék, csak úgy mint francia vagy más íróit, kinek művei belekerültek a nemzetközi irodalmi forgalomba. Az újságok, a fordítók folyton dolgoznak a szellemi termékek nemzetközivé tételén. Vannak tiszteletre méltó hazafiak, kik rémüldözve nézik ezt az idegen áradatot, rá nem ismernek nemzetökre és legjobb szeretnék, ha idegen termék nem volna, vagy magyar ember tudomást ne venne róla, de ez szakasztott olyan eljárás, mint mikor a gyermek kezével betakarja szemét és azt hiszi, hogy senki sem látja. Sem ipart, sem irodalmat, sem művészetet nem lehet pusztá hazafiságból éltetni, fentartani. Az ízlés, a szellemi fogyasztás törvényei nem kevésbé reálisak, mint a nemzetgazdaságiak. Ha nagy költőink és prózaíróink nem volnának, nem tudtuk volna a magyar nyelv középiskolai tantervét csinálni és ha jó modern magyar színdarab nem terem, nem tudnak magyar műsort összeállítani a Nemzeti Színházban.

Egesz életünket berendeztük a nemzetközi fogalomra. Összes művészeinket az iskolákban tanítjuk idegen nyelvekre, az összehasonlításra magunk szolgáltatójuk nekik az összehasonlítandókat. Verseny van a modern élet minden ágazatában és a szellemiek terén védő nagy prohibitív vámok sem állanak rendelkezésünkre. Igaz, hogy ideig-óráig csinálhatunk arra nem érdemes hazai dolgoknak is nagy reclamot és szerezhetünk nekik nagy kelendőséget, a szerzőknek címekeket, állásokat, jövedelmeket — sajtónk rosszul fölfogott hazafiságból ily czélokra mindig rendelkezésre áll — de ezzel csak rosszabbítjuk helyzetünket, mert ezek a sikerek nagyon mulékonyak, a közönség előbb-utóbb átlátja, hogy fölültették, ezzel minden újabb fölültetés nehezebbé válik, a közönség általában gyanakvóvá lesz minden iránt, a mi hazai, és a mi a főbaj, előljük az egyedüli erőt, mely föntarthat bennünket, a versenyzés ösztönét és háttérbe szorítjuk azokat, kik versenyezni tudnak az alkotásban, de nem a hazug reclamban. Nincs más mód, hogy megálljunk a modern küzdelemben, mint a becsületes, versenyző munka. Természetes vámsorompóink mégis vannak, melyek eléggé megvédhetnek bennünket. A hazait mégis csak jobban megértjük, mint a külföldit; a mi a mi nyelvünkön szól hozzánk, a mi érzésünket fejezi ki, a mi életünket tükrözi, az mégis csak más erővel hat reánk, mint a

mi tőlünk távol áll, a mit jól-rosszúl lefordítanak számunkra, a mit gyökerétől megfosztva át akarnak ültetni a mi földünkbe. Az egész kérdésnek alfája és omegája abban van, a miből kiindultunk: Vagyunk oly magassan állók, hogy az idegen hatástól nem kell félnünk; tanulnunk kell a külföldtől, de csak hogy azok lehessünk, a mik vagyunk; ösztönzést kell merítenünk mindenünnen, a honnan alkalmas ösztönző erő kínálkozik. A szellemi világban is alkalmas táplálkozás, hatás és ellenhatás, szabadság a fejlődésben az élet fentartója, a haladás eszközlője.

V.

Ezek után az a kérdés merül föl, hogy tehetünk-e valamit az idegen hatások szabályozására, helyes irányba terelésére? Jól tudom, hogy az élet jár a maga útján és ha valamely országban eszmék megérnek, teljességüket érik, akkor elterjednek, akár előkészítjük tapadásuk medrét, akár nem, akár akarjuk ezt a terjedést, akár nem akarjuk. Talán nem rokonszenv vitte Voltairt Angliába, hanem a szükség érzése és az ottani gazdagság sejtelme. Kant eszméinek világítja a bennök lakozó erő eredménye volt. A francia dráma a XIX. század második felében elfrancziásítja az egész világ drámáját, mert újat és a maga nemében tökéleteset adott. Ez tehát ezen-túl is így lesz, erről nincs mit mondanunk e helyen, ezt szabályozni nem lehet.

De tehet-e valamit az iskola? Szélesbítheti-e a szellemi közlekedés rendes útjait?

Távol állok e tekintetben minden sangvinismustól. Évtizedek óta tanítjuk reáliskoláinkban a francia nyelvet, de az eredmények nem felelnek meg a várakozásnak, a reá fordított időnek és fáradságnak. Elérjük-e, hogy a tanulók könnyen, tehát kedvvel olvasnak francia szerzőt, francia ujságot? Pedig a francia nyelv megtanulására sok körülmény csábít; a legfontosabb az, hogy maga a társadalom nagy becsét tulajdonít a francia nyelvnek, mint a fölsőbb műveltség szükséges attributumának; a francia nyelvnek még ma is nagy világposztíója van és a maga erős szabályrendszerével, rendkívüli fejlettségével egyik legtökéletesebb organuma az emberi szellemnek. Széltében tanítják az iskolákon kívül, az üzleti világ-

ban is nagy fontosságot tulajdonítanak a francia nyelv tudásának, tömérdek sok a francia nevelőnő, bonne, nyelvmester. Az eredmény az iskolában mégis nagyon csekély, ezt minden francia nyelvtanár igazolni fogja.

Künn az életben, az irodalomban, a tudományban sem sokkal nagyobb. Meg kell említenem, habár magyarázni és menteni is nagyon jól tudom, hogy romanista irodalmunk alig van. Kevés tudományos dolgozatot nem számítva iskolai kiadások, elemi nyelvtanok és szótárak készítésére szorítkozik középiskolai tanáraink ebbeli működése. Ez kapcsolatos tudományos életünk általános bajaival és azzal, hogy két egyetemünkön csak néhány év óta van e szaknak tudós képviselője. Egyéb tudományokban sem igen érezzük a francia szellem hatását. Rendesen a francia tudományt is a németek szemüvegén át nézzük. Tudós társaságaink lefordítatnak egyet-mást közhirre kapott francia művekből, de rendszeres szellemi érintkezésről nem beszélhetünk. Jellemző például, hogy az Akadémia lefordította Taine *Origines*jeiből az első köteteket, azután egyszerűen abba hagyta és így a fordítás csonka maradt. A mit a szorgalmas és derék Haraszi kiváló francia írókról meg nem írt, arról magyar nyelven nem igen olvashatunk semmit. Beszélhetünk-e ma arról, hogy a francia szellem termékenyítően hat a magyarra? Egyes művek hatnak egyes tudósokra, de egyetemesebb, igazán termékenyítő hatást nem észlelek. A francia nyelv iskolai tanítását azért mégsem mondom fölöslegesnek. Mégis magokat hint szét, mégis csatasorba állítja azt a tanári kart, mely lassan-lassan magasabb színvonalra emelkedve tudományos föladatának is jobban meg fog tudni felelni.

A németről nem kell bővebben szólnom, mert hiszen jóformán gyermeke vagyunk a német szellemnek. A németet tanítjuk összes fővárosi iskoláinkban, a legtöbb egyéb iskolában, még sok elemi iskolában is; számos vidéke az országnak, első sorban a főváros, majdnem kétnyelvű és nem mindig magyarul tudnak jobban a kétnyelvűek. Az ötvenes évek nyílt és kényszerű germanisatiója után következett az önkénytes, magyar nyelven folytatott germanisatio, melynek nem kis mértékben részesei németből fordító tankönyvíróink. Bizonyos, hogy nem rossz vezért választottunk, mert a szellemi élet több ágában ma a németeké a vezérlő szerep, de eddigelé ez a tani-

tás inkább elnyom, mint fölemel bennünket. Nevezetes, hogy a szépirodalom terén a hatás sokkal csekélyebbnek látszik; újabb német regényt, verset csak elvétve fordítanak magyarra, újabb német drámák ritkán kerülnek színpadjainkra és rendszerint nem hosszú életűek e földön. Igaz, hogy mindezeknek nagy közönségök van eredetiben, de ez is bizonyítja, hogy nem a magyarság körében. Ellenben a tudományban nincsen példa ily egyetemes, tömeges hatásra, mint mi a némettől szenvedtünk. Tudományos nyelvünk a némethez viszonyítva majdnem olyan, mint az álarcz: hozzásimul az arczhoz formában, csak élet nincsen benne és idegen szem néz ránk belőle. Az félre-érténé e szavakat, a ki chauvinismust, vagy ellenséges indulatot olvasna ki belőlük. Az rosszúl illenék hozzám, ki magam is Németországban is tanultam és örök hálával csüngök ottani tanáraink emlékéen. De constatálni kell ezt a fontos kulturai tényt, hogy főleg alkotmányunk helyreállítása óta a mi kisebb embereink oly tömegesen átplántálták a német kisebb emberek műveit, hogy valóságos áradás lett belőle. Voltak nagy ébresztő hatások is; vannak tudósaink, kik a nagy mesterek közelébe nyomultak; azt sem tagadhatjuk, hogy mindennapi szükségletünket valamikép fődözni kellett és valamint nem voltak a hatvanas években mindjárt tanáraink és vettük őket, a honnét kaphattuk, azonkép a tudományos irodalom terén se válogathattunk sokat és a szomszédtól kértünk kölcsön. Egészben azonban azt kell mondanunk, hogy a hatás, a mely létrejött, nem volt méltó sem a nagy német tudományhoz, a melynek az átdolgozók sokszor csak torzképét adták, sem a magyar szellemhez, mely más téren erejének annyi bizonyítékát adta.

VI.

A nagy culturnépek közül ma legkisebb hatása van a magyarra az angolnak. Az angol nyelv az iskolákból teljesen kiszorult; érdemes volna utána nézni, hogy a középiskolai tanulók közül hányan tudnak angolul. Hogy később sem tanulják meg, annak bizonyára egyik oka az, hogy francziául meg németül kell tanulniok. Nem számítva azt a kevés embert, ki magánszorgalomból tanulja meg az angolt, csak az angol miss-ek tartják fönn némileg az angol nyelv ismeretét

a budapesti kisasszonyok körében. Az egyetemen üres az angol nyelv tanszéke, nem is gondolnak rá, hogy betöltsék, mintha az angol nyelv és irodalom egészen mellékes dolog volna. Sőt azt kell mondanunk, hogy igazán betöltve soha sem is volt; az a derék angol ember, a kit ide hívtunk Angliából, csak kevés évig taníthatott és nem ez volt igazi szakmája. Anglisztikánk egyáltalában nincs; ezt a gyönyörű hatalmas tudományt, mely Németországban virágozik, nálunk csak hírből ismerik. Csak tudakozódní kell a budapesti könyvkereskedőknél: angol könyvet, a Tauchnitz-kiadásokon kívül, alig tartanak raktáron. Ha körülnézünk tudományos irodalmunkban az olasz után legkevesebb nyoma van az angolnak; angol folyóiratokat nálunk igen kivételesen járatnak, néhány nagy clubban és könyvtárban. A detectív-regényeknek némi kelendőségök van a szerkesztőségekben, annál nagyobb baj van a fordításokkal, melyek hemzsegek a hibáktól. Ebben nem utánozzuk a németeket és francziákat, kik újabb időben a legélesebb figyelemmel kísérik az angol szellemi mozgalmakat. Jellemző kis adat gyanánt említem, hogy az angol és amerikai Shakespeare-társaság kiadványait egyáltalában nem találtam Magyarországon, a mint Shakespeare-Jahrbuch egyetlen példányát a kolozsvári egyetemi könyvtárban. Angol dolgok tanulmányozására a legelemibb és legszükségesebb dolgok hiányzanak Magyarországon.

E tekintetben a viszonyok nem javulnak, hanem rosszabbodnak. Régebben sokkal nagyobb volt az érdeklődés angol dolgok iránt, mint mostanában. Azelőtt culturánk vezérei nagyon figyelmesen foglalkoztak az angol szellemi élettel, most a hivatalos tudósok egészen elmerültek a német tudományban. Széchenyi István újra meg újra Angolországot kereste föl és főleg onnét merített ösztönzést nagy reformatori munkásságára. Kossuth Lajosról tudjuk, hogy az angolok is bámulták angol szónoklatait. Csengery, Eötvös, Deák sem voltak egyoldalúak és az angolt épen nem mellőzték. Macaulay történeti művei és essay-i igen nagy hatással voltak számos kiváló emberünkre. Igen élénken emlékszem, hogy a hatvanas és hetvenes években Thackeray, Macaulay, Elliot, Tennyson, Buckle műveinek fordítását eseménynek tekintettük és hévvel olvastuk. Még Carlyle és az amerikai Emerson fordítására is azok vállalkoztak, a kik abban a korban szerették meg az

angol szellemet. Régibb parlamenti embereink oly járatosak voltak az angol politikai irodalomban, hogy rögtönzéseikben is ebbeli bő ismereteiket bizonyították. Láng Lajos is ahhoz a nemzedékhez tartozik, mely rajongott az angolért és többekkel együtt vállalkozott Buckle történeti művének fordítására. A ki irodalomtörténeti szempontból e kérdéssel foglalkozik, valószínűleg constatalni fogja, hogy 1830–1880 közt sok angol eszme került irodalmunk vérkeringésébe és igen jótékony, ösztönző erőnek bizonyult. Mig ifjaink már a németből travestált tankönyvekből tanultak, addig férfaink még a jó angol írókat olvasták és mennyivel többet értek ezek, mint később amazok!

Minden angломániát mellőzve, csak elfogulatlanul gondolkozva, azt találjuk, hogy az angol és magyar szellem tényleg sok tekintetben rokon és úgy látszik ilyféle rokonság főföltétele a termékenyítő szellemi érintkezésnek. Tartózkodom a részletezéstől, tudom, hogy ez a téma az általánosságok sikamlós terére csábítja az embert, de néhány szempontot érintek és úgy érzem, hogy alig mondok új dolgot, csak nem szoktunk gondolni vele. Hogy politikusaink annyit törődtek az angol politikával és történettel, annak okát ők magok elég-szer ismételték, nagy rokonságot találtak az angol és magyar politikai és kormányzati fejlődés között. Csak annak a két országnak volt autochton módon fejlődött parlamenti kormányformája, erős szabadságszeretete, helyi autonómiája, a mi csak a néplélek rokonságából magyarázható. Mindkét ország vezérlő elemének úri öntudata, egyéniségérzete van, mindkét országban irtóznak a formulás, elvont elméletektől, melyek a francia szellemet annyira nyugtalanították és a német fejlődést oly habozóvá tették. Mindkét országban ez az erős egyéniségérzés ugyanoly erős közérzéssel párosul, csak így tudtak a belső szellemgátákból kibontakozni és az államot föntartani. Hogy a magyar nép ezt a küzdelmet mily kedvezőtlen viszonyok közt volt kénytelen megküzdeni, mennyire csábították és rontották nemességét, mily ellenségei támadtak függetlenségének, nemzeti létének, parlamentarismusának, nem kell itt elmondanom, de annál csodálatosabbnak tünteti föl, hogy némikép lépést tartottunk az angolokkal. Egyebet se kellene mondanom a két néplélek rokonságának föltüntetésére, mert hiszen a politikai fejlődés a lélek velejének, akarati életének mivoltát tükrözi.

De sok egyéb adat, apró és nagy vonás, hiba és jelesség áll rendelkezésünkre, mely szinte csodálatba ejti a néplélek kutatóját. A szellemi élet terén is hasonló tulajdonságokat találunk, az elvont elméletektől való tartózkodást, a tények tiszteletét, a gyakorlati észjárást, bizonyos utilitarismust, mindezeknek kinövéseit, de jótékony nyilatkozásait is. Vannak bizonyos frappans tények, melyek többet bizonyítanak, mint minden elmélkedés. A németeket kivéve, nincs nép, mely annyira megszerette volna Shakespearet, mint a magyar. Mostoha színházi viszonyaink között is többször játszszuk Shakespearet, mint akár a francziák, akár az olaszok és íme a régi fordítás mellett, mely új kiadást ért, két új fordítása készül Shakespearenek. Ezt is csak a néplélek congenialitásából magyarázhatjuk. Mily hódításokat tett Jósika, ki angol hatásra írta történeti regényeit? Még egy igen meglepő tény jut eszembe: az angol humornak, satirának, ironiának nálunk termettek nem utánzásai, hanem rokontársai. Egy cseppet sem csodálkoznám, ha humoros íróink, kiket már is fordítanak angolra, nagy népszerűsége tennének ott szert. Falstaffot egy törzsökös magyar színész, a felejthetetlen Szigeti József, úgy tudta játszani, hogy versenyre szólíthatta volna a legjobb német és angol színészt. Még a vallási életben is nagy megegyezés van, a protestánsok és unitáriusok köréből rendszeresen keresik föl az angol hitrokonokat. Sehol nem művelték úgy a politikai szónoklatokat, mint e két országban. Természetes, hogy Angliában mindezek a szellemi vonások részben megfinomodva, részben sokkal teljesebben fordulnak elő, mint nálunk, kiket a kedvezőtlen politikai viszonyok az önállóságból, tetterőből kifosztottak, illetőleg oly védelmi helyzetbe szorítottak, mely azon férfierények kifejlődését igen egyoldalúvá tette. De ha szabad nemzeti lelket férfiasnak, úrinnak, büszkének, józannak nevezni, akkor az angol és a magyar nép e tekintetben csodálatos módon megegyeznek.

Talán a más népekkel való összehasonlítás még világosabbá teszi e megegyezést. Nem jut eszembe a különböző nemzeteket az angol kedvéért kicsinyíteni vagy kiváló tulajdonságaikat bármely okból csekélyleni. Bizonyos, hogy mindegyiktől tanulhatunk és tanultunk is, főleg a németektől, kiknek egyetemait, hogy csak ezt az egyet említsem, tanulni vágyó ifjaink évszázadok óta fölkeresik. De a néplélek affinitásai

mégis döntök a szellemi érintkezés termékenységre vonatkozólag és legtöbbet azoktól tanulunk, kiket teljesen megértünk, kik előbbre vannak azon a pályán, melyen mi is megindultunk. Így például a francia lélek szellemessége, a szókkal és gondolatokkal való ez a kedves játék, melyet műveltjeink annyira élvezni tudnak, mégis messze van a magyar lélek komolyságától, pathosától; a nemi élet fölfogása, mely a francia szépirodalomnak egyik uralkodó középpontja, nálunk egészen más, mint Franciaországban s a mi ott mosolyt kelt, nálunk gyakran megbotránkoztat. Általában a forma szeretete, melyet a francziák a mi érzésünk szerint túlságig visznek, életöknek, gondolkodásuknak szabályossága, doctrinarismusa és bizonyos tekintetben prózai színe kevésbé vág össze a mi nemzeti jellemünkkel. A magyar rendkívül tanulékony és mindent el tud sajátítani, de a mi nem felel meg jellemének, mégis csak fölszínes máza marad lelkének. A magyar próza talán egyetlen egy korszakában sem mutatja a francziának mélyebb hatását. Nagy ellentétek mutatkoznak a német és magyar szellem között is. Az a magába mélyedése a német szellemnek, melynek ez oly nagy lendületeit köszöni, idegen mihozzánk. A német philosophiának igen kevés gondolatát tudtuk elsajátítani, bizonyos positivitás, a tények szilárd földjén való maradás, az ethikai kérdésekkel való túlnyomó törődés jellemzi a magyar szellemet, csakúgy mint az angol. Nagyon jellemző, hogy újabb philosophiai mozgalmunk sokkal inkább vonzódik az angol és a francia positivizmus-hoz, Comte-hoz, Millhez, Herbert Spencerhez, mint a német régibb és újabb rendszerekhez. Igen kiváló német művek, melyeket a tanultak eredetiben olvasni és méltányolni tudnak, egyszerűen lefordíthatatlanok a mi nyelvünkre, ámbár már rég elmúlt az az idő, melyben a németek hanyagul, érthetetlenül, nagyon is elvont módon írtak. A németeknél gyakran hiányát érezzük az egyéniség azon teljességének, mely az angol tudományos műveket oly vonzóvá teszi számunkra. A német tudomány egyes nagy alkotásai olyanok, mint a hatalmas gót templomok, kissé homályosak, szeszélyesek, de impozánsak, szilárdak, az egész emberiség számára valók. Az angolban kevés ily alkotás van, de nagyon sok hasonlít a derültebb palotákhoz, melyekben szívesebben lakunk, mint a nagy monumentalis épületekben. Az angol szellem nem száll

oly mélyre és magasra, mint a német, de a világ szélességében jobb vezető, mint bármely más nemzet.

Hogyan tehattük azt, hogy iskolarendszerünkben annyira mellőztük az angolt? A gyakorlati élet szempontjából is, mely gyakran az iskola szervezőit vezeti, az angol nem kevésbé fontos mint a francia, kereskedelem és ipar szempontjából talán még fontosabb. Nyilván a hagyomány útját követtük. A németet sok gyakorlati okból, főleg a hadsereg miatt, nem mellőzhetjük, tehát tanítottuk és tanítjuk a németet minden iskolában. S midőn a reáliskolát szerveztük, régi szokás alapján elsőséget adtunk a francziának. Ezzel nagy hibát követtünk el. Az angolt legalább is egyenrangúvá kellett volna tennünk a francziával, minden egyebet mellőzve már azért is, hogy egy fontos műveltségi forrástól el ne zárjuk műveltjeinket. Így tesznek a francziák is, kik tanulóiknak szabad választást engednek a német és angol közt. Ez már azért is fontos, hogy valamely túlságos szoros viszonyba ne kerüljünk egy idegen műveltséggel sem. Valamenyit föl kell használnunk, de egyhez se szabad kötnünk magunkat. Segíthetnénk-e még e bajon? Most már nehezen és lassan. De épen ezért meg kellett pendíteni az eszmét, hogy megvitassuk és ha helyesnek találjuk, keresztülvitelét előkészítsük. Ennek a következő módjai volnának.

Mindenekelőtt kívánunk kell, hogy az egyetemen az angol tanszék betöltessék, még pedig oly egyéniséggel, ki nem csak jól beszéljen és írjon angolul, hanem az anglisztika mai magaslatán álljon. Nem kívánatos, hogy az illető pusztán nyelvész legyen a szó szűkebb értelmében. Oly jegetiséget kívánunk, ki tudományos alapon, teljes készütséggel föl tudja tártani előttünk az angol szellem kincseit. Talán legjobb volna, ha erre a célra egyik kiváló germanista tanárjelöltet Németországba és Angliába küldenénk alapos kiképzés végett. Talán czélszerű volna, ha a tanáregyesület ez ügyben memorandumot terjesztene föl a vallás és közoktatásügyi miniszterhez.

Azután kívánjuk, hogy az angol nyelv a középiskola rendszer tantárgyai közt foglaljon helyet. A középiskola gyökereiből reformja úgy sem késhetik már soká és akkor az egységes jogosítás alapján a középiskola különböző típusai fognak keletkezni. Az egyik típus bizonyára a latin-görög gymnasium lesz. A többieket azonban úgy kell megalkotni, hogy az idegen

nyelvek megválasztásában bizonyos szabadságot engedjünk, és a megválasztható nyelvek sorába az angolt is iktassuk. A közoktatási tanács ismert javaslatában is helyet foglal az angol nyelv. Nagyon el tudom képzelni, hogy a latin-német-francia iskola mellett lesz latin-német-angol, és a német-francia reáliskola mellett német-angol reáliskolát is szervezünk. Nagy reményeket kötök az eszme megvalósításához. Hiszem, hogy az angol nyelvet könnyebben és sikeresebben taníthatjuk, mint akár a németet, akár a francziát. Reménylem, hogy az angol nyelv tanárai, melyek mind modern, tudományos kiképzésben részesülnek, hathatós módon közvetítik majd velünk az angol szellem kincseit. Végül pedig reménylem, hogy az angol irodalom és élet ismerete egészségesen erjesztő tényezője lesz szellemi életünknek, mely a múltban is, valahányszor bővebben merített angol forrásokból, mindannyiszor ennek nagy hasznát látta, a nélkül, hogy saját mi-voltát, jellemző erejét meg kellett volna tagadnia.

Ajánlom ez indítványomat a közgyűlésnek és a köröknek szíves figyelmökbe.

ALEXANDER BERNÁT.

SERÉDY GÁBOR.

Regény.

Nyolczadik és utolsó közlemény.*)

XXVII.

Hangzott a Canale Grande, visszhangzott a daltól. A vízből meredő sötét paloták párkányain fehérlett a holdfény, mint ha friss hó esett volna rájuk.

A parti lámpák tükrözése hosszú vörös, sárga, zöld fény-sávokként cikázott, kigyózott a fekete vitztükrön, drágakő sziporkázással. Széles csónakban, színes lampionok derengésében hegykén állt egy tenor énekes a zenészek között. Czin-czogott a mandolin, pengett a gitár, a hegedűk sóhajába szilaj tamburincsörgés vegyült.

S szállt az ének keresztül-kasúl a langyos éjben, váltokozva énekkarok szélesen ömlő harmoniáival.

Ha egy jóhangú énekes olyan dalra gyűjtött, melyben lüktet az olasz égalj-költötte forró szenvedély, egymáshoz csapódva, dörzsölődve csoportosultak körülte a gondolák, orrukon pislogó kis mécsesek s hattyúnyakként hajló széles bárd-dal, mely kecsesen billen minden evező csapásra. Egész szélességében ellepték a víz tükkrét. A hallgatók pedig végig nyújtózva csónakuk kényelmes ülésén, mozdulatlanul, szótlanul élvezték a mesés hangulatot, mintha a gondola csendes ringása, a dal bája, vagy a tengervizszagú hűvös lég ópiumként hozna rájuk bűvös álmokat.

Egy-egy cadenza után taps kelt a Canale széltében, hosszában. Kisértetiesen verték vissza csattanásait a néma pa-

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1902. évi 301., 302., 303., 304., 305., 306. és 307. számában.

lotafalak, mintha havasnak látszó üres erkélyeiken láthatlan szellemközönség csatlakoznék a földön élők tetszéséhez.

Női hang csendült meg. Meleg rezgésű, fiatal, szenvedélyes hang.

— La Moretta! — kiáltott fel Mary örömmel — menjünk közelébb hozzám.

La Moretta volt akkor a serenade-ok híres énekesnője, a Canale Grande primadonnája. Sok évtized óta nem hallották ott olyan énekesnő dalát. Fiatal volt, sötét volt a bőre, fekete a haja, telt, kívánatos az alakja. Lágyan szögletes álla, vékony ajkai, nagyon finom orra, hosszan metszett szeme volt. Lusta, gondtalan szép leány, de mintha az ördög szállt volna belé, ha énekelt, csupa tűz, kitörő, csapongó szenvedély.

Nagy nehezen odaférfközött gondolálok La Moretta csolnakához. La Moretta felismerte őket. Többször hallgatták már, s Mary annyira gyönyörködött benne, ő meg Maryban, hogy különös rokonszenv fejlődött ki közöttük, az a bizonyos tartózkodó kölcsönös rokonszenv, a mi gyakran keletkezik az úri rend s a nép egy-egy szép nője között.

Azokat a dalokat énekelte attól kezdve, a melyekről tudta, hogy Mary szereti. Feléje fordulva, mosolygó sötét szemeivel nézte Maryt, gyönyörködve futtatta végig tekintetét öltözékén, majd Gáborra szállt a szeme, s róla vissza Maryre. Közben énekelt, dalolt csengő, fiatal, bájos hangján . . . S mintha hangjával, tekintetével, élveteg, gyönyörsóvár lényéből szállt volna valami elragadó hév reá, mámorserű érzés ébredt Maryben. Folyton La Morettát nézte, képtelen volt levenni róla a szemét, de önkénytelenül közelébb hajolt Gáborhoz, oly közel, hogy érintette a válla a vállát . . . nem is tudott róla. S mintha La Moretta tekintete összekötő fonalat szőtt volna, mikor Gábor s ő között ide-oda szállt, soha sem érezte annyira közel lelkéhez a Gábor lelkét, mint mialatt La Moretta énekelt. Elragadtatása átterjedt Gáborra is. S az énekesek csónakjáról rájuk világitó papir-lampionok fényében egyszerre találkozott tekintetök . . . Kellemes szédülés fogta el mindkettőjüket s lelkes érzés dobbantotta meg mindkettőjük szívét. Lelkesültek a dalért, La Morettáért, a világ szépségeért, az életért . . . szerelmökért!

Ittasság volt az, gyönyör részegsége, mikor megszólal a lélek, s az ember nem érzi többé a testét, a hétköznapi meg-

fontolás bilincseit, mikor a lélek szavára elenyészik a külső világban létező minden nehézség, összeomlik az akadály, eltűnik az aggodalom. Az anyaghoz lánczolt lélek lerázza békóit s feledve a földet, az anyag fölé emelkedik, áttöri annak töprengő homályát, eloszlatja saját világosságával. S e világossága a remény, e világosságnál színről-színre látja meg az ember a jövő boldogságot, mely felé száguldani vágyik egész lénye.

La Moretta dalolt tovább, dalolt oly édesen, oly szépen, hogy körülte megszűnt minden nesz. Csak a Canale Grande vize sóhajtott halkán egyet-egyet a fölületét elborító gondola-raj alatt.

Pedig oly egyszerű volt a dallam, oly végtelen naiv. Egyszerű s naiv mint a félénk szó, mely férfi nyelvre száll, mikor igaz szerelmét tárja föl egy leány előtt, egyszerű s naiv, mint piruló leány válasza, mikor szüzessége diadalt aratva legyőzöttek vallja magát, — remegve, suttogva, zavarban ejtett félszavak . . . esetlen, köznapi, szintelen szavak, melyeknek bűvös varázst csak az érzelem s a helyzet ad.

Egyszerű s naiv a laguna-dal, primitív a hevenyészett zenekarok tudatlan játéka, — csiszolatlan a Canale-primadonának hangja. S még is bűvös a velencei serenade. Mert büszke palotafalakon törik meg az ének hangja, bársonyos levegőben, csillagos olasz ég felé száll a dal. A hallgatót a ragyogó szín, ének s virág hazájának szelleme hatja át, s a behízelt hangok előtt megnyílik a szíve, mint virág kelyhe tárul fel a nap-sugár előtt. Elvetve minden gondját a jelennek, édes remény, kedves emlékek zsongják körül. Mámort lopnak lelkébe a kopott dallamok, melyektől buzogni kezd az érzelmek, vágyak forrása, álomképet öltenek a sejtelmek s feltámad benne a költő szelleme, mely minden lélek mélyén ott szunnyadoz.

La Moretta befejezte énekét. Elillant szemének varázsa. Nem volt többé más, csak lusta, gondtalan szép leány. Tamburinját nyújtotta Mary elé. Mary még nem tudott magához térni. Más világban járt a szelleme, hol nincsen pénz, nem fizetik a dalt. Fölvett öléből egy maroknyi rózsát s a tamburinra ejtette. Megcsördült a tamburin a rózsák esése alatt. Öröm s meglepetés lángja lobbant föl La Moretta sötét szemében. Széles mosolylyal mondta «Grazie!». Megértette Maryt. Mert La Moretta is nő volt s művészi volt a lelke.

Zengett a dal, pengett a gitár s Mary füléhez közel szenvedélyes hang szólalt meg.

— Nem tudok tovább hazudni, komédiát játszani . . . nem bánom, utasítson el ismét, mondja, hogy bizalmával, barátságával éltem vissza, de nem akarom tovább magamba fojtani: szeretem a bolondulásig, undorodom az élettől, ha nem tölthetem önnel . . . nincs egy nyugodt pillanatom, idegen lettem a hazámban, idegen lettem a saját földemen, elszakadtam a világtól, eldobtam céljaimat. Nem vagyok otthon, csak a hol ön van, nem élek, csak ön mellett, és nincs más célom, ne is legyen, mint szerelmem.

— Hallgasson az Isten szerelméért — súgta vissza Mary s kérve kulcsolta össze kezét, — hallgasson, ne tegye lehetetlenné még a barátságot is közöttünk, hiszen csak az lehet közöttünk az egyedüli kapocs, s az talán szebb s nemesebb is — a másiknál.

— És ha szebb is, nemesebb is, — ha csak tiszavirág élete várna is szerelmünkre . . . csak egy jó szót, egy kézzszorítást kérek, egy jelét, hogy szeret — — most már mindegy nekem minden, ha egy napi boldogságnak a lelkem üdvössége volna is az ára.

Mary a karjára tette a kezét :

— Serédy! megijeszt . . . hiszen ez örültség, a mit beszél.

Gábor izgatottan folytatta :

— Hát nem képes érteni, érezni ezt az örületet? . . . Hiszen szeretett egyszer ön is, engem szeretett . . . s egyikünk sem olyan, hogy képes lenne szerelmétől szabadulni . . . Hitegetjük magunkat, kinevetjük a szívünket, a lelkünket bonczolgatva kimutatjuk önmagunk előtt, hogy szerelmünk csak érzékek vágya, a mit az eszünknek el kell tiltania, meg kell vetnie, az ész nevében, s mert azt hiszszük, a köznapi érző emberek fölé emel az értelmünk, kínozzuk önmagunkat, bravúrból mosolyogva hozzá. Itéljük el, ne vessük ki ezt az örületet . . . de nem szabad ellene szegülnünk, összeköt, egymáshoz lánczol : egymás végzetévé lettünk . . .

— Hallgasson . . . elszédít, elszédít . . .

— Tudja jól, milyen állapotban vagyok, tudja, hová jutottam, hát képes kiadni az utamat, hogy ilyen nyomorultan vánszorogjak egyedül az életen át ?

Mary a gondola szélére könyökölt s keze árnyékával elfedte az arcát.

— Tudok én ép úgy szeretni Gábor, mint a hogy maga szeret, talán jobban is, annyira, hogy azért, a kit szeretek, el tudom fojtani szerelmemet is, ha így kívánja az ő érdeke.

Gábor megragadta a kezét.

— Adja magát nekem vakon, mint én adom oda magamat. Csak az szerelem.

— Megbánnánk örökre mind a ketten . . . nem, nem lehet, nem lehet! Úgy sem vagyunk boldog emberek, ne tegyük tönkre egymást egészen. Azt hiszi, nem gondoltam arra míg nem láttuk egymást, hogy írjak egy szót, a mi visszaadja nekem? Hiszen tudtam, hogy ha akarom, visszatér hozzám. Sokszor kínoztak a legkeserűbb gondolatok. De azt reméltem, hogy idővel észre tér egészen s akkor legalább néha-néha találkozhatunk, mint jó barátok. Megelégedtem volna azzal, ha olykor csak rövid időre is a közelemben lett volna . . .

Gábor olyan heves mozdulatot tett, hogy kissé megingott a csónak.

— És erre mondja azt, hogy szeret?! Nem kell nekem ez a szeretet, akkor inkább utáljon, kergessen el.

Most Mary is fölegyenesedett. Olyan közel került az arcuk, hogy a homályban rendkívüli nagynak látta Gábor Mary könyben, tűzben csillogó szemét.

— Hát jó! Tudja meg: ma is kész vagyok mindent, mindent föláldozni önért. Nem ismer még most sem! . . . ha egyszer elhallgat az eszem, örült vagyok én is, örültebb talán önnel.

Gábor alig tudott elfojtani egy fölkiáltást.

— A feleségem lesz? — kérdé.

— Nem. A szeretője leszek.

Rémülten nézett rá Gábor:

— Hogy mondhat ilyet? Ne mondja ezt a csúf dolgot!

— A szeretője leszek, hogy nyitva álljon az út mindkettőnk előtt, ha meg kellene válnunk egymástól . . .

A szomszéd csolnokról egy ember lépett át az övékre. Meglepetten néztek rá, hirtelen nem fogták föl, mit akar, honét került oda? Egészen megfélekedtek a serenaderól, Velenzéről, mindenről. Gábor pénzt dobott az eléje nyújtott gyűjtőbe, azután hátraszólt a gondolásnak, hogy evezzen valamelyik szomszéd csatornába.

Nem szóltak többé, míg a keresztül-kasul sikló lámpács-

kákat kerülve, megelőzve, sötét, szűk csatorna torkához nem értek.

«Premi!» hallszott a fordulónál az intő szó. «Premi! Ah Premi!» felelt csónakukból az evezős. S ezek a hosszúra nyújtott, panaszos hangok olyan sejtelmeseknek, tragikusoknak tündek föl! Egy csónak bukkant elő a csatornából s ők befordultak a magas falak közé, melyek fölött csak vékony világosabb szalagként látszott az ég. Az evező nesztelenül merült a vízbe s mögöttük sóhajszerű söpréssel, lusta loccsanással csapódott a falak kőkoczkáihoz a felzavart víz.

A nagy csendben félénken hangzott Mary szava:

— Elutasít?

— Hogy érti ezt? — kérde Gábor

— A mint az elébb mondtam. Tehetek-e többet, mint-hogy mindent, mindent, még a szerelmem tisztaságát is föl-áldozzam önért? Ettől félttem, ezért kértem mindig, hogy mondjon le rólam.

A gondola a Campo San Moisé feljáró lépcsőjénél kötött ki.

— A kit szeretek, azt Isten-világ szeme előtt akarom magaménak vallani, s azt akarom, az enyim legyen a míg élek — szólt Gábor, a mint fölsegítette a lépcsőkön Maryt.

A szűk térségen sok ember járt. Hátra kellett maradnia miattuk Gábornak. Csak a Contarini Fasan palotához vezető utcán kerülhetett ismét Mary mellé.

— Nem akar rólam lemondani semmi áron? — kérde Mary, a mint a kis kapuhoz értek.

— Nem — felelt Gábor határozottan.

— Jó. A felesége leszek, ha úgy akarja. De előbb elmondom azt, a mit tudnia kell. Azután tegye velem azt, a mit jónak lát. Jöjjön föl hozzám.

Átvezette Gábort a tágas csarnokon, melyben a lakatlan épületek barátságtalan hidege, homálya uralkodott, majd föl a tágas márvány lépcsőn, a lakosztályába. A teremben lámpák égtek. Bántotta Mary szemét a fény. Az erkélyre lépett s oda hívta Gábort is. Egy ideig a márványkönyöklőre támaszkodva nézett le az alattuk esobogó sötét vízre. Egy-egy gondola suhant el előttük. Röpülni látszott apró mécsé.

Gábor várt, izgatottan várt olyan szavakat, a melyektől előre irtózott. De Mary csak hallgatott tovább. Akkor észrevette a teremből kilopozó fényben, hogy lezárt szempillái alól

könnyek patakzottak s vállalai remegtek az elfojtott zokogástól. Erre gyöngéden fonta karját finom dereka köré.

— Hagyja el, Mary, — kérte — nem akarok én tudni semmit, csak a mit tudok, hogy szeretem, s hogy szeret engem.

Mary az arcához nyomta könnyes szemeit, mintha szégyent keltő látványtól akarna menekülni.

— Nem, nem — szólt s reszketett minden tagja — most még inkább kínozna a szégyen, ha titkolnám azt, a mit eddig resteltem bevallani. Tudnia kell, hiszen, ha oda adom magamat, mindenemet adom, a jót, a mi talán van bennem, mint a rosszat, a jövőt, mint a múltamat.

— Legalább ne most . . .

Mary felegyenesedett. Zsebkendőjét kereste, hogy fől-szárítsa a könnyeit. Gábor a magáét húzta elő s gyöngéden megtörölte vele a könnyes arcot. Erre mosolygott kissé Mary s értelmes, nagy szemével újabb könnyeken keresztül nézett Gáborra.

Végre összeszedte magát.

XXVIII.

— Mondja, mit tud rólam? — kérdé. — Mit hallott a múltamról?

— Jóformán csak a férje nevét . . . és . . .

— És? Beszéljen, most nem szabad kimélnünk egymást.

— Hogy a férje öngyilkos lett.

— Igaz. És pedig miattam lőtte agyon magát.

Nem mert Gáborra nézni, pedig a lezárt szemhéján keresztül is érezte izzó tekintetét. Sápadtan állt előtte Gábor.

— Hallgassa meg az én történetemet, azután ítéljen fölöttem, — folytatta. — A legszerencsétlenebb körülmények között nevelkedtem, mint gyermek. Az anyám szegény grófnő volt, az atyám pedig meggazdagodott bocskoros nemes. Nem szerette az anyám az apámat. Hozzáment, mert hozzáadták, vagy mert azt remélte, hogy csak grófnőnek tekinti a világ, ha a milliomos paraszt felesége lesz is . . . nem tudom. De szerencsétlen volt, szerencsétlen volt az apám is. Csak az aristocrata gőg és a parasztgőg folytonos harczából állt a házasságuk. Még bennem, a leányában is lenézte az anyám az

apám vérét. Az atyám akkor halt meg, mikor növendékleány lettem. A mint behúnyta a szemét, megváltozott minden a háznál. Pompát, fényt akart az anyám maga körül. Leromboltatta a kis alházat, a mitől az apám a világ kincseért sem vált volna meg és nagy kastélyt építtetett a helyére. Azontúl alig érintkeztünk mással, mint aristocratákkal. Akkorában egy vágyam volt, a mit belém nevelt, a fejembe vert az anyám. Az, hogy bejussak a magas körökbe, s ünnepeket, irigyelt nő váljék belőlem. Gátolt benne a nevem, de a szépségem, készakarva túlfinomított izlésem, vagyonom elegendő fegyver lehetett kezemben, hogy positiót szerezzek a nagyvilágban. Ilyen gondolatokkal mentem férjhez. A férjemnek megvolt a nagy neve, a mi nekem hiányzott. Hiúságból vett el, mint a hogy más ember hiúságból vesz meg műremekeket, hogy irigyeljék érte mások. Sejtettem, hogy nem szeret igazán. De ha vágytam is igaz szerelemre, csak homályos vágyódás volt az ismeretlen mámor után, a miben magam sem hittem. Nem olyan emberek között lettem nővé, a kik megtanítottak volna rá, mit jelent az: szeretni. Nem akarom szépíteni hibámat, sem vádolni a férjemet. Ha vétkezett ellenem, keményen megbűnhődött érte, épen általam. S kettőnk közül én vagyok a bűnösebbik. Kiélt, életúnt ember volt. Nem volt képes más tulajdonságot becsülni bennem, mint hogy szalonban, lóháton, falkavadászatokon elragadta a társaságot a megjelenésem. Ha azonban négy szemközt voltunk, nem érdekeltem többé. Durva, erőszakos volt irántam. Együttlétünk csak unatkozás vagy czivódás volt. Nem tette azt kellemessé soha egyetlen szép érzéssel, nemes gondolattal, még csak azzal a hallgatással sem, a melyből a szerelem hangját hallja szólani a nő. Ha jó kedve támadt, akkor vált legellenszenvesebbé. Legénykori szerencséivel mulattatott, és ha elhallgattattam, kinevetett. Azt mondta, rá ismer bennem a puritán, «vieux jeu» parasztvérre. Pedig az sértett olyankor, mintha azoknak az én elődeimnek ruhafodra érintett volna. Sehogy sem tudtunk összetörödni. Ő azzal vigasztalta magát, hogy folytatta azt az életet, a melyet legénykorában élt. Nem is titkolta, sőt egyszer ittasan tért haza valami mulatságról s annyira cynikus, kiméletlen volt irántam, hogy féktelen haragomban lovagostorral vágtam végig az arcán. Azt hittem megöl . . . E helyett sírva borúlt le előttem és sokáig csókolta a kezemet. Először mozdult meg a

szivemben valami nemesebb indulat. Megsajnáltam. Ha akkor észre tér, talán még meg is szerethettem volna. De a mint kijózanodott egészen, még ridegebb, durvább lett irántam a modora. Mindig így volt ez, ha érezte, hogy hibázott. Nagyon boldogtalan voltam, de még csak tanácsért sem tudtam kihez fordulni. Az anyám másodszer ment férjhez egy osztrák grófhoz s egészen új körének élt. Nem törődött velem többé. Akkor kétségbeesésemben a lehető legzajosabb életet kezdtem élni. Egyik mulatságból a másikba mentem és a lovas sportokra vettem magamat egész szenvedélyvel. Magam köré gyűjtöttem a leghíresebb lovasokat. Vakmerőségben s szakértelemben versenyeztem velök. Csak akkor éltem, ha lóra ülhettem s kis udvarom bámulása között száguldhattam a leglehetetlenebb terepeken, de . . . nemcsak ez a versengés érdekelte. Mulattatott, hogy bolondíthattam udvarlóimat, nem az udvarlásuk, hanem a boszankodásaik mulattattak, nem egyszer szenvedéseik is. Úgy éreztem, mintha rajtok elégtételt vehetnék az én szenvedéseimért, csalódásaimért. Többnyire gyöngé jellemű emberek voltak, a kiket pórázon vezettem, csak egyikök . . . azzal szemben rosszul számítottam. Őt is megvettem . . . de magam sem értettem miért, rövid ideig szinte elvesztettem vele szemben az akaratomat . . .

Gábor haláláspadtan hajolt hozzá. Alig csúszott ki hang az ajkai közül.

— Hagyja el, — kérte, — hagyja el . . .

Mary tagadólag intett.

— Tudnia kell felőlem mindent. Különben a többi csak ezeknek természetes következménye volt. A férjem csak hallgatott. Megvettem érte. Még ingereltem is. Végre kitört egyszer. Erre vártam. A mi keserűség, gyűlölet összehalmozódott a szivemben, azt kiöntöttem előtte. Őt vádoltam mindenért, a bánásmódját, romlottságát. Kijelenttem, hogy elválok. Erre a szobájába ment, szó nélkül . . . Mikor este átmentem azon a szobán, a sötétségben megbotlottam valamiben. Holttest volt. Agyonlőtte magát. Mint egy villámcsapásra, világosság támadt a lelkemben. Megborzadtam önmagamtól, egyszerre mintha azt vettem volna észre, hogy valami undok szörnyeteg van hozzám lánczolyva örökre. Attól, a bűnömtől keresek menedéket azóta folyton. Megkísérlettem a vallással, mystikus tanokkal, Ferrières szelid böleseségével . . . De hiába. Ha a becsü-

letet visszaadhatja is egy lövés, de a nő talán még a más világra is magával viszi a hűtlensége foltját. Higye meg, azért félttem a haláltól, mert ezzel a bánattal, szégyennel a lelkemben nem mertem meghalni. Gondoltam rá, mikor szeretni kezdtem Párisban, hogy a tiszta szerelem lehetne a megváltás számomra, hogy ha az, a kit szeretek megbocsátana, nem pirulnék többé önmagam előtt, megtisztulnék végleg a hibámtól . . . de nem merem megkísérteni, nem szabad . . . tiltja a józan eszem . . . és félttem magát Gábor. Nem tudnám elviselni, ha szenvedni látnám . . . Ezért utasítottam el annyiszor . . . Pedig nem is képzelheti, mit szenvedtem e miatt . . . de nem! Ne törődjék velem. Inkább meneküljön tőlem, talán rólam is nagy szerencsétlenséget háritana el, ha elhagy . . .

Teljes sötétség borult már a szemben lévő Santa Maria della Salute kupolájára. Elhallgatott rég az utolsó serenadedal is. Éjfél után volt. Halálosan csendes, sötét éj.

Gábor két karjával átölelte Mary derekát s fejét a keblére hajtotta. Mary mereven nézett a keblére nyugvó fejre. Azt hitte, bucsúzóra öleli Gábor. Kinos szégyent érzett. Végre felegyenesedett Gábor s Mary fejét két kézzel megfogva, hosszú, forró csókot nyomott ajkaira.

— Még csak jobban becsülöm, forróbban szeretem azért, hogy elmondta ezeket — súgta.

Mary hirtelen fölsikoltott. Örömsikoltás volt, öntudatlan, visszafojthatlan. Izzó hévvel vetette magát Gáborra, ölelte, csókolta, szemét, ajkait, kezét, idegesen tapogatta a fejét, a vállát, mintha arról akarna meggyőződni, valóban ott van-e előtte? ő-e az? övé marad-e? Majd félig öntudatlanul, sírva borult a nyakába.

XXIX.

Lalánczy Imre lélekszakadva rohant föl a lépcsőn nagybátyjához, Lalánczy Péterhez, a hol kis társaság gyűlt össze délutáni theára. Lóverseny volt aznap, s a fiatal huszárhadnagy a versenytéren hallotta, hogy Gábor házasodik. Sietett az érdekes hírrel, Lalánczy Péterékhez. Ajtóstól rontott be.

— Hallották a legújabb sensatiót? — kiáltott, — Serédy Gábor vőlegény!

Márta épen theát öntött a régi ezüst-kannából, a mi a

megmaradt családi ezüst legszebb darabja volt. Összerezcent. Majd hogy el nem ejtette a kannát.

Dömsödy Lydia, Lalánczy Imre menyasszonya, felugrott s örömeiben tapsolt.

— Még egy hymen-hír! Az idei farsang után ez az ötödik eljegyzés! Divatba hoztuk Imrével! Kövessetek leányok! — kiáltott gúnyosan nézve Mártára, kit már-már Kovács menyasszonyának tartott a világ.

Kovács ekkor is mellette ült. Nyugodt tekintete Márta arczára figyelt.

— Kit vesz nőül? — ostromolták Lalánczy Imrét mindenfelől.

— Egy özvegy asszonyt, Szegváry bárónét.

Összenézett a társaság. — Ki az? — Nem hallották a hírét.

— Nagyon gazdag asszony, Párisban él — magyarázta Lalánczy Imre, — az ezredembeli tiszték közül többen ismerik. Évekkel ezelőtt Pesten élt, sokszor találkoztak vele az öregebb tiszték falkavadászaton. De azután főbe lőtte magát az ura és az asszony letűnt a láthatárról.

Szereti? — kérdezte magától Kovács, a mint észrevette Márta felindulását. De a következő pillanatban mosolyogva nézett rá Márta. Majd Lalánczyhoz fordult s közönyösen kérdezte:

— Szép asszony? Okos? Jó?

— Szép és okos — felelt Imre jelentőségteljes pillantást vetve Kovácsra.

Kovácsnak eszébe jutott az a feltűnő szép, fekete ruhás nő, a kit a Hungaria étkezőjében láttak Gáborral társalogni. Elmondta a gyanuját, hogy bizonyosan az az idegenszerű külsejű nő a Gábor menyasszonya.

— Érdekes! — kiáltott Dömsödy Lydia — hát nem színesnő volt?

Másnap az egész városban arról beszéltek. A gentry-társaság álmélkodott rajta. A főúri világ, mely többet tudott báró Szegvárynéről, — mosolygott, élcelődött.

Eljutott a hír legott a Gáborék vármegyéjébe is. Kiváncsian nézték, tudakolták a megyei emberek, milyen arcot vág hozzá Serédy Ferencz. Nem vágott az semilyet sem. Kissé megrezdült ugyan a szemöldöke, mikor elolvasta a Gábor le-

velét, melyben bejelentette az eljegyzését, de azután egészen nyugodtan nézte meg a naptárt. Gábor egy hét múlva érkezik Serédre. Addig rendbe kell hozni mindent. Különösen gondolta ki azt a rendbehozást. A fővárosba utazott. Ügyvédekkel, közjegyzőkkel tanácskozott. Azután megváltoztatta a végrendeletét. Csak a köteles részt hagyta Gáborra, azt is úgy, hogy készpénzben fizessék ki neki. A serédi uradalmat mindenestül a kormány gondjaira bízta, hogy abból elszegényedett nemes családok fiai részére csináljanak alapítványt. Klauzulában meghagyta azt is, hogy ha ő «Serédy Ferencz, a serédi Serédy-család utolsónak tekintendő tagja» meghal, fordítsák fel a czimerét a ravatalon. A felesége hiába kapaczitálta, hiába szállt sikra Gábor érdekében minden erélyével. Megkísérlette a szép szót, a perpatvart. Nem használt egyik sem. Serédy Ferencz hajthatlan maradt. Pedig Serédyné is elítélte Gábort. Sértette, hogy majd egy ilyen hirhedett nő viselje ugyanazt a nevet, melyet ő visel! De mégis igazságatlannak tartotta a férje eljárását és sajnálta Gábort.

Mire Serédre érkezett Gábor, nem talált ott mást, csak egy idegen szalonkabátos urat, a ki az atyja új ügyvédjének mondta magát és gyászbeszédhez illő hangon jelentette, hogy ha úgy kívánja Gábor s a mikor parancsolja, elmondja neki, a miket az atyja megbizásából el kell mondania.

— Hol az atyám? — kérde Gábor, semmit sem értve az egész dologból.

— Serédy Ferencz, úr nejével Budapesten fog tartózkodni addig, míg urasággal megbizásom értelmében értekezem — felelt az ügyvéd, igazítva egyet a szemüvegén.

Valami kihívó volt a hangjában, a miért fölfortyant egy percze Gábor vére. Megfordult s a szobája felé tartott. Az ügyvéd követte.

— Ugyanis — kezdte . . .

Gábor türelmetlenül állt meg. Erre elmondta az ügyvéd, hogy atyja megtagadja beleegyezését a házasságához és abban az esetben, ha mégis nőül veszi özvegy Szegváryné . . .

— Nőül veszem! — vágott közbe Gábor olyan hangon, hogy visszhangzott tőle a boltives folyosó.

Az ügyvéd vállat vont és folytatta. Abban az esetben köteles részre szorítja a fia örökségét, s addig is, míg örököl utána, a köteles része kamatait kapja kézhez.

Gábor meghajtotta magát s a szobájába ment. Késő estig tanakodott, mitévő legyen. Számot vetett helyzetével. Nemcsak Serédre, hanem általában az egész országba sem hozhatta Maryt. Nem az emberek ítélete miatt. A torkukra forrasztana minden gúnyos szót, s ha egy-kettővel elbánnék, hallgatna a többi. Hanem irtózott attól a gondolattól, hogy esetleg — ha tudtán kívül is, — szemtől-szembe találkozhatik azzal az emberrel, a ki Mary életében olyan áldatlan szerepet játszott. Nem tudta, ki lehet. Mary nem mondta a nevét. De annál rosszabb lenne. Lehetetlen volna szabadúlnia a kínos találgatásoktól. Mélyen lesujtotta az a tudat is, hogy örökre el kell hagynia Serédet. Elszakíthatlan fonalak kötötték oda s joggalannak is tartotta, hogy őt, egy Serédyt egyszerűen elűzhessen az atyja a Serédy-házból, a mi — úgy érezte — nem az atyja tulajdona, hanem a családé, melyet egykor ő fog képviselni. S akkor arra gondolt, hogy itélnek majd fölöle jövődő utódai? Ő fölöle, a ki egy nőért megfosztja őket családi jogaiktól . . . a ki . . . egy új gondolat vilant meg az agyában, fájó, kínos gondolat . . . a ki vétkes nőt hoz a családba. A gyermekei szégyenkezni fognak, ha megtudják, ki volt az anyjuk! . . .

Ott a Serédy-kastélyban megint azt érezte, hogy ő csak láncszem a családja lánczában, hogy ha ő leválik, megszakad a láncz, melyet sok száz éven át hiven tartott össze annyi őse. Ő az első, a ki félredobja a nagy elvet egyéni vágyai kedvéért . . . Az anyja képére esett a szeme. Erre türehtlen izgatottság vett erőt rajta. Szédítő zagyvaságban rohanták meg az emlékei, egy-egy jelenet, rég elhangzott szavak, elmosódott képek, valamikor érzett hangulatok, összefüggés nélkül, innen-onnan, élte legkülönbözőbb szakaiból, mintha ezer darabra törve keveredtek volna össze emlékezetében. Végigsimitotta kezével a homlokát s az ablakhoz lépett. Kinyitotta a táblákat. Szédülő fejjel nézett ki az éj sötétjébe. A közelben erősen zúgott a megáradt patak. A tulsó partján menő országútról lőcsös szekér nyikorgása hallatszott.

Ide jutott hát! Ajtót mutat neki az atyja! De hát hogy magyarázza meg neki, hogy Mary méltó a Serédy névre, hogy méltóvá lett, hogy megvezeklett, ha hibázott, hogy ma ép oly tiszta lelkű, nemes lény, mint akármelyik Serédyné lehetett, akár maga az ő saját anyja is volt . . . mint az anyja? . . . Igen.

Hiszen az a bűn nem is őt terheli, hanem a szüleit, a férjét, a környezetét . . . de ha még bűnös is lett volna, kinek van joga megvetni a pillangót azért, mert hernyóból vált olyan széppé . . . csak becsülendőbb az, a ki saját akaratával képes nemesíteni a lelkét, megtisztulni a rosz hajlamoktól . . .

De ki hinné el? Ki értené meg? . . . Az anyja, az az áldott jó, szép szőke aszony, az elhinné neki egy szavára, szeretné Maryt, magához ölelné, csak azért is, mert a fia szereti . . . Az anyja! Ha nem szakítja el tőle a végzet, minden másképp alakult volna. A vezetőjét, tanácsadóját, őrangyalát veszítette el vele . . . S élénken emlékezett az anyjára, utolsó betegségére, haldoklására. Világosan lépett eléje az anyja lázas agyréme, víziószerű határozottsággal, a mint gyermekkorában ábrándozott róla, mint álmában látta nem egyszer. Szegény haldokló! Csalódott.

Ismételte az anyja rég-rég elhangzott szavait: «Ha megszólal ismét a tárogató, ujjászületik az ország! Nagyobb, hatalmasabb lesz, mint valaha volt . . . Neked kell megszólaltatnod . . .»

A tárogató! A symbolum, a mit a sors adott kezébe, mint a régi legendákban hoz pallost az angyal azoknak, kiket a hit hőseinek szemelt ki az ég!

Megszólaltatta, de nem történt meg a csoda.

— Milyen szépen kiszíneztem magamnak, — gondolta — kiállottam Szent István napján a Fekete-hegy csúcsára. Büszkén lobogott a Máriás fehér selyemzászló. És megfúttam a tárogatót. Minden megváltozott erre a hangra. Felvirult az aranykor az országban. Gazdag, boldog lett a nép, süttött a nap, lengett a kalász, harangszó, cigányzene szólt minden faluban! . . . Nagygyá lett ismét a magyarság, nagyobbá, mint Mátyás korában. Fényes bandériummal mentem a király elé Budára. Trónján ült a király, koronával fején. Szólt a tárogató, lengett a fehér selyemzászló, végig zúgott az újkort üdvözlő «Éljen!» az országon . . . S oda fönn megnyílt a kék ég s megjelent a Patrona Hungariæ! . . . Nem hittem, hogy így lehessen. Tudtam már akkor is, hogy nem így megy az itt a földön. S mégis, mégis elábrándoztam ezen a képen . . . a tárogató! . . . a nagy symbolum! . . . szegényes síp! . . . ki tudja? . . . Ha nem vagyok erőtlén, ha aczétos az akaratom, mint egy Bismarcké lehetett, talán tényleg fényes

jövő sarjadzott volna számomra abból a gyermekábrándból, talán a történelembe került volna a nevem, teljesült volna szegény anyám visiója . . .

Előhozta a tárogatót egy régi szekrény mélyéből. Nézte, nézte sokáig. Mintha valami babonás tisztelet érzése mozdult volna meg a lelke mélyén még most is, öntudata leghomályosabb rejtekében, a hol azok az ösztönszerű sejtelmek, gyermekes remények, félelmek húzzák meg magokat, melyeket restel bevallani a felnőtt ember.

Kiment vele szobájából a torony erkélyére, a hűvös, sötét tavaszi éjbe. Lábai alatt zúgott a patak. Az országúton már jó messze csikorgott a löcsös szekér . . . És megcsendült a sötét éjben a Rákóczy-nóta, a legszebb magyar nóta . . .

Ezzel búcsúzott Serédy Gábor, a Serédy-család leváló lánczszeme az ősei lakától, az ősei földétől, attól a földtől, a a miben annyi tisztelt elődének csontja porlad. Búcsúzott az álmodott jövőtől szép reményeitől, emlékeitől.

Szólt a szomorú nóta, messzire szállt a tárogató síró, fátyolos hangja. És mintha borzongás futott volna végig a százados fák lombjai között, az üres, félig elkészült, örökre félbenmaradt kastély százados, vastag falain.

Megállott a löcsös szekér lenn, a hegy aljában. Talán lekapta a kalapját a tót fuvaros. Talán keresztet is vetett.

Oda lenn meg, az alvó falu valamelyik kis házában félig felriadva álmából, felkapta a fejét a párnáról valamelyik paraszt s újból elaludva, rosszat álmodott. Jobbágy unokája lehetett, kinek őse híven rohant a harciba Serédy Gábor őse után, mikor harcra híva sikoltott a tárogató.

Abbahagyta Gábor. Nem fújta végig a nótát. Nagyon fájt neki minden egyes hangja.

— Nem is az én kezembe való — gondolta, — nem én nekem kellett volna megtalálnom, hanem talán másnak, külömbnek, méltóbbnak.

Visszament a szobájába. Becsomagolta a tárogatót, körülkötötte, lepecsételte. Azután vette a gyertyát s hallgatózott. Semmi nesz. Kiment a kopott, kőkoczkás, hosszú folyosóra. Ūresen kongtak a kövek léptei alatt. Elhozta a mostoha anyja szobájából a padláskulesot s fölment a padlásra. Szörnyen csikorgott a padlásajtó zárja.

Mintha kryptaajtót nyitnának. Azért ment, hogy vissza-

tegye a tárogatót oda, a hol találta. Talán majd egyszer rábukkan valaki . . .

Üres kézzel tért vissza az ajtóhoz, de hirtelen megállt. Valami neszt hallott. A gyertya alig világított a tágas padláson. Csak a szomszédgerendákra vetett gyöngö, vöröses fényt. Bizonyosan valami száraz deszka pattogott. De Gábor fölsí-gázott képzeletének úgy tünt föl, mintha halk szárnycsapko-dás lett volna. Talán a halálfejes lepke röpül sietve oda a kakasülőre, hogy megint örködve üljön a kincsére, a mit im-már több mint husz éve rabolt el egy kis fiú? . . . hol van az már, szegény lepke! . . .

A mint visszatért a földszinti hosszú folyosóra, egy ha-lálra rémült arcot világított meg a gyertyája. A szakácsnéra ismert, a mostohája kedvencz cselédjére. Épen a boros pin-czéből jött elő. Néhány üveg drága bort igyekezett a köténye alá rejteni. Serédyné leghűbb cselédje! Azt szokta mondani róla: «Már Dorkára rábizhatja az ember a számolatlan pénzt is, nem hiába onnan a mi falunkból való.»

Ennek az epizódnak kicsinyessége egyszerre kijózaní-totta Gábort.

-- Don Quixote-i örület -- mondta magában a táro-gatóra gondolva. És mégis elgondolkozott sokáig azon az örü-leten, haldokló látomásán s gyermekkori ábrándján — a tá-rogatón!

XXX.

Megesküdtek.

Mary nagyon boldognak látszott. Valóban megittasodott a boldogság reményétől. Szerette volna az egész világnak ki-kiáltani örömét, szerelmét. Arra vágyott volna, hogy a nagy alkalomhoz méltó pompás környezetben, fényes díszben éljék át egyesülésök nagy pillanatát, hogy mindketten teljes szép-ségükben mondhassák el isten-világ előtt, hogy szeretik egy-mást. De nem így történt, nem is történhetett az ő helyze-tükben.

Csöndben, egyszerű utcái ruhában esküdtek a San Moisé-templom homályos kápolnájában, két tanujok előtt. Nyomasztólag hatott Maryra a szomorú, szegényes környezet, egyszerű szertartás. Még csak mosolyogni sem tudott a ká-

polna homályában, csendjében. Annyira ellenkezett mindez lelkiállapotával!

Nem illett oda, sem egymáshoz a két tanu, Ferrières és Kovács, a világ két ellenkező sarkából jött emberek, a kik idegenkedve néztek egymásra, idegeneknek érezték magukat a szokatlan környezetben. Kelletlenül jött el mind a kettő és egyiköknek sem sikerült palástolnia érzelmeit, melyek rosszul illettek ehhez a naphoz. Kovács szerencsétlenségnek tekintette Gábor házasságát, Ferrières meg Maryért aggódott. Komoly arczczal állottak a mátkapár mögött. Ferrières néha idegesen simított egyet már egészen megőszült szakállán.

Csak otthon, a megszokott környezetben támadt ismét jókedve Marynak. Ebédre nem az ebédlőben terítettett, hanem az első emeleti fogadó-teremben. Barátságosabb volt ez a terem. Szép gótives erkélyajtókon aranyporzásoként hatolt be a nyugvó nap fénye, s barátságosan világította meg a faragott mennyezet barnult aranyozását, a falon függő megfeketült régi képeket, a magas támlájú aranyos brokáttal bevont karosszékeket, régi gobelint, kincset érő szőnyeget. Lenn meg, az erkély alatt La Moretta énekelte legszebb dalait.

— Várjanak kissé — szólt Mary, mielőtt asztalhoz ültek, — nem állom ki ebben a szomorú sűrke ruhában. Az esküvőnkhez méltóbb ruhát veszek magamra. Szép akarok lenni — mondta Gábornak, — a milyen a Domenico Salvo doge felesége lehetett, a kinek harmat volt a szépítőszere. Még mindig hiú vagyok — folytatta Ferrièreshez fordulva, — hiúbb mint valaha, mert most már nemcsak magamnak akarok tetszeni. Egy csókot intett Gábornak és pajkosan szaladt ki a teremből.

Nemsokára megnyílt ismét az ajtó s olyan öltözékben tért vissza, hogy a megjelenésére mind a három férfinak elakadt a szava. Remek szép volt. Régi velencei főúri nő öltözékét viselte.

Fejedelmi termetéhez csillogó ránczú új aranyszín selyem-brokát ruha simúlt, melynek kelméjébe világos zöld finomszálú algák voltak szöve. Gyönggyel befont haján pompás smaragdos diadém csillogott, s a fejeről kétoldalt lazán eső gyöngysor vállain s keblén smaragd agrafokkal volt megerősítve. Lazán kötött világoszöld selyemövét is smaragd boglár tartotta össze. A hosszú hasított újjak ránczai között

még hibátlanabb szépségűnek látszott karja, s a gyöngykarpereczet viselő finom kézcsuklók. Az öltözék pompás színe mellett szinte világitott büszke nyakának, kerek vállainak fehérsége. A gyöngysor keretében, fejedelmi diadémje alatt klasszikus szép volt diadalmasan mosolygó arca.

Mesés alak volt.

Gábor ebéd alatt sem vette le róla gyönyörködő szemét. Mary pajzán jókedvvel beszélt Ferrières-el arról, mint szeretett bele a férjébe Párisban. Most, hogy nem akart többé lelki harczaira gondolni, olyan szépnek, boldognak tündek fel neki azok az együtt töltött idők.

— De valójában nem is tudom, mikor éreztem először, hogy szeretem, — mondta. — Talán a Rochebonne műtermében, mialatt a tárogatót fújta . . . úgy illett az ő egyéniségéhez a tárogató hangja . . . de azt maga nem értheti meg Ferrières, azt csak magyar ember érti . . . vagy a Máté paszsió alatt . . . emlékszel Gábor? . . . «és sirva kiméne» . . . talán már a «Diablotinben» is szerettem . . .

Észrevette Gábor, hogy olyan téren mozog a társalgás, mely idegen Kovács előtt, a ki különben is csak gyengén beszélt francziául. Hozzáfordult hát és az otthoni dolgok felől kérdezősködött. Kovács lassan melegegett belé a társalgásba. Realis küzdelmek között élt, positiv gondolkodáshoz, egyszerű érzésekhez szokott. Sehogy sem találta belé magát a Contarini-Fasan palota régies, pompás termeibe, az ismeretlen, túlságosan szép, szokatlan szellemű nő társaságába, ki élete egyik legkomolyabb napján régi öltözéket vesz magára és ebben a viseletben, mely színpadi királynőkre emlékeztette, barátságosan, bizalmasan társalog egy kopott ruhás, szegényes külsejű öreg emberrel, a kit megítélni képtelennek érezte magát. Bizarnak találta az egész jelenetet. S a bizarr ellenszenves volt előtte. Más emberek voltak, mint a milyeneket eddig ismert. Nem értette őket. Nem is akarta érteni.

Gábor kérdéseire elmondta, hogy már-már czélhoz ért, s néhány nap múlva nyilvánossá lesz eljegyzése Mártával.

— Hogy hogy? javult a helyzeted? — kérdé Gábor.

— Rövid idő alatt rendben lesz minden. Már jelöltek is Hársason. Az atyád is támogat. Mióta megnyertem a Timár perét, egyszerre megváltozott a véleménye felőlem . . .

— Megnyerted? nem is tudtam. Hát igazad volt, sikerült fülönfognod a sorsot — tette hozzá nevetve. — Nem is tudod, mennyire hálás vagyok neked azért, hogy a példád hatott rám is — folytatta elkomolyodva, — mert a te példád ösztönzött, hogy megkíséreljek akarni én is. Csak azóta érzem magam igazán férfinak. A te helyzeted sokkal nehezebb volt és mégis győztél. Reményilem, hogy idővel én is győzők még . . .

Kovács nem felelt. Gábor észrevette, hogy nem bizik az ő jövőjében. Másra akarta terelni a beszédet.

— És mi van Zalathnayval? — kérdezte.

Mary ajkán félben maradt egy szó. Hirtelen arra fordította az arcát.

Kovács mosolygott.

— Zalathnay barátunk vizsgálati fogságban ül különböző bűnvádi feljelentések miatt és fenyegetőzik, hogy ha kiszabadul fölfal mindnyájunkat, téged is, engem is. Nagyon dühös rád. Azt hiszi, hogy te vagy az értelmi szerzője annak a hajtóvadászatnak, a mit én folytattam ellene. De nem szabadul ki egyhamar, arról jótállok.

— De ugyan miért gondolja azt? — kérdezte Gábor meglepetve.

— Nem tudom. Azt mondja, később, ha kivágja magát ebből a csávából, leleplezi az okokat, a miért tönkre akartad tenni. De attól ne félj . . .

— Én? tönkre tenni őt? Megbolondult?

— Annyit mondott, hogy van okod gyűlölni, s hogy a Zalathnay név sértheti a füledet . . .

Ijedten tekintettek föl mind a ketten.

Mary felpattant az üléséről. Halotthalvány volt. Kitágult, merev szemekkel nézett.

Egy gondolat villant meg Gábor agyában. Zalathnay! Az volt! Szeretett volna meghalni ebben a pillanatban. De emberfölötti erővel fékezte az indulatait. A feleségéhez sietett.

— Mi bajod! az Istenért? . . . A szobádba vezesselek? — kérdé remegő hangon.

Mary mosolyogni próbált.

— Nem . . . már elmúlt. Elszédültem. Már megesett velem másszor is . . . nagy izgalmak után . . . kifárasztott az esküvő . . .

Ferrières és Kovács búcsúztak.

— Ne menjenek még, — marasztotta őket Mary, — már nincsen semmi bajom . . . üljenek le és folytassuk a társalgást . . . Kérem Ferrières, maradjon. Egy pohárka pezsgő helyrehoz egészen . . .

Remegő kézzel emelte fel a poharát.

— Lássák . . . igyanak magok is, kocczintsunk valamire . . .

Egyszerre végtelenül keserű, sarkastikus mosoly futott át az arcán. Gábor ereiben megfagyott a vér.

— A szerelmünk egészségére!

De Ferrières is, Kovács is érezték, hogy távoznik kell, bár egyikök sem értette Mary felindulásának okát.

Gábor és Mary az ajtóig kísérték őket.

- - Meddig marad itt? — kérdé Mary Ferrières-től.

— Pár napig. Ha látni akar, küldjön értem a Santini «Cuccina popolare»-jába. Oda szálltam, a Giardini mögött, könnyen megtalálják — felelt Ferrières.

XXXI.

Magokra maradtak.

Csüggedten, szótlánul fordultak vissza az ajtótól.

A Canale Granderól Costa «Serenata Mediœvale»-jának behizelgő, édes dallama hangzott föl. La Moretta énekelte fiatal, melegregzésű szenvedélyes hangján:

Candida fulgida
Sorge la luna
Dalla laguna
E Paria inondasi
D'argenteo foco
A poco a poco.
Mentre sospirano
Dalle vetrate
Le innamorati.

Sápadt volt Gábor. Mary hevesen ölelte át a nyakát, de hiába futtatta végig ajkait az arcán, homlokán, nem tértek vissza oda az öröm színei.

Érezték, hogy ismét odatolakodik kettőjük közé az elválasztó, tiltó árny, melyet mintha most már örökre idézett

volna föl egy gonosz varázsszó, az átkos név, a mit Kovács ejtett ki. Sápadtott szerelmük glóriája, tisztasága homályosult. Egymásután halványodtak, fonnyadtak a — rövid időre — való képet öltött boldog álmok. Mióta fülökbe csengett az a varázsszó, mintha azóta tükröt tartott volna eléjük valami ellenséges szellem, melyben — hiába hűnynának szemet — mégis folyton látniok kellene, hogy a mit elért boldogságnak hittek, csak viaszszárnyon röpdülő vágy volt, az örüléshez közel szított vágyuk boldogság után, pusztán sovargás öntudatvesztő mámore. «Önámítók! egymást ámitók!» Mintha e szavakkal ébresztgette volna őket valaki. S pillanatról-pillanatra ébredtek, kétségbeesetten küzdve az ébredés ellen, menyországból lesújtott elkárhozottak iszonyatával látva, mint esnek-esnek menthetlenül végtelen gyötrelmek lángjai közé, mint hozza eléjük a következő percz elfelejtett végzetöket: a folytonos vergődést a megmásíthatlan lánczai között.

La Moretta csak dalolt odakünn :

«A tuo verone
Va la canzone
In questa tiepida nette incantata
Sale a te, o bella, la serenata!...»

Ekkor megpattant egy húr Mary lelkében. Vékony, hosszú újjai görcsösen markolták meg Gábor karjait. Izgatottan, megszorult torokkal beszélt :

— Gábor! . . . ne hagyj el! hiszen az életem vagy! . . . egyedül a te szerelmed az igazi megtisztulás számomra, a bocsánat, a feledés! . . .

Gábor elsimított a homlokáról egy hajfürtöt.

— Ne beszélj így, — kérte — miért mondasz ilyet? . . .

Mary erre daczos mozdulattal vetette fel a fejét.

— Történjék hát bármi . . . ha mind a két kezével ver is az Isten, az enyim vagy s én a tied vagyok, nincs hatalom a mi elrabolhassa szerelmünket . . . ugy-e Gábor? Hiszen ha gyilkos volnál is, becstelen, a leghitványabb, én akkor is így szeretnék, ha mint undok féregre rám gázolnál, agyon taposnál, utolsó erőmmel is a lábad nyomát csókolnám . . . Hiszen én arra születtem, hogy szeressek, tiszta szívvel, szépen. A lényem minden porcikája erre vágyott, mióta csak az eszemet tudom, lelkem lényege volt ez a vágy. Talán téged sejtett már leánykori szegényes ábrándom is. Ha akkor találkoztunk

volna, megszerettél volna igaz, nagy szerelemmel. Érintetlen, tiszta volt a lelkem, szép volt, csupa harmonia, míg az emberek rosszasága, romlottsága meg nem mételyezte . . . De a megtért bűnös nem lesz többé ártatlan soha, csak bűnös marad a neve örökké . . . Úgy-e ezt gondolod, de nem mered kimondani. Ezt gondolod, ezt gondolod . . .

Gábor a felesége égő arczához szorította a homlokát.

— Miért kínzasz? Hígyj bennem. Ne gondoljunk többé semmi mással, csak azzal, hogy esküvőnk napja van.

— Igazad van, akárhogy is . . . legalább annyi boldogságot raboljunk el a szenvedéstől, a mennyit egy pillanat adhat.

Megrázta a fejét s összeharapta az ajkait, mintha nagy erőfeszítéssel üzné el a fájo gondolatokat.

Szabadjára engedte teljes nagy érzékiségét, gyönyörködését saját szépségében, minden indulatát a mit elítélt önmaga is s a mit máskor erős akarattal fékezett, visszafojtott. Most elzsibbasztották a szive sajgását, pedig csak erre vágyott.

Visszatért arczára a pir. Szeme szokatlanul csillogott, mosolygott az ajka.

Zengett künn a szerenád:

Silenzio mistico
 Regna nel cielo
 Senza alcun velo,
 Ove si bruciano
 D'amor le stelle
 Senza favelle . . .
 Noi pure taciti
 Ci siamo amati
 Ci siam baciati! . . .

Mary térdre ereszkedett férje előtt s úgy ölelte át a nyakát.

— Mit nézsz rajtam? szép vagyok? — kérdé. — Jól áll ez öltözék? Egy dogaressának volt a ruhája. Vajon vagyok-e benne olyan szép, mint ő lehetett? . . . Az ő idejében szerettem volna élni yeled, mikor még többre tartották az emberek a szépet a hasznosnál, mikor művész volt az utolsó lakatos is, a márvány, bibor, drágakő korszakában. Te hős lettél volna akkor, az én színemmel mentél volna harciba. Hidd el, elkésztünk pár századdal mind a ketten . . . azért voltunk olyan rémségesen egyedül, míg össze nem jöttünk. Talán épen ez az el-

szigeteltségünk forrasztott egybe minket. Nem is lazulhat meg közöttünk a kapocs. Menyországba, kárhozatba együtt megyünk, úgy-e?

Gábor tekintetete elmerült a felesége szépségében. Elűzött magától minden más gondolatot. Bár most nem az előkelő báj kellemes varázsát gyakorolta rá, mint máskor, hanem bódító, csábos hatást, mely ha nem is volt oly nemes, mint amaz, de ellenállhatlanul vonzó, elragadó volt.

Akkor este, abban a pompás öltözékben, mely szebbé teszi a szépséget, Padovanino nőalakjainak szolgálhatott volna mintaképül.

De a mint már-már egészen átengedte magát az elragadtatásnak, úgy tünt föl neki, mintha Maryben mindinkább az ősi, nyers nőiesség lépett volna előtérbe. Nem simúlt hozzá többé önfeledt odaadással, megszűnt a szelidség kifejezése tekintetében, mely maga is czirógatás volt. Mereven nézett, nagy szemekkel, miknek mélyén mintha csudás tüzek fénye derengene. Csak gyönyörűséges nőt látott benne, a milyenek az ős, a vad természet akarta a nőt, a féktelen férfinem bálványául szánva: káprázatos, igéző, idegenszerű lényt, friss hó, alabastrom fehérségéből, hajnali felhők rózsás színeiből, ringó hullámok átolvadó vonalaiból összeszűrve, virág mézével forró ajkain, álomkép határozatlanságával idomaiban; gyöngéd, finom lényt, melyhez képest szinte súlyosnak, túlszilárdnak látszik legszebb dísze, a selymes hajpalást. De a szépség okozta varázslattal együtt valami fájdalmas, sajgó érzés nőtt a lelkében, fokról-fokra erősödő fájdalom, a mit nem akart érteni, felfogni, a mi elől futott az értelme. Mennél jobban igyekezett mámorába merülni, mennél szilajabbá vált a képzelete, annál gyorsabban közelgett, annál világosabban tört elő érzelmei zürzavarából az, a mi elől iszonyodva bujkált a lelke, a mitől remegtek mind a ketten, érzékeik eszeveszttségében keresve előle menedéket.

Mary tekintete, mintha sürgetve ismételte volna, a mit szavakkal kérdezett az imént: «Mit nézsz rajtam? szép vagyok?» . . . De remegett az orrczimpája, közel volt a síráshoz. Ajkai körül sarkastikus vonás villant meg, mint annak, a ki elkeseredésében önmaga szemébe szeretne nevetni.

Gábor égető csókban marta az ajkait . . . de egyszerre tovább vissza nem fojtható, határozott kép jelent meg előtte,

fagyasztva, dermesztve a lelkét: Zalathnayt látta, hideg, fölényes tekintetét, előrenyúló állát, a támadó vadállat kifejezését arcán, teste tartásában és látta mint tapadnak ajkai a gyönyörű szájra, elfedve az ajkak égő pirosságát, lecsúszva onnan a telt nyakon a vállakra, a miket férfitekintetnek még az érintése is megszejtet. . . . Igy csókolta a férje is, a másik is . . . szentségtörő, pusztán szórakozást kereső, brutális ajkakkal. És talán épen így térdelt már egyszer Mary valamelyikök előtt, így kérdezte szóval, tekintetével: «mit nézel rajtam? szép vagyok?» . . . a félvilági szoknyák hősetől, egyiktől, vagy a másiktól! . . . undorában nem tudta többé megkülömböztetni a férjet a szeretőtől. Körülrajzolták, körültolongták a kínzóbbnál-kínzóbb képek, a milyenek halálba kergették ennek a nőnek az eltompult férjét is . . . Szivsorvasztó undor kínozza a lelkét, szerelmes testének szerelmes lelkét, letépte Mary ajkairól a csókját . . .

Reszkető kézzel fejtette le nyakáról Mary karjait, felkelt s bódultan ment ki a szobából . . . Gúnyversként hangzott most a bájos szerelmi dal refrain-je:

«In questa tiepida notte incantata
«Sale a te, o bella, la serenata! . . .»

Mary térden maradt, mozdulatlanul. Szeme mereven nézett a bezárult ajtóra. Becsapódott künn egy másik ajtó . . . Mintha koporsó fedele csapódott volna be, örökre elfedve előle az üdvöt, boldogságot.

Felkelt, önkénytelenül megigazitotta a meglazult diademét. Csörgött a gyöngysor leomlott hajában, pihegő keblén, mint száz apró démon nevetése. Meglátta magát egy nagy tükörben. Oda vonta magához a tükörkép. Mohón vette számon rajta szépsége kincseit, mintha kételkednék bennök. Nézte, nézte karcsú alakja hullámos tiszta vonalait, ifjú arca hamvasságát, a mit olyan frissé tesz a hajfürtök kerete, ijjalakú teljes ajkai pirosságát, a mik körül selyemfehér a bőre, szemöldökei könnyű ivét, egyenes, finom orra vékony czimpáit, melyeket megrezegtet a lélezése, akár könnyű szellő a virágszirmokat. Igéző szép képet mutatott a tükör, igéző szép, szomorú képet. Királynői arcot, birodalmát vesztett királynőt.

Ekkor siró panaszhangot hallott Mary . . . mintha a

tükörképe panaszkodott volna. Nem tudta, nem érezte, hogy az ő kebléből tört elő ez a hang.

Megrémült tőle. Ereiben megfagyott a vér. Csak fényes csillogó lapként látta a tükröt szédülő szeme.

Az ajtóhoz futott s föl az emeletre, Gábor szobája felé. A nehéz selyemruha suhogása, ékszerek csattogása még gyorsabb futásra ingerelte. Kitérta az ajtót s megállt a küszöbön, nagyra nyitott, rémült szemekkel nézve a szobába.

Vonagló alakot pillantott meg egy kereveten. Gábor feküdt rajta, arcát kezébe temetve. Hangos zokogást igyekezett egy selyempárnába fojtani.

Megdöbbsent Mary, mintha azzal vádolta volna valaki, hogy tönkre tette épen annak boldogságát, a kit legjobban szeretett a világon.

Csendesen lement a szobájába. Rosszúl érezte magát öltözéke szinpadí pompájában. Átöltözött. Egyszerű fekete ruhát vett magára. Nyugodtan öltözött, sietség nélkül, mint a ki tudja mit tesz, a ki határozott valamit. Pedig homályos volt csak az öntudata s viharzó gondolatait képtelen volt összeszedni.

— Valamit kell még tennem — majdnem hangosan mondta, hogy e hangjával lekösse fékevesztett figyelmét.

— Valamit kell még tennem . . . — nagy erőfeszítéssel gondolt arra, a miről érezte, hogy el kell végeznie.

Azután íróasztalhoz ült. Levelet írt. Lezárta s a keblére rejtette. Majd kalapot tett fel, vállára vetett egy könnyű gallért, szokásból kezyüt húzott. Az ajtónál meggondolta magát, visszatért az íróasztalhoz.

Pénzt vett magához. Azután lesietett a lépcsőn, kisurant a kis kapun. A mint a Márkus-térre ért, csak nehezen haladhatott tovább a tolongásban. Úgy érezte, mintha mindenki őt nézte volna. Szinte fellélekzett, mikor kiért a tengerpartra, a Piazzetára. Előtte volt az öbölnek s az égnek ijesztő nagy feketesége, melyben állomásozó hajók s a szemben lévő szigetek világosságai pislogtak.

Gondolába szállt.

— A «Giardini»-hez — vetette oda a gondolásnak.

A mint elhagyták a kápráztató fényben uszó, zsvivajló teret s az éj sötétjébe merültek, borzongást érzett. A Canale Grande felől ének hallatszott, halkán, tompán, mintha víz alól jönnének a hangok.

— Egy idegen nagy úr esküdött ma — magyarázta a gondolás — palotája előtt van a szerenád.

Megkondult az Orlogio nagyharangja. A százados ércz mély hangja, mint óriási bronzlap csendülése hullámozott sokáig a levegőben, exotikus zúgással, kísértetiesen nyelve el a fényes terek zshiváját, a dalos Canale harmoniáit, sötét sikátorok csendjét. Mintha borzalom futott volna végig Velenczén, kettévágva a gondtalan vidámság zaját, szerelmi dalok csengését. Tízszor ütött a harang, azután elnémult és fölhangzott ismét a csolnak mögött az elmaradó zene: a szerelmi dal, a mivel őt ünnepezték, a férjét elhagyó nőt, Maryt.

A «Giardini»-hez érve partra szállt. Megkérdezte, merre van a Santini kocsmája. Azután átadta a gondolásnak a keblére rejtett levelet.

Gábornak küldte.

Megírta abban, hogy elhagyja örökre s kérte, hogy bontassa föl házasságukat. Megírta, hogy nem változott szerelme, de belátja, nem élhetnek együtt. A válás sem oly kinos, mint az, ha folyton látják egymás szenvedését. Ha csak boldogtalanságot adhat, úgy nem veheti lelkére, hogy Gábor miatta elszakadt a világtól. Kérte, térjen haza s béküljön ki a szüleivel, éljen valami szép, hozzáméltó czélnak. Ő pedig Ferrières-el fog elutazni. Ne is keresse hová. Semmi sem ingathatja meg elhatározását.

«Bocsáss meg, hogy csak fájdalmat adhattam cserébe nemes, szép szerelmedért, — így végződött a levele — áldjon meg érte az ég, édes, imádott uram!

Emlékszel a Máté-passzió szép soraira? Akkor tudtam, hogy ez lesz a vége. Éreztem. «És sírva kiméné» . . . Úgy éreztem akkor, hogy hiányzik onnan néhány hang s ez a befejezetlenség nyugtalanított. Sírva mentem én is, a míg rád nem akadtam. Azt hittem akkor, megtaláltam a befejező akkordot. Nos, nem így van. És sírva megyek tovább . . .

Bocsáss meg a te Marydnek.»

* * *

Már hajnalodott. A virradat gyöngéd szinei zománcz-czal vonták be a Canale tükörsima vizét.

A gót czikornyás paloták, a Sante Maria della Salute fehér kupolája tükrözöttek benne. Balra tőle, a Canale tor-

kolatánál, a Dogana di Mare lapúlt fehér oszlopain, végső sarkán az aranygolyón forgó széljelző bronz Fortunával. A Sante Maria lépcsői alatt néhány nagy bárka feketéllett, az árbozczokról lomhán lelógó sötét vitorlakkal. A palotaormok, kupolák, karcsú harangtornyok fölött üresen, kéken dagadt az ég.

Gábor még mozdulatlanul állt az ablakban. Mary levelevel kezében.

Megcsillant az első napsugár a Fortuna aranygolyóján. Megkezdődött a nap, a nagy világ zshivajló, pezsgő, ragyogó élete, mely Fortunát kergetve, közönyösen zajlik tovább boldog órák, tragédiák, élet és halál, romba dülő városok, pusztuló társadalmak fölött.

S Fortuna csalogatón, mosolyogva gördül tovább csillogó aranygolyóján.

Ekkor lesújtva borúlt le s kezeivel elfedte szemét.

Kiszikkadt lelkével valami hajthatlan, óriási lény jelenlétét érezte, a mitől hiába könyörögne enyhülést, irgalmat. Nagyobb volt ez a képzet mindennél, a miről addig tudott, hatalmasabb minden hatalomnál. Rémitő akarátát ima, véletlen el nem térítheti útjából. Hidegen gázol keresztül milliókon, nemzeteken, világokon, az a siket, az a vak hatalom, a mit a nagy pillanatokban érez, tud az ember, de a minek nevet adni képtelen, mert nem fér fejébe a fogalma. Csak szeszélyesen romboló vagy boldogító kezének tetteire tudjuk vállat vonva rá mondani : «Végzet.»

Talán a Mindenség őssakarata az. Okok és következmények rideg törvényszerűsége, embertől nem függő, emberileg beláthatlan millió és millió eseményből s körülményből, nemzetékeken, századokon át leszűrődött szükség kényszere, a minek börtönfalain összetörik szülők reménye, nemes ambíció, szerelem, nemzetségek sorsa, hatalma, a mivel szemben az emberi akarat lázongása csak annyi, mint légy koppanása érzekapun.

Az élet ismeretlen zsarnok Nagyurával érezte szemben magát, azzal, a ki, mint gyermekkézből szélbe hajított marék homokot, dobta a világűrbe napoknak, bolygóknak egy irányban rohanó rajját : azt a világot, melyről az ember tud.

AZ ÉLET BÁJA.

Ha ember vagy s nem ember-gép csak,
A sors akármilyen helyre tett,
Ne légy unalmas és ne csélcsap,
Hogy báj diszítse életed.
Rideg, ki mind csak végsíkert néz
S ha sorsa rossz, küzdést se' kezd.
Zord ég alatt is a jó kertész
Valami szépet csak növeszt.

Ha csak tűnő is, mit elérhetsz
S bár szépnek gyors tűnése fáj :
Sivár sorodban is úgy élhetsz,
Hogy lesz éltedbe' némi báj.
Kedved ne gátold száz szabályllyal,
Hadd fusson az, mint víg patak,
Mit sok dalos lomb zöldje árnyal
S mentén virágok nyítanak.

Tedd észszel, mire szíved készitet —
S hadd váltsa egymást bú s öröm.
Vedd vita nélkül, a mi részed,
Hisz' csak veszítnél sors-pörön.
Soh'se vezessen pusztá érdek,
Mindenben a szépet keresd —
S a mit találsz, óh, az temérdek!
Hálásan élvezd és szeresd.'

Avval ne gondolj, mit beszélget
A pletykás vénasszony világ.
Ne hajhászd s ne kerüld az életet,
Mert szent az is : csók, dal virág

Képmutató, bolond és gyáva
 S csak késő bánat éri azt,
 Ki, közdicséretekre vágyva,
 Szive szerinti jót mulaszt.

Légy kedves és ne ünnepélyes;
 Légy bátor és ne légy kevély.
 Légy szeretett s ne tekintélyes,
 Túl ne buzogj s ne is henyélj.
 Ne döllyfösködjél dús örökben,
 Ne vonjon rang, hír, léha dics:
 De jótét lélek légy körödben
 És boldogítva boldogits!

Add ugy magad, mint Isten adta —
 S ne adj kigondolt szerepet.
 Ha bájos, ne pirulj miatta,
 Hogy földi élted szereted.
 De légy fölötte ur s ne szolgál,
 Töretlen hitttel halni kész! —
 A többi a jó Isten dolga,
 Te szépen élj és áldva lész.

KOZMA ANDOR.

BÁLÉJ UTÁN.

I.

Midőn harminczadik évét túllépte már,
 Zajos báléj után nem egy nő elmereng.
 Harminczadik! e szó százszor fülébe cseng.
 Az ifjuságra bús, szakító véghatár!

Van-e lélekbuvár hiven elemzeni
 A tipró bánatot s kint, mit ez óra nyújt,
 Midőn messze nyúló sötét árnyát a mult
 Már a jövőre is mogorván ráveti?

--- «Harmincz év!» --- szól a nő számlálva ujjain
 «Átvitt a vándorút már életem nyarán :
 Könyvem leggazdagabb részét átolvastam . . .
 Mit hoznak még vajon jövőnapjaim ?

Elillanó létünk legszebb : a kezdetén,
 A bölcsék egyhangú beszéde így tanít,
 S végig ha forgatom életemnek lapjait,
 Csupán az unalom rémképe int felém !

Párisban télen át : táncz, színház, vigalom,
 Nyáron, ha jó az est, mindig egy séta vár.
 Ems s Bádén fürdeit járom húszszorta már
 S a tenger zöld vizét csak látni is unom !

Sok templom énekét s miséit ismerem,
 S hol nyomor ténfereg, hol vérző seb sajog,
 Mint fénysugárt a nap, földmives a magot :
 Az alamizsna pénzt úgy szórta telt kezem.

Fölzendült körültem a papok éneke,
 Mormolták a hívek szent zsolozsmáikat,
 Térden a kereszthez járult az áhitat :
 De üres szívemet mi sem tölthette be !

Fejem fölött letűnt már rég a szép idő,
 Midőn a gyermekszív mindent rózsásra fest ;
 Mi vár reám, mi vár ? Borongó, szürke est,
 Álmos unalmival bús, kedvtelen jövő ! . . .

A zárda négy falán belül sok ifjú lány
 Remél, hisz, álmodoz, s édes eszményt teremt :
 A rácsos ablakból őt véli látni lent . . .
 Kit én reméltem, ah, föl nem találhatám !

Rég hordozá fejem az ara-koszorút,
 S azóta megtelt az unalom pohara,
 Édes ikertestvér : a Tegnap és a Ma.
 Örök egyhangúság ! Neve : egyenes út !

Ha porba ejteném ez angyal szárnyakat!
 Ah, ha megízlelném, mit még nem ismerek:
 A szerelmet! . . . Ha mint narancsesal a gyerek.
 Leccsillapítanám sovárgó szomjamat!

Még szép vagyok, csupán akarnom kellene,
 S lábamhoz omlanék az udvarlók raja,
 Csapongó lepkeraj, mit elbódítana
 Azur szememnek egy kaczer tekintete.

Olykor, hahogy sivár multamra gondolok,
 A gyöngö szivű nőt szinte irigyelem,
 Ki röpké szerelmek zajló örvényiben
 Gondatlanul kereng, élvezve él, ragyog.

Hisz úgy is egy a vég! A szív, mely tiszta, szent,
 S a hazug, csalfa szív, mely merő szenny, salak,
 Sötétlő kőkereszt vagy aggott fűz alatt,
 Egymás mellé kerül az agyvagsirba lent.»

II.

Nem szálltok már közénk, nem szálltok sohasem,
 Mint rég letűnt időn, zarándok angyalok;
 Behajlítottán kicsiny, csillámló szárnyatok,
 Végkép eltüntetetek előlünk oda fenn.

A rossz ellen szivünk vajon ki védi meg?
 Oh, van-e hatalom, van-e csodás erő,
 Mely az örvény előtt kezünk' föltartni jő? . . .
 De csönd! A nő figyel és mélyen megremeg.

A nagy függöny mögül csilingelő beszéd
 Közélg feléje most; ártatlan tiszta hang;
 Madárka így csicsereg, így cseng ezüstharang! —
 Az ajtó-kárpitot egy lányka nyitja szét.

Belép és szerte néz, kis lába meztelen.
 Nem gondoltak reá s leszállt párnáiról:

— «Mamácskám, adj ruhát!» — édes esengve szól
És várakozva áll a bolyhos szőnyegen.

Az anya lelkiből égő könny permetez,
Fölkapja gyermekét s száz forró csókot ad,
Elnézi hosszasan, simítja szög haját.
A lányka rátekint, s nem érti meg : mi ez ?

De egy hang ott belül sújja : hallgatni kell,
S míg csók s omló könnyek orezáját fürdetik,
Úgy érzi : valami szent csoda folyt le itt,
S nagy titkot sejt, szive gyermek-sejtelmivel.

Mint elgázolt virág dulongó vész után,
Fölemeli fejét az anya csöndesen.
Mosolygva könyezik : «Bocsáss meg, gyermekelem!
Jó, hogy hozzám jövé! Rosz álom volt csupán!»

— Sirt Gethsemániban, kit csáb kísértgetett,
S szent béke ver tanyát háborgó lelkiben.
A vihar elvonult, lefolyt a küzdelem :
A szerető anya győzött a nő felett.

LEMOYNE A. után *franciából.*

BOGDÁNFY LAJOS.

A BÉRMOZGALOMRÓL.

A munkások küzdelmeiből származó társadalmi bajok oly régiek, mint az emberiség maga és nem is fognak megszűnni, ám-
bár jellegök folytonos változás alá esik. Az ó-korban a kézművesek
rabszolgák voltak, közülök sokan becsben álltak, kényök-kedvök
szerint dolgoztak és dolgozhattak is, minthogy gazdáik részéről tel-
jes ellátásban részesültek. A gazda ügyesebb munkását becsben tar-
totta, mint a mai milliós az ő lovarját vagy paripáját. A gazda
jutalmul gyakran felszabadította rabszolgáját, de a szabados nem
ritkán jobban szerette régi rabszolgai helyzetét, mint felszabadult
állapotát. A gazdát kifejlett műérzék vezette, a mikor kézművesét
megbecsülte; viszont a kézműves is megbecsülte gazdája jó indulat-
tát, mely őt nyugodt helyzetbe hozta, a hol művészi iparának élhe-
tett. Valóban! mindennemű teremtéshez, forogjon az bármely sze-
rény körben, nyugalom kell s ezt leginkább az anyagi gondoktól
való mentesség nyújthatja. Rendkívüli hivatásu egyén önnönmagá-
ból erős ösztönzést meríthet a tevékenységhez a legkedvezőtlenebb
körülmények között is, de ez a lelki erő csak kevés egyénnek van
megadva, így is csak rövid ideig, csak a ruganyos fiatal években
tarthat. Azért, egyesek előnyös helyzete ellenére, általános emberi
szempontból, nagy vívmány a rabszolgaság eltörlése, mert a rab-
szolgák roppant többsége szenvedett alatta és a szabad fejlődéstől
el volt zárva.

A középkor czéhrendszere nagyon is különbözött a rabszolgai
intézménytől, de némi hasonlatosság mégis volt köztük. A kisiparo-
soknak használt, ha az ipar nagymérvű fejlődését gátolta is. A kéz-
műves, a czéh védelme alatt, szabadon élvezte munkája gyümöl-
csét. Testületei megvédelmezték a kereskedők túlhatalma ellen.
A mesterek segédjeiket rendszeren a család tagjainak tekintették.
De miután a testületek megromlottak, a kézművesek helyzete is
megromlott. A mesterek és segédjeik közti benső viszony meg-

lazult; különösen így volt ez nagy helységekből. A kisiparosok helyzete is rosszabbult, habár kis helységekből a mesterek tovább tartották magokat. Munkájuk díjazást nyert. A mesterség mellett házuk, kertjük és kis földjük is volt. Házi állatokat tartottak, egy szóval, biztosítva voltak a szegénység ellen. Körülbelül a XIX. század közepéig tartott ez így. A czéhrendszer megszűntével a kisiparosok sokat vesztek, de az ipar általánosságban nyert általa. Sokan, a kik a czéhrendszer áldásaiból ki voltak zárva, szabad tért nyertek az érvényesülésre. Ennek sok előnye volt, de sok hátrány is járt vele; mindazok az előnyök és hátrányok, melyeket az industrialismus természetszerűleg maga után von.

A földművelés terén hasonló tüneteket mutat a jobbágyság megszüntetése. Egyesek, jóságos és gondoskodó földesurak alatt, alárendelt helyzetben ugyan, de bizton élvezték szorgalmuk gyümölcsét; de az emberiség szempontjából a jobbágyság megszüntetése nagy vívmány volt, mert a munkát szabaddá, a jobbágyot birtokossá tette. Csakhogy itt is a tárgyak a fényben nagy árnyékot vetnek; mintha az embernek az volna végzete, hogy teljesen jól sohase érezhesse magát és mintha az önmagában véve legüdvösebb intézmény is arra volna karhozthatva, hogy hátrányok származzanak belőle. A felszabadult jobbágyok egyszerre függetlenné válván, a földesurakban birt. támaszt elvesztették. Élvezni kívánták a függetlenség előnyeit, mint bárki más, de nem volt elég módjuk hozzá. Egyszerre ellepték munkakeresletökkel a piacokat és a kézművesekkel versenyt szaporították a munkanélküliek számát. És így, különösen szegényebb országokban, a milyen Magyarország, előállott az a visszás helyzet, hogy időnként és helyenként kevés a munkás, általában pedig kevés a munka. És bekövetkezett a munkások összetorlódása a nagyobb helységekből, bekövetkezett a tömegnyomor és a kivándorlás a vele járó számos bajokkal. A kivándorlás nagy nemzeteknél, melyek tengerentúli gyarmatokkal bírnak, magában véve nem baj, sőt előny, mert a munkakereslet és munkakinálat közti aránytalanság kiegyenlítésére, a társadalmi kór enyhítésére hat; de kis nemzeteknél csupán kóros tünet, mely a nemzet testét gyöngíti.*)

*) A válságos helyzet okai a mondottakkal csak megérintve vannak. Nem is akarom az ipart és a mezőgazdaságot mindenben ugyanegy szempont alá helyezni, a kettő mégis sok hasonló vonást mutat. Az ipar terén a gyári ipar, a mezőgazdaság terén a gépekkel

A társadalmi mozgalmak tipuszi képét és változásuk hű tükrét Franciaország nyújtja, mely az új korban a társadalmi kérdések terén mindig elüljárt. A kézművesek szerencsés időszaka területük védelme alatt körülbelül a XIX. század közepéig tartott, de az industrialismus már előbb született meg, még pedig egy időben született meg az első imperializmussal. Az első imperialismus sok háborúskodása hozta létre és tartotta fenn. A kormányok a hadseregek szükségletét kiadták; a vállalkozók egész sereg munkást tartottak. A munkásokat úgy szállásolták el, mint a katonákat a kaszárnyákban: fegyelemnek voltak alávetve és sok specialista volt köztük. A katonai cél, a hadseregek készülsége lévén a fő, a vállalkozókat a bekövetkezhető zavaroktól meg kellett óvni, azért a code pénal büntetéssel sujtotta a munkások coalitióját és a munka megszüntetését. A munkások minél alacsonyabb bért kaptak. Az élet-szükségleti cikkek beszerzését tömegekben adták ki a vállalkozóknak, kik 10—50%-nyit nyertek rajtok. A vállalkozók és a szállítók jól jártak a munkások rovására.

Ebben a viszonyban rejlik az industrialismus első csirája; de magának a nagyiparnak szinte kizárólagos uralma nem valami régi keletű, körülbelül a XIX. század közepe táján kezdődik. *) Eddig az iparnak kétféle faja létezett: a kisipar és a nagyipar; amaz a kézműveseké és a kis gyártóké, emez a gyáraké. Kétféle díjazás is létezett, a darabszám és a napszám utáni díjazás. A darabszám utáni díjazás igazságosabbnak mutatkozik, mert a munkának becsé szerinti díjazását jelenti, két egyenlő szerződő félnek kölcsönös megállapodása nyomán. Ellenben a napszám szerinti díjazás egyjelentésű a munkának átlagos bérbeadásával, melynek értelmében a munkások bérbeadják testöket, ismereteiket és értelmiségöket, átlagosan 10—11 órai szolgálatban. A munkásoknak e rendszer szerint nem kell vizsgálniok annak hasznát, a mit adnak, csak általában azt kell tenniök, a mit rendelnek. Nem kell tudniok, többet ér-e munkájok, mint bérök. Azért nem törődve munkaadóik specu-

dolgozó nagy gazdaságok, a latifundiumok, a hitbizományok szolgáltatják a bajok legfőbb forrását. Ezt az állapotot, a két munkakört egybefoglalva, a legtágabb értelmű industrialismusnak nevezném, mely a kisiparos és a kiscgazda alól egyaránt elrántja a gyékényt.

*) Pierre Denis *Le mercenariat* című cikkében az 1866. esztendőtt nevezi a határvonalat képező időpontnak. — *La nouvelle revue internationale*. 1901. évi május 15-iki füzet.

latiójával, a munkaidőt, a mely valóban túlságos, apasztani, vagy a bért, a munkaidő tartamának megfelelően, fölrúgtatni törekednek.

Nem csoda, ha ily körülmények közt a gyári munka felületessé és silánynnyá vált, a bérrendszer meg eláltalánosult. A gyárak tevékenysége a hasznosság szempontjából csekély; a gyári munka abszolút értéke csak igen kis tételre tehető. Csakhogy a munkásokat nem ez a tény, hanem az szabályozza, hogy a bér nekik és családjaiknak kevés a megéléshez. Nincs okoskodás, mely e brutális szükségszerűségeen győzedelmeskedhetnék; habár el kell ismerni, hogy egyfelől a munka selejtessége és a munkaidő hosszú tartama, másfelől a bér eláltalánosulása közt bensőleg indokolt viszonyosság létezik. De az igazság érdekében meg kell említeni azt is, hogy kevésbbé a vállalkozók, inkább magok a munkások okozták a bérrendszer általánosulását. A munkások, körülbelől 1848 óta, nem szűnnek meg kivánni a darabszám szerinti munka eltörlését és a napszám szerinti munkának kizárólagos alkalmazását, a mely rendszer a kevésbbé ügyeseket, a kevésbbé tapasztaltakat és a hanyagokat előnyben részesíti és a mely a vállalkozókat arra kényszeríti, hogy ellenőröket és felvigyázókat tartsanak, a mi az általános költségeket szaporítja. Ez természetesen a bér átlagára rontólag hat és így mondhatni, hogy a munkások tulajdonképen önmaguk okozói saját hátrányos helyzetöknek, magok okozói a bér színvonala sülyedésének.

De a gyári iparnak sok más fejleménye is van, melyek okvetlenül hátrányosan hatnak vissza a munkások anyagi, szellemi és erkölcsi helyzetére. A munkások nagy számának kis területen való összehalmozása megteremtette az erkölcsi romlottság, az alkoholizmus és az érzékiség tűzhelyeit, a melyek veszélyességét az fokozza, hogy a munkások általánosságban a közepesnél alacsonyabb műveltséggel és igen gyöngye izléssel bírnak és bírhatnak. Ezekhez járul az újkori eszmeáramlatnak hatása, a mely magasabb foku értelmiséget föltételezne, de ennek híján csak a képzelődési tényezőket táplálja, fokozza és ferde irányba tereli. Ily módon a munkások anyagi és szellemi szükségletei megszapordtak, a nélkül, hogy a kielégítésökre szolgáló eszközök is ebben az arányban szaporodtak volna. Nem mondhatni tiszta lelkiösmerettel, hogy e visszas körülményeknek okozói kizárólag vagy csak főképen is a vállalkozók volnának; ők csak kihasználják a ferde helyzetet, mely az ipari fejlődés egymásutánjában nagyra nőtt, de a melyhez alkalmazkodni kénytelenek, ha veszteséggel dolgozni nem akarnak.

A mélyebb belátású socialisták is tudják ezt és érte nem az egyes vállalkozókat okolják, hanem magát a termelési rendszert, melynek munkaadók és munkások egyaránt alá vannak vetve.

A munkaadók és a munkások közti küzdelmek szabályozója a munka-szüntetés lenne. Gondolkodó, a ki egyaránt távol áll a küzdő ellenfelektől, kénytelen belátni, hogy a szünetetés természetes korlátok közt nemcsak jogosult, de üdvös is lehet. A földolog a kedvező alkalom megválasztása, a mennyiben a szünetetés csak ott lehet sikeres, a hol a termelés ösztöne nem csappant meg, a hol nincs elég készlet a fogyasztók számára és a hol a fogyasztási képesség élénksége miatt a bérnek feljebb szöktetése is indokolt. De, úgy látszik, mintha a nagyipar már oda fejlődött volna, hogy már a szünetetés is szűnni kezd a munkabér természetes szabályozójaként működni. A sztrájk nem többé a munkásoknak kizárólagos fegyvere. A speculatio a sztrájkot felhasználja arra, hogy olcsó áron megvásárolja az árucikkeket, drágábban túlalandó rajtok. Ez az eljárás azért sikerülhet, mert a gyári termelés amúgy sem csupán megrendelésre dolgozik, hanem főképen a raktár számára és így sztrájk idején kedvező alkalom nyílik a sztrájkolók hátrányára a raktáron fekvő árukat piacra dobni.

Egy francia író, Pierre Denis, a Montceau-les-Minesi szünetelésben szemléli a korszakos fordulatot.*) Ez a szünetetés, az író észrevétele szerint, rendkívüli élességgel felvetett egy nyugtalanító kérdést, melyet iróniás euphemismussal a «munka szabadságának» neveznek. A bányavállalat igazgatói furfangosan akartak eljárni, a mikor ügynökeik által a syndicátusokról szóló törvény alkalmazásával a munkások syndicátusa ellen engedékeny és fegyelmezett munkásokból ellensyndicátust alkottak. Ezzel szakadást létesítettek a munkások közt; Pierre Denis ezt a polgárháboru szervezésének nevezi. És nem alaptalanul. Ellensyndicátus szervezése izgatottságot szült a többi munkások közt és méltán, mert incollegialitás jele, ha egyes munkások a patrónus pártjára állnak és bajtársaikat cserben hagyják. A pártütés a munkások általános érdekének árt, mert megkönnyíti a vállalkozó diadalát és meggyőzteti a munkások méltányos kivánalmainak érvényesülését, a mely érvényesülés bekövetkezhetett volna, ha a munkások közt egyetértés uralkodik. A szervezett ellenáramlat meghosszabbítja a nélkülözéseket, sőt, a mennyiben a szünetetést meg is buktathatja, azokat hasztalauokká is teheti.

*) Pierre Denis előbb idézett cikkében.

De, ha a dolgot magasabb szempontból fogni fel, az ellenszindicátus szervezése az általános bérmozgalomnak, a munkaadók és munkások közös érdekének is ártalmára van. A pillanatnyi előnynél nagyobb a tartós hátrány. A mesterségesen szervezett ellenáramlat következtében a szüntetés könnyen véget érhet ugyan a munkaadó előnyére, de az elégtelenség a munkások körében megmarad, sőt mélyebb gyökeret ver. A magasabb cél szempontjából bölcsőbb dolog a szervezkedés természetes fejlődését magára hagyni; sőt (és ez első tekintetre vitásnak, kockázatosnak látszhatnék) a munkaadóknak nem ellenszindicátus alkotására kellene hatniok, hanem oda törekedniök, hogy minden munkás az egyetlen szindicátusba lépjen. Ebben a higgadtan gondolkodók a nyugtalanok ellenében a felszínen maradhatnak és meggátolhatják azt, hogy a szüntetés kisebbszerű okokból törhessen ki, vagy ha már kitört, kieszközölhetik, hogy az egyezés közmegelegedésre hamarább létesülhessen. Fokozza a bajt, ha a szüntetés kitörése esetén a kormányközegek, a «munka szabadsága» elvének ürügye alatt, a munkaadók és az ellenszindicátus pártjára állnak; mert ebben az esetben a munkások törekvései minden védelem nélkül maradnak, nemcsak, de sőt minden tényező, saját érdektársaik is, ellenök szövetkeznek. A hiba formailag azon munkások részén van, a kik hűtlen viselkedésökkel saját osztályuk érdeke ellen ütöttek pártot; de az erkölcsi felelőségnak oroszlánrésze a munkaadókat és a közhatóság közegeit terheli, a kik felhasználva a munkások gyöngébb helyzetét, ideig-óráig tartó előny kedvéért, nagy veszélyt idéznek fel. Ha egyes munkások izlésből vagy kénytelenségből munkában maradnak, ez nem sokat árt az egésznek, minthogy csak szórványos esetekről van szó, sőt a munkaadó a legtöbb esetben ezeket is elbocsátani kénytelen. De ha a munkaadó pártján szervezett ellenszindicátus áll, ez részben a polgárháborút jelenti, mely alapjából fellázítja a szenvedélyeket; minthogy voltaképen már nem munkás áll a munkaadóval szemben, hanem munkás munkással szemben. Világos tehát, hogy a munkaadó politikátlanul jár el, ha ellenpárt alkotásába bocsátkozik belé, a kormányközegek meg épen, ennek védelmével társadalom elleni vétséget követnek el.

A szüntetésnek illetén fejlesztése épenséggel nem hat az érdekek kiegyenlítésére, sőt ellenkezőleg, növeli az érdekek ellentéteit. Különben, úgy látszik, hogy a sztrájk, mint a bérküzdelmet szabályozó természetes eszköz, már idejét kezdi múlni és mindinkább az egész társadalmat fenyegető mozgalom jellegét ölti. Pedig az

industrialismus fejlődése még nem érte el tetőpontját és a tudomány vívmányai segélyével más irányba tereli a termelést. Itt ismét a munkások vannak hátrányban és hátrányos helyzetök még súlyosodni fog. A vállalkozók, mérnökök, physikusok és mechanikusok segélyével, az emberi kezét mindinkább gépekkel pótolják. Ennek eredménye, hogy sok munkás fölöslegessé válik és napról-napra szaporodik a munkanélküliek száma. A piac nem fog hiányt érezni termelvényekben, de a társadalomra állandó nyüggként fog nehezedni a szünetelők tömege, a mely mostanában csak időlelesen, különösen télen érezteti magát.

Ha bíráló szemmel végig nézünk a bérmozgalom összes phasisain, be kell látnunk, hogy éppen nem egyes egyének és csak kis részben egyes rétegek hibáin vagy számításán alapul a termelésnek mai rendszere. Egyik fejlemény szükségszerűn követi a másikat, úgy hogy a mai állapotot egészében szemlélve, bátran mondhatni, hogy az tulajdonképen a társadalmi viszonyokra befolyást gyakorló összes tényezők szinte öntudatlan, közreműködésének szükségszerű folyamánya, még pedig oly folyamány, mely végső eredményében általános válságra érleli a közügyeket.

Természetes dolog, hogy a felszínen levő társadalmi osztályok idegenkednek attól, hogy a már hatalmasan zörgető munkásosztálynak kaput nyissanak; érzik, hogy saját érdekkörük lényeges korlátozásáról van szó. Az állami bölcsesség is a lassított ütemben való haladást javalja, nehogy az intézkedések elsiettetésével egyszerre zűrzavaros állapot, a közviszonyok gyökeres ferfordulása következék be. A kezdeményezés különben is a nagy nemzetek dolga, a melyek lételőket merész intézkedésekkel nem kockáztatják; a kisebb nemzetek csak követhetik a nagyokat. Az események hullámos fejlődése okvetlenül lépésről-lépésre fog vezetni és mihelyt a megdagadott ár a nagy nemzeteket elragadja, a kisebb nemzetek is kénytelenek lesznek vele úszni. Bárhogyan okoskodni, megdönthetetlenül áll az, hogy a munkás osztályoknak előbb-utóbb meg kell nyitni a jogok terét; ez pedig nyilatkozni fog: a politikai jogok részeltetésében, a költségvetéseknek súlyosabb megterhelésében és a közadózás gyökeres reformjában. Hogy ezek a bérviszonyokra átalakítólag fognak hatni, az természetes. Az általános eszmék tisztázása lévén czélom, részletekbe nem bocsátkozom, csak azt a meggyőződésemet fejezem ki: a ki azt hiszi, hogy a sociális válság nagyobb áldozatok nélkül, az uralkodó osztályok erős korlátozása nélkül hárítható el, az kegyetlenül csalódik.

A megoldatlan kérdés előttünk fekszik fenyegető ábrázatával és vészterhes bajaival; a megoldására szolgáló intézmények elfogadására reá fog vezetni a kényszerűség. Kivánatos, hogy az átalakulás minél kevesebb erőszakossággal menjen keresztül, de erre vajmi kevés a kilátás. Az emberi természet önzőségében van a görcsös ragaszkodás az előjogokhoz és minél makacsabb ez a ragaszkodás, annál követelőbb és erőszakosabb másfelől a törekvés azok lerontására. Ez sok összeütközés szülő oka. Az összeütközések révén új alakulat szülemlik, mely az előbbitől lényegesen különbözik. Az új alakulat viszonylag jobb az előbbinél és ebből a szempontból szemlélve az előbbinek orvoslása, de absolute véve csiráit hordja magában újabb elégtelenségnek és újabb küzdelmeknek, melyek új fejlődés felé viszik az emberiséget. Ez a társadalombölcseleti nézlet az emberi természet gyöngeségével és tökéletlenségével számol, de megnyugtató elem is van benne, mely annak tudatára vezet, hogy az ember erkölcsi kötelességét teljesíti, ha a tényleges körülményeknek megfelelő legjobbnak megvalósítására törekszik.

JOÓB LAJOS.

RÉGI KÖNYVTÁRAK.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a letűnt XIX. századot az egész világtörténet szempontjából milyen jelzővel illethetjük legáltalában oly módon, hogy e jelzőben e század főcéljai s irányzatai benne foglaltassanak, nem egyhamar fogunk kielégítő válaszra találni. Ennek az oka abban rejlik, hogy kevés oly cél és kevés oly világnézet vetetett fel a XIX. században, melyre hamar a visszahatás is meg nem született volna s így mihelyest pl. materialistának akarjuk mondani e századot, lehetetlen, hogy rögtön egy csomó idealista eszünkbe ne jusson. Így járunk minden téren, mert a XIX. század magában foglalja a legellentétebb elemeket s még csak azt sem mondhatjuk bármely felvetett és elterjedt philosophiáról vagy világfelfogásról, hogy általánosságban ez uralkodott volna a művelt világban. S így helyes ítéletet, úgy hisszük, csak akkor mondunk e századról, ha a matéria felhordása századának mondjuk. Ezt ugyanis, kétségkívül el kell ismernie mindenkinek. A mit ez a század nemcsak a philosophiában, hanem a tudomány valamennyi ágában s a gyakorlati életben, (pl. a nemzetgazdaságban) létre hozott, oly óriási tömeg, hogy teljes áttekintése szinte lehetetlen. A régi századok vívmányai együtt sem tesznek ki talán annyit, mint ezen egy századéi egymagában.

Bizonyára nem utolsó oka ennek az emberek közti közlekedés könnyűségének és gyorsaságának óriási emelkedése. Nemcsak az általános, köznapi forgalmat értjük, a mely a vasútak, hajók és a posta nagy használatában nyilvánul, hanem az eszmék, gondolatok és felfedezések gyors terjedhetését is. E tekintetben kétségtelenül legnagyobb a sajtó érdeme, melynek ekkora fellendülését azelőtt még hinni sem lehetett.

A sajtó termékei terjesztésének szolgálatában állanak a könyvtárak is, melyeknek virágzása, a sajtó nagy fellendülésével kapcsolatban, szintén csak e századra tehető. Mindazáltal nem lesz

talán érdektelen ezen, a tudomány és műveltség szolgálatában álló, kiváló hasznú intézmény régibb történetével is foglalkozni. Az a tény, hogy a jelen időben a könyvtárak sokkal gazdagabbak, mint a régiek, nem riaszthatja vissza a kutatót a tanulmányozástól és talán az olvasót sem az érdeklődéstől. Sőt ellenkezőleg, midőn valamely, gyarló felfogásunk szerint tökéletes eszköz birtokában vagyunk, mindig érdeklődünk azon eszköz régibb alakja, primitivebb használata iránt s mintegy büszkén tekintünk reá, nem gondolva azzal, hogy a jövő kor is csak úgy meg fogja vetni a mi vívmányainkat, mint mi az előzőkét.

Egy angol tudós, John Willis Clark, nem rég megjelent művében,^{*)} melyet a világ sok könyvtárában végzett tizenöt esztendőös tanulmányai alapján írt meg, ezt a feladatot tűzte ki magának. Az a célja ebben a művében, hogy megírja azon utakat módokat, melylyel az emberek más-más korban és országban megőrizni, használni és másoknak hozzáférhetővé tenni igyekeztek azon tárgyakat, melyen gondolataikat megörökítették a XVIII. század végéig. Meg akarja ismertetni velünk azon helyiségek elrendezésének fejlődését, melyekben e kincsek őriztettek, továbbá a katalógusoknak és egyéb hasonló, vagy a könyvtár védelmére, vagy a használat megkönnyítésére szolgáló eszközöknek történetét. Egyáltalában, hogy úgy mondjuk, a könyvek csak mint passzív tárgyak érdeklik őt s még külsejük is csak annyiban, a mennyiben kapcsolatban van a könyvtárban való elrendezésökkel és megőrizésökkel.

Clark munkájának legtöbbet érő része az első fejezet, mely az ó-korról szól. Itten ugyanis mindent, a mi a görögök s rómaiak könyvtáraitra vonatkozik, elolvasott s feldolgozott. Még a görög idők előtt való korból is van nyoma egy könyvtárnak: ezt Assurbanipal ninivei palotájában fedezte föl 1850-ben Layard. Ámde túlzás volna ezt könyvtárnak nevezni: könyvek, a szó mai értelmében csak a középkor végén találhatók s Ninivében még «volumen»-ek sem voltak. Clark «emléktárgyak tárházának» nevezi ezt a gyűjteményt, a melyet valóban méltán lehet a könyvtárak előzőjéül tekinteni, minthogy csakugyan közérdekű dolgok írott emlékeit foglalta

^{*)} *The Care of Books An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the earliest times to the end of the Eighteenth Century by John Willis Clark, M. A., F. S. A., Registry of the University and formerly Fellow of Trinity College, Cambridge. Cambridge at the University Press, 1901.*

magában. Benne ugyanis, táblácskákra és cserepekre égetve régi assyriai hadjáratok leírását, a királyok névsorát s vallásos feljegyzéseket találtak. Görög könyvtárt kettőt ismerünk, a Ptolomæusok két székhelyén, Pergamonban és Alexandriában egyet-egyét. Az alexandriai a híresebb, bár erről Strabó rövid megjegyzésén kívül úgyszólván semmit sem tudunk; a pergamoni ellenben, a legújabb kutatások eredményeképen, világosabban áll előttünk. II. Eumenesé (197—159) az alapvetés dicsősége s tökéletességre is ő emelte, mert 133-ban már a rómaiak kezébe került, a kik nem igen gyarapították. Plutarchos szerint 200,000 darabból állott, midőn Marcus Antonius Cleopatrának ajándékozta. A pergamoni könyvtár arról is nevezetes, hogy a rómaiak, az ő példájára építették könyvtáraikat. Az első római könyvtárakat Augustus építteté, szám szerint kettőt. Lassanként aztán több is épült Rómában, úgy, hogy rövid időn számuk (csak a közkönyvtárakat értjük) 26-ra emelkedett. Jellemző vonásuk ezeknek, hogy bennük a görög s latin nyelvű művek szét vannak választva egymástól. Később épült könyvtárak közül említésre méltók a Trajánusé a fórumon, meg Vespasiánusé. Hadriánus Athénben építtetett egyet. Magánkönyvtárak is voltak már ez időben: ezek közt Lucullusé s Senecáé a leghíresebbek. A mit e könyvek, vagyis jobban mondva «volumen»-ek elrendezéséről vagyis a könyvtárak belsejéről el lehet mondani, az igen kevés. Armariumokban (állvány) voltak elhelyezve, még pedig minden volumen egy-egy capsában (tok). A capsa kerek alakú volt s felső részén a titulus (a czímet viselő czédula) mutatta, hogy milyen könyvvel van dolgunk.

Természetes, hogy mi csak vázlatát adhattuk Clark beható s minden apró részletet megvilágító leírásának. Őt különösen a könyvek elrendezésére vonatkozó adatok érdeklik s ezekre nézve mindent, a mi a klasszikus forrásokból meríthető, felhasználta. De nem nyomhatjuk el néhány rosszaló megjegyzésünket sem. Clark az ókori gyűjteményeket mind a mai könyvtárlátogató szempontjából nézi s minduntalan a kényelmes használatról, vagy pláne a könyvek kikölcsönzéséről beszél. Ez utóbbiról pedig másfél ezer évvel később sem lehet még szólni. Legfurcsább e tekintetben az, midőn szerzőnk Asszurbanipal ninivei gyűjteményénél azt fejtegeti, hogy a cserép- és táblácskagyűjteménybe külön bejárás is volt, mely lehetővé tette, hogy azok is megnézzék, a kiknek a palotában nem volt bejárásuk. Ennyire mennünk nem szabad, mert világos, hogy e kis múzeum nem volt egyéb, mint ereklyék gyűjteménye, melyel a király az ősök iránti tiszteletét akarta kimutatni.

Az ó-kor könyvtáiról szerzónk csupán egy pontban értekeznek, a következő fejezetek (II—IX.) a keresztyén kor könyvtárait foglalják magukban; ezekről azonban nem szólhatunk oly kimerítően, minthogy szerzónk itten lapokon keresztül egyes, kevésbé érdekes, főképp angol könyvtárak leírását közli.

A keresztyénség első századaiban, ép úgy, mint azelőtt, a könyvtárak szoros kapcsolatban voltak az egyházzal. E kapcsolatnak oka a középkor elején az volt, hogy a könyvek pártfogói úgyszólván egyedül a szerzetesek voltak. A könyvtár a szerzetekkel mihamar teljesen összeforrt, a mi egy, abból az időből való mondásban is kifejezésre jut: *claustrum sine armario castrum sine armamentario*. E szerzeti könyvtárak alapját mindenütt az istentisztelethez tartozó könyvek tették, melyek azonban csakhamar megsaporodtak az egyházi atyák s a görög és római klasszikusok műveivel. Kezdetben a templom apsisának egy része szolgált a könyvek eltételére, később pedig a szerzeteknél, a *commune armarium* volt erre való; a *commune* szó azt az ellentétet jegyzi, mely a szerzetesek közös könyvei, — a szerzet tulajdona, — s a minden egyes szerzetes külön könyvei közt volt. A szerzetalapítók úgyszólván valamennyien a könyvek olvasására, megőrzésére és gondozására intik a szerzeteseket s ezért az e korbéli könyvtárak kutatói főképp a regulákban találkoznak könyvek felemlítésével. Szt. Pacomius regulája pontosan megszabja, hogy mi módon kell a barátoknak a könyveket használniok. Sz. Benedek is könyvek olvasására inti hiveit. Sz. Ágoston regulája a könyvtárnok kötelességét is felsorolja, továbbá megszabja, hogy a gyakran használt könyvek oly helyen legyenek, hogy mindenki hozzáférjen, szobájába senki ezeket ne vigye. Igen érdekes az assisi-i Ferenczrendi kolostor könyveinek lajstroma 1381-ből, mely mai napig is megvan. A szerzeteknek nem volt szabad könyveiket akár eladni, akár elajándékozni. Az ellenben, hogy egyesek könyveiket szerzeteknek hagyták, elég gyakori volt ebben az időben. A barátok, hála fejében, igen nagy tisztelettel voltak a könyvek iránt, melyeknek értéke abban az időben mind ritkaságuk, mind az előállítás hosszadalmas és művészi kivitel megkívánó volta miatt sokkal nagyobb is volt.

Ezért nem is szabad azt hinnünk, hogy a középkori szerzetek, mai fogalmaink szerint, valami nagy csomó könyvről rendelkeztek volna. Krisztus után 1000 körül a szerzetek tulajdonában lévő könyvek száma néhány százra rúgott legföljebb. Igaz, voltak szegényebbek és voltak gazdagabbak is. Egy canterbury-i katalógus

1300 tájáról 1850 manuscriptumot sorol föl. Cîteauxban, a ciszter-cziták ősi fészkeben 1480-ban vagy 1200 kézirat s néhány nyomta-tott könyv volt. A könyvek már régi időkben is szakok szerint voltak elrendezve : grammatica, história, geographia, címek alá. Ezenkí-vül voltak még a prédikációk s klasszikusok művei. A könyvtárak legnagyobb része a szerzetek birtokában volt ekkor, de kisebb szám-ban a kollégiumok s a cathedrák is rendelkeztek könyvekkel.

Clark nem akarja a könyvek, vagy a könyvtárak szerves tör-ténetét megírni, műve legalább nem ezt mutatja; inkább csak egyes könyvtárakat ismertet — ezeket azonban igen behatóan, — A legnagyobb helyet és figyelmet azonban nem annak szen-tel, a mi a régi könyvtárakban bennünket leginkább érdekelne, tudniillik a könyvtár keletkezése, gyarapodása, a könyvek száma stb., hanem annak, hogy milyenek voltak az állványok, a padok, a könyvet odaerősítő lánczok stb. Pontos méréseket csinált e cél-ból s könyvében ezekről részletesen beszámol. Mi nem akarjuk mindazon eredményeket, melyekre jutott, itt felsorolni, — hiszen az tulajdonképen nem is egyéb, mint egyes könyvtárak geometriai leírása, — csupán azt a három rendszert kívánjuk röviden Clark nyomán ismertetni, melyek szerint a középkorban a könyvek eltevésére szolgáló állványok, polczok és szekrények készültek.

Az első (lectern-system) a legegyszerűbb. Ez abban áll, hogy a könyvek egy \wedge alakú állványon vannak elhelyezve, egymás mel-lett s láncz erősíti őket oda az ezen állvány tetején végigfutó vas-rúdhoz. A könyvek meglánczolása ebben az időben teljesen általá-nos volt s csak a XVIII. század folyamán hagyták el. A könyvek ilyenén módon való elhelyezésének rossz oldalai világosan szembe-ötlők. Kevés könyv nagy helyet foglalt el s a használat is alkalmatlan volt, mert a láncz rövid volta nem engedte, hogy az olvasó a könyvet állandó helyéből kimozdítsa. Ezen hiányokat orvosolta a máso-dik rendszer (stall-system), mely kisebb helyen sokkal több könyv-nek adott helyet s az olvasót is nagyobb kényelemben részesítette. Eszerint tudniillik a \wedge alakú állvány két deszkája szétválván, a fölötte lévő két három polcz szolgál a könyvek rátételére. A láncz itt is megvan, de sokkal hosszabb, úgy, hogy a könyveket haszná-latra le lehet venni az első polcz alatt levő ferde deszkára, mely a régi rendszer maradványa. A harmadik rendszer (wall-system) az, mely ma mindenütt használatban van. Clark ennek első példáját Spanyolországban találta, a madridi Escorial könyvtárban. Ez azt a gyakorlati újítást mutatja a régibb rendszerekkel szemben, hogy

a könyvesszekrények a fal mellett állanak és nem úgy a termék közepén, mint annak előtte.

Ime, ez a *Care of Books* című munka tartalma. A szerző legtöbbit a szerzetes könyvtárakkal foglalkozik, azonban ezeknek sem adja szerves történetét, csupán ismerteti az egyeseket. Könyve egyáltalában a tárgyat épenséggel nem meríti ki, a XVII. és XVIII. századbeli könyvtárakról alig szól s a szerzetes könyvtárak közül is csaknem kizárólag csak az angolokat, olaszokat és francziákat említi. Igen jól ismeri Spanyolország és Hollandia könyvtárait is; Németországéit azonban már sokkal kevésbé. Ez országok könyvtárait személyesen is végig kutatta; s arról, a mit saját szemével nem látott, nem is szól. Ez kétségkívül művének legjobb tulajdonsága. De mit szóljunk ahhoz, hogy Mátyás király könyvtárát és a Corvinákat egy árva szóval sem említi? Szerzőnk erre minden bizonynyal azt felelné, hogy nem akarta ő a könyvtárak történetét megírni: műve csak adalék e nagy munkához, mely abban a szellemben, a hogy Clark felfogja, megírva még nincs. Clark ugyanis jól tudja, hogy az a feladat, melyet magának kitűzött, a régi könyvtárak története technikai szempontból, egészen új, melylyel ő foglalkozik először. S könyve mint úttörő mű, valóban derék munka: a szerzőnek sok esztendőös megfigyelései alapján íratott, s teljesen megbízható számos adataiban. Kiállítása pedig valósággal gyönyörű: 330 oldalát 156 illusztráció teszi élénkebbé, ezek közt igen sok egész lapot foglal el. Ára: 25 korona 92 fillér.

G—GY.

ADALÉKOK A «SÁNTA ÖRDÖG» FORRÁSAIHOZ.

Az a nagy irodalmi harcz, a melyet a francziák és a spanyolok P. Isla óta napjainkig Lesage mellett vagy ellene vívtak, a *Gil Blas* kérdést úgyszólván nemzeti ügygé tette. A nagy elkeseredéssel folytatott vitának volt jó s volt rossz következménye is; igaz, hogy egyrészt a plagium ügyét tisztázta s pontosan kimutatta *Gil Blas* igazi forrásait, de másrészt a kritikusok figyelmét annyira lekötötte, hogy Lesage többi művei aránylag mostoha sorsban részesültek.

Gil Blas után legnépszerűbb regényéről, a *Sánta ördög*-ről még a *Lesage-monographiák* is csak annyit jegyeznek meg, hogy tárgyát Guevara egy novellájából merítette, de az utánzás mellett is önálló tudott maradni. Hogy mit vett át Lesage spanyol forrásából, a mit átvett, hogyan vette át s voltak-e más forrásai is, olyan kérdések, a melyekre az eddigi kutatások nem adnak kielégítő feleletet.

Lesage a *Sánta ördög* alap gondolatát Guevara hasonló című novellájából merítette.*) A palackba zárt szellem meséje valószínűleg keleti eredetű, de Guevarának támadt először az a szerencsés gondolata, ebbe a fantasztikus keretbe foglalni bele a korabeli társadalom szatirikus leírását. Lesage műve ajánlásában maga megvallja, hogy forrása Guevara volt; sőt, ha szavait szószerint vesszük, a *Diable boileux* egyszerű fordítása volna a *Diablo cojuelo*-nak.***) De tényleg nem így áll a dolog. Szinte meglepő, hogy az

*) El diablo cojuelo. Verdades soñadas y novela de la otra vida. Traducidas à esta por Luis Velez de Guevara 1641. (*Biblioteca de autores españoles desde la formacion del lenguaje hasta nuestros dias. Novelistas posteriores à Cervantes. II. XXXIII. 1871. Madrid.*)

***) «C'est ainsi que j'ai traité le seigneur Alonso Fernando de Avellaneda. Je n'ai pas traduis plus fidèlement son Don Quichotte

alapgondolat kétségtelen egyezése mellett Lesage milyen keveset vett át Guevara elbeszéléséből. Az első két fejezetben az események sorrendje a spanyol és a francia elbeszélésben ugyanaz. Zambullo üldözői elől menekülve az astrologus műhelyébe téved, megszabadítja a palackba zárt sánta ördögöt. Ez azután hálából felviszi a deákat San Salvador tornyára s felemelve a házak tetejét, mint a pástétom téstáját, elmeséli a bámuló Zambullónak a ház lakóinak történetét. De még ezt az első két fejezetet sem tekinthetjük egyszerű fordításnak; a két szöveg szó szerinti egyezése csak néhány mondatra szorítkozik.

A harmadik fejezettel megkezdődik az elbeszéléseknek, jellemrajzoknak, anekdotáknak hosszú sora, a mely a regény testét teszi. A III. fejezet rövid, rendesen néhány soros történetkéi közül tizenegy (Guevarából való).

Egészen más természetű az a viszony, a melyben Lesage másik főforrásával, «*Santos Madridi napok és éjkek*» című elbeszéléssel van.*) Ha ismét az előszó után indulunk, Lesage *Santosból* csak néhány verset s néhány képet vett át. Valóságban azonban másképp áll a dolog. Santosból való, a hosszabb elbeszéléseket, a melyekről alább lesz szó, nem tekintve, a keret másik fele, a regény befejezése. Tudvalevőleg Guevara elbeszéléseinek nincs tulajdonképeni befejezése. A szökevény sánta ördögöt az üldözésére kiküldött demonok elfogják s a magára maradt deák vissza megy Alcalába tanulni. Ilyenformán végződött Lesage regénye is az első kiadásban.**)

Az 1726-iki második kiadásban Lesage regényének más befejezést keresett. Közbetoldotta a XIII. fejezetet, a melyben Asmodée

que votre cojuelo.» Megjegyzendő, hogy *Lesage Don Quichotteja* majdnem szó szerinti fordítása Avellaneda regényének.

*) Dia y noche de Madrid, discurso de lo mas motable que en él pasa. Por Francisco Santos. (*Bibl. de. aut. esp.* XXXIII. k. 377—443. lap.)

**) «Asmodée allait continuer, mais il lui prit tout à coup un frisson qui l'en empêcha. L'écolier lui demanda pourquoi il tremblait: Ah seigneur D. Cléofas, répondit le démon, je suis perdu. Le magicien, qui me tenait en bouteille, vient de s'apercevoir de ma fuite. Il m'appelle. Il me menace... Il faut que j'obéisse à sa voix...» *En achevant ces mots, il embrassa l'écolier, l'enleva, et disparut à ces yeux après l'avoir transporté dans sa chambre.* I. kiad. 1707.

Zambulló képében megmenti a gazdag Escolano egyetlen leányát, Séraphin-t, a tűzhaláltól s megtoldotta a fejezetek számát egygyel (XXI.), a melyben Zambullo látszólagos hőstettéért megkapja a szép Séraphine kezét. Mind a két fejezet, az életmentés s a házasság története csekély változtatásokkal Santos idézett novellájából van átvéve. Onofre, a *Dia y noche* hőse, szinte az égő házból menti ki az ájult Laurát s jutalmul kezét kapja. Lesage az életmentést Asmodéának tulajdonítja s így a Guevarából való kezdetet ügyesen összekapcsolja a Santos-ból vett befejezéssel.

Mint fentebb említettük, a *Dia y noche de Madrid*-ből való két hosszabb elbeszélés is: a szerenád a spanyol couplet-kkal (Les. 193. l. Santos 15. discurso.) és *Don Patrice története* (Lesage. VII.; Santos. IV. disc.). Ez utóbbi elbeszélés végső része: a felültetett csábító motivuma, a ki egy átjáró ház ajtaja előtt hiába várja hölgye visszatértét, megvan már *Bocaccio*-nál is.*)

A «sánta ördög» leghosszabb elbeszélése *Belflor* és *Leonora szerelme*, Rojas *Salamancai tanuló* című drámájának átdolgozása.**) A francia közönség Rojas idézett drámáját már három átdolgozásból is ismerte. 1654, a míg a *Theâtre des Marais Scarron Généreux Ennemis*-jét adta, a *Hotel de Bourgogne* felváltva hol Thomas Corneille *Les illustres Ennemis*, hol Boisrobert *Généreux ennemis* című darabját hozta színre. Mind a három darab, a mi abban az időben nagyon gyakori volt, a Gorrón de Salamanca egyszerű fordítása. Lesage a szereplő személyek neve után ítélve, nemcsak a spanyol eredetit, hanem Scarron átdolgozását is ismerte.

Egy félszázaddal később Beaumarchais Lesage elbeszéléséből vette *Eugénia* című tragédiája tárgyát.

Kétségtelen hogy a *Barátság ereje*, a *Sánta ördög* leghosszabb elbeszélése valamely spanyol novellának vagy drámának átdolgozása. Erre mutat a lélektani valószínűségen kívül az a tény is, hogy a novella első fele, a fiatal toledói elbeszélése azonos *Bandello* 59 novellájával. Az átvétel mindenestre valamely spanyol író közvetítésével történt.

*) Nyolczadik nap, hetedik elbeszélés.

***) Obligados y offendidos y gorrón de Salamanca. Comedias escogidas de Don Francisco de Rojas Zorrilla. Ordenadas en colleccion por D. Ramon de Mesonero Romanos. (Bibl. esp. 1866.) Lesage egy korábbi műve, a *Point d'honneur* szinte Rojas egy drámájának fordítása. (No houz amigo para amigo.)

A spanyol írókon kívül Lesage főforrása a korabeli párisi társadalom. Hányszor elfelejti a szerző maga is, hogy a San Salvador tornyára vitte föl az ördög Zambullót s nem a Notre Dame-ra. Hogy a történetkéek jó része a napi eseményekre vonatkozott, azt legjobban bizonyítja az, hogy Lesage a második kiadásban a régiek közül többet elhagyott s újakkal, napi érdekűekkel pótolta.*) Lesage korának felületes ismerete is elégséges, hogy néhány arczkép eredetijére ráismerjünk. Voisenon abbé irataiból tudjuk, hogy az a költő, a ki elvette vasalónéját, mert nem tudta számláját fizetni, Dufresny volt; hogy Don Joseph de Reynaste et Agala tulajdonképpen Marc Pierre Voyer, comte d'Argenson; tudjuk, hogy a német hölgy, ki a hozzá írt szerelmes levelekből papillote-okat csinál Ninon de Lenelos, s a vén színész, a ki a színpadról álmodik, Baron, Molière tanítványa és barátja s így tovább. Pedig Lesage közönsége mindenesetre sok olyan rejtett czélzást megértett, a mely ma már érthetetlen. De másrészt az is túlzás volna, keresni minden egyes jellemkép eredetijét; Lesage is csak kivételesen ad fényképeket. Rendes eljárása az, a minden realis íróé. A valóságból veszi anyagát, de a nyers anyag átalakul lelkében. Megfigyelésének tárgya, az egyéni lélek, sok finom szálból összeszövődött szerkezet. Hogy tisztábban lásson, a Lesage analysálni kénytelen, szétfejteti a szövedéket. Kiválasztja a fő jellemvonást, hibát vagy erényt, a többitől elválasztja s külön vizsgálja. Ezen eljárással típusokat kap, a nagyra-vágás, a kapzsiság stb. típusait. De Lesage itt nem állhat meg; ő művész s nem moralista. Lelkében az analysissal nyert a hús és vérnélküli típusokhoz száz, meg száz részlet, apró vonás járul. A holt típusok megelevenülnek újra bonyolult, szövevényes élő alakokká lesznek.

Ime Lesage rendkívüli hatásának titka. Ugyanannak a közönségnek, a mely lelkesült *La Brujére*-ért, lelkesülnie kellett a *Sánta ördög*ért is. Hiszen ha a keretet, a mely semmiesetre sem fontos része a regénynek, nem tekintjük, mi egyéb a *Sánta ördög*, mint egy újabb «*Jellemrajzok*»? Szinte megfoghatatlan, hogy még mindig akad spanyol kritikus, a ki a *Sánta ördög* nagy hatását Guevara érdeméül rója fel. «Nagy sikere és népszerűsége, írja Navarete a *Sánta ördög*-ről,**) inkább Guevara érdeme, mintsem fordítójáé.

*) Lásd *Anatole France* kiadását, függelék.

***) *Sobre la novela española*.

A pártatlan kritikusoknak meg kell vallaniok, hogy az utóbbi nagyon alatta maradt mintaképeinek: rendes fogvatkozása a klaszszikus művek fordításainak. Hisz azok fő szépsége épen abban van, hogy pontosan és híven fejezik ki azon nép szokásait jellemét, a melynek nyelvén írva vannak». Csak egy dologról feledkezett meg Navarrete: hogy Lesagban nem azt csodáljuk, a mit a spanyoloktól vett, hanem a mit ő maga tett hozzá.

GOMBON ZOLTÁN.

ÉRTESÍTŐ.

Április. Költemények, írta Gárdonyi Géza, második kiadás. Budapest. 1902. Singer és Wolfner kiadása. 152 lap. Ára 2 korona. — Troubadour-dalok. Költemények, írta Kovács Norbert az író kiadása. Budapest, nyomtatott Heisler J. kö- és könyvnyomdájában. 1901. 127 lap.

Göre Gábor — vagy mit is mondunk? — Gárdonyi Géza költeményei *Április* címmel jelentek meg, a címlap szerint második kiadásban. Azért-e második kiadás, mert az első valóban elfogyott? Nem tudjuk. Azért-e *Április*, mert a változó szeszélyes időjárást akarja jelezni, vagy mert a csinos kötetke *Április végén* című kissé zavaros verssel záródik? nem kutatjuk. A cím akár *Április*, akár *Troubadour*, nem emeli a gyűjteménynek az értékét, se érdekességét.

Gárdonyi kétségkívül tehetséges, gyakorlott író. Rég óta próbálja és mutatja erejét tárczában, beszélekben, regényekben, színművekben. Különös, hogy nem azok előtt kezdé pengetni a lyrát, hanem azok után később. Mert a mint látjuk, az írók, a többféle erejűek, többnyire ezzel kezdik s amazokkal végzik. A dalt korábban hozza felszínre az érző szív, mint a tervszerű érett alkotást a gondolkozó ész; a virág megelőzi a gyümölcsöt. Gárdonyi költészetében, tudniillik, előttünk levő áprilisi verseiben van némi jól-eső naivság, az érzelmek egyszerű, természetes nyilatkozása s közvetlensége, mely a helyzetből folyó, azzal egyező. A mit mond, érthetően, cziczoma nélkül mondja: de fenköltebb eszme, vagy mélyebb érzés nem található nála. Felszínen lebeg s apró külsőségeknek tulajdonít fontosságot. A vidéki népies, szinte pórias «mesterkedést» tárgyakban és kifejezésekben mód nélkül szereti. Ez szenvedélye. E miatt néha úgy tűnik fel, mintha nem is lantot pengetne, hanem csak komédiáznék. Azt látszik hinni, hogy ezzel az úgynevezett «kelmeiséggel» mindent pótol s valami érdekes új

vívmánnyal gyarapítja a költői irodalmat. Sokszor, szükség nélkül, egészen Göre Gábor bíró uram szól belőle a maga affectált együgyűségével. Észrevehető itt-ott olyan Szabolcska-féle édeskés, lágy színezet szenvedése is. A madarak neki is «nótáznak», «furulyáznak», a bogarak «hárfáznak» stb., a külső forma nála is gyakran csak a formátlanság és szabálytalanság kedvelését mutatja.

Számos rövid versecskéjében, melyet többnyire a szerelem könnyed, tréfás nyilvánulását s enyvelését zengik, bizonyos egyhangúság uralkodik. A tréfa, naiv fordulatok ugyanazok. Levegőben lengő egyforma színű elpattanó buborékok, önmagukat ismétlő apró furcsaságok. Távol járnak az érzések mélyebb régiójától. Legfőleg mosolyra gerjesztők. Ilyen vonású az is, a mit saját szerelméről tréfás képecskében rajzol. Micsoda jellemző, vagy gyönyörködtető van abban, hogy a *Találkozás* című kis versben az ifjú és a leány párbeszéde csupa *aszondom-aszongya, aszondom-aszongya?* Vagy ez által akar népiessé válni a kis költemény? Épen így a hasonló színű *Bálban* című kis versben *azt mondom-gondolom, azt mondom gondolom* ismételtetése akarja talán megadni, amazal szemben, a költemény vagy a helyzet előkelőbb mivoltát? Ily hangon van tartva igen számos apró költeménye, melyek közül egyiknek másiknak némi értéket a tréfás fordulat ad. Egyszerű, szép természetes képecske *A leány tavasza* (Ne szidj anyácskám, édes, oh ne szidj), melyben a leány megható együgyűséggel beszél el, mint találkozott a szomszéd fiával, mint beszélgettek s mint jutottak el a beszéd fonálán a csókig. Eredeti kis bohóság a *Levél a tanyáról*, melyben a parasztleány olyan papirost kér a «bótos úrtól», melyben megvan írva előre, a mit ő közvitéz Pistájához írni akar: «Cak annyi, hogy: Pista! tiszteled édes apád, tiszteled édes anyád és tiszteled Boriska és tiszteled Boriska». Ezek és hasonlóak bizonyosságai annak, hogy a költő közelről ismeri a népet, annak nemcsak nyelvét, hanem gondolat és érzélemlátját is. — *Olaszföldön* című versében élénk színnel rajzolja az olasz vidék szépségét, lakosai nyomorát s tréfásan kéri nekünk cserébe az olasz földet Árva és Trencsén vármegyéért. — Szintén megkapó kis rajzból áll a *Rohicsón* írott verssorozat (I—V.) természetfestő pompás színeivel.

Rövid, leheletszerű költemények mellett itt-ott hosszabbakkal is találkozunk. Minél kevésbé törekszik egyikben-másikban a nyers népiesség külső czafrangjaira, annál zavartalanabbak és igazabbak. Sok szép részletet foglal magában a *Brassai Sámuelnek*

irott levél: elmerengés a száz éves életkor alkalmából; de annyi mindenféle fontos és kevésbé fontos kérdést vet föl, melyekre maga a sokat tudó öreg patriárka sem tudott volna megfelelni. — Az *utolsó ember* szintén majdnem egészen kérdésekből áll; inkább csak túlfeszített játéka az erőltetett képzeletnek s nagyban elüt attól az egyszerű, úgyszólván, falusi légkörtől, melyben Gárdonyi műzsája, mint látszik, legszívesebben mozog. Hanem mit mondjunk az oly mókázásféle darabokról, minő a *Bakalevél* s még inkább a *Göre Gábor dalai*? mi ezekben a költészet? mi az ízlés? Hogy éppen olyan formán, olyan gondolatmenettel s majdnem olyan nyelven írjunk versben egy levelet, a mint azt maga a parasztbaka megírná: lehet külső ügyesség jele, de azt azért se a baka, se a költészet nem igen ismerné magáénak. És azok a *nóták*, melyek már nemcsak tartalomban, hanem a kiejtés és az írás utánzásában is tükrözni akarják Göre Gábor bíró uram népismereti tanulmányát, vajon méltók-e arra, hogy figyelmet és meghallgatást igénylő költemények sorában helyet foglaljanak? Ime ide vetünk az *utolsó nótából* néhány sort: «Szólnak az kokasok | haza kőne mönni | csak a lábam tunnám | igényösen szönni | Számojjunk kotsmáros | hol az körétája? | írjön föl mindönt a | zajtója hátára | stb. Ugyan kinek számára, kinek gyönyörűségére vannak ezek itt *így* versebe szedve? Nem gyarapszik ilyesek által a nép szelleme és kedélye, nem nyer az irodalom s bizony jól teszi a költő, ha felhagy ennek az útnak követésével.

A csinos kiállítású kötetecske tartalma különben eléggé változatos. De szerzőnk nem sokat látszik törődni versei csinos, szabatos szerkesztésével. Írja könnyen, mûgond nélkül, a mint jön. Az egészét általában könnyű, derült kedély sugározza be. Újabb divatú különlegesség nyomdai kiállításában az is, hogy a verssorok kezdő betűje legtöbbször kis betű, mintha tán jelezni akarná, hogy jelen korunkban már a versírás külsőleg is közelíteni kezd a prózához.

A véletlen az *Áprilissal* egyszerre adta kezünkbe *Kovács Norbert* költeményeit, a *Troubadour-dalokat*. A véletlen ím ezen ajándéka bizony elmaradhatott volna. Szerelemről szólnak ezen dalok egytől-egyig. Ha már Troubadour gitározza, miről is szólnának egyébről? De hogy se az az ideál, ha csakugyan él ilyen, a kihez e dalok irattak, se az, a ki ezeket türelmesen végig olvassa, meg nem illetődik szívében: annyi bizonyos. Úgy is van. Mert a a füzet utolsó verséből a *Bucsu*-ból úgy látjuk, hogy a költő «sohaj-

tást és síró dalt küld» az ideál után, mely őt nem hallgatta meg Jól tette. A sörös, vagy a pezsgős pohár fenekén, bármily üres habzó is a teteje, mégis csak marad valami kis keserű vagy édes nedű. Ezeknek a daloknak poharában semmi olyan nincs, ez fenekestől csupa hab és buborék. Az író, úgy látszik, a troubadourok-ról festett valami homályos ábránd tartja igézet alatt. Számos versében névszerint bíbelődik azzal. Legelső darabja is *Az utolsó troubadour* panaszával nyitja meg a kis gyűjteményt. Elmondja, hogy «most már az emberek szomorúak, betegek, nagyon elszürkült a ruhájok, a lelkök is sűrke lett, nem értik a troubadour álmát, nem gyűl a szivekben tiszta láng soha: oh ez nemcsak az istenek, de a troubadourok alkonya; így aztán köny gyűl az utolsó dalmok szemébe s a lantját is széttördeli.» Ezen különös bevezetés mivoltából tisztában vagyunk versirónkkal; látjuk, mit várhatunk tőle a következőkben. S mivel bizonyosan ő maga rejlik az utolsó troubadour köpenye alatt, kérdésbe tehető: miért pengeti tovább lantját, ha már egyszer «széttördelte?» vagy legalább a füzet végén törte volna széjjel.

Nehéz dolog megtölteni szerelmes költeményekkel egy jókora füzetet, ha az embernek se igaz, mély érzelmei, se gondolatai nincsenek. Vagy talán könnyű; mert csak beszélni kell világba, csak rímekbe, még pedig rossz rímekbe szedni a czifra szavakat, melyeknek ha valami jelentőségét kutatni, kihámozgatni próbáljuk is, nem találunk egyebet üres árnjongásnál, hideg érzélgés vergődésénél. Se akkor, midőn úgynevezett szerelmét tolmácsolni, se akkor, midőn a külső tárgyakat rajzolni akarja, nem áll rendelkezésére az igazi hang és a természetes szín. Talán maga sem érzi, mint halmozza egymásra, egymás mellé a sok rendkívülit, a természetellenest, a lehetetlent, nem érzi, hogy az a színt játszó sok szappanbuborék, melyet fújdogál, mind üres.

Ha itt-ott, bár csak úgy véletlenül nézegetjük is egyes darabjait akármelyiket, csudálatos zila képekben és kifejezésekben tükröződik eléink az ő költői izlése, szinte előszeretete. A *Májusi dalokban* (6. lap) «merengő, méla vágy zenéje, csodás, fehér álmokba ringatja őt». *Szerettek* című versében (60 l.), a többek közt: árnján a tiszta mély aszúrnak, *világoskék ábrándok* úsznak s fehér galambok ránevetnek». *Titok*: (66. l.) «Szűz holdfényen húzódik át fehéren a tündérálmok lengő fátyola, szerelmem is felbűg, de félve, halokan». Majd a 82. lapon: «könyvet csalog a szemedbe s *kiössanok a világból*, mint a régi troubadourok». Aztán a 108. lapon: «soká

hittünk harmóniában s beengedtük az árnyakat s most szomorú esöndes magányban emlékezések bántanak». S még inkább a 111. lapon: «*Ott a mosolygó szürkeségben, hol rózsaszín' imát rebeg, ott álmodjam át üdvösségem, mit soha el nem érhetek*».

Ilyen alkotó részekből bajos valami megállhatót szerkeszteni. Pedig a mi dalnokunk valamennyi szerzeménye ilyen elemekből áll, Az már csak másodrendű észrevételünk, hogy az egész troubadourgyűjteményben, annak belsejét tekintve, bizonyos egyhangúság, sivar epekedés ömlik el, minden változatossága nélkül az érzelnek skálájának, gyakran még a versformáknak is. Öt-hat költemény tíz-tizenkét lapon, mind egyforma méretben sorakozik egymás után. Ez még legkisebb baj volna, ha belső érték támogatná. Még leginkább megkapja a figyelmet egy rövid versecske a 68. lapon, *Társaságban* című. Ez legalább egyszerűn, cifra nélkül, természetesen mondja el azt, a mire a költőt a társaságban kedvesének szemlélése hangolta. Nincs benne se *világoskék ábránul*, se *fehér álom*, se *mosolygó szürkeség*, se *rózsaszín ima*.

Uglátszik, csakugyan bele van szerelmesedve, a troubadourvilágba a nélkül azonban, hogy törekvésében annak valami jellemző vonásaival birna előállni. *Troubadour* című verses regényről is emlékezik a versek sorában s *Előhangot* is közöl abból. Jó, hogy ezúttal csak az *Előhangnál maradt*. Nem látunk biztató jeleket a továbbiakra, így hát kíváncsiak sem lehetünk rá. Vajha fülébe süghatnók a szerzőnek, hogy ha írni akar, minden cifrázkodás nélkül nevezve nevén a gyermeket, kapja derékon a tárgyat, eszmét, vagy érzelmet, csakhogy az aztán igazi, valódi tárgy, eszme, vagy érzelem legyen.

—o—

A házasság védelme a büntetőjogban. Írta Vámbéry Ruzstem. I. kötet. Budapest. Politzer Zsigmond és fia kiadása. 1902. Ára nyolcz korona.

Vámbéry Ruzstem munkálata, mint előszavában mondja, a büntetőjog és magánjog határkérdéseinek, s különösen a büntető- és magánjogi védelem elválasztó vonalainak tanulmányozásából eredt. Monographiája annyival érdemesebb vállalkozás, mert e specialis kérdésre sem a hazai sem a külföldi tudomány nem nyújtott eddig számbavehető összefoglalást. Már egy pillantás a 492 oldalas műre, a gondos névmutatóra s a jegyzetek sűrű tömegére,

még inkább maga a szöveg meggyőző, hogy nem kimélt kutatást, kérdezősködést, levelezést sem az anyag összehordásában, (ebben egy kicsit túlságig megy) sem rendezésében és megvilágításában. A dogmatikában finom felfogó képességet tanusít. Nem tér ki a vitás kérdések elől, sőt szinte keresni látszik azokat harczi kedvvel és fiatalos merészséggel. Kritikájának éle sokszor nagyon ügyes vágásokat osztogat, nem egy balhiedelmet ejt el, ha — tegyük hozzá, nagy ritkán — szőrszálát hasogat is.

A jelen kötet a fennálló házasság védelmét tárgyalja a következő elrendezéssel. Elöl áll a jogtörténeti anyag, s megvilágítja a fejlődést, a melyen ez a kérdés a kezdetleges jogrendszerekben, a római és kánonjogban, a középkori és újkori jogokban (leges barbarorum, frank capitularék, olasz, germán, francia jogok) keresztül megy. Majd a fennálló tételes jogi rendelkezések összehasonlítását nyújtja kiterjeszkedik úgy a nagy kulturállamok, mint az általok többé-kevésbé befolyásolt kisebb államok törvényeire, az európai törvényhozáson kívül az ázsiai, (khinai, japáni) és amerikaiakra is. Külön fejezetben, a melyben bevezetésül egy Kithonichtól napjainkig ki nem irtott jogtörténeti dudva bemutatásával szolgál, a magyar jogfejlődést részletesen vázolja. A dogmatikus részben a hazai tételes rendelkezéseket bonczolja. Végül egy érdekes fejezetben a házasságtörés repressiójának fejlődési irányát iparkodik megállapítani; összefoglalja a politikai, társadalmi és tudományos támadásokat, a melyek a házasságtörés büntethetősége és büntetendősége ellen irányúlnak, s utóljára a jövő, lehető és kívánatos fejlődésbe nyújt kitekintést.

Nem valljuk feladatunknak, hogy egy encyklopædikus folyóiratban a részletekbe, s a részletek bírálatába bocsátkozzunk. Ezt alkalmasabb helyen, szakközlönyökben ugysis elvégezik hivatottabb tollal. Csak futólag akarunk rámutatni egyes érdekesebb dolgokra.

Így például a házasság védelmének jogtörténelmi fejlődését végig követni, kiválóan vonzó utazás nemcsak a jogászra, hanem a társadalom bölcsészre, psychologusra, ethnographusra stb. is. A társadalom és az állam nagyon korán belátta, hogy a családot mint a társadalmi és állami együttlét szervezetének anyasejtjét kiváló oltalomban kell részesítenie, s legszigorúbban védelmeznie az alapjául szolgáló házasságot. Ámde e történelmi visszatekintés arról győző meg, hogy eljárásra még a legtúlzottabb szigorúság idején sem járt a kellő eredménnyel.

A fejlődés — nem nézve most a koronkint és helyenkint

számbaveendő hullámzásokat és visszaeséseket — a következőkben foglalható össze. A házasságtörést a kezdetleges jogokban elsősorban a nő fölött rendelkező családfő hatalma a tulajdonjoga sérelmének, idegen területre való behatolásnak, lopásnak tekintik, s ezért megtorlása a férfi magánboszújára van bízva. Majd a család becsülete ellen irányuló támadásként jelentkezik, s megboszulásában részt vesz a család, rokonság. Tisztultabb felfogás mellett az istenség, majd a közerkölcsiség ellen elkövetett vétségnek veszik, belevegyítik a többi, erkölcs és közszemérem elleni vétség csoportjába, s megbüntetését már nem bízzák a sértett házastárs vagy rokonság tetszésére, hanem közbiráskodásra. Végül különválnak az erkölessellenes vétségek nagy csoportjától s a cselekmény jogtalanságát most már helyesen a hitvestársi köteles hűség megszegésében látják, minek következtében megbüntetését a sértett magánindítványától teszik függővé s bocsánatának pertörelő hatást tulajdonítanak.

A mi a büntetés mérvét illeti, úgy általános a haladás a ropant szigorúságtól az enyhítés felé: a halálbüntetést, taliót, præventiv, elcsúfító, csonkításokat, a kiközösítést, rabszolgamunkát helyettesíti a váltság, a rövid tartamú szabadságvesztés s az irányzat ma már tagadhatatlanul oda tart, hogy a büntetést pótolja a magánjogi kártérítés.

A bíráskodó közhatóság, majd mindig és mindenütt világi, ez az egyházzal legalább is versenyez.

A tettest nézve a magánboszú eleinte a házasságtörő nőt s a tolvajnak vett bűntársát, az adultert sújtja. A férfi saját házasságában hűségre kötelezve nincs, s csak akkor bűnhődik, ha közbotrányt okoz. Emelkedett felfogás már, hogy nő és férfi közt e részt ne legyen különbség. Meg kell adni, hogy erre az egyház nagyon jótékony befolyással volt.

A dogmatikus rész jókora helyet foglal el a könyvben, s méltán, mert, mint kiemeli, büntetőtörvénykönyvünk 246. §-a, a mely a házasságtörésről szól, megelégszik azzal, hogy a büntethetőség feltételeit megállapítja, de a büntetendő cselekmény fogalmát nem írja körül. Ezt tisztába hozni a tudományra marad, mert a laikus közfelfogás nagyon ingadozik s ethikai befolyások által a házastársi hűség kötelességét sokkal szélesebb mérvben követeli meg, mintsem, hogy ez a megszabás a büntetőjogi felelősség megállapítása céljából elfogadható lenne. A judicatura nagyon gyér, úgyhogy ez sem tájékoztat.

Bővebben fejtegeti Vámbéry a cselekmény lényeges alkatelemeit, továbbá a védett érdek, a jogtárgy és a delictum támadási tárgya közti különbségeket, a tényálladéki elemeket, különösen, hogy minő házasságban kell a házasság felbontásának elkövetése, s mely stadiuma az a házasság fennállásának a melyben a házasságtörés még elkövethető. Ugyancsak behatóan foglalkozik a házasságtörés megbüntetésének feltételeivel: a házasság felbontása és a magánindítvány szempontjából s a btk. általános tanainak alkalmazásában felmerülő vitás kérdésekkel.

E szigorúan dogmatikus részen kívül álló fejezetei a nagy közönség figyelmét is teljes mértékben megérdemlik. E szempontból legérdekesebbnek tartjuk az utolsó fejezetet, a mely «a házasságtörés repressiójának fejlődési irány» czímet viseli.

A fejlődés két szembeeső irányban halad. Az egyik az, hogy a férfi által elkövetett házasságtörés ugyanolyan büntetőjogi elbánás alá essék, mint a nő adulteriuma, a mire az egyház felfogásán kívül az is befolyt, hogy a nő helyzete a házasságban a műveltség térfoglalásával mind kedvezőbbé válik. A másik az, hogy e delictum büntetése is fokozatosan enyhül, mint általában minden büntetés, a civilisatio haladásával. Ez az irány azután annyira megy, hogy egy nagy szellemi tábor már azt a kérdést is fölvetette, van-e joga és oka az államnak a házasságtörés büntető üldözésére, avagy a házasság szerződési jellegét fontolóra véve nem elég-e a magánjogi védelem, a mely a szerződéstől való visszalépés, a válás megengedésében s a kártérítés megállapításában áll.

Vámbéry szépen vezeti le, mint hozta elő e kérdést a francia s nyomdokában az olasz fölvilágosodási irodalom, a mikor az erkölcs és jog választó megvéit megvonta. Voltaire, Beccaria s Filangieri érvelnek először a házasságtörés büntetésének czélszerűsége ellen. Az adulterium szerintök erkölcsi bűn, a melyet a közvélemény sokkal hatályosabban büntet, mint a törvényszék. Nyomukon haladnak az olasz criminalanthropologusok (Lombroso, Ferrero, Garofalo, Ferri) a németek közül Daleke, a francia Bouché és Coulon, a svájci Bridel és Gauthier, egyéb feministák és a többi.

E sokfelé ágazó nézeteket e helyt nem ismertethetjük, csak szerzőnek álláspontját akarjuk még szemügyre venni.

Szerinte a házasságtörést a jelenleg uralkodó társadalmi rend szempontjából föltétlenül büntetni kell, mert mint a házasság védendő folyamánya: a házastársi hűség ellen irányuló cselekmény

jogtalan, mert gyakori s mert a házasságok erkölcsi tartalmára káros befolyással van. Ámde a büntetés megoldási módozatai közül egy sem vezet teljesen célra. Ha hivatalból üldözi az állam, úgy tapintatlan közegeivel behatol a család légmentesen elzárt körébe, akár a megboldogult erkölcescomissio. Ha a sértett hallgat és megbocsát, az állannak sem szabad a megalkuváson alapuló békét megzavarni. Tehát legyen indítványi bűncselekmény. Ekkor meg az indítványtevő házastárs játszik gyűlöletes szerepet, s az állam tekintélyének sem használ, ha szolgálatait annak a rendelkezésére bocsátja, a ki a nemes megbocsátás vagy legalább hallgatás helyett «a piacon kiáltó boszúhoz folyamodik». Hozzájárul ehhez, hogy az indítványi jog a leggyanusabb zsarolásokra ad alkalmat. «Mire való az indítványi jog, ha az a ki használhatná nem él vele, a ki pedig használja, visszaél!» Harmadik mód, hogy a házasságtörés büntetése a házasság előzetes felbontásától tétetik függővé, a mikor is ezt szükségkép össze kell kötni vagy a hivatalból való üldözéssel, vagy a magánindítvánnyal, s ezzel vagy az egyik, vagy a másik vázolt mód bajai is hozzáfűződnek.

Azután nehézséggel jár a megtorlás neme is. A pénzbüntetés nem elég komoly, s igaz az a vád, hogy nagyon kétes eredetű jövedelmet szerez e téren az állannak. A szabadságvesztés-büntetés ma már ily tettért csak rövid lehet, s javító és megelőző hatása egyenlő a semmivel. Becsületbüntetéseket, a minőket például a francia Franck ajánl, nem igen lehet alkalmazni, egyrészt, mert azok kora leáldozóban van, másrészt mert a magyar codex mint főbüntetést nem ismeri s mert csak a férfiakkal szemben lehetne helyök.

A büntetések eredménytelenek még ott is, a hol tényleg kiszabják: erről győz meg a criminalstatistika. A házasságtöréseknek nagyobb számmal való megbüntetése úgyszólván semmiféle hatással nincs az illető ország erkölcsi viszonyainak haladására.

Mindezek után azt várnók, hogy a szerző levonja a radicalis következtetést; hagyjuk ki a házasságtörést a büntető codexből. Dicséretes higgadtságában nem megy annyira, hogy mesterségesen bele akarna nyúlni a jövő hihető fejlődésébe. A míg nálunk, mint a legtöbb államban is, az egyén önkorlátozása nem terjed el általánosan, a míg a társadalmi erkölcsöket, nem a legkifejlettebb, legnemesebb szellemek irányítják, a társadalmi ellenőrzést nem ők gyakorolják a míg a közvélemény erkölcsi rosszalása nem pótolja a büntető törvénykönyv ultima ratiója által nyújtott védelmet: egyelőre bent kell hagyni e törvényszakaszt, de mindenesetre úgy,

hogy a férfi és nő egyenlő elbánásban részesüljön, mert a nőt súlyosabban felelőssé tenni akkor, a mikor «házasságtörésének túlnyomóan a férj valamely tulajdonsága vagy magatartása az oka, égbekiáltó igazságtalanság».

Látjuk ebből és sok másból, hogy a szerzőt, bár nem veszi el lába alól a positiv talajt, fölfogásában az az emelkedettség, a jövő perspectivájának megrajzolásában az a hívő idealismus jellemzi, a mely örvendetes módon hazánk ifjabb és dolgoz nemzedékét mind szélesebb körben kezdi eltölteni. Általános irodalmi és művészeti műveltsége s a rckontudományokkal való foglalkozás megtermékenyíték gondolkozását, s humanismusa kitolja a korlátokat, a melyekkel szakmáját a paragraphusok s ezek elszáradt lelkű magyarázói szűkre szabni szeretik.

Még csak egyet. Ilyen tehetségtől nem túlzás kívánnunk, hogy stilusa, melynek szépségeit némely helyen már most is élveztük, fokozottabb mértékben törekedjék a gondosságra, művészi magaslatra s közérthetőségre. Tisztuljon a pongyolaságoktól, a felemás nyelvű mondatoktól, a «quoad»-októl és egyéb idegen kifejezésektől, a melyeknek magyar szövegben, ha nem műszók, semmi keresni valójok. Ezek még annak a kornak maradványai, a mikor a tudományokat külön tolvajnyelvel őrizték e democratisálódás elől. Ma más állásponton vagyunk s a legfényesebb külföldi példákra hivatkozva követeljük, hogy a tudományos tartalom népszerű és művészi formában öltön testet. W. Ö.

Új magyar könyvek.

Lukács Adolf dr. Az esküdtbiróság. A «főtárgyalás» befejező része. Kolozsvár, 1902. Gibbon A. (8-r. 139 l.) 3 kor.

Marck József dr. Klinikai diagnosztika. (Az állatorvosi kézikönyvtár VI. kötete.) Budapest, 1902. Kilián Fr. utóda. (8-r. VIII, 424 l.) 9 kor.

Mártonfy Marczel dr. Tárgymutató a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez, indokolásához és az előkészítő bizottsági jegyzőkönyvekhez. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 120 l.) 2 k.

Martos Ferencz. Balassa Bálint. Történelmi színjáték 4 főlv. (Fővárosi színházak műsora. 119—120. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8 r. 88 l.) 30 fill.

